

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Andriana Benčić

**SOCIJALNA KONSTRUKCIJA
KOLEKTIVNIH SJEĆANJA NA
DOMOVINSKI RAT**

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2015.

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Andriana Benčić

**SOCIJALNA KONSTRUKCIJA
KOLEKTIVNIH SJEĆANJA NA
DOMOVINSKI RAT**

DOKTORSKI RAD

Mentor:

Ozren Žunec

Zagreb, 2015.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Andriana Benčić

**THE SOCIAL CONSTRUCTION OF
COLLECTIVE MEMORIES OF THE
CROATIAN WAR OF INDEPENDENCE**

DOCTORAL THESIS

Supervisor:

Ozren Žunec

Zagreb, 2015.

Prof. dr. sc. OZREN ŽUNEC (Zagreb, 1950.) redoviti je profesor u trajnom zvanju na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U Zagrebu je završio osnovno i srednje obrazovanje. Godine 1973. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je filozofiju i komparativnu književnost. Godine 1978. magistrirao je iz filozofije na Filozofskom fakultetu obranivši magistarski rad pod naslovom *Mogućnost marksističke estetike*, a na istom je fakultetu 1985. godine doktorirao obranivši doktorsku disertaciju pod naslovom *Grčka teorija mimesisa*. Godine 1978. izabran je za asistenta u Odsjeku za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, da bi 1986. godine bio izabran u zvanje docenta, 1991. godine u zvanje izvanrednog profesora, 1999. godine u zvanje redovitoga profesora i 2004. godine u trajno znanstveno-nastavno zvanje redovitoga profesora.

Od 2007. je prvi predstojnik Katedre za vojnu sociologiju Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu koju je sam osnovao. Na Filozofskom fakultetu u Zagrebu predavao je šest kolegija od kojih je tri sam uveo kao nove predmete i bio njihov prvi nastavnik. Kao voditelj više kolegija sudjelovao je i sudjeluje u nastavi poslijediplomskih studija *Sociologija* (Filozofski fakultet u Zagrebu) i *Forenzička psihijatrija* (Medicinski fakultet u Zagrebu) te, kao gostujući nastavnik, na poslijediplomskom studiju *Međunarodni odnosi* (Fakultet političkih znanosti u Zagrebu). Sudjeluje i u nastavi u Interuniverzitetskom centru Dubrovnik. Autor je jednog i suautor drugog srednjoškolskog udžbenika. Bio je mentor u izradi više desetaka diplomskih radova i šest doktorskih disertacija, a od akademske 2002./2003. godine mentor je za dvoje znanstvenih novaka. Bio je glavni istraživač odnosno voditelj dva znanstvena projekta u sustavu financiranja Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske – *Socijalni korelati Domovinskog rata* (2003.-2006.) i *Vojna kultura i identitet oružanih snaga Republike Hrvatske* (od 2007.). *Suradnik na projektu Konceptualizacija mora i njegova mjesta u kulturalnom imaginariju SAD* (voditelj Stipe Grgas). Aktivno je radio i na stručnim projektima: *Hrvatska vojska 2000.: Nacionalna sigurnost, oružane snage i demokracija* te *Strategija razvitka Republike Hrvatske: Hrvatska u XXI. stoljeću – Nacionalna sigurnost* na kojima je bio sukoordinator odnosno voditelj predmetnog zadatka a koji su zaključeni izdavanjem opsežnih izvještaja.

Boravio na stručnom usavršavanju u Parizu (1981. godine), na Indiana University u Bloomingtonu, Indiana, SAD (1987. godine) te kao stipendist zaklade Fulbright na Yale University u New Havenu, Connecticut, SAD (1994.-1995. godine). Po pozivu održao je više predavanja u zemlji i inozemstvu (George Mason University, SAD, King's College, UK i dr.).

Bio je članom uredništava više časopisa, a bio je pokretač i glavni urednik (od prvog broja do 2009. godine) znanstvenog časopisa *Polemos* - časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira. Član je više domaćih i međunarodnih znanstvenih udruga: Hrvatsko sociološko društvo, Hrvatsko filozofsko društvo, Udruga za promicanje filozofije, Interuniversity Seminar on Armed Forces and Society, Odjel za filozofiju Matice Hrvatske). Dobitnik je Godišnje državne nagrade za znanost (1998. godine).

Od veljače do svibnja 2000. godine obnašao dužnost ravnatelja Hrvatske izvještajne službe.

ZAHVALE

Svakom društvenom istraživaču lako je zapaziti da pojmovi i koncepti kojima se u disertaciji bavim stoje u središtu naših društvenih iskustava i u središtu naše civilizacije: rat, sjećanja na ratove, suočavanje s prošlošću, narativi prošlosti, politike povijesti, kultura sjećanja, kolektivna sjećanja, identiteti, solidarnost.

Od trenutka kada sam se počela baviti istraživanjem i pisanjem o različitim aspektima teške ratne prošlosti u sadašnjosti, navedene teme za mene na osobnoj i profesionalnoj razini ostaju fascinirajuće, neiscrpljujuće i uvijek iznova poticajne. Zbog toga najprije želim izraziti zahvalnost što sam u svom profesionalnom životu i na znanstveno istraživački način imala šansu istraživati pitanja i probleme koji su duboko u mojem osobnom interesu, kao i u našem egzistencijalnom interesu. Citirajući Jorgea Sempruna, Aleida Assman u predgovoru svojoj knjizi *Duga sjenka prošlosti* zapisuje dojmove s kojima se u potpunosti mogu poistovjetiti: *San je svakog pisca, kaže Jorge Semprun, da cijelog života piše jednu knjigu i da je pritom neprestano mijenja. Za onoga tko se bavi tematikom sjećanja taj san lako može postati stvarnost. Tema je dovoljno velika, važna, teška i fascinantna da je moguće stalno joj se vraćati.*

Mnogo je ljudi na čijoj potpori ovaj rad stoji. Uz to što sam uvijek bila sigurna u svoje poticaje i motive za znanstveno bavljenje sociologijom, danas sam jednako sigurna da ova disertacija ne bi bila moguća bez pomoći i potpore mojih mentora, kolega, obitelji i prijatelja. Tijekom poslijediplomskog doktorskog obrazovanja surađivala sam s dvojicom sociologa, profesorom Ozrenom Žunecom, mentorom ove disertacije, i profesorom Radom Kalanjem. S jedne strane, oni su me neprestano podupirali i usmjeravali u načinima razmišljanja i pisanja, a s druge strane, neprestano su mi upućivali kritike, prikazujući mi isto kao uvjet znanstvene progresije. Nepopustljiva akademska britkost i strogost u pristupu profesora Žuneca, te akademska lucidnost i bogatsvo sociološkog znanja u pristupu profesora Kalanja, kontinuirano su utjecali na nadogradnju istraživanja i teksta disertacije. Osim vrlo transparentne izvrsnosti obojice u hrvatskoj sociologiji, posebno sam im zahvalna na njihovom, jednako važnom, osobnom dostojanstvu i poštenju koje su mi iskazivali, a koje ću odsada nadalje nastojati slijediti u vlastitom profesionalnom i privatnom životu.

Nedostatak akademskih znanstvenih projekata dostojno je zamijenila Memorijalna ustanova Spomen područja Jasenovac, pruživši mi širok i bogat prostor za istraživanje, domaću i međunarodnu znanstvenu komunikaciju, te domaću i međunarodnu suradnju. U sklopu istraživačkog projekta Memorijalne ustanove o prezentaciji zločina, holokausta i

genocida u postkomunističkoj Europe, naslovljenom *How to represent trauma without further traumatization?*, imala sam prilike sudjelovati u osmišljavanju, provedbi i analizi anketnog istraživanja o percepciji muzejskog postava kao mjesta sjećanja. Nadalje, kao doktorandica sudjelovala sam i izlagala na mnogim konferencijama o sjećanjima na ratne konflikte koje su bile održavane u Zagrebu, Cambridgeu, Parizu, Jeruzalemu i Washingtonu, a što je uvelike utjecalo na moje promišljanje i razumijevanje polja sjećanja na ratne konflikte. Također, rad na projektima o konfliktnim sjećanjima u Memorijalnoj ustanovi Spomen područja Jasenovac bio je važan faktor prilikom dodjele dviju stipendija, a to su stipendija Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta za učenje o holokaustu u muzeju *Yad Vashem* u Jeruzalemu 2013. god., te stipendija SAD-a za znanstveno istraživački boravak u *United States Holocaust Museum* u Washingtonu, tijekom 2014. i 2015. god.

Zahvaljujem svom suradniku na projektu u muzeju u Jasenovcu, svom najboljem prijatelju, Stipi Odaku, koji mi je bio velika podrška, inspirativan i beskrajno obrazovan sugovornik, te strpljivi čitatelj (i ispravljач) mojih tekstova.

Posebno se zahvaljujem ravnateljici muzeja Nataši Jovičić koja nam je kao vrlo mladim istraživačima pružila puno povjerenje i podršku, osiguravajući nam (i to s mjesta jedne nominalno neznanstvene institucije) najbolje uvjete za akademski napredak.

Nadalje, na savjetima i sugestijama zahvaljujem Robu van der Laarsu, Christopheru Browningu, Paulu Shapiri, Mary Fulbrook, Florence Hartmann i Jeffreyju Olicku - trenutno jednima od najistaknutijih stručnjaka u europskoj i svjetskoj znanstvenoj zajednici na interdisciplinarnom području sjećanja na konflikte. Na korisnim savjetima, izdvojenom vremenu, kritikama i sugestijama unutar hrvatske sociologije i povijesti zahvaljujem Vjeranu Katunariću, Krešimiru Kufrinu, Ivi Goldsteinu, Nataši Mataušić, Mirku Bilandžiću, Jasmini Božić i Petri Klarić Rodik. Posebnu zahvalnost za teorijsko i metodološko snalaženje na polju kolektivnih sjećanja dugujem dvjema kolegicama, Tanji Vučković Juroš i Tamari Pavasović Trošt, koje su "raskrčile put" discipline kolektivnih sjećanja, primijenivši teoriju kolektivnih sjećanja na empirijsko istraživanje Hrvatske. Kolegice su isto tako među prvima u toj oblasti upotrijebile metodu dubinskih intervjua. Tanji i Tamari zahvaljujem na pregledavanju sinopsisa te vrijednim savjetima u pisanju i istraživanju.

Prijašnje suradnje Memorijalne ustanove Spomen područja Jasenovac s *Documentom – centrom za suočavanje s prošlošću*, olakšale su prikupljanje osnovnog istraživačkog materijala. Nakon dogovora s mentorom i zajedničke odluke u odabiru najprimjerenije istraživačke metode za istraživački problem, u *Documenti* su mi ustupljeni intervjui provedeni metodom oralne povijesti koji su dio projekta *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike*

političkog nasilja od 1941. godine do danas. Hvala Maji, Tanji i Marku na odvojenom vremenu za odabir intervjua, hvala im na stalnom raspolaganju za sva moja pitanja te na vjerojatno najbržem institucijskom e-mail odgovaranju u svezi intervjua, video materijala i transkripata. Također zahvaljujem ravnateljici *Documente* Vesni Teršelić na pruženoj potpori i podršci za moje doktorsko istraživanje. S jednakom se zahvalnošću želim referirati i na Antu Nazora, ravnatelja Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata, koji mi je pomogao svojim znanjem o delikatnim i specifičnim situacijama vezanima za Domovinski rat.

Iako institucije hrvatskog društva nemali broj puta djeluju zaustavljajući dijalog i komunikaciju jedne prema drugima, s obzirom na različitu (stvarnu, ili im samo dodijeljenu) političku opredijeljenost institucija, drago mi je što sam u svom dosadašnjem radu naišla na vrlo profesionalan i znanstveno plodan pristup s obiju strana, iako se radi o vrlo osjetljivoj temi Domovinskog rata, povijesnom događaju koji itekako živi u sadašnjosti, koji vrlo živo nastanjuje naša kolektivna sjećanja i utječe na naše kolektivne identitete, te koji je s obzirom na to i dio politike sjećanja te plodno tlo političkih manipulacija.

Doktorska disertacija izrađena je uz potporu sljedećih stipendija: Nacionalove Top stipendije akademske godine 2010/2011, stipendije grada Zagreba za doktorande 2012/2013, donacije gospodina Đure Tadića i agencije Sisak Stan 2013, stipendije Fonda za stipendiranje hrvatskih branitelja i djece hrvatskih branitelja za naknadu dijela troškova poslijediplomskih studija 2014 i stipendije Muzeja holokausta u Washingtonu 2014/2015.

Naposljetku, disertacija je izraz i odraz potpore moje obitelji. Zbog toga ju posvećujem prvo svojoj majci, sveučilišnoj profesorici, esejistici, pjesnikinji i književnoj kritičarki Tei Benčić Rimay, te zatim svome ocu, profesionalnom vojniku i kasnije hrvatskom branitelju Ivanu Benčiću. Zbog toga što im dugujem sve što imam, a prije svega jer su zaslužni za moje obrazovanje u svakom njegovom nematerijalnom i materijalnom smislu, poručujem svojim roditeljima:

Sve ste mi objasnili. Onako kako je Auden ispisao pjesmu, oblaci su zapisali vaše posljednje riječi. Uvijek bez pokajanja. Samo hodaj što uspravnije. Slomi brutalno svojom neopisivom radošću. (...) Sve je sada u tebi. Smrt ima tu prednost da životu pruža novo jutro.

(Tea Benčić Rimay, Prednost smrti (zbirka pjesama Sipine kosti))

SAŽETAK

Građen na epistemološkim osnovama socijalnog konstruktivizma, rad analizira značenja koja pojedini socijalni akteri, a koji nisu bili kreatori povijesnih događaja i nositelji političke moći, pripisuju Domovinskom ratu kao njegovi neposredni sudionici. U fokusu je utjecaj sociokulturne situiranosti aktera na konstrukciju narativa o Domovinskom ratu. Cilj rada jest pokazati kako socijalni akteri, sudionici rata (povijest "odozdo"), u okolnostima svoje specifične društvene smještenosti konstruiraju značenja o Domovinskom ratu. Sjećanja aktera narativne su cjeline koje se razmatraju na temelju etnonacionalne, regionalne i profesijske pripadnosti aktera, te zajedno sačinjavaju topografiju narativa individualistički konceptualiziranih kolektivnih sjećanja. Narativi aktera temelj su identifikacije kolektivnih sjećanja na mikro razini u ovom radu. U istraživačkom je fokusu razumijevanje rata iz perspektive običnih ljudi te utjecaj rata na njihove živote.

Rad se oslanja na sve veći broj znanstvenih istraživanja povjesničara i sociologa koja pokazuju da se konstrukcije povijesti i ukupan odnos prema povijesti uglavnom temelje na reprezentacijama događaja iz prošlosti koje su odraz ideološko-političkih interesa vladajućih elita (Irwin-Zarecka 1994; Confino 1997; Crane 1997; Kansteiner 2002; Wertsch 2002; Schwartz i Schuman 2005; Beim 2007). Umjesto isticanja samo jednog dominantnog narativa (narativa političkih elita), potrebno je sagledavati i analizirati društvene procese interpretacije i recepcije povijesti i sjećanja. Reprezentacija, interpretacija i recepcija nalaze se u složenim međuodnosima i među njima niti jedan narativ ne bi trebao imati prvenstvo u tumačenju (Confino, 1997; Kansteiner, 2002). Povijest i kolektivna sjećanja trebala bi biti utemeljena na komparativno-historijskom sagledavanju reprezentacija, interpretacija te recepcija povijesti i sjećanja, a da bismo se tome približili moramo shvatiti da povijesni akteri sudjeluju u različitim procesima te se povijest simultano predstavlja (reprezentira, najčešće od strane političkih elita), osporava i prihvaća (interpretira u širokoj društvenoj areni), kao što se i sjećanja predstavljaju ("politika sjećanja"), osporavaju ("ratovanje sjećanjem") te naposljetku prihvaćaju (postajući "kulturalna memorija" i "kultura sjećanja", J. Assman, 2011).

Kako se kolektivna sjećanja na Domovinski rat ostvaruju među ljudima, odnosno kakva je interpretacija i recepcija tih sjećanja iza kulise političkih mišljenja i debata, istražuje se korištenjem kvalitativne metodologije polustrukturiranih dubinskih problemski usmjerenih intervjua izvedenih metodom oralne povijesti. Istraživački materijal, intervjui oralne povijesti, preuzeti su s projekta *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941.*

godine do danas, kojeg je od 2010. do 2013. godine diljem Hrvatske provodila *Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću*.

Namjera ovog istraživanje jest i poticanje nacionalnih, no i širih, europskih aspekata očuvanja i valorizacije ratnog naslijeđa. Istraživanje je izazov našoj, ali i drugim zajednicama koje se još uvijek *bore* s ratnim naslijeđem, kao i sa dostupnošću povijesnih izvora i materijala o ratnim konfliktima. Rad se ujedno bavi kritičkom analizom naslijeđa Domovinskog rata u Hrvatskoj te dinamikom sjećanja, kao i teorijskim implikacijama odnosa sjećanja i nacije, zajednice, identiteta i moći. Želi se pokazati kako su narativi o Domovinskom ratu interpretirani, reprezentirani, kolektivno zapamćeni, instrumentalizirani, utišani ili zaboravljeni, a odmičući se od dosadašnjih službenih, historiografskih, nacionalnih i političkih sjećanja na Domovinski rat.

Očekuje se da istraživanje pruži doprinos debatama o Domovinskom ratu koje se vode u političkoj areni, akademskim krugovima, među institucijama koje se bave ratovima i sjećanjem, te u civilnom društvu. Upotrijebljena metoda dubinskih intervjua oralne povijesti značajno povećava pristup i participativnu ulogu svih društvenih aktera *povijesnom znanju* i *ratnom naslijeđu*, a metodom se društvene aktere ujedno i ohrabruje da se uključe u raspravu o ratnom naslijeđu te da aktivno prenesu svoja mišljenja i saznanja u javnu sferu. Stoga ovo istraživanje može pružiti neke odgovore o tome kako konfliktna i postkonfliktna društva odgovaraju na političke, ekonomske i društvene podjele, a osobito kako suvremeno hrvatsko društvo odgovara na takve podjele, a koje su postale osobito izražene u odnosu na povijesno naslijeđe Domovinskog rata. Istraživanjem se nude pojedini prijedlozi kako na spomenute izazove sjećanja i prošlosti možemo odgovoriti.

KLJUČNE RIJEČI: kolektivna sjećanja, kolektivna sjećanja na ratove, politička sjećanja, Domovinski rat, oralna povijest, obični ljudi, identitet

SUMMARY

The center of this research examines the way in which the concept of "memory" can be useful in articulating the connections between the cultural, social, and political; between the representation of the past and of the social experience of that past. The research is based on the hypothesis that both the official history and the collective memory are social constructs, and that the political and ideological interests of elites are particularly present in dominant narratives about the past. In order to obtain a truly comprehensive view of history, besides considering just the official interpretations of the past, it is necessary to take into account interpretations and the reception, on a micro-level, of "ordinary" citizens, i.e. of the wider social public.

Based on epistemological premises of social constructivism, which is grounded in phenomenological sociology (Berger and Luckmann, 1967), this research analyzes meanings which social actors attribute to the Croatian War of Independence that took place between 1991 and 1995. This research examines the construction of the collective memories of those social actors who did not bear political power during the period of that war. The central focus is placed on the social and cultural circumstances that influence the construction of personal wartime narratives. The project examines regional and ethno-national differences as first-order factors behind individual variations that appear among the body of collective memories. The focus rests on the understanding of the war from the perspective of ordinary people. The method used is that of oral history, possibly the best source of information of the events as viewed by people who actually experienced them.

Furthermore, research is based on the ever increasing scientific research conducted by historians and sociologists who posit that historical constructs and their entire relation to history are based on the representation of the past events and are a reflection of ideological/political interests of the ruling elites (Irwin-Zarecka 1994; Confino 1997; Crane 1997; Kansteiner 2002; Wertsch 2002; Schwartz i Schuman 2005; Beim 2007). Therefore, first step in approaching and understanding past events should be based on comparative historical consideration of representation, interpretation and reception of history and memory.

In order to best understand historical events it is necessary to accept that multiple social actors participate simultaneously in the processes of considering and remembering such events. Some of these actors contest each others' points of view. Among them are political elites, intellectuals, media, religious leaders and ordinary people. Each of these social groups

influences cultural memory (J. Assman, 2011) and may form events; therefore, each needs to be considered carefully if one wishes to elucidate historical events.

In the methodological part of the thesis, these premises are applied to the specific example in qualitative empirical research (50 in-depth semi-structured interviews) on meanings (in their multidimensionality) attributed to the Croatian War of Independence by its ordinary people (populace). The research material is obtained from the original project *Unveiling Personal Memories on War and Detention* conducted by *Documenta – Center for Dealing with the Past*. The purpose of the project was to record a set of more than 400 interviews and narratives on personal experiences on various wars and political violence in the period between 1941 and 1995 in Croatia.

By focusing our research on ordinary people's collective memories of the Homeland war, we hope to further the national as well as the wider European understanding as it relates to the preservation and valuation of the legacy of war. This research serves as a challenge to the domestic as well as those international communities who continue to struggle with the legacy of war, with the accessibility of historical sources, and with access to knowledge of wartime conflicts. Our work deals with the critical analysis of the legacy of the Homeland war in Croatia, with the dynamics of its remembrance, as well as with the theoretical implications of the relationship between remembrance and the nation, the community, identity and power. Through critical analysis and qualitative methodology, and by distancing ourselves from existing official, historiographic, national or political interpretations of the Homeland war, we aim to show the manner in which the narrative about the Homeland war came to be interpreted, presented, collectively remembered, instrumentalized, silenced or forgotten. Primarily, this research aims to add depth to the understanding of the Homeland war, and offers ways of looking at its legacy in terms of new contexts. Specific qualitative method of oral history, which illuminates private memories as well as individuals' knowledge of the war, eclipses nationally tinted and politicized memories of the Homeland war. Emphasis is placed on the development of new, shared and inclusive perspectives whose aim is to allow for the creation of more stable sociological and historical tools in the service of a transnational, intercultural, and inter-generational exchange of knowledge and experience of war, as well as foster a cultural dialog about war.

It is hoped that this research will be a positive contribution to the debates about the Homeland war currently conducted in the political arena, in academic circles, among the

institutions engaged in the consideration of wars and remembrance, and by the general public. The method used in this work, that of in-depth oral history interviews, increases substantially the participatory role and access of all social actors to historical understanding and wartime legacy. Further, this method encourages community participants to engage in the polemics of wartime legacy and to actively transfer their opinions and knowledge to public spheres. Therefore, this research may offer some insights into the way societies that experience conflicts and aftermath of conflicts respond to political, economic and social divisions, and especially how the current Croatian society responds to such divisions as expressed in terms of the historical legacy of the Homeland war. Our research attempts to offer some suggestions for possible responses to the challenge of confronting the relationship of history and the remembrance of that history.

KEY WORDS: collective memory, collective memories of war conflicts, political memories, Croatian War of Independence, oral history, ordinary people, identity

1. UVOD.....	1
1.1. KONCEPTI KOLEKTIVNIH SJEĆANJA TE NJIHOV ZNAČAJ ZA SOCIOLOGIJU I RAZUMIJEVANJE SOCIOLOGIJE RATA	1
1.1.1. Zašto se sjećamo?: kohezija/ zajednica/ identitet/ intersubjektivnost/ solidarnost/ sukob kao sociologijske dimenzije kolektivnih sjećanja	1
1.1.2. Kolektivna sjećanja i kolektivni identiteti.....	2
1.1.3. Manipulacija poviješću i sjećanjima na ratove	3
1.2. POVIJESNA POZADINA: HRVATSKA OD RAZDOBLJA AUSTRO-UGARSKJE MONARHIJE DO KRAJA DOMOVINSKOG RATA.....	6
1.2.1. Kolektivna sjećanja na ratove	24
1.2.2. Kolektivna sjećanja na Domovinski rat	25
1.3. PREDMET I CILJEVI RADA	31
1.4. METODOLOGIJA I STRUKTURA RADA	32
1.5. SPECIFICIRANJE ISTRAŽIVAČKIH POZICIJA U KVALITATIVNOJ METODOLOGIJI.....	34
1.6. OSVRT NA PROBLEME U ISTRAŽIVANJU KOLEKTIVNIH SJEĆANJA	37
1.6.1. Osnovni cilj rada	38
1.6.2. Glavna istraživačka pitanja	38
2. TEORIJSKA POLAZIŠTA	39
2.1. DEFINIRANJE POLJA KOLEKTIVNIH SJEĆANJA	39
2.1.1. Što su kolektivna sjećanja?	39
2.1.2. Povijesna kontekstualizacija kolektivnih sjećanja	42
2.1.3. Kako istraživati kolektivna sjećanja?; postavljanje i eksplikacija novog teorijsko-istraživačkog modela kolektivnih sjećanja	45
2.1.3.1. Uvidi A. Confina ("Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", 1997).....	45
2.1.3.2. Uvidi J. Alexandera ("Cultural Trauma and Collective Identity", 2003, 2004).....	46
2.1.3.3. Teorijsko-istraživački model - društvena arena sjećanja.....	48
2.2. SOCIOLOŠKE DIMENZIJE KOLEKTIVNIH SJEĆANJA	52
2.2.1. Kolektivna sjećanja i povijest: disciplinarnosti i razlike	53
2.2.2. Povijest, kolektivna sjećanja i njihova konstruiranost u jeziku.....	59
2.2.3. Kolektivna sjećanja, zajednica i stvaranje nacije	61
2.2.4. Kolektivna sjećanja i odnosi moći u društvu; razine sjećanja.....	66
2.2.5. Kolektivna sjećanja i identitet	70

2.2.6.	Novi teorijski i istraživački pristupi identitetu	74
2.2.6.1.	Konstruiranje etničkog identiteta i nacije (nacionalizma)	74
2.2.6.2.	Primordijalizam vs. konstruktivizam.....	75
2.2.6.3.	Primordijalizam	75
2.2.6.4.	Konstruktivizam i instrumentalizam	77
2.2.6.5.	Modernizam i perenijalizam.....	79
2.2.6.6.	Etnosimbolizam.....	80
2.2.6.7.	Svakodnevni identitet i svakodnevni nacionalizam.....	83
2.2.7.	Oralna povijest	86
2.2.7.1.	Povijesno-kronološki razvoj oralne povijesti	88
2.2.7.2.	Oralna povijest i istraživanje ratova	89
2.2.7.3.	Moderna oralna povijest.....	91
2.2.7.4.	Oralna povijest i istraživanje iskustava "običnih ljudi"	93
2.2.7.5.	Prednosti i nedostaci metode oralne povijesti	94
2.2.7.6.	Metoda oralne povijesti primijenjena na sagledavanje Domovinskog rata	96
3.	EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE	98
3.1.	METODOLOGIJA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA	98
3.1.1.	Kvalitativna istraživanja, metoda oralne povijesti i dubinski intervjui.....	98
3.1.2.	Izvorno istraživanje <i>Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas</i>	100
3.1.2.1.	Uzorak, provedba i etika izvornog istraživanja <i>Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas</i>	100
3.1.3.	Korištenje dijela intervjua s projekta <i>Osobna sjećanja na ratove</i> u svrhu izrade disertacije "Socijalna konstrukcija kolektivnih sjećanja na Domovinski rat"	103
3.1.3.1.	Pretpostavke empirijskog istraživanja: teorijsko-istraživački model disertacije .	103
3.1.3.2.	Uzorak	104
3.1.3.3.	Analiza narativa.....	107
3.1.3.4.	Specificiranje koraka u obradi i analizi podataka dobivenih metodom intervjua oralne povijesti: uporaba procedura i postupaka utemeljene teorije (<i>grounded theory</i>)	109

3.2. SUBKATEGORIJE I DISKUSIJA	116
3.2.1. Poimanje identiteta i poimanje zajedništva u vremenu Jugoslavije	116
3.2.2. Kako prošlost određuje i utječe na Domovinski rat	123
3.2.3. Predratno razdoblje i početak Domovinskog rata	138
3.2.4. Svjedočenja o životu u Hrvatskoj u vremenu rata.....	150
3.2.5. Ratište Domovinskog rata – uloga različitih civilnih i vojnih aktera u ratu	175
3.2.6. Uloga međunarodne zajednice u Domovinskom ratu	198
3.2.7. Uloga politike hrvatske države u Domovinskom ratu.....	203
3.2.8. Doživljaj završetka rata i razmišljanja o ratu iz današnje perspektive.....	218
3.3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	231
3.3.1. Rezultati istraživanja s obzirom na etnonacionalnu pripadnost kazivača	233
3.3.2. Rezultati istraživanja s obzirom na generacijsku pripadnost kazivača	235
3.3.3. Rezultati istraživanja s obzirom na regionalnu pripadnost kazivača	237
3.3.4. Rezultati istraživanja s obzirom na profesijsku pripadnost kazivača.....	238
4. ZAKLJUČCI.....	240
4.1. Zaključna razmatranja: odnos teorije i rezultata istraživanja	241
4.2. Prijedlozi za daljnja istraživanja	245
4.3. Ograničenja istraživanja.....	246
4.4. Znanstveni doprinos	247
POPIS LITERATURE.....	249
PRILOG I. Upitnik empirijskog istraživanja.....	262
Životopis.....	267

Slika 1. Smjernice u analizi i interpretaciji podataka dobivenih metodom dubinskih intervjua; <i>Qualitative Analysis Guide of Lueven (QUAGOL)</i> (Bernadette Dierckx de Casterle et al., 2012).....	36
Slika 2. Teorijsko-istraživački model: društvena arena sjećanja.....	50
Slika 3. Društveni procesi reprezentacije, interpretacije i recepcije; različiti socijalni akteri.....	50
Tablica 1. Uzorak prema socio-demografskim obilježjima (N=50).....	106

“Stvarno mislim da treba individualizirati zločin. Stvarno mislim da trebaju biti osuđeni zločinci, ali sam svjesna toga da postoje suci i sutkinje od krvi i mesa, da postoji nekakva politika. I da tu nema uvijek pravde, ali je bitno i zato mislim da je ovaj projekt Documente strašno važan. Zato sam mislila da je možda dobro da kažem, jer imam neke spoznaje, neke sam stvari vidjela, da se možda jednog dana, svi ti dokumenti, vide.”

(sudionica istraživanja “Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja”)

1. UVOD

1.1. KONCEPTI KOLEKTIVNIH SJEĆANJA TE NJIHOV ZNAČAJ ZA SOCIOLOGIJU I RAZUMIJEVANJE SOCIOLOGIJE RATA

1.1.1. Zašto se sjećamo?: kohezija/ zajednica/ identitet/ intersubjektivnost/ solidarnost/ sukob kao sociologijske dimenzije kolektivnih sjećanja

"In order to kill a people, you must kill memory, you must destroy everything that belongs to that people. But if two people stay alive, they can remember."

(Maas, *Love Thy Neighbour*, 238)

Zašto debate o prošlosti često bivaju popraćene burnim individualnim i kolektivnim reakcijama? Zašto prošlost jednostavno ne ostaje u prošlosti? Jedan od osnovnih razloga leži u važnosti povijesti i sjećanja za koheziju zajednica i društava.

Sociološka bit kolektivnih sjećanja jest u činjenici da su ona, u kojem god znanstvenom imaginariju obitavala, izvorno društveni fenomen (Connerton, 1989; Durkheim, 1974; Halbwachs, 1992; Zerubavel, 2003; Olick, 2011). Iako se percepcije prošlosti ostvaruju u našim individualnim mislima (čin upamćivanja je individualan), studije sjećanja su jasno pokazale da te percepcije uvijek stvaramo zajedno, kao članovi društva. Sjećanje je uistinu društveno konstruirano i u društvu konstruirano - nastaje u društvu, u društvu se uspostavlja i u društvu se prenosi (Halbwachs, 1992; Zerubavel, 2003). Sljedeća sociološka dimenzija kolektivnih sjećanja, koja i određuje sociološki interes za sjećanja, jest sagledavanje prošlih događaja kroz leće sadašnjosti. U procesu sjećanja, gdje prošlost postaje filter za razumijevanje sadašnjosti, prošlost počinje zadobivati važnu ulogu u konstruiranju naših individualnih i kolektivnih identiteta (Olick i Robbins, 1998). Iz svega slijedi da su kolektivna sjećanja aktivan proces stvaranja smisla tijekom vremena (Olick, 1999), te da ona ne uključuju samo kolektivne predodžbe o prošlosti, već uključuju i implicitne pretpostavke i interpretacije važne za sadašnjost te smjernice o željenim putovima za budućnost (Schwartz, 1996). Odnosno, uloga sjećanja u izgradnji identiteta, kao zasigurno opći topos sociološke misli, ne odnosi se samo na stvaranje smisla od strane društvenih grupa kroz leće sadašnjosti, već i na nužnost uporabe metode komparativne historije u sinkronijskoj i dijakronijskoj usporedbi raznih vremena. Zbog toga sociolog Todor Kuljić upozorava da, "ne samo da postoji više historija u smislu više grupnih vremena (generacijskih, klasnih, nacionalnih),

nego postoji i više nadgrupnih epohalnih vremena (prošla budućnost, sadašnja prošlost i buduća prošlost)" (Kuljić, u: Roksandić, 2004:6).

Sagledani kroz leće sadašnjosti te konstruirani i dijeljeni među članovima zajednice, prošli događaji, otjelotvoreni kroz kolektivna sjećanja, jasno se smještaju na razinu intersubjektivnosti. Konsenzus o prošlosti kao dio intersubjektivnosti omogućuje postojanje samog socijalnog poretka (Mead, 2003). Nesporazumi i razilaženja oko povijesti i sjećanja prijete socijalnom poretku - i to je razlog zašto zadiranje u prošlost budi kolektivna čuvstva i izaziva tako snažne individualne i kolektivne reakcije. Interpretacije prošlosti su ujedno i izazovi sjećanju, koji su potom izazovi socijalnom poretku. S jedne strane, pozitivna sjećanja ili slaganja u pogledu prošlih događaja, utječu na stvaranje društvene solidarnosti koja nadalje doprinosi koheziji zajednice i društva. S druge strane, negativna sjećanja i neslaganja o prošlosti mogu djelovati kao dezintegrativni faktor te biti povodom za konflikte i sukobe među društvenim grupama. Dovoditi u pitanje određene narative prošlosti, opasnije je od dovođenja u pitanje povijesnih događaja, jer narativi prošlosti čine strukturalnu osnovu života zajednice i društva.

1.1.2. Kolektivna sjećanja i kolektivni identiteti

Istraživanja su pokazala da upravo ratovi zauzimaju najveći prostor te ostavljaju najdublje usjeke u sjećanju¹, postajući tako sidrišta naših sjećanja i naših kolektivnih identiteta. No, kako se sjećanje na ratove ostvaruje na razini zajednice? Na razini nacionalnih zajednica kao i etničkih grupa, postoji jasna naznaka "iskorištavanja" prošlih sukoba u izgradnji identiteta. Prošli ratovi mogu služiti kao vrlo jake odrednice "negativnog identiteta", odnosno identiteta koji je definiran protiv drugih grupa koje su sudjelovale u sukobu. Postao je opći obrazac da zajednice pokušavaju "kvantificirati" patnju te prezentirati gubitke svoje zajednice kao veće od gubitaka druge strane. Teorija kulturne traume američkog sociologa Jeffreya Alexandera pomaže nam da shvatimo kako to da su traumatski događaji tako duboko ugrađeni u kolektivno sjećanje. Nakon prolaska kroz određene teške kolektivne trenutke koji ostavljaju trag na grupnoj svijesti, kolektiviteti, odnosno zajednice, imaju tendenciju razviti solidarnost koja će im pomoći u zajedničkom dijeljenju patnje. Definiirajući i određujući uzroke patnje i pretpostavljajući moralnu odgovornost za svoje članove, zajednice osvještavaju i osnažuju svoj vlastiti osjećaj zajedništva, te ograđuju i definiiraju svoj "mi" osjećaj (Alexander, 2004). No, uz pozitivne učinke za članove unutar zajednice, doživljaj patnje također može imati

¹ U poglavlju 1.2.1. iznesen je kratak pregled istraživanja o sjećanjima na ratove.

isključivi karakter: Je li patnja drugih i naša patnja? U razmišljanju da bi zapravo tako moglo biti, zajednice proširuju krug "mi". S druge strane, društvene grupe često djeluju tako da odbijaju prepoznati patnju i traumu "drugih". Zbog neuspjeha u prepoznavanju patnje i traume drugih društvenih grupa, zajednice bivaju onemogućene zauzeti moralni stav prema drugim zajednicama. Osim poricanja realnosti tuđe patnje i nemogućnosti sagledavanja vlastite odgovornosti za nanesenu patnju, pojavljuje se i tendencija projiciranja odgovornosti za vlastite patnje na članove druge zajednice (Alexander, 2004:1). Kulturna trauma u smislu doživljavanja tragičnog iskustva ima poseban karakter i ulogu u odnosu na traume druge vrste. Alexander jasno naznačuje da trauma "nije rezultat proživljene boli grupe, već je rezultat akutnog nemira i nelagode koja ulazi u srž naših kolektivnih identiteta" (Alexander, 2004:10). Stoga, na razini društvenog sustava, društva mogu iskusiti velike poremećaje koji ne moraju postati traumatični. Institucije mogu zakazati. Škole mogu prestati obrazovati na način da nisu više u stanju prenijeti niti osnovne vještine. Ekonomski sustavi mogu biti duboko poremećeni na način da raspodjela njihovih funkcija više ne može osigurati niti osnovna dobra. Svi su ti problemi vrlo realni i fundamentalni, no oni nisu nužno traumatični za članove pogođenih kolektiva – te još manje za društvo u cjelini. Zbog toga Alexander kulturnu traumu određuje kao traumu koja se pojavljuje onda kada članovi grupe osjećaju da su proživjeli strašan događaj koji ostavlja neizbrisive tragove na njihovoj grupnoj svijesti. Takvo iskustvo zauvijek obilježava njihova sjećanja te mijenja njihovu budućnost na radikalno i neopoziv način (Alexander, 2004:8).

Alexander zapravo govori da socijalne krize moraju postati kulturne krize da bi trauma isplivala na razinu kolektiviteta. Isto tako, Alexander u svojoj definiciji kulturne traume upućuje na neizbježan utjecaj prošlosti na percepciju sadašnjosti i budućnosti kod proživljavanja traumatičnih iskustava, a kakva vrlo lako mogu postati ona ratna. Zbog toga što oni traumatični događaji koji izazivaju kulturnu traumu ulaze u srž naših individualnih i kolektivnih identiteta, oni nastavljaju imati vrlo važan, a ponekad i presudan utjecaj na poimanje budućnosti, koja se za članove kolektiva nastavlja oblikovati kroz prizmu proživljenog iskustva traume.

1.1.3. Manipulacija poviješću i sjećanjima na ratove

Patnja koja slijedi iz naravi kulturne traume, osim što može imati i inkluzivni i ekskluzivni karakter, može otvarati prostor manipulacijama. Važno je uvidjeti da prošlost nije sila koja određuje sjećanje u sadašnjosti. Puno je ispravnije sagledavati prošlost kao rezervoar simbola, isprepleten brojnim temama koje čine temelj i strukturu njegovog ukupnog povijesnog

prostora. Vidljivost tih simbola ovisi o kontinuitetu njihova isticanja za određenu publiku, ili za trenutne promatrače. Megill upozorava povjesničare i teoretičare kolektivnih sjećanja da "je lako upasti u zamku i misliti da zapravo pamtimo prošlost. (...) No ono što pamtimo nije prošlost, mi pamtimo sadašnjost. Odnosno, mi pamtimo iz prošlosti ono što nastavlja živjeti s nama u našim sadašnjim životima. Razmišljamo o prošlosti, no pamtimo sadašnjost" (Megill, 1998:52). Tu je činjenicu prepoznao i poznati kulturolog Jan Assman koji je primijetio da izmjena između prošlosti i sadašnjosti nipošto nije jednosmjerni proces recepcije. Zapravo se radi o puno složenijem dijalogu između strana koje nisu objektivne, već određene svojim vlastitim interesom: "Prošlost nije jednostavno prihvaćena u sadašnjosti. Sadašnjost je progonjena od strane prošlosti i prošlost je modelirana, promijenjena i rekonstruirana u sadašnjosti. Prošlost, ili točnije rečeno, rekonstruirana prošlost, neminovno sadrži neke mitske značajke koje ulaze u kolektivno sjećanje, a potom mogu početi ostvarivati svoju realnu moć. Istinitost sjećanja stoga je u njenoj aktualnosti, a ne u njenoj faktualnosti" (Assman, 1997:9-10).

Ako je povijest "groblje aristokracije", onda povijest definiraju te joj nameću značenja političke elite koje su trenutno na vlasti. Svaka politika nastoji da s njihove strane interpretirana povijest postane "naše" kolektivno sjećanje. Uz nastojanja političkih elita da kontroliraju značenja povijesti, važni su i psiho-socijalni mehanizmi koji služe kao poticaj ili katalizator za sjećanje na ratove. Zbog toga što ratovi, sukobi i stradanja sadrže snažan potencijal za oblikovanje grupne solidarnosti, a što se postiže snažnim emocionalnim reakcijama na (konstruiranu) kulturnu traumu, emocije se vrlo često prizivaju kada se pokušavaju stvoriti i oblikovati kolektivna sjećanja. Kolektivna sjećanja na ratove postaju opasna i problematična kada postaju sjeme za buduće nasilje. Umjesto da djeluju kao štiti koji može zaštititi buduće generacije od ponavljanja nasilja, sjećanja se mogu pretvoriti u mač budućeg krvoprolića (Volf, 2013). Povijesne rane na taj način mogu postati i razlog za buduće izbjegavanje sukoba, ali i razlog za napad na prvi znak novog konflikta. Pogrešne pretpostavke i preokupacije povijesnim ranama mogu utjecati na "smanjenje empatije za članove drugih zajednica; opiranje priznavanju zajedničkih odgovornosti za prošle akcije; odbijanje prepoznavanja legitimiteta za perspektive drugih te suprotstavljanje izgradnji osjećaja zajedničke identifikacije" (Devine-Wright, 2002:17). Nadalje, teško je imati kontrolu nad procesom sjećanja i zaboravljanja. "Neželjeni" elementi prošlosti ostaju živi u različitim sjećanjima različitih društvenih grupa. Primjerice, kada se dogodi smjena elita, nekada potisnuta sjećanja mogu postati dominantna. Kada to primijenimo na oblikovanje narativa,

najvažnije globalno pitanje koje se postavlja jest: tko ostaje unutar, a tko ostaje izvan konstruiranog kruga patnje?

Naš cilj ovdje nije isticati ili poricati jesu li se određeni ratovi dogodili ili ne, već preispitati načine na koje su ti ratovi predstavljeni. Povjesničar Keith Jenkins ističe da osnovno pitanje za razumijevanje povijesnih događaja nije što je povijest, već kome povijest služi (Jenkins, 2008). Te, nadalje, jedno od osnovnih pitanja ukupnog društvenog sagledavanja povijesti nije kako je povijest predstavljena, već zašto je ona u određenom vremenu bila prihvaćena ili odbijena? Zbog toga je potrebno osvijestiti da je povijest kakvu poznajemo preferencijalno politički diskurs. U jeku znanstveno-disciplinarnih rasprava 21. st., u *mainstream* društvenih znanosti, te osobito povijesne znanosti, prodiru shvaćanja da se povijest svojim velikim dijelom odnosi (te se uvijek odnosila) na sociokulturne načine življenja, čemu se do sada posvećivala vrlo ograničena istraživačka pozornost. Kako povijest doživljavaju obični ljudi? Što povijest predstavlja ljudima? Kako naši uvidi, stavovi i razmišljanja o povijesti utječu na uspostavljene dominantne diskurse o povijesti, i kako ih naši uvidi mogu mijenjati?

U radu pretpostavljamo da interpretacija i recepcija povijesti Domovinskog rata ostaju u sjeni *službene* povijesne, pretežito političke reprezentacije Domovinskog rata. Glasovi običnih ljudi koji su sudjelovali u tom ratu nisu našli svoje mjesto u društvenoj areni u kojoj dominiraju politički narativi i politički motivirane (i izmanipulirane) poruke. Stoga je naš cilj odgovoriti na pitanje kako razumijevanju Domovinskog rata u Hrvatskoj može pridonijeti dubinski uvid u rat iz perspektiva običnih ljudi koji su ga neposredno doživjeli? Naš je cilj i odgovoriti na pitanje u kakvom su odnosu privatni narativi i diskursi o Domovinskom ratu s postojećim *službenim*, javnim narativima i diskursima o ratu, i mogu li oni pružiti neke nove, do sada nepoznate spoznaje o ratu? Ako mogu, kako će te nove spoznaje utjecati na buduća poimanja Domovinskog rata? Daljnja društvena konstrukcija i percepcija Domovinskog rata ostaju veliki izazovi pred hrvatskim društvom, te pred nama stoje kao neizvjesna, ali dominantno važna društvena, povijesna, politička, nacionalna i internacionalna pitanja.

U nastavku rada najprije ćemo iznijeti društveni i historiografski kontekst razvoja hrvatske povijesti od raspada Austro-Ugarske Monarhije do kraja Domovinskog rata. Potom ćemo se osvrnuti na opći značaj istraživanja kolektivnih sjećanja na ratove, a osobito ćemo upozoriti na relevantnost istraživanja sjećanja na Domovinski rat. Nastavljajući se i referirajući na dan povijesni prikaz Hrvatske te probleme povijesti i sjećanja, u zaključnom dijelu uvoda iznijet ćemo teorijski i metodološki okvir istraživanja, glavne ciljeve rada i istraživačka pitanja.

1.2. POVIJESNA POZADINA: HRVATSKA OD RAZDOBLJA AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE DO KRAJA DOMOVINSKOG RATA

S obzirom na to da je geografski prostor Balkana uvijek bio isprepleten mrežom različitih naroda te stoga i često razjedinjen, on je predstavljao sporan teritorij *par excellence* i plodno tlo za sukobljavanje. Imaginarni prostor kolektivnih sjećanja na Balkanu može se opisati dualnom sintagmom "sjećanja na rat i ratovanja sjećanjem"². Poznat kao "bure baruta" (*powder keg*), Balkan je kroz povijest vrlo često bivao poprištem većih i manjih ratova i konflikata koji su kontinuirano slabili društvene veze. Zbog takvog razvoja događaja, sjećanje na ratove na Balkanu ostavlja dojam kao da funkcioniра poput "ratnog arsenala", stvarajući uvijek nove antagonizme. Stvaranje tih antagonizama najčešće se postiže uhodanim političkim manipuliranjem mitovima prošlosti koji stoje u centru politike sjećanja. Zato je i trostruka sintagma "moć sjećanja, sjećanje na moć i moć nad sjećanjem"³ odgovarajuća metafora gibanjima na Balkanu.

Balkan je također uvijek bio sjecište različitih naroda te je svojim povijesnim i kulturološkim obilježjima predstavljao raskršće raznih civilizacijskih utjecaja, tradicija, vjera i pisama. Stoga je i prostor današnje Republike Hrvatske uvijek bio na raskrscima Istoka i Zapada. Nalazeći se na objema stranama dominantnih podjela - u najduljem povijesnom vremenu bivajući pod vlašću Austro-Ugarske, no i pod vlašću Osmanskog Carstva - Hrvatska baštini ujedno i katoličke i bizantske, zapadne i istočne te europske i balkanske utjecaje, kao i identitetske mješavine spomenutih različitih kultura, tradicija i religija.

Od razdoblja kasnog srednjovjekovlja, mnoštvo je granica iscrtano uzduž teritorija Balkana. Nakon podjele između zapadno-katoličkog i istočno-pravoslavnog kršćanstva u 11. stoljeću, granica je iscrtana upravo po sredini balkanskog teritorija. Krajem 14. i u 15. stoljeću, Osmansko Carstvo koje je zavlдалo mnogim dijelovima teritorija sa sobom je donijelo nove simboličke identitete od kojih je najistaknutiji bio islamski identitet. Većina teritorija bivše Jugoslavije bila je pod vladavinom Turaka, odnosno Osmanskog carstva: Makedonija, Srbija, Bosna i Hercegovina, dijelovi Crne Gore i dijelovi Hrvatske. Među svim državama bivše Jugoslavije, Slovenija i Hrvatska na jedan su način uspjele sačuvati neovisnost i orijentirati se prema Austro-Ugarskom Carstvu (Zvaan, 2012:120-125). Nacije i etnije bivše Jugoslavije bitno su izgradile svoje kolektivne identitete u odnosu spram carstava

² Naslov članka Tamare Banjeglav, "Memory of War or War over Memory? The Official Politics of Remembering in 1990s Croatia", u: *Re-thinking European Politics and History*. A. Pasička, D. Petrucci, B. Roth (ur.). Vienna. 2012.

³ Naslov uvoda knjige Jan-Werner Mullera, "Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory", u: *Memory and Power in Post-War Europe*. Jan-Werner Muller (ur.). Oxford: All Souls College. 2004.

kojima su u prošlosti pripadale te u odnosu na ratove u kojima su u prošlosti sudjelovale. Nacionalna kolektivna sjećanja obilježena su prošlošću i mitovima prošlosti, koji nadalje imaju vrlo važnu ulogu u konstrukciji suvremenih identiteta tih zemalja. Karakter tih državotvornih sjećanja i identiteta češće je u povijesti Balkana imao razlikovnu i razjedinjavajuću funkciju, a što je osobito slučaj kod već spominjanih kolektivnih sjećanja na ratove.

Sve do kraja Prvog svjetskog rata, Hrvatska je bila dio Austro-Ugarske, dvojno uređene carske i kraljevske⁴ monarhije s vladarima iz dinastije Habsburg, utemeljene Austro-ugarskom nagodbom 1867. god. Nakon Prvog svjetskog rata, Hrvatska je sa Slovenijom, Bosnom i Hercegovinom, te s Kraljevinom Srbijom (koja je u to vrijeme uključivala i teritorij Makedonije) i Kraljevinom Crnom Gorom stupila u novoosnovanu državu nazvanu Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca⁵. Pitanje hrvatskog ujedinjenja bio je temeljni problem u Austro-Ugarskoj Monarhiji, te je hrvatska politika najizglednije rješenje vidjela upravo u ujedinjenju u jedinstvenu jugoslavensku državu. No, iako je dugo baštinjena ideja slavenskog jedinstva bila prevladala, različite povijesne pozadine zemalja predstavljale su nesavladive prepreke i izazove različitim etnonacionalnim grupama. Nesavladiv izazov bila je činjenica da su se dvije najveće etničke grupe, Hrvati i Srbi, borili na različitim stranama tijekom Prvog svjetskog rata, te da je nakon rata zajednička novostvorena država bila uspostavljena na dominaciji Srba, što se opravdavalo činjenicom da su upravo oni žrtvovali ogroman dio svog stanovništva i vojnika tijekom Balkanskih ratova i tijekom Prvog svjetskog rata, a za svoju političku nezavisnost (Mulaj, 2008:39). S druge strane, i Hrvatska je htjela svoju političku nezavisnost. Zajednički temelji bitni za miran i trajan pristanak na ujedinjenje izostajali su s obje strane. S jedne strane, Kraljevina Srbija izašla je kao pobjednica nakon Prvog svjetskog rata, te ujedno s ogromnim ljudskim gubitcima tijekom ratovanja, što je srpski narod kao bitnu odrednicu zadržao u svojem kolektivnom sjećanju. Hrvatska, koja je u sastavu Austro-Ugarske Monarhije više desetljeća bila u miru i relativnoj stabilnosti, Prvi svjetski rat dočekala je nenadano i posve nesprijetna te je u ratu pretrpjela velike gospodarske gubitke. Zbog toga što se Hrvatska posljedično zatekla u društvenoj i gospodarskoj krizi, teškoj

⁴ njem. *Kaiserlich und König (K.u.K.)*. Prefiks se odnosio na Austro-Ugarsku Monarhiju i sve njene institucije.

⁵ Poznata pod nazivom "prva Jugoslavija", prvotno je osnovana pod nazivom *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca* (1918-1921), no već nakon tri godine Vidovdanskim ustavom ime države promijenjeno je u *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* (1921-1929), pa je taj naziv uobičajeniji nego prvi. Naposljetku, kralj Aleksandar 1929. god., a nekoliko mjeseci nakon uvođenja poznate Šestosiječanjske diktature, mijenja naziv države u *Kraljevina Jugoslavija* (1929-1941).

političkoj situaciji, te u stanju administrativne raskomadanosti⁶, Stjepan Radić je u Saboru u veljači 1918. god. dao prijedlog trijalističkog rješenja unutar Monarhije koje je podrazumijevalo stvaranje treće jedinice koja bi obuhvatila sve južnoslavenske zemlje⁷. Iako od strane različitih hrvatskih političara na različite načine zamišljena⁸, ideja jedinstvene jugoslavenske države prevladala je i kod većine i kod oporbe, te se ubrzo pojavio i Jugoslavenski odbor kojeg su činili hrvatski, srpski i slovenski političari iz Austro-Ugarske Monarhije koji su se zalagali za njeno razbijanje, a za stvaranje jugoslavenske države. Početkom rata, ti su političari od straha od progona bili primorani pobjeći iz Austro-Ugarske Monarhije u inozemstvo. Jugoslavenski je odbor, na čelu s hrvatskim političarem Antom Trumbićem zamišljao novu državu kao zajednicu ravnopravnih naroda, te je radeći na stvaranju takve države Odbor nastojao surađivati sa srpskom vladom. No srpska je vlada, na čelu s Nikolom Pašićem, pokazivala želju za centralistički uređenom državom. Upravo su takve namjere srpske vlade natjerale Franu Supila da istupi iz Odbora. Daljnjim stjecajem vanjskih sociopolitičkih utjecaja i sociogeografskih prijetnji, a prvenstveno radi pretenzija Italije i njenih osvajačkih težnji prema Dalmaciji i Istri, Trumbić je, s Pribičevićem, smatrao da treba brzo djelovati, te prvo provesti ujedinjenje Hrvatske sa Srbijom i Slovenijom, a zatim se dogovoriti o ravnopravnosti i ustroju država sastavnica, što nisu odobravali Stjepan Radić⁹ kao ni neki drugi članovi Hrvatskog sabora. Ujedinjenje je proglašeno 1. prosinca 1918. god. (Bilandžić, 1999).

Zabrinutost dijela Hrvatskog sabora ubrzo se pokazala opravdanom. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca odmah po svom osnutku bila je određena kao parlamentarna monarhija kojom vlada Narodna skupština na čelu s kraljem koji je dolazio iz srpske kraljevske dinastije

⁶ Hrvatska i Slavonija bili su zaseban dio ugarskog dijela monarhije, Dalmacija i Istra bile u austrijskom dijelu monarhije, a Rijeka je bila pod izravnom upravom mađarske vlade. Službenim nazivljem, Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila je samosvojno kraljevstvo unutar Austro-Ugarske Monarhije, Kraljevina Dalmacija bila je krunska zemlja u Austro-Ugarskoj Monarhiji te je de iure bila sastavni dio Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Markgrofovija Istra bila je teritorijalna jedinica te dio Austrijskog primorja u Austro-Ugarskoj Monarhiji, dok je grad Rijeka u Monarhiji bio izravno podređen Budimpešti (Matković, 1998).

⁷ Stjepan Radić, vođa Hrvatske pučke seljačke stranke, zapravo je tijekom cijelog rata vjerovao u uspjeh Monarhije i povoljno rješenje hrvatskog pitanja u njenu sklopu, no s obzirom na kritičnu gospodarsku i društvenu situaciju Hrvatske nakon rata postao je skeptičan prema Monarhiji (Bilandžić, 1999).

⁸ Radićeva nastojanja za ujedinjenjem uključivala su izgradnju zajedničke demokratske države Hrvatske zajedno sa Slovenijom, u kojoj će Srbi imati sva prava kao i ostali građani. No s naznakom da, ako se Srbi hrvatskoj državi budu protivili, ujedinjenje treba provesti bez njih. Stjepan Radić prihvaćao je ideju jugoslavenskog ujedinjenja, no s jasnom prethodnom podjelom vlasti koju je izlagao u svom projektu zajedničke države konfederativnog tipa (Bilandžić, 1999).

⁹ Na sjednici Središnjeg odbora Narodnog vijeća, u studenome 1918. god., u hrvatskoj povijesti je ostao zapamćen govor Stjepana Radića. Radić se zalagao za pregovore u Beogradu prije ujedinjenja sa Srbijom, te je, između ostaloga, u svom govoru apelirao: "Još nije prekasno. Ne srljajte kao guske u maglu! (...) Nemojte tako postupati da se bude moralo danas - sutra kazati da ste i vi Slovenci i vi Srbi Vojvođani i Bosanci, i vi naši Hrvati Dalmatinci, a danas vi naši domaći hrvatski Srbi, da ste se svi skupili danas ovamo samo zato da izvršite jedno urotničko djelo protiv naroda, napose protiv Hrvatske i Hrvata..." (Bilandžić, 1999:64).

Karađorđevića¹⁰. Novu je državu karakterizirao centralistički i represivni sustav vođen od strane srbijanskih političkih elita i obilježen njihovom dominacijom. Da se radilo o provođenju apsolutističke vladavine potvrdio je i Vidovdanski ustav (1920/1921), kojim su sužena razna demokratska prava građana. Kralj Aleksandar I. Karađorđević nije imao samo formalnu ulogu, već je imao značajne ovlasti i utjecaj na unutarnja i vanjska pitanja i poslove (Matković, 1998:93-100).

Zapravo bez zajedničkih dijeljenih sjećanja, bilo je neminovno da će se do sada vrlo slabo jedinstvo moći unaprijediti samo stvaranjem novih elita. Ton Zvaan navodi: "Bivša Kraljevina Srbija zahtijevala je i stekla dominantan položaj u novoj državi. (...) Srpska vojska, tek marginalno potpomognuta hrvatskim i slovenskim vojnicima, okupirala je cijeli teritorij nove Kraljevine Jugoslavije u 1918. i 1919. god. Kao posljedica toga, značajan dio nesrpske populacije, osobito u Sloveniji i Hrvatskoj, osjećali su se kao jednostavno pripojeni Srbiji. (...) Srbi su sami za sebe smatrali da su se herojski borili za vrijeme Prvog svjetskog rata te da su pretrpjeli goleme gubitke, te da takva žrtva nije u potpunosti uvažena od strane Hrvata i Slovenaca koje su zato smatrali 'nezahvalnima', što je vodilo novim tenzijama" (Zvaan, 2012:123-124).

Vrhunac političke krize dosegnut je 1928. god., nakon što je srpski radikalni zastupnik Puniša Račić pucao u Narodnoj skupštini na hrvatske političke čelnike. Reakcija kralja Aleksandra I. Karađorđevića bila je radikalna, te je on već šest mjeseci nakon atentata u Narodnoj skupštini to zakonodavno tijelo ukinuo te uveo Šestosiječanjsku diktaturu, potvrđujući svoju politiku geslom "Jedan narod, jedan kralj, jedna država". Nedugo zatim mijenja se i naziv države u Kraljevina Jugoslavija. Diktatorski režim trajao je do 1931. god. nakon što je skupština ponovno uspostavljena, no s oštrim nadzorom kralja. Veliki teror od strane političkih protivnika i velik broj političkih ubojstava stalno su pogoršavali političku situaciju i vodili su daljnjim političkim previranjima, koja su svoj vrhunac iskazala 1934. god. kada je na jugoslavenskog kralja Aleksandra izvršen atentat u Marseillu. Ta je operacija organizirana od strane Ante Pavelića, hrvatskog emigranta u Italiji i Vajče Mihajlova, člana i kasnije vođe VMRO-a (Vnutarnja makedonska revolucionarna organizacija).

Iako je u godinama prije početka Drugog svjetskog rata Kraljevina Jugoslavija konstantno bila na rubu kolapsa i raspada, postojala su nastojanja i težnje da se dogovorno i mirno riješe unutarnji međunarodni odnosi. To se pokušalo ostvariti donošenjem Uredbe o Banovini Hrvatskoj 1939. god. Banovina Hrvatska bila je autonomna teritorijalna jedinica

¹⁰ Na čelu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca *de facto* je uvijek bio Aleksandar I. U početku kao regent, a nakon smrti oca Petra I. kao kralj.

unutar Kraljevine Jugoslavije, te je bila rezultat suradnje hrvatskih političkih vođa s vođama Srba Prečana te prinudnog napuštanja koncepta centralizma od strane srbijanskih političkih elita i dvora. Banovina je stvorena na temelju političkog sporazuma između Dragiše Cvetkovića, predsjednika jugoslavenske vlade, i Vlatka Mačeka, predstavnika tada najjače hrvatske političke grupacije, HSS-a i Seljačko-demokratske koalicije¹¹. Osnutkom Banovine Hrvatske pokušala se obnoviti hrvatska državna samobitnost unutar Kraljevine Jugoslavije, što i danas ostaje vrlo važna točka Ustava RH kao i važan povijesni moment mirnog pokušaja zalaganja za autonomijom i samostalnošću.

Usljedi ionako kaotičnog razvoja događaja obilježenog atentatima i političkim ubojstvima, Sile Osovine na čelu s Trećim Reichom i Hitlerom napale su Kraljevinu Jugoslaviju. Nakon pristupanja Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu krajem ožujka 1941. god., srušena je i vlada Cvetković-Maček. Vlada je srušena izvršenjem vojnog udara od strane Beograda na čelu s generalom Dušanom Simovićem, uz pomoć zapadnih obavještajnih službi. Istoga dana kada je izvršen državni udar u Beogradu, Hitler je donio odluku da napadne Jugoslaviju te je jugoslavenska vojska samo nakon 11 dana (6.-17. travnja), i bez ijedne bitke kapitulirala. To je bio jasan izraz duboke socijalne krize i slabosti tadašnjeg ustroja Jugoslavije. Jugoslavenski kralj i vlada pobjegli su iz zemlje, a teritorij Jugoslavije potom je podijeljen između Nijemaca, Talijana, Mađara i Bugara, direktnom aneksijom teritorija i postavljanjem vojne administracije.

Za vrijeme invazije na Jugoslaviju, ulaskom njemačke vojske u Zagreb, 10. travnja 1941. god., uspostavljena je nova marionetska država nazvana Nezavisna Država Hrvatska (NDH) koja je zauzimala okupirani teritorij većinskog dijela Hrvatske i Bosne i Hercegovine te Srijema. NDH je bila pod kontrolom nacionalsocijalističke Njemačke i fašističke Italije o kojima je ovisila¹². Državom je upravljao poglavnik Ante Pavelić, vođa profašističke nacionalističke organizacije Ustaša¹³. Na čelu s Pavelićem, organizacija Ustaša predvođena Ustaškom vojnicom, provodila je sustavnu i dosljednu genocidnu politiku Trećeg Reicha i Hitlera. U vrlo kratkom vremenu, uspostavljen je sustav stratišta i koncentracijskih logora gdje su ustaše odvodili, zatvarali i ubijali Srbe, Židove, Rome i Hrvate antifašiste, odnosno protivnike profašističkog ustaškog režima.

¹¹ Uspostavljanje Banovine i sporazum Cvetković-Maček poznati su kao mačekovsko rješenje hrvatskog pitanja (Bilandžić, 1999:99).

¹² NDH je uspostavljena kao teritorijalni kondominij Italije i Njemačke pod talijanskim protektoratom određenim rimskim ugovorima iz 1941. god.

¹³ Ante Pavelić je 7.1.1929. god. u egzilu u Italiji osnovao Hrvatsku revolucionarnu organizaciju – Ustaša, prvotno radi stvaranja hrvatske države. Ustaše su se protivile vladavini jugoslavenskog kralja Aleksandra I. Karađorđevića te su, predvođene Pavelićem, sudjelovale u likvidaciji kralja Aleksandra I. u Marseilleu 1934. god. (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, NDH, pristup stranici 1.7.2014.)

Već prvoga mjeseca novoosnovane države, Ante Pavelić je prihvatio i potpisao skup rasističkih zakona koji su štitili "arijevsku krv i čast hrvatskog naroda", a izravne mete tih zakona bili su Židovi i Romi. Rasistički su se zakoni ubrzo počeli odnositi i na Srbe kao etnički nepoželjne. S obzirom na dotadašnje napete odnose u Kraljevini Jugoslaviji, projekt Hitlerovog *Konačnog rješenja*¹⁴ i holokausta nad Židovima pojavio se kao dodatno ratno opravdanje, dok su planovi o rješenju srpskog pitanja bili prisutni znatno prije pojave holokausta. Diskriminacija Židova i Roma uvedena je po uzoru na nacističku Njemačku tek 1941. god. te prije nije bila dio programa ustaškog pokreta. Srbi su prema ustaškoj ideologiji kao kolektiv bili krivi za sve što se događalo Hrvatima u vrijeme Kraljevine Jugoslavije: a to je gubljenje dijela državnog teritorija nakon 1918. god. kao ustupak Talijanima (Istra, Zadar, neki otoci), zatim gubljenje stoljetne državotvorne tradicije (Sabor, ban), te ekonomska zaostalost koju su Hrvati također vidjeli kao dio velikosrpske politike¹⁵. Temelj ustaške politike predvođene Antom Pavelićem bila je mržnja prema Srbima te je srpsko pitanje trebalo biti riješeno po načelu "trećinu pokrstiti, trećinu prognati, trećinu pobiti"¹⁶.

Tijekom svojeg prvog sastanka s Hitlerom, Pavelić je dobio potporu od strane Njemačke da ukloni Srbe izvan države¹⁷. Središnje mjesto eksploatacije i eliminacije "protunacionalnih" i "nepogodnih" postao je logor u blizini mjesta Jasenovac, koji je bio aktivan od 1941. do 1945. god. Kao svojevrsni simbol najmračnije i najsravnije epizode u hrvatskoj povijesti, Jasenovac je bio najveći kompleks koncentracijskih i radnih logora u NDH tijekom Drugog svjetskog rata, a sastojao se od pet logorskih jedinica. Iako je vlada NDH ovisila o Njemačkoj i Italiji, logor u Jasenovcu bio je u potpunosti pod upravom lokalne administracije, Pavelićevih ustaša. Logor je postao poznat po svojoj okrutnosti i načinima ubijanja. Uspoređujući Jasenovac s njemačkim "tvornicama smrti" koje su bile produkt i izraz rastuće modernosti i birokratizacije, Nataša Mataušić nazvala je jasenovački logor "primitivnom manufakturom smrti i ručnim radom svih mogućih okrutnosti" (Mataušić, 2003:171). Nakon partizanskog oslobođenja u svibnju 1945. god., preostalo je vrlo malo ostataka logora jer su ustaše prilikom bijega zapalili i uništili kompleks logora. Ono što je od cigala ostalo narod je

¹⁴ Konačno rješenje židovskog pitanja, izvorno njem. *Endlösung*, engl. *Final Solution to the Jewish Question*, bio je osmišljeni plan nacističke Njemačke za sistematsko genocidno istrijebljenje Židova tijekom Drugog svjetskog rata s područja okupirane Europe. Pitanje i plan formulirani su na sastanku najviših nacističkih službenika i najbližih Hitlerovih suradnika u berlinskom Wannsee-u u siječnju 1942. god. (*Wannsee Conference*).

¹⁵ Priopćeno autorici u usmenoj komunikaciji s povjesničarkom Natašom Mataušić, 20.12.2014. god.

¹⁶ Priopćeno autorici u usmenoj komunikaciji s povjesničarem Ivom Goldsteinom, 27.1.2.2014. god.

¹⁷ Za razliku od Židova i Roma, Srbi su u NDH zauzimali značajan dio ukupne populacije. Zbog toga je "srpsko pitanje" zahtijevalo složenija rješenja. U lipnju 1941. god., na službenom sastanku s njemačkim ambasadorom u Zagrebu "zaključeno je da srpsko pitanje može biti riješeno masovnim uklanjanjem Srba u Srbiju, masovnim egzekucijama na terenu i deportacijama u koncentracijske logore. Vlada NDH na svoj je vlastiti zahtjev bila uključena u plan transfera (...) (Spomen područje Jasenovac, KCL Jasenovac, 2015).

nakon oslobođenja koristio kao građevni materijal u Jasenovcu i okolnim selima (Mataušić, 2003).

Broj žrtava jasenovačkih logora te ostalih žrtava svih logora u NDH, kao i broj žrtava Jugoslavije tijekom Drugog svjetskog rata, u narednim je vremenima bio žestoko osporavana i od strane komunističkog režima manipulirana tema, koja je imala velike posljedice za kolektivna sjećanja svih naroda Jugoslavije, te koja je imala dominantno mjesto i utjecaj na stvaranje konfliktnih sjećanja te uvjeta za ratove nakon raspada Jugoslavije.

Prvo opsežno istraživanje žrtava Drugog svjetskog rata obavljeno je u Statističkom zavodu Jugoslavije 1964. god. Taj popis, a koji je obuhvaćao jasan udio stradanja na području NDH i u logoru Jasenovac, komunistički je režim čuvao kao državnu tajnu¹⁸. Jednako tako nije se smjelo govoriti i o dva ranije obavljena popisa žrtava Jugoslavije, koji su obavljani 1944. - 1947. god. i 1950. god., a koji su također upućivali na puno manji broj žrtava od onoga kojeg je režim tvrdio¹⁹. Od tih vremena nadalje, broj žrtava bio je žarište sjećanja kojim se manipuliralo u političke svrhe. Trenutna istraživanja i procjene povjesničara o broju stradalih u logoru Jasenovac kreću se između 83 000 i 100 000 žrtava²⁰. Također, većina međunarodnih istraživača oslanja se na taj broj stradalih²¹. Međutim, tijekom 1980-ih god., u Srbiji su se pojavljivale brojne publikacije koje su dolazile iz srpskih političkih i intelektualnih krugova, a koje su tvrdile da je stvaran broj samo srpskih žrtava koje su stradale u Jasenovcu između 700 000 i 1 200 000²². Iako su i srpski povjesničari koji su živjeli izvan

¹⁸ Popis žrtava jasenovačkog logora tada je obuhvaćao 59 188 imena s napomenom da je popis nepotpun, te da mu treba dodati 40% (Mataušić, 2003).

¹⁹ Josip Broz Tito prvi je iznio brojku od 1,7 milijuna poginulih već u svibnju 1945. godine u govoru na mitingu u Ljubljani. Pariškoj međunarodnoj reparacionoj komisiji Jugoslavija je 1947. godine podnijela izvješće o 1,706.000 poginulih u ratu, uključujući i 305.000 poginulih boraca Narodnooslobodilačke vojske (NOV) odnosno partizana. Kasnija je rekonstrukcija pokazala da je izvorni podatak, koji je govorio o 1,7 milijuna *demografskih gubitaka*, za potrebe zahtjeva za naknadu ratne štete «preveden» u *stvarne gubitke*, tj. stvarne žrtve (Žerjavić 1992.:15-16; Bogosavljević 2001.:492).

²⁰ Po posljednjem poimeničnom popisu žrtava Koncentracijskog logora Jasenovac (ožujak 2013) 83 145 ljudi izgubilo je živote u tom logoru. Većina žrtava bili su Srbi (47 627), zatim Romi (16 173), Židovi (13 116) i Hrvati protivnici ustaškog režima (4 255). Najviše u prilog zloglasnosti, okrutnosti i temeljnoj ljudskoj tragediji logora Jasenovac svjedoči činjenica da se četvrtina od ukupnog broja žrtava (20 101) odnosi na djecu mlađu od 14 godina (Spomen područje Jasenovac, Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941.-1945., 2015).

60 000 – 90 000 žrtava prema procjeni Slavka Goldsteina, *1941 – godina koja se vraća*, Zagreb: Novi Liber, 2007., 60 000 – 70 000 žrtava prema procjeni dr. Franje Tuđmana, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb: NZMH, 1989., 70 000 žrtava prema Bogoljubu Kočoviću, *Žrtve drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo: Svjetlost, 1990. (Prvo izdanje London: Veritas, 1985.), 83 000 žrtava prema Vladimiru Žerjaviću, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb: Globus, 1992.

²¹ Vidjeti natuknicu o Jasenovcu u Enciklopediji holokausta. United States Holocaust Memorial Museum, *Jasenovac: Holocaust Encyclopedia* (United States Holocaust Memorial Museum), <http://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10005449> (pristup stranici 1.7.2014.) Simon Wiesenthal Center navodi 85 000 žrtava.

²² Brojka koju povjesničar Vladimir Dedijer iznosi u knjizi *Novi prilozi* i brojka koju navodi *Društvo za očuvanje sećanja na Holokaust* iz Novog Sada. Prema službenoj izjavi Zemaljskog povjerenstva Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1945. god. iznesen je broj 500 000-600 000 žrtava.

Srbije sredinom 1980-ih izražavali sumnje oko tog bitno preuveličanog broja žrtava²³, mit o broju srpskih žrtava u Jasenovcu dugo je vremena bio aktualan u javnim raspravama s dominacijom jake srpske političke propagande, te je, što je važnije, u razdoblju prije početka Domovinskog rata, zloupotrebljavanje broja srpskih žrtava u NDH i osobito u koncentracijskom logoru Jasenovac - poznato kao genocid nad Srbima, postalo centralnim motivom te žarištem kolektivnog sjećanja u Domovinskom ratu. Na taj je način upravo Jasenovac postao središnja točka osporavanja, osobito početkom novog rata, te je upravo Jasenovac, no ne kao realni tragični povijesni događaj, nego kao politički mit o prošlosti (konstruiran u razdoblju komunizma) "oživljen" i prizvan u kolektivno sjećanje kako bi poslužio političkoj i vojnoj mobilizaciji Srba i Crnogoraca u novom ratu, točno pedeset godina kasnije.

Tijek Drugog svjetskog rata na prostoru tadašnje NDH i Jugoslavije bio je s jedne strane obilježen suradnjom Hrvata i Srba u Narodnooslobodilačkom pokretu (NOP) na temelju koje je naposljetku i poražen nacistički ustaški režim, ali je tijekom rata bivao obilježen i neprijateljstvom i nesklonostima između Hrvata i Srba koji su se produbljivali iz dva razloga. S jedne strane, ustaše su u najvećem broju provodili zločine nad srpskim stanovništvom. S druge strane, pristaše prognane srpske kraljevske obitelji Karađorđevića organizirali su se u paravojne odrede nazvane četnici, čija je vojska počela bivati sve brojnijom. Cilj četnika, predvođenih Dragoljubom (Dražom) Mihailovićem, bio je stvaranje etnički homogene srpske države. U nastojanju da to postignu, četnici su ekstenzivno surađivali s vladom fašističke Italije koja je imala znatnu kontrolu nad širim dijelovima NDH (Ramet, 2006:145). Četnici, čiji su se zločini i brutalnost uspoređivali s ustaškima, počinili su brojne zločine praćene ubojstvima nad Hrvatima i bošnjačkim muslimanima. U isto vrijeme, počela se pojavljivati partizanska vojska koja je provodila nekontrolirano nasilje protiv četnika, ustaša, te ostalih koji su bili smatrani njihovim pristašama, kao što su bili njemački vojnici u to vrijeme (Douglas i Eastvold, 2004:217-220; Zvaan, 2012:124).

Na kraju Drugog svjetskog rata, još je jedno masovno stradanje i okrutan ratni zločin širokih razmjera ucrtao nove duboke pukotine, osobito u hrvatskom kolektivnom sjećanju. Nakon kapitulacije i povlačenja Hitlera i Sila Osovine s prostora Jugoslavije i NDH, povlačile su se i ustaške snage, ali i druge vojske, hrvatski domobrani, vojske raznih nacionalnosti, te brojne grupe civila. Svi su se oni pokraj austrijskog grada Bleiburga, u blizini jugoslavensko-austrijske granice, a u bijegu od Jugoslavenske armije, koja je bila sastavljena od

²³ Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji* (London: Naše delo, 1985)

komunističkih partizana, predali britanskim vojnicima, uz prethodno obećanje Britanaca da dio vojske ustaša koji je pobjegao do Bleiburga dobije status ratnih zarobljenika, a da djeca i stariji budu pušteni (Tolstoj, 1991). Britanska je odluka na kraju bila da se ne miješaju, te su Britanci, predvođeni generalom Patrickom Scottom, zarobljene vojnike i civile predali Jugoslavenskoj armiji, odnosno partizanima, čiji je predstavnik bio Milan Basta (Tolstoj, 1991; Jurčević, 2005). Razlog zbog kojeg je povijesni događaj na Bleiburgu unio previranja i nesuglasice je partizansko postupanje prema vojsci ustaša, drugim vojnicima te velikom broju civila koji su se povlačili prema Bleiburgu. Usprkos tri mjeseca ranijem Sporazumu s Jaltе gdje se raspravljalo i o Jugoslaviji, te gdje je donesena odluka da jugoslavenski državljani ne smiju biti predani Titovim partizanima, "čak ni ustaše", partizanska je vojska smaknula jedan manji dio članova ustaške vojske, bez suđenja, na polju kraj Bleiburga, sredinom svibnja 1945. god. (Tolstoj, 1991). Iako su mogli postojati vojni i ratni razlozi koji bi legitimirali čin ubijanja ustaške vojske, *crne mrlje* prošlosti i traumatska sjećanja na Bleiburg koja postoje do danas, primarno su utemeljena na postupanju partizana naspram ostalih vojnika (domobrani, Nijemci) te osobito civila neposredno nakon Bleiburga. Događaj nazvan *Bleiburškom tragedijom* zadobiva svoju punu težinu s obzirom na to da su se s ustašama i ostalim vojnicima s Bleiburga povlačili i deseci, ili po nekim istraživanjima stotine tisuća civila, čiji je točan broj žrtava i danas predmet žestokih sporova²⁴ (Goldstein, 2008:205-249). Iz Bleiburga su u nekoliko pravaca krenule kolone zarobljenih vojnika i civila na stravične marševe smrti. Ta stradanja bila su najteža za hrvatski narod, zbog čega jest, u kolektivnim sjećanjima i za važnost kolektivnih identiteta, konstruiran naziv *hrvatski holokaust za Blajburšku tragediju*. Nadalje, poznat je i naziv *Križni put*, koji se odnosi na blajburške kolone i okrutne zločine počinjene nad civilima (osobito Hrvatima), pripadnicima ustaša, domobrana te vojski drugih nacionalnosti kod Maribora, Celja, Kočevja, Teznog i drugdje u Sloveniji, a u Hrvatskoj u okolici Krapine, Samobora, Karlovca, Siska i drugdje. Prema istraživanju iz 2007. god., na Bleiburgu i tzv. *Križnom putu* stradalo je 60.000 Hrvata i 20.000 pripadnika drugih naroda (Tomasevich, 2001; Tolstoj, 1991; Geiger, 2007).

Najjači pokret otpora koji se tijekom Drugog svjetskog rata pojavio kao protuteža ustašama, četnicima i ostalim okupatorskim vojskama bio je partizanski pokret vođen od

²⁴ Više od 60 godina nakon događaja i 25 godina nakon rušenja komunizma, još ne postoje egzaktna istraživanja o broju žrtava tzv. Bleiburške tragedije i tzv. Križnog puta. Tijekom posljednjih nekoliko godina, ipak, istraživanjima u Sloveniji i Hrvatskoj, kao i stranih stručnjaka koji su se tim događajima bavili (u to su doba ubijeni i mnogi Nijemci, Kozaci i drugi), daju okvirne brojke, iako je raspon među tim brojevima često vrlo velik. Postoje vrlo različite procjene broja ubijenih tako da primjerice, Hrvatska enciklopedija navodi brojeve od 45.000 do 200.000 (Hrvatska enciklopedija, sv. 6, 2004), dok Hrvatski obiteljski leksikon iz 2005. godine govori o nekoliko desetaka tisuća ubijenih.

strane komunističkog lidera Josipa Broza Tita, kasnije "doživotnog predsjednika" Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (Matković, 1998). Za razliku od drugih vojski i postrojbi koje su se tada nalazile na prostoru NDH, činjenica da partizani nisu bili zasnovani na nacionalnosti (kao ustaše i četnici), donijela je partizanskoj vojsci tijekom vremena i razvoja rata stanovitu podršku na svakom području. Njihov je primarni cilj bila borba protiv okupatora i njihovih suradnika te potom stvaranje savezne multietničke komunističke države na području Jugoslavije. Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) je u partizanske odrede pokušavala privući rodoljube nezavisno od političkog uvjerenja te različite etničke grupe i manjine, također deklariranom politikom ravnopravnosti (Tomasevich, 2001). Iako postoje jasni povijesni dokazi o masovnim ubojstvima koje je dio komunističke partizanske vojske učinio, osobito neposredno nakon Bleiburga, činjenica jest da su uslijed društvenog i vojnog kaosa (uzrokovanog sučeljavanjem niza vojski), upravo organizacija i ujedinjavanje antifašističkih frakcija i političkih snaga u opći ustanak bili zaslužni za oslobođenje Jugoslavije. Zbog toga se Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije smatraju jednim od najuspješnijih europskih pokreta otpora koji su zacrtali temelje antifašizmu.

Nova Jugoslavija uspostavljena je u svibnju 1945. god. kao federacija s konfederativnim značajkama sastavljena od šest socijalističkih republika (SR) i dvije autonomne pokrajine (koje su bile u sastavu SR Srbije) kojima su vladali Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) i Savez komunista Jugoslavije (SKJ) na čijem je čelu od 1939. do 1980. god. bio Josip Broz Tito. Tzv. komunističku, ili Drugu Jugoslaviju sačinjavale su Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora te Srbija s dvije autonomne pokrajine Vojvodinom i Kosovom. Država je promijenila tri službena naziva. Deklaracijom Ustavotvorne skupštine od 29. studenog 1945. god. dobila je naziv Federativna Narodna Republika Jugoslavija (FNRJ) (dotada Demokratska Federativna Jugoslavija (DFJ)), a naziv se nanovo mijenja Ustavom iz 1963. god. u Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ) te se koristi sve do njena raspada 1991. god. (Matković, 1998).

Tito je u temelje Jugoslavije ugradio ideologiju multinacionalne partizanske borbe protiv vanjskih fašističkih neprijatelja, a pritom ne spominjući unutarnje nacionalne ratove, ubojstva i velika nacionalna stradanja koji su obilježili prostore NDH i Jugoslavije prije i tijekom 1945. god. Tito je vjerovao da će država ujedinjena na bratstvu i jedinstvu te zajedničkoj narodnooslobodilačkoj borbi prekriti i zacijeliti povijesne rane te donijeti stabilnost i mir novostvorenoj državi. No činjenica jest da je upravo taj službeni narativ, utemeljen na nediskutiranju etnonacionalnih tragedija u vremenu Drugog svjetskog rata i neposredno nakon

njega, doprinio i poticao nove etničke konflikte koji su doveli do raspada Jugoslavije, kao i do izrazito nasilne prirode ratova koji su 1990-ih godina uslijedili.

Mnogi javni istupi Josipa Broza Tita, bez obzira na to što ih se može prvenstveno doživljavati kao puko parolašenje ("čuvajte bratstvo i jedinstvo kao zjenicu oka svoga"), daju zaključiti kako je Tito cijelo vrijeme svoje vladavine bio svjestan ozbiljnosti međunacionalnih problema u Jugoslaviji, iako ih je ponekad znao minimizirati. Bez obzira na to je li prenaplašavao ili minimizirao međunacionalne probleme, nema sumnje da ih nije znao razjašnjavati demokratskim putem nego ih je na komunistički način nastojao prigušiti – plitke propagandne parole kombinirao je sa zabranama, ekskomunikacijama i kaznama. Komunistička Jugoslavija bila je izgrađena lukavošću Josipa Broza Tita i njegovim osjećajem za ravnotežu snaga te sposobnošću da svakoj grupi odmjerava po vlastitoj procjeni podjednaku količinu sloboda i represije (Goldstein, 2011:102).

Nadalje, u administrativnom smislu, tzv. Druga Jugoslavija (Titova Jugoslavija, komunistička Jugoslavija) nije bila država pluralne demokracije već je bila totalitarni režim gdje je jedna stranka imala potpun monopol nad moći i vlasti. Politički legitimitet održavao se represivnim aparatom i masovnom vojskom, a politički protivnici bili su zatvarani i ubijani. Kako je rečeno, službena je politika bila postavljenja na potpunom zaboravu nasilne i teške prošlosti te stvaranju nove Jugoslavije s komunističkim identitetom. Svaki naglašeniji oblik ili izraz nacionalne svijesti bio je tabu, i bio je zabranjen. Iako je, napominje Zvaan, slogan bio "bratstvo i jedinstvo", u realnosti se radilo o načelu "podijeli pa vladaj" (Zvaan, 2012:125). Sve to upućuje na to da su se iza parola bratstva i jedinstva održavale krupne ideološke i političke razlike (Bilandžić, 1999:189). Unatoč Titovim nastojanjima da, na temeljima Narodnooslobodilačkog pokreta i Narodnooslobodilačke borbe, stvori ujedinjenu Jugoslaviju kao zemlju ravnomjerne raspodjele bogatstva i moći, federalno uređenje država, kao i činjenica da su vladajuće političke elite u svakoj pojedinoj republici sebe vidjele kao predstavnice svoje vlastite nacije (dok etnicitet nije smatran problematičnim), vodili su prema sve većem raslojavanju i sve većoj političkoj razjedinjenosti republika, koja je dosegla svoj vrhunac u ekonomskoj krizi 1980-ih godina (Goldstein, 2008).

Država je u početku bila bliska Staljinu i SSSR-u, no to se ubrzo promijenilo. 1948. god. Tito i njegova Komunistička Partija, koja je bila osnovni (i jedini) politički izraz komunističke ideologije u Jugoslaviji, prekinuli su sve odnose sa SSSR-om, nakon čega je uslijedila vodeća uloga Jugoslavije u uspostavljanju Pokreta nesvrstanih sredinom 1950-ih godina. Iako su se odnosi Jugoslavije i SSSR-a popravili nakon Staljinove smrti, vanjska politika Jugoslavije namjerno je držala distancu kako od europskog Istoka, tako i Zapada

(Ramet, 2006). Godine koje su slijedile neposredno nakon Drugog svjetskog rata bile su teške za Jugoslaviju, no nedugo zatim uslijedilo je razdoblje ekonomskog rasta. Jednim dijelom to se dogodilo uslijed podizanja zajmova i kredita od Zapada, nakon raskida veza s SSSR-om. Nakon ekonomskih reformi ranih 1960-ih godina životni standard stanovnika Jugoslavije naglo je i znatno poboljšao, te je kulminirao u 1970-im godinama. Upravo u tom razdoblju "Jugoslaveni" počinju razvijati nove oblike konzumerističkog i potrošačkog ponašanja, što se odražava putem čestih odlazaka u *shopping* u susjedne zemlje (najčešće u Austriju i Italiju) te u trendu gradnji kuća za godišnji odmor. No već krajem 1970-ih godina, ekonomski rascjepi između različitih jugoslavenskih republika počeli su biti sve više isticani. Iako su sve republike napredovale u ekonomskom smislu, stvoren je dojam da neke republike doživljavaju veći ekonomski rast (Slovenija i Hrvatska), dok druge počinju zaostajati u razvoju (Goldstein, 2011).

Kasnih 1960-ih godina, Jugoslavija je doživjela limitiranu političku liberalizaciju. U takvom ozračju, pojedine grupe počele su problematizirati neka ranije zabranjena pitanja o nacionalnoj slobodi, socijalnoj pravdi i nejednakostima, osobito u sferi kulture te po pitanju jezika (Goldstein, 2008). Ta su pitanja u Hrvatskoj kulminirala 1967. god. objavom *Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog jezika*, usmjerene k uočenom neravnopravnom položaju hrvatskog jezika u jugoslavenskoj federaciji. Deklaracija je bila javno osuđena od strane komunističkih vlasti, proglašeno je da ugrožava jugoslavensko "bratstvo i jedinstvo" te su mnogi potpisnici *Deklaracije* bili sankcionirani i uklonjeni iz javnog političkog života. Ti su događaji bili svojevrsna uvertira pojavi političkog pokreta Hrvatskog proljeća početkom 1970-ih godina. Politički protivnici Hrvatsko su proljeće nazivali Masovnim pokretom, poznatim pod skraćenicom MASPOK. Pokret Hrvatskog proljeća imao je dvostruki karakter, s jedne je strane bio zahtjev za demokratizaciju i veću ekonomsku liberalizaciju od strane progresivnih članova Saveza komunista Hrvatske na čelu sa Savkom Dabčević-Kučar i Mikom Tripalom. S druge strane, Hrvatsko je proljeće bilo povezano s hrvatskim nacionalističkim težnjama, koje su se razvile kao odgovor i reakcija na uočenu opasnost od srpske nadmoći i potiskivanja hrvatskog jezika i kulture u Jugoslaviji (Ramet, 2006; Goldstein, 2008).

Sve se više počelo govoriti o tome da je Hrvatska u Jugoslaviji ekonomski izrabljivana. Radi procvata turizma u Hrvatskoj 1960-ih godina, preko 50% svih deviza se u Jugoslaviju slijevalo preko Hrvatske, ali je Hrvatska raspolagala samo sa 7% deviznih zaliha Jugoslavije (Goldstein, 2011). Pokret je imao podršku Saveza komunista Hrvatske te tražio nastavak političkih liberalnih reformi, ukidanje verbalnog delikta i pravo na korištenje nacionalnih

simbola dotad proskribiranih zbog nacionalizma. U zahtjevima za većom samostalnošću Hrvatske i želji da se Jugoslavija transformira u konfederaciju najradikalniji su bili studenti, koji su u jesen 1971. god. organizirali masovne studentske demonstracije (većina je studenata bila s Filozofskog fakulteta). Kao posljedica toga, u etnički miješanim krajevima Hrvatske, došlo je do napetosti između hrvatske većine i srpske manjine te je partijsko komunističko vodstvo na čelu s Titom osudilo pokret Hrvatskog proljeća prozvavši ga nacionalističkim i šovinističkim. Vodstvo Saveza komunista Hrvatske bilo je prisiljeno dati ostavku, a milicija je rastjerala studente. Demonstracije su radi djelovanja milicije završile u ozračju masovnih i brojnih uhićenja, premlaćivanja, a neki su studentski aktivisti bili osuđeni na višegodišnji zatvor (Goldstein 2008). Slom Hrvatskog proljeća je u Hrvatskoj kao neposredne posljedice imao ne samo represiju prema njegovim sudionicima, nego gušenje sloboda i daleko rigidniji politički režim, čak i u odnosu na neke druge dijelove Jugoslavije. Ne samo da je svako pa i najbenignije ispoljavanje hrvatskog nacionalnog identiteta bilo proskribirano kao hrvatski nacionalizam, nego se isto odnosilo i na bilo kakvu kritiku režima (Goldstein, 2008). Takvo stanje stvari je duboko traumatiziralo Hrvatsku, no ugušeni pokret imao je vrlo važnu posljedicu – jugoslavenski Ustav iz 1974. god., koji je Jugoslaviju *de facto* pretvorio u konfederaciju zajamčivši veću suverenost i samostalnost jugoslavenskim republikama i autonomnim pokrajinama Vojvodini i Kosovu. Tijekom 1980-ih godina, veća prava koje su zadobile autonomne pokrajine dovele su do niza nezadovoljstava u Srbiji, te su prava dana u ustavnoj podlozi svim republikama poslužila Sloveniji i Hrvatskoj kao zakonsko pravo na secesiju od Jugoslavije (Goldstein, 2008).

Važno je upozoriti da je, život u Jugoslaviji od strane velikog dijela njenog stanovništva svih nacionalnosti, bio percipiran prevladavajuće pozitivno, bez obzira na tok ekonomskih i gospodarskih uspona i padova, kao i na tijek nerijetkih međunacionalnih trvljenja (Vučković Juroš, 2012).

Sa smrću Josipa Broza Tita 1980. god., Jugoslavija je izgubila svoju dotad neospornu centralnu točku autoriteta i republike su počele zapadati u nepovratne poteškoće u pokušajima bilo kakvih daljnjih konsenzusa o političkim i ekonomskim pitanjima (Goldstein, 2008). Nadalje, jugoslavenska privreda utemeljena na samoupravnom socijalizmu počela je pokazivati svoje pukotine te je padajuća ekonomija bivala dodatno opterećena vanjskim dugom koji je došao na naplatu iz prijašnjih perioda. U kontekstu ekonomske krize koja je bila velika i duboka, svaka od republika u Jugoslaviji na neki se način osjećala eksploatiranom. Primjerice, zapadne republike Slovenija i Hrvatska smatrale su da se previše njihova kapitala troši na nerazvijene republike, dok je Srbija smatrala da ju se iskorištava kao

veliko tržište za skupe proizvode zapadnih republika (Goldstein, 2008). Nacionalistički pokreti kao posljedica toga počinju ponovno izvirati u svim republikama.

Nastojanja nacionalističkih pokreta koja su još od razdoblja 1970-ih god. u tajnosti i podzemnim krugovima unutar Hrvatske postojala i nakon gušenja Hrvatskog proljeća, počela su jačati. U Srbiji je počelo izlaziti na vidjelo rastuće nezadovoljstvo Ustavom iz 1974. god. koji je pružao veliku samostalnost i autonomiju njenim pokrajinama, a osobito albanskoj većini na Kosovu koja je započela sa sve većim zahtjevima za autonomijom i na kraju secesijom. Latentno nezadovoljstvo koje je u Srbiji vladalo od trenutka donošenja rješenja iz 1974. god., "poslužilo je kao detonator krize jugoslavenske države, a zatim i njenog dramatičnog raspada" (Perović, 2007: 25).

Tenzije na Kosovu bile su jedan od razloga općeg pogoršanja i propadanja odnosa između Srbije i drugih republika, isto tako tenzije su poticale i potpaljivale uzlazeći srpski nacionalizam koji je planski osmišljen i širen među Srbima u Hrvatskoj te je vodio daljnjim poteškoćama u Hrvatskoj (Ramet, 2006; Zvaan, 2012).

Tvrđnje o iskorištavanju Srbije u Jugoslaviji i tvrđnje o ugroženom položaju Srba unutar drugih republika, osobito u Hrvatskoj, počele su se sve više čuti u javnom diskursu te su stvorile plodno tlo za ekstremni srpski nacionalizam diljem jugoslavenske društvene arene. To su uvjeti u kojima je Slobodan Milošević došao na vlast 1987. god. U Srbiji je tada iznjedren novi i dotad najsureviji val nacionalizma. Srpske političke elite koje su podupirali mnogi članovi Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU) vidjele su stvaranje projekta "svi Srbi u jednoj državi", ili njihovim vlastitim rječnikom – projekt Velike Srbije - kao jedinu opciju za dugu i sistematsku potlačenost – kako su Srbi percipirali svoj položaj unutar Jugoslavije²⁵ (Zvaan, 2012).

Istovremeno, na Jugoslaviju su se odrazile i šire, globalne promjene koje su ujedno pogadale i destabilizirale ostale komunističke režime srednje i istočne Europe. Poticana i

²⁵ Srpska akademija nauka i umjetnosti (SANU) 1986. god. objavila je Memorandum koji je ubrzo postao jedan od najvažnijih ideoloških dokumenata u pripremi rata. Zvaan piše da je Memorandum predstavljao radikalni etnonacionalni stav o položaju Srbije u Jugoslaviji. Prema autoru, pod Titovom vlašću, Srbija je uvijek imala predodžbu da je nepravedno tretirana. Srbi su bili uvjereni da su tijekom svjetskih ratova imali najveće vojne doprinose za Jugoslaviju, a najviše su kao narod patili. Pobjedili su u ratu i izgubili u miru: Srbija je samu sebe smatrala žrtvom slovenske i hrvatske političke i ekonomske diskriminacije unutar federacije. (...) Srbi koji su živjeli u drugim državama Jugoslavije (izvan Srbije) smatrali su da su u izravnoj opasnosti i pod prijetnjom potpunog istrjebljenja i uništenja. Smatrali su da rješavanju srpskog "nacionalnog pitanja" treba biti pružena trenutna i apsolutna pozornost, jer bi posljedice mogle biti neprocjenjive. Prema Memorandumu, ideal nezavisne Velike Srbije još uvijek je bio osnovni cilj. Memorandumom je nadalje određeno da je jedini način osiguranja opstanka i razvoja Srba te teritorijalnog jedinstva srpskog naroda bio u "ujedinjenju svih Srba u jednu državu". Memorandumom se stoga ističe: "Uspostavljanje cjelovitog nacionalnog integriteta srpskog naroda, bez obzira na to u kojoj republici ili pokrajini oni žive, povijesno je i demokratsko pravo srpskog naroda" (Zvaan, 2012:125-127).

uzlazna liberalizacija koja se sve više širila sferom javnog života nagrizala je dugo održavani legitimitet Komunističke partije. Već 1988. i 1989. god. u Hrvatskoj su se pojavile inicijative za formiranje opozicijskih političkih stranaka. Početkom 1990-ih godina stvoreni su svi uvjeti za prve višestranačke izbore (Goldstein, 2008). Neposredno prije održavanja prvih višestranačkih izbora u Hrvatskoj, na 14. izvanrednom kongresu Saveza komunista Jugoslavije, Slovenija i Hrvatska suprotstavile su se i sukobile sa Srbijom u vezi pitanja jugoslavenske centralizacije. Kongres je završio protestnim odlaskom slovenskih i hrvatskih delegacija, a prvi višestranački izbori koji su u Hrvatskoj uslijedili nakon neuspješnog 14. kongresa, rezultirali su nadmoćnom pobjedom Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) predvođene Franjom Tuđmanom. Na referendumu koji je održan manje od godinu dana kasnije, a na koji je izašlo 83% građana Hrvatske, njih 93% glasovalo je i opredijelilo se za neovisnost Hrvatske (Goldstein, 2008). Jugoslavija je *de facto*, a ubrzo nakon toga i *de jure* prestala postojati, a secesija od Jugoslavije dovela je do ratova koje mnogi smatraju jednim od najtragičnijih ratova u novijoj povijesti, odnosno jednim od najtežih ratnih sukoba nakon Drugog svjetskog rata.

1991. god. Hrvatska i Slovenija proglasile su samostalnost i neovisnost od Jugoslavije što je bilo popraćeno ustancima i nezadovoljstvom Srbije, te nakon toga ratnom agresijom koja je uslijedila, a bila je vođena od strane Srbije i Crne Gore. Srbi u Hrvatskoj su, uz potporu Miloševića i Beograda, proglasili svoju vlastitu državu unutar Hrvatske (SAO Krajina, zatim Republika Srpska Krajina), te je to područje samoprogllašene i međunarodno nepriznate srpske paradržave unutar Hrvatske postao centar ratnih i vojnih djelovanja i operacija.

Domovinski rat²⁶, koji je trajao od 1991. do 1995. god., vođen je na prostoru Republike Hrvatske, s najvećom koncentracijom borbenih djelovanja na okupiranom području Republike Hrvatske, koje su Srbi nazivali Republikom Srpskom Krajinom (RSK). Republika Hrvatska bila je napadnuta od strane vojske JNA, koja je do vremena početka rata (neposredno nakon desetodnevnog rata u Sloveniji) iz svojih redova velikim dijelom otpustila sve druge nacionalnosti, a osobito hrvatske vojnike i generale. Domovinski rat vođen je s ciljem oslobađanja hrvatskih teritorija i uspostavljanja neovisne hrvatske države. Sukobi su okončani i mir je postignut 1995. god., uz iznimku hrvatskog Podunavlja koje je pripojeno mirnom reintegracijom 1998. god. Ostali je teritorij Hrvatske 1995. god. reintegriran unutar prijašnjih granica, a politička podjela Bosne i Hercegovine regulirana je Daytonskim sporazumom kojeg

²⁶ *Domovinski rat* naziv je koji se za rat upotrebljava u Hrvatskoj. U Srbiji rat oslovljavaju *ratom u Hrvatskoj*, a dajući mu određenje građanskog rata. Na engleskom govornom području govori se o *hrvatskom ratu za nezavisnost (the Croatian War of Independence)*.

su potpisali predstavnici i ujedno predsjednici Bosne i Hercegovine (Alija Izetbegović), Hrvatske (Franjo Tuđman) i Srbije (Slobodan Milošević) uz prisustvo međunarodne zajednice (američki posrednik Richard Holbrooke i general Wesley Clark).

Ne treba tvrditi da su revidiranje povijesti te razdijeljena i konfliktna kolektivna sjećanja iz razdoblja Drugog svjetskog rata bila direktnim uzrokom raspada Jugoslavije. No činjenica jest da potiskivanje povijesnih dokaza i činjenica o žrtvama i počiniteljima nikada nisu dozvolili onima koji su stradali da prebole ratne rane i krenu dalje. Povijesne su rane ostale vrlo žive i nezacijeljene u kolektivnom sjećanju. Zbog toga raspad Jugoslavije, osim što je bio obilježen krajem socijalističke ere i prijelazom u demokratsko uređenje, bio je označen i završetkom dugog razdoblja u kojemu su nacionalni identiteti i međuetnički konflikti bivali iznimno potisnutima u ime multinacionalne države (Denich, 1994:367). U svjetlu novih konflikata, kolektivne tragedije iz vremena Drugog svjetskog rata usječene u kolektivna sjećanja različitih nacija ubrzo su postale središnjom referentnom točkom. Osobito je prisutnost Jasenovca u srpskom i hrvatskom kolektivnom sjećanju na ratove bila središnja meta mitologiziranja, manipuliranja i političke propagande koju je iskoristio Slobodan Milošević u želji za novom mobilizacijom Srba protiv Hrvata.

Činjenica da je povijest u Jugoslaviji bila "gurana pod tepih", odnosno činjenica da se teška ratna prošlost tijekom komunizma nije smjela raspravljati, završila je katastrofom. U opasnoj i ratnim emocijama nabijenoj političkoj *igri* kolektivnim sjećanjima, kao antipod Jasenovcu, tzv. mjestu "srpskog holokausta" i stradanja Srba od strane ustaša, pojavio se Bleiburg kao "hrvatski holokaust" gdje su se kolektivna sjećanja odnosila na zločine počinjene nad Hrvatima od strane partizana i četnika. U podizanju tenzija za nove sukobe, kolektivna sjećanja na one stare u isto su vrijeme pružala koristan alat za konstruiranje nacionalnih identiteta te su ta sjećanja služila kao baza za klevetu i okrivljavanje "povijesnih protivnika". Činjenica da su se hrvatski i srpski vojnici tijekom rata 1990-ih god. oslovljavali "četnicima" i "ustašama", zorno pokazuje kako su konstruirane povijesne mržnje iz ranijih perioda ubrzo u sadašnjosti pronašle svoje mjesto.

U novom ratu, sjećanje na onaj prijašnji pretvorio se u politički kapital iskorištavan od strane političkih elita. Žunec u svojoj opsežnoj studiji o društvenoj konstrukciji pobune Srba u Hrvatskoj pokazuje kako su novouspostavljeni nacionalni identiteti bili konstruirani na temelju selektivnog čitanja povijesti, i to one povijesti primarno koncentrirane na prijašnje konflikte, što je jasno služilo učvršćenju te povijesti u kolektivno sjećanje nacija (Žunec, 2006:242-336). Žunec nadalje naznačuje da su političke elite u Srbiji promovirale verziju nacionalnog identiteta koja je svoje uporište pronašla u pretpostavci da su Srbi vječno bili

žrtve drugih, te da su se nalazili pod stoljetnim prijetnjama fizičkog istrebljenja od strane tih drugih. Slika prošlosti prikazana kao ishod kolektivne patnje bila je isto tako nadopunjena primjerima velikog heroizma srpskog naroda. Te dvije predodžbe zajedno stvorile su specifični "povijesni autostereotip" junaštva i mučeništva (Žunec, 2006:296-336). Znanstveno-historiografska i javna debata u Srbiji vrtila se oko genocida i vlastitog stradavanja. Jasenovac, kao koncentracijski logor smrti u razdoblju Drugog svjetskog rata u srpskoj je konstelaciji povijesnih ideja zadobio iznimno važno simboličko mjesto. Poruka je bila samorazumijevajuća: sjećanje na kolektivnu patnju upućuje da Srbi moraju u ruke uzeti oružje. Prošlost i mitovi prošlosti su uporabom simbola, rituala i ratne propagande prizvani u sadašnjost. Žustra nacionalistička politika uspjela je pronaći svoju uporišnu točku te je rezultirala stvaranjem plodnog tla za ratne strasti i naboje koji su izazvali novi sukob.

Po pitanju naravi Domovinskog rata koji u kolektivnom sjećanju i naroda i nacija ostaje vrlo osporavani topos ratne prošlosti, vrlo je važno istražiti i razumjeti njegov kronološki tijek, njegove uzroke i posljedice te uloge različitih strana upletenih u sukob na svim mjestima borbenih djelovanja, a da bismo potom objasnili i prikazali Domovinski rat.

Usljed društveno složene naravi Domovinskog rata, rat je vrlo teško definirati. On se pojavio nenadano, te uslijed različitih simultanih društvenih gibanja, od kojih među najizraženije uzroke Domovinskog rata spadaju makro kretanja u Europi izražena u promjeni režima i slomu komunizma, te političke manipulacije prošlošću unutar državnih granica Jugoslavije koje su svoju ekspresiju našle u projektu "Svi Srbi u jednoj državi", a manipulacije i projekt bili su predvođeni politikom Slobodana Miloševića i srpske inteligencije²⁷.

Kao činjenice rata moguće je ustanoviti da je Domovinski rat u potpunosti vođen na teritoriju Republike Hrvatske. Rat je započeo kada je Jugoslavenska narodna armija (JNA) napala SR Hrvatsku, te je trajao od 1991. do 1995. god., kada je i postignut sporazum o mirnoj reintegraciji hrvatskog Podunavlja koja je završila u siječnju 1998. god. 1992. god. započeo je rat u Bosni i Hercegovini. Domovinski rat je završen s između 20 i 22 000 žrtava, te s više od 300 000 izbjeglica na objema stranama (Živić, 2005). Od završetka rata, Hrvatska i Srbija surađivale su na više razina, no rat je cijelo vrijeme ostajao predmetom žestokih sporova i rasprava. Republika Hrvatska jest isto tako u srpnju 1999. god. Međunarodnom

²⁷ Dokument na kojem je utemeljen projekt "Svi Srbi u jednoj državi" jest Memorandum SANU koji je stvorila Srpska akademija znanosti i umjetnosti - SANU kao strateški program srpske inteligencije. Memorandum SANU je odredio smjer rješenja srpskog pitanja unutar SFR Jugoslavije. Memorandum je bio objavljen u javnosti preko novina "Večernje novosti" u dva nastavka 24. i 25. rujna 1986. god.

sudu pravde u Haagu²⁸ predala tužbu za genocid protiv tadašnje FR Jugoslavije, koja je 2003. god. postala Srbija i Crna Gora, zbog čega je Srbija postala tužena u toj pravnoj stvari. 3. veljače 2015. god. na Međunarodnom sudu pravde u Haagu donesena je pravomoćna presuda bez mogućnosti ulaganja žalbe u kojoj je hrvatska tužba za genocid protiv Srbije odbačena, što je izazvalo nezadovoljstvo i lijevih i desnih hrvatskih političkih elita te javnosti, odnosno šire društvene publike u Hrvatskoj, te opet uzburkalo kolektivna sjećanja.

Kolektivna sjećanja na Domovinski rat živo su prisutna u hrvatskom društvu. Ovo istraživanje nastojalo je obuhvatiti i dubinski analizirati neka od tih sjećanja, ona iznesena od strane običnih ljudi, građana Hrvatske.

Treba primijetiti kako već sama društvena rekonstrukcija hrvatske povijesti upućuje na to koliko je ta povijest ljudima bila teška. Naša nacionalna povijest, kao i povijest Balkana, to metaforičko bure baruta koje pruža dojam da proizvodi više povijesti nego što može podnijeti²⁹, sama stoji kao svojevrsni istraživački problem, te ide u prilog istraživačkoj relevantnosti teme sagledavanja rata iz perspektiva običnih ljudi.

²⁸ Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ, eng. ICTY, također: Međunarodni sud pravde, Haški tribunal) je skraćeni naziv za Međunarodni krivični sud za progon osoba odgovornih za ozbiljne povrede humanitarnog prava na teritorijima bivše Jugoslavije od 1991. godine. Sud je tijelo Ujedinjenih naroda (UN) ovlašteno da vodi sudske postupke za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije. Sud djeluje kao *ad hoc* tijelo i ima sjedište u Haagu, a osnovan je Rezolucijom 827 Vijeća sigurnosti UN 25. ožujka 1993. godine. Najteža moguća kazna koju može izreći jest doživotni zatvor.

²⁹ Poznata je izjava Winstona Churchilla: *The Balkans produce more history than they can consume.*

1.2.1. Kolektivna sjećanja na ratove

Čitav niz ranijih studija provedenih među ispitanicima u više od 30 zemalja sustavno pokazuju da sjećanja na ratove čine najveći dio kolektivnog sjećanja, te da sjećanja na ratove imaju privilegirano mjesto u konstrukciji kolektivnih sjećanja. U anketi koju su proveli Glowsky i ostali, Drugi svjetski rat identificiran je kao najvažniji povijesni događaj među ispitanicima u više od 30 zemalja (Glowski et al., 2008:99-115, u: Odak, 2013:11). Nadalje, u anketi provedenoj 1991. god. u četiri zemlje (Australija, Novi Zeland, Singapur, Hong Kong), autor Liu pred ispitanike postavlja dva pitanja: "Napišite imena pet osoba rođenih u posljednjih 1000 godina za koje smatrate da su imali najveći utjecaj, dobar ili loš, na svjetsku povijest?", i "Zamislite da održavate seminar o svjetskoj povijesti. Kojih biste sedam događaja izdvojili kao najvažnije događaje za svjetsku povijest?" Analiza rezultata pokazala je da je Drugi svjetski rat najviše puta spomenut događaj u sve četiri zemlje, te da je Hitler najfrekventnije spomenuto ime u tri zemlje. Nadalje, 70% od svih spomenutih događaja vezani su za rat ili politiku, mnogo više nego za kulturu, znanost, ekonomiju, i prirodne nepogode uzete zajedno (Liu, 1999:215-236, u: Odak, 2013:12).

Unatoč mnogim kulturnim različitostima među zemljama, ova istraživanja naznačuju mogućnost postojanja "globalnog sjećanja na ratove". U sličnom istraživanju provedenom 2005. god., izvedenom na mnogo heterogenijem uzorku ljudi i u 12 zemalja³⁰, konačni rezultati ukazuju na vrlo slične zaključke. Drugi svjetski rat bio je najviše puta izdvojen događaj u slučaju svih 12 zemalja, dok je Prvi svjetski rat bio na drugom mjestu. Drugi ratovi koji se često spominju su Vijetnamski rat, Zaljevski rat, američki rat za nezavisnost, križarski ratovi. Liu i ostali ponovili su istraživanje četiri godine kasnije (2009. god.) u 12 drugih zemalja³¹ te su opet dobiveni vrlo slični odgovori i rezultati. Na temelju ovih istraživanja možemo zaključiti da u svim kulturama i među različitim nacijama i narodima, ratovi i sukobi zauzimaju najistaknutije mjesto u sjećanju.

³⁰ J. H. Liu, "Social Representations of Events and People in World History Across 12 Cultures," *Journal of Cross-Cultural Psychology* 36, no. 2 (2005): 171–91. Studija je provedena na populaciji studenata u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Njemačkoj, Sjedinjenim američkim državama, Novom Zelandu, Filipinima, Maleziji Japanu, Singapuru, Tajvanu i Hong Kongu.

³¹ J. H. Liu et al., "Representing World History in the 21st Century: The Impact of 9/11, the Iraq War, and the Nation-State on Dynamics of Collective Remembering," *Journal of Cross-Cultural Psychology* 40, no. 4 (2009): 667–92. Ovog je puta ista metodologija primijenjena u Kini, Indiji, Rusiji, Brazilu, Indoneziji, Istočnom Timoru, Turskoj, Poljskoj, Mađarskoj, Ukrajini, Španjolskoj i Portugalu.

1.2.2. Kolektivna sjećanja na Domovinski rat

Gotovo sve dosad iznesene konceptualne teorijske sastavnice kolektivnih sjećanja moguće je primijeniti na Domovinski rat u Hrvatskoj. Domovinski rat u Hrvatskoj živo je prisutna povijest i sjećanje među pripadnicima hrvatskog društva, a istraživanja pokazuju da Domovinski rat zauzima najistaknutije mjesto u hrvatskom povijesnom sjećanju (Myplace, 2015).

Bilo da je riječ o političkoj eliti koja je trenutno na vlasti ili njenoj opoziciji koja se za dolazak na vlast bori, svi zakoni vezani za rat uvijek se donose s posebnom pažnjom. Ti zakoni nadalje izazivaju vrlo emotivne reakcije od strane prvih žrtava rata i njihovih obitelji, kao što izazivaju različite reakcije i stajališta medija, udruga i centara civilnog društva, susjednih zemalja, Europske unije, svijeta.

Hrvatska je svoje članstvo u EU stekla upravo rješavajući mnoga sporna pravna i društvena pitanja u odnosu na Domovinski rat te je ulazak u EU bio nerazdvojivo povezan i ovisan o rješavanju pitanja odnošenja prema ratu. Dvije najveće hrvatske opozicione stranke, Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP) i Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), uglavnom su iskazivale suradnju s Europom privodeći ratne generale na Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) u Haagu i surađujući na osjetljivim nacionalnim pitanjima. Na taj je način Republika Hrvatska prošla jedan dio suočavanja s teškom ratnom prošlošću Domovinskog rata, no mnogi smatraju da je taj proces suočavanja još uvijek vrlo spor i neučinkovit.

Razlozi za relativnu uspješnost ili neuspješnost suočavanja s prošlošću nisu jednostavni kako bi se to na prvi pogled moglo činiti. S jedne strane, radi se o realnim i stvarnim preprekama među koje u prve treba svrstati još uvijek malu vremensku odmaknutost od razdoblja rata, kao i samu narav rata (napadnutost zemlje) te njegove posljedice koje su se sjedinile s teškim i nepripremljenim prijelazom RH iz socijalističkog u demokratsko društveno uređenje. Kod suočavanja s prošlošću Domovinskog rata, u obzir treba uzeti i procese pretvorbe i privatizacije koji su u RH uslijedili ubrzo nakon rata, te su utjecali na daljnja nezadovoljstva šire društvene publike političkim upravljanjem novostvorenom zemljom (Goldstein, 2010: 272-278). Novija politička i ekonomska kriza koja se pojavila kao uzrok i posljedica korupcionaških afera u Hrvatskoj, isto tako dijelom proizlaze iz činjenice bivanja zemlje u relativno nedavnom ratnom razdoblju (Goldstein, 2010: 338-357).

S druge strane, Domovinski rat živa je sadašnjost dnevopolitičkih sukobljavanja lijevih i desnih stranaka i frakcija u Hrvatskoj, kao i jednako problematičan dio politike naših

susjednih zemalja, ponajviše Srbije, a zbog izostajanja želje za odlučnim suočavanjem s prošlošću. Neriješena pitanja prošlosti svoje mjesto pronalaze u neprestanom revizionizmu povijesnim događajima, a uporište tih politika sjećanja (*the politics of memory*, Lebow Kansteiner i Fogu, 2006) na svim razinama postaje Domovinski rat, kao posljednji traumatičan kolektivni događaj koji je ostavio duboke ratne tragove i posljedice, ali i iz povijesti "oživio" i prizvao u sjećanja sve *sjene prošlosti* i prijašnje etnonacionalne ratove i sukobe. Gotovo svi društveni teoretičari, kritičari i analitičari u Hrvatskoj svjesni su da se upravo kroz 1990. i 1991. godinu reinterpreteriraju i nanovo definiraju 1941. godina i događaji vezani za kraj Drugog svjetskog rata i 1945. godinu, kao što se nanovo reinterpreteriraju zbivanja vezana za pedesetgodišnji komunistički režim koji je zatim uslijedio (Goldstein, S., 2007; Cipek i Bosto, 2009; Cipek, 2011).

U središtu te politike sjećanja, koju prvenstveno vode vladajuće elite, po potrebi se mijenja, umanjuje ili uvećava narav i značaj antifašističke borbe, te se mijenja, umanjuje ili zatumljuje narav ustaškog pokreta za vrijeme Drugog svjetskog rata u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH). Diskusija i rasprava o naravi komunističkog i ustaškog režima nerazdvojivo su povezani s tumačenjima Domovinskog rata, koji je uslijedio 50 godina kasnije. Domovinski rat jednim je svojim dijelom reakcija i odgovor na dotadašnji komunistički režim, a interpretacije totalitarnog zločinačkog nacističkog i fašističkog režima za vrijeme NDH, najsnažnije i najartikuliranije stupaju na scenu 1990-ih godina, u vremenu vlasti HDZ-a i Franje Tuđmana. Revizionizam i prekrajanje povijesti u dnevno političke svrhe, ili s drugim ciljevima, postali su vrlo snažno ugrađeni u sve narative o prošlosti. Zbog toga jedan od najeksponiranijih hrvatskih povjesničara, Tvrтко Jakovina, osvrćući se na Jugoslaviju, Tita ili razdoblje NDH, promatra navedena povijesna razdoblja govoreći o njima kao o (hrvatskim) povijesnim i političkim opsesijama (Jakovina, 2013), koje prvenstveno politički opterećuju hrvatsko društvo te stoje kao prepreka donošenju bilo kakvih *objektivnijih* povijesnih ocjena.

Revizionizam hrvatske prošlosti može biti vrlo opasan te imati poguban karakter za politički smjer zemlje, ali i jednako važno - za međuljudske odnose unutar jedne nacije. Radi "prirode" rata koji je počeo te tijekom rata bio jasna i izražena agresija na Hrvatsku, a koji je od samih početaka u svojoj naravi sadržavao i određene elemente građanskoga rata, narativi o Domovinskom ratu su žestoko osporavani, izmiješani i kompleksni. Uvjetno, jedan "ukupan" narativ o Domovinskom ratu sadrži elemente hrvatskog antifaašizma, ustaškog nacionalizma, i borbe za nezavisnost (Subotić, 2009, 2013). Iako su takvi selektivni odabiri iz prošlih povijesnih narativa mogli imati svojevrstni legitimitet i opravdanja, a s obzirom na surove

okolnosti Domovinskog rata, takva selektivna čitanja povijesti i njihova ugrađenost u novi ratni narativ dugoročno izazivaju konfuziju te stoje kao nepremostiva prepreka da se u povijesti podvuče crta. Ako govorimo o hrvatskom antifašizmu, mi svjesno i namjerno dajemo prednost nacionalnoj odrednici u antifašističkoj borbi, na taj način (namjerno) zaboravljajući i zatumljujući da su se protiv najopasnijeg režima u Europi, nacizma, fašizma i ustaštva, zajedno borili i Hrvati i Srbi.

Daljnji problem narativa proizlazi iz davanja pozitivnog predznaka hrvatskom nacionalizmu, koji se nerijetko uspoređuje s nekim elementima ustaštva. Nije upitno da je svojevrsni nacionalizam bio itekako potreban, ili radije neizbježan, da bi se država obranila u vremenu rata. Hrvatski se nacionalizam u okolnostima rata jednostavno morao pojaviti, a bio je reaktivan u odnosu na srpski nacionalizam (Žunec, 2007). No, pozicioniranje nacionalizma u pozitivan kontekst, i to osobito ustaškog, i do danas ostaje najproblematičniji narativ koji nastavlja kočiti put demokratske Hrvatske u Europi i svijetu, te koji ostaje čest razlog međuregionalnih eskalacija i nemira. U ime ustaštva na prostoru NDH stradalo je 322.000 Srba (Žerjavić, 1992:70, 157 i 159), a stvarni gubitci u Drugom svjetskom ratu u Jugoslaviji kreću se između 896.000 i 1,210.000 (Bogosavljević, 2002:504). Ustaški je pokret zbog toga uvijek stajao kao breme i sramota nad Hrvatima – a ponekad u vidu "oživotvorenih" narativa nastavlja opterećivati hrvatsko društvo.

Domovinski rat nerijetko puni naslovnice hrvatskih novina i započinje vijesti upravo u vidu analogija s nekim elementima ustaštva. Odjeci ponašanja dijela navijačkih masa na nogometnim utakmicama nacionalnog tima te iščitavanje poruka ustaštva koje uvijek iskrсну kod dijela slušateljske publike Marka Perkovića Thompsona, šalju medijski glas u svijet o Hrvatskoj kao zemlji koja još uvijek odlučno ne suzbija, ili čak, na određeni način njeguje, zločinačke totalitarne režime prošlosti. Na drugoj razini, da kolektivna sjećanja na Domovinski rat itekako žive danas pokazuju i vrlo sporna i osjetljiva zbivanja koja uvijek iznova potresaju hrvatsko društvo te bude uzburkana i pomiješana kolektivna sjećanja na rat. Tu treba ubrojiti nepoštivanje zakona i državnih regulativa u Vukovaru po pitanju skidanja ploča s ćirilničnim natpisima³² od strane Hrvata u Vukovaru, a zbog kulturne traume Hrvata u

³² Hrvatski je Sabor u veljači 2013. god. donio odluku o uvođenju dvojezičnosti u Vukovaru te odluku o postavljanju dvojezičnih (ćirilčnih i latiničnih) ploča na pročelja institucija u Vukovarsko-srijemskoj županiji. Ta je odluka naišla na negodovanje većeg dijela hrvatske javnosti i osobito Vukovaraca, koji su ploče počeli skidati. Članovi Stožera za obranu hrvatskog Vukovara bili su prikupili 650 000 potpisa za referendum o ćirilici, tražeći zapravo ukidanje uvođenja ćirilice u Vukovaru. Ustavni sud je odlučio da referendumsko pitanje nije u skladu s Ustavom, ali je također donio odluku da se dvojezični natpisi ne mogu primjenjivati dok Vlada na prikladan način ne uredi Zakon o službenoj uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina. Ustavni sud pozvao je na svestrani politički dijalog, te je vukovarskom Gradskom vijeću naložio da u roku od godine dana riješi pitanje dvojezičnih ploča, uzimajući u obzir istodobno "potrebe većinskog hrvatskog naroda koje izvire iz još uvijek

Vukovaru te još uvijek prekratkog vremenskog odmaka od razdoblja rata. Drugi jasan izraz nezadovoljstva odnosom vlasti i društva prema ratu jest sada gotovo devetomjesečni prosvjed hrvatskih branitelja, koji prosvjeduju od studenog 2014. do srpnja 2015. godine ispred nadležnog ministarstva. Teške ratne traume uvijek pokazuju dvije strane medalje. Skidanje ploča s ćirilničnim natpisima u Vukovaru i nezadovoljstvo dijela hrvatskih branitelja, iako osnovani na vrlo realnim i teškim ratnim reperkusijama, posljedično stvaraju dojam o netrpeljivosti prema nacionalnim manjinama i nerazvijenosti demokratskog sistema koji zakazuje u svojim osnovnim vrijednostima.

Sljedeća vrlo važna dimenzija kolektivnih sjećanja koja duboko prožima i Domovinski rat jest politika sjećanja (*the politics of memory*), polje koje je generalno postalo vodećom temom u rastućoj literaturi o kolektivnom sjećanju. Sa stajališta politike sjećanja, sjećanje je iskustvo društvene grupe koja ima moć. Odnosno, sjećanje je uvijek uronjeno u složene političke i klasne odnose (odnose moći) koji određuju što treba zapamtiti (ili zaboraviti), tko treba zapamtiti i u koju svrhu (Gillis, u Brkljačić i Prlenda, 2006.:171, Confino, 1997: 1393). Osim što se sjećanjima manipulira, važno je zamijetiti da ta manipulacija ima svoju važnu vremensku dimenziju, odnosno da se manipulacija prošlošću zbiva radi *nećijih* potreba koje postoje u sadašnjosti. Bruce MacDonald govori da pomoću koncepta kolektivnih sjećanja možemo sagledati i objasniti "kako je konflikt predstavljen u sadašnjosti", te na koji način "prošlost postaje resurs u borbama koje se vode u sadašnjosti" (MacDonald, 2002:133-134). Kada te koncepte primijenimo na Domovinski rat i politiku sjećanja u vidu svakodnevnih političkih nadmetanja, možemo primijetiti da ta nadmetanja postaju vrlo opasna kada iz oruđa političke borbe za vlast prerastaju u zadiranje u temelje državotvornosti Hrvatske. Vrlo često određena politička opcija koja je na vlasti želi nametnuti *svoju verziju prošlosti*. Hrvatska, na razini ustava i zakona, kao i na razini svojih društvenih vrijednosti, nije i ne može biti utemeljena u antifašističkoj borbi i Domovinskom ratu (kako to neki političari ističu), kao što se niti jedna država ne utemeljuje *na vrijednostima borbe*, niti *nastaje u ratu*.

Ako dosljedno iščitavamo Ustav, onda moramo zapaziti da već u Preambuli Ustava stoji kako su se "tisućljetna nacionalna samobitnost i državna opstojnost hrvatskog naroda te pravo naroda na punu državnu suverenost, između ostaloga očitovali u uspostavi temelja državne suverenosti u razdoblju Drugoga svjetskog rata, izraženoj nasuprot proglašenja NDH (1941.), a u odlukama Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) (1943.). Nadalje, uspostava pune državne suverenosti očitovala se u "novom Ustavu RH

živih posljedica velikosrpske agresije početkom 1990-ih godina 20. stoljeća, te potrebu pravednog i pravilnog tretmana srpske nacionalne manjine na području grada Vukovara" (Glas Slavonije, 2015).

(1990.) i pobjedi hrvatskog naroda i hrvatskih branitelja u pravednom, legitimnom, obrambenom i oslobodilačkom Domovinskom ratu (1991.-1995.) kojima je hrvatski narod iskazao svoju odlučnost i spremnost za uspostavu i očuvanje Republike Hrvatske kao samostalne i nezavisne, suverene i demokratske države³³.

Činjenica jest da se Preambula Ustava ponekad zloupotrebljava od strane političkih elita u Hrvatskoj, koje ju čitaju selektivno, a s namjerom da u danom političkom trenutku i društvenoj situaciji naglase ili umanje važnost određenih povijesnih događaja. Politička *prekrajnja* povijesti, povijesni revizionizam te uporaba politika povijesti i sjećanja koje *izokreću* povijest u sadašnjosti, uvijek iznova potiču nove rasprave o prošlosti, ne dopuštajući jasna određenja prema jugoslavenskom i nacionalnom povijesnom naslijeđu.

Zbog toga se i danas pojavljuju oštre polemike o događajima koji su se zbili prije više od pedeset godina. Dnevnopolitička uporaba Drugog svjetskog rata na području bivše Jugoslavije dovela je do toga da je, primjerice, u Republici Srbiji, u svibnju 2015. god., odlukom Višeg suda u Beogradu rehabilitiran vođa četničkog pokreta Draža Mihailović, te su i on i njegov pokret proglašeni antifašističkim pokretom. Rehabilitacijom je poništena presuda iz 1946. god. kojom je Mihailović osuđen na smrt te su mu bila oduzeta sva građanska prava. U Hrvatskoj je ta presuda ocijenjena skandaloznom (Jutarnji list, 2015).

S druge strane, revizionistički odnos prema povijesti u Republici Hrvatskoj simbolički se okuplja oko dviju neuralgičnih točaka Drugog svjetskog rata, Jasenovca i Bleiburga. Iako trenutna društveno-politička situacija u Republici Hrvatskoj pokazuje naznake da se konačno osude svi zločinački režimi, ona presudno važna povijesna pitanja ostaju i dalje prekrivena političkim diskursom: Je li ustaški režim uspostavljen u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bio kolaboracionistički režim Trećeg Reicha, ili je djelovao i kao samostalan nacionalni pokret? S druge strane, u kojoj je mjeri antifašistička borba pripadala samom komunizmu, i koji je dio komunističkog režima bio zločinački? S obzirom na to da je komunistički režim također bio totalitaran, te s današnje povijesne distance možemo ustvrditi da je jednim svojim dijelom bio odgovoran za zločine među kojima su najizraženiji oni počinjeni neposredno nakon Drugog svjetskog rata i Bleiburga, kada su Hrvati boravili po komunističkim logorima među kojima je najistaknutiji onaj na Golom otoku, a o kojima danas još uvijek nedovoljno znamo (Jurčević, 2005; Prcela i Živić, 2001; Tolstoj, 1991), odgovornost bilo koje političke opcije u Hrvatskoj jest u potpunosti i jasno osuditi sve totalitarne režime prošlosti pod čijom su vlašću počinjeni

³³ Ustav Republike Hrvatske (RH), I. Izvorišne osnove, *Narodne novine* 85/10, dostupno na URL: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1839>

zločini. Među takve režime spadaju i ustaški i komunistički režim, i to u onoj mjeri u kojima im se izoštranim kritičkim povijesnim alatom pripise odgovornost za učinjene zločine.

Naposljetku, posljedice različitih i podvojenih sjećanja na sukobe iz prošlosti koji nastanjuju povijesna sjećanja, ali i ona privatna, obiteljska sjećanja, još uvijek pokazuju odraze pedesetgodišnjeg režima komunističke Jugoslavije u kojoj se prošlost sustavno prešućivala, "gurala pod tepih", odnosno nije bila predmetom javne rasprave među različitim etnonacionalnim grupama.

Opća konfuzija stvorena oko pitanja – Što se u povijesti dogodilo?, sama postaje duboko ukorijenjena i nadalje institucionalizirana u zakonima i mjerodavnim institucijama. Tako se primjerice civilne udruge proizašle iz Domovinskog rata u Hrvatskoj dijametralno razlikuju u svojim djelovanjima. Jedne drugima te udruge će pripisati da u svojim pristupima stavljaju naglasak samo na "hrvatske zločine u ratu", ili samo na "srpske zločine u ratu", što potom izaziva žestoke diskusije te različite reakcije od strane drugih institucija, medija, intelektualaca, šire društvene publike.

Domovinski je rat žarište hrvatskih kolektivnih sjećanja koje je izraz neslaganja na svim društvenim razinama: među političarima, u medijima, među različitim religijskim zajednicama, među običnim ljudima. Ako je kolektivno sjećanje sagledavanje prošlosti kroz leće sadašnjosti koje bitno određuje naše individualne i kolektivne identitete, prožetost Domovinskog rata u njegovim neizbježnim implikacijama za sadašnjost i budućnost ocrtava se u svim porama života u Hrvatskoj.

Posljedice rata strukturalno se protežu na društvenu i političku budućnost Hrvatske, a na što upućuju i žustre reakcije među svim slojevima hrvatskog društva na recentnu presudu pročitane 3. veljače 2015. godine vezanu za hrvatsku tužbu za genocid protiv Srbije, gdje je tužba za genocid odbijena jer nije dokazana namjera genocida, ali su utvrđeni genocidalni elementi (Ministarstvo pravosuđa, 2015).

Uvijek iznova pobuđena individualna i kolektivna sjećanja na rat, združena s posljedicama gospodarske recesije u Hrvatskoj te recentnim, širim političkim trendovima u Europi, kao da više utječu na širenje netrpeljivosti prema nacionalnim manjinama, prema "Drugome". Umjesto traženja mira i pomirenja, te ostavljanja prošlosti u prošlosti, otvaraju se ratne rane u najpogođenijim hrvatskim gradovima, službene komemoracije s državnim vrhom u Kninu i Vukovaru dočekuju se s negodovanjem stanovništva, kako zbog nezadovoljstva s odnosom prema prošlosti, tako i zbog dojma o lošem stanju zemlje u sadašnjosti te neizvjesnoj budućnosti. Gotovo u sjeni ostaju nepoznati raspleti brojnih pojedinih i kolektivnih ljudskih sudbina koji su izgubili obitelj, prijatelje, odnose, i imovinu u ratu.

1.3. PREDMET I CILJEVI RADA

Unatoč jakoj vezi između sjećanja i ratova, kolektivnim sjećanjima na ratove još se uvijek pristupa kroz esencijalističko, ili pak funkcionalističko gledište (Kansteiner, 2002). Esencijalistički pristup odnosi se prema ratu ili sukobu kao prema izdvojenom društvenom fenomenu koji ima slična značenja i sličnu logiku razvoja u svim društvima. U praksi, ratovi kao modeli interpretirani na paradigmi esencijalizma, imaju vrlo slabu eksplanatornu moć. Ono što može biti rečeno za "sve ratove" vrlo je ograničeno i potencijalno može dovesti do pogrešnih eksplikacija. Funkcionalistički pristupi mogu varirati, no njihova je zajednička karakteristika želja za određivanjem specifičnih funkcija rata za pojedinu društvenu grupu, čija eksplikativna moć na taj način također biva ograničenom svodenjem na odvojene pojedinačne slučajeve. Naposljetku, predodžbe o ratu koje proizlaze iz esencijalističkih i funkcionalističkih pristupa često su apstraktne kao i statične. Kao takve one su u nemogućnosti objasniti i približiti se brojnim složenim i dinamičkim odnosima, odredbama, mijenama, obrascima i značajkama koje rat kao društveni fenomen sadrži.

Teorija kolektivnih sjećanja, sagledana sa stajališta socijalnog konstruktivizma, može omogućiti da pristupimo ratovima, sukobima i identitetima kao fluidnim reprezentacijama simbola, djelovanja i praksi koje konstantno ostavljaju duboke, značajne i kompleksne tragove u ljudskim umovima, u kulturnom prostoru, u geografskom prostoru, i u vremenu.

Ovo je istraživanje građeno na epistemološkim osnovama socijalnog konstruktivizma, koji svoje uporište nalazi u fenomenološkoj sociologiji (Berger i Luckmann, 1967). U istraživanju se analiziraju značenja koja pojedini socijalni akteri, a koji nisu bili kreatori povijesnih događaja i nositelji političke moći, pripisuju Domovinskom ratu kao njegovi neposredni sudionici. U znanstvenom je fokusu utjecaj sociokulturne situiranosti aktera na konstrukciju narativa o Domovinskom ratu.

Specifični istraživački cilj rada jest analizirati i interpretirati narative koji pokazuju kako obični ljudi (povijest "odozdo") u okolnostima svoje specifične društvene smještenosti konstruiraju značenja o Domovinskom ratu.

Specifični teorijski cilj rada jest istražiti karakteristike sjećanja koje nadilaze kognitivne sposobnosti pojedinca, odnosno istražiti društvene karakteristike individualnih i kolektivnih sjećanja na rat. Pokušat ćemo naglasiti one dimenzije sjećanja koje smatramo krucijalnima u analizi rata. S time na umu, sjećanja se dovode u suodnos s pojmovljem zajednice, nacije, moći i identiteta.

U radu se upošljava i novi teorijsko-empirijski model za istraživanje kolektivnih sjećanja na ratove, a koji naglasak stavlja na interpretaciju i recepciju povijesnih događaja.

Inovativnost rada jest u teorijskom i metodološkom pristupu. Teorijski alat razvijen u kontekstu kolektivnih sjećanja, iz epistemološke i teorijske perspektive socijalnog konstruktivizma, primijenit ćemo na istraživanje konkretiziranih kolektivnih sjećanja na Domovinski rat, odnosno teorijske uvide primijenit ćemo na empirijsko istraživanje perspektiva i stajališta običnih ljudi, neposrednih sudionika rata.

Naglašavamo, koncepti koji su u disertaciji zastupljeni, poput sjećanja, povijesti, zajednice, nacije, identiteta, moći i nasilja, zapravo i ne mogu biti do kraja istraženi tijekom jednog životnog vijeka. Ovaj rad stoga neće pokušavati odgovoriti na brojna postavljena pitanja povezana sa sjećanjem, poviješću, identitetom, nacijom, zajednicom, odnosima moći – koji svi spadaju u metapojmove društvenih znanosti, nego će se rad fokusirati na neke poveznice među tim pojmovljem, odnosno na osjetljiva mjesta gdje se ti pojmovi susreću, a koja su važna za pojedine aspekte sociološkog razumijevanja sjećanja i rata.

1.4. METODOLOGIJA I STRUKTURA RADA

Metode koje ćemo u radu primijeniti su 1) kritička analiza teorijske literature, temeljem koje je dvosmjerno izvršeno teorijsko uzorkovanje narativa nadalje korištenih u interpretaciji istraživačkih rezultata, i 2) empirijsko istraživanje.

Teorijski dio rada sastoji se iz dva dijela.

Prvi dio uključuje definiranje polja i termina kolektivnih sjećanja, kraći povijesni pregled kolektivnih sjećanja, te uspostavljanje novog teorijsko-istraživačkog modela kolektivnih sjećanja iz perspektive fenomenologijskog društvenokonstruktivističkog pristupa.

Drugi teorijski dio rada uključuje kritičku analizu koncepata kolektivnih sjećanja, dovodeći kolektivna sjećanja u suodnos s nekima od najvažnijih socioloških pojmova. U radu se kolektivna sjećanja najvećim dijelom vezuju za koncept identiteta (R. Brubaker). Konstrukcija identiteta u fokusu je sociološkog interesa za sjećanja, te je u empirijskom istraživanju identitet³⁴ postavljen kao faktor prvog reda u tumačenju kolektivnih sjećanja na rat. Tijekom istraživanja, identitet je prepoznat kao glavna subkategorija u narativnoj analizi intervjua, odnosno, odnos kazivača prema identitetu pokazao je najznačajnije i najopsežnije

³⁴ Etnonacionalni i regionalni identitet postavljeni su kao faktori prvog reda.

rezultate³⁵. Nadalje, kolektivna sjećanja vezuju se za koncept povijesti (Jenkins, 2008), potom za jezik (Foucault, 1997), zajednicu (Durkheim, 1974; Halbwachs, 1992; Zerubavel, 1996, Connerton, 1989), naciju (Anderson, 2006; Habsbawm i Ranger, 1983) i odnose moći (J.Olick, 2011; A. Confino, 1997).

Empirijski dio rada također se sastoji iz dva dijela.

Prvi dio uključuje transparentnu eksplikaciju metodologije korištene u istraživanju. Metodologija je utemeljena na pretpostavkama teorijsko-istraživačkog modela koje se stoga ponovno sažeto iznose. Zatim se specificiraju koraci u: odabiru uzorka, postupku analize narativa, te uporabi procedura utemeljene teorije (*grounded theory*) koja se povremeno koristi u obradi i analizi podataka dobivenih intervjuima.

U drugom dijelu izneseni su rezultati empirijskog istraživanja. Kvalitativno istraživanje uključuje analizu 50 dubinskih problemski usmjerenih polustrukturiranih intervjuja poduzetih metodom oralne povijesti, a analizirani su narativi koji predstavljaju perspektive, stavove, mišljenja, iskustva i sjećanja običnih ljudi na Domovinski rat. Na temelju odgovora kazivača, teorijskih postavki i cilja istraživanja, naposljetku je izdvojeno 40 teorijskih kodova koji su konceptualizirani u osam setova kodova (*family codes*), ili subkategorija. Ti setovi kodova osnovni su materijal konačnog izvještaja. Za svaki set kodova, te za svaki pripadajući teorijski kod određenom setu kodova, iznosi se diskusija o dobivenim rezultatima.

³⁵ Iako u kvalitativnoj metodologiji kvantitativno ponavljanje određenih odgovora ili rezultata ne podrazumijeva a priori važnost i značajnost tih odgovora i rezultata, u ovom konkretnom slučaju "odnos prema identitetu" dao je ujedno i najopsežnije i najznačajnije rezultate. Kod "odnos prema etnonacionalnom identitetu" u sagledavanju dubinskog razumijevanja Domovinskog rata bio je u narativnoj formi prisutan u svakom intervjuu, te je nadalje taj kod na temelju teorijskih postavki rada i cilja istraživanja, konceptualiziran u tri od osam subkategorija. Zbog empirijske utemeljenosti i teorijske relevantnosti identiteta u istraživanju, ovo istraživanje može se svrstati među istraživanja koja naznačuju da je identitet jedna od najprožimajućih kategorija kolektivnih sjećanja na ratove.

1.5. SPECIFICIRANJE ISTRAŽIVAČKIH POZICIJA U KVALITATIVNOJ METODOLOGIJI

Rad polazi iz ontološke pozicije mekog/kritičkog realizma³⁶ (Bhasker, 1978 / Hammersly, 1992) te epistemoloških pozicija pragmatizma³⁷ i socijalnog konstruktivizma³⁸. Unutar epistemoloških pozicija, rad upošljava i noviji pristup svakodnevnog identiteta. U skladu s društvenokonstruktivističkim interpretativnim pristupom koristi se kvalitativna metodologija. U metodološkoj kombinaciji dubinskih problemski usmjerenih polustrukturiranih intervjua (Bryman, 1992; Fielding, 1995; Patton, 2002) poduzetih u vidu metode oralne povijesti (Thompson, 1988; Bornat, 1994) i tekstualne analize, rad pruža uvid u narative koji predstavljaju perspektive i stavove kazivača o Domovinskom ratu. S ciljem dubinskog sagledavanja Domovinskog rata, analizira se intersekcija (presjek) osobnih priča o ratu sa širim strukturalnim ratnim zbivanjima, te se pokazuje i objašnjava kako su osobne priče (narativi) naših kazivača o ratu povezane unutar jednog šireg narativa recepcije Domovinskog rata.

Također je važno istaknuti kako su, u prvom stadiju analize intervjua, naši uvidi i interpretacije pokušavali biti što bliskiji odgovorima kazivača, no eksplicitno naglašavamo da dublji uvidi jesu rezultat istraživačevog metodološkog sintetiziranja, povezivanja, usporedbi i kategoriziranja. Uz uporabu metodoloških postupaka uzorkovanja narativa i tematske analize narativa, te uzorkovanja na temelju teorijskih postavki rada, upotrebljavali smo i neke sekundarne empirijske i statističke podatke, a da bismo interpretacije smjestili u širi kontekst. Iz toga nužno proizlazi da, uz utemeljenost naših interpretacija na stavovima i mišljenjima

³⁶ Polazimo od pretpostavke da su osobne interpretacije naših kazivača važne, kako u terminima sagledavanja njihovih perspektiva o zbilji, tako i u interakciji s našim razumijevanjem i predočavanjem njihovih perspektiva. Verzije realizma nazvane mekim realizmom (Bhasker) ili kritičkim realizmom (Hammersly) podrazumijevaju da društveni fenomeni postoje neovisno o našim interpretacijama o njima, no ti su nam fenomeni dostupni samo putem naših reprezentacija.

³⁷ Pragmatički pristup koristimo radi mogućnosti odabira, tijekom istraživanja, najboljih istraživačkih metoda u skladu s novoizvirućim hipotezama i istraživačkim pitanjima, gdje zagovaramo stav da je važnija kompatibilnost istraživačkih pitanja i odabranih metoda od pažnje da se kombiniraju samo one istraživačke metode koje su filozofski konzistentne, odnosno da je važnije odabrati najprikladniju metodu u odnosu na istraživačka pitanja prije obraćanja pažnje na filozofsku koherentnost epistemoloških pozicija tipično vezanih za određene istraživačke metode.

³⁸ Socijalni konstruktivizam nužno sadrži prihvaćanje interpretativizma, a očituje se u praksama koje naglašavaju važnost razumijevanja perspektiva kazivača u kontekstu njihovih vlastitih životnih okolnosti i u kontekstu društvenih okolnosti unutar kojih su perspektive kazivača nužno smještene. Zbog toga, osim što pokušavamo postići gusti opis (*thick description*, C. Gertz) života kazivača – iz njihovih vlastitih perspektiva, nužno je uzeta u obzir smještenost i tih perspektiva, i naših zapažanja o tim perspektivama, u društvenokulturni kontekst.

kazivača, u interpretacijama koristimo konceptualizacije i kategorizacije koji nisu njihovi, odnosno po prirodi svoga karaktera ne mogu proizlaziti direktno iz odgovora kazivača.

Zbog toga, tamo gdje se interpretacije počnu kretati izvan eksplicitnih podataka dobivenih od strane kazivača, posebno naglašavamo da smo u potpunosti transparentno iznijeli načine kojima smo došli do tih interpretacija, te smo prikazali kako su generalnije interpretacije u istraživanju specifično povezane s podacima dobivenim od kazivača u istraživanju. S obzirom da se ekspliciranje naših istraživačkih pozicija i namjera u stanovitoj mjeri podudara sa smjernicama za kvalitativnu analizu podataka koje su razvijene u sustavnoj i kontinuiranoj primjeni kvalitativne metode intervjua na sveučilištu u Leuvenu od strane nizozemskih istraživačica i istraživača, prilažemo *Qualitative Analysis Guide of Lueven (QUAGOL)* (Bernadette Dierckx de Casterle et al., 2012) kao smjernice u analizi i interpretaciji podataka dobivenih metodom intervjua. Naglašavamo da pojedini postupci i procedure u analizi proizlaze iz pristupa utemeljene teorije (Glaser i Strauss, 1988 (1967)).

Kvalitativna metodologija intervjua oralne povijesti korištena u istraživanju suočava istraživača sa svim izazovima, kompleksnošću i mogućim poteškoćama istraživačkog projekta, od izbora istraživačkog problema i pitanja, odabira uzorka, procesa intervjuiranja, do analize i interpretacije konačnih rezultata. Iz društvenokonstruktivističke perspektive, istraživač je sastavni dio istraživanja, te je njegov zadatak da analizira prikupljene intervjue u odnosu na zadani istraživački problem, istraživačka pitanja, te ciljeve istraživanja. Imajući na umu etičke i moralne uvjete, istraživač treba interpretirati i s publikom iskomunicirati ono što se zbilo u procesu intervjuiranja. Intervjui oralne povijesti, tek pošto su analizirani od strane istraživača, mogu doprinijeti stvaranju novog znanja i razumijevanju istraživanog fenomena.

Zbog toga smo kroz analizu intervjua oralne povijesti koristili metodu stalne usporedbe podataka, kodova i subkategorija, te smo se neprestano vraćali na sagledavanje interakcije individualnih perspektiva i strukturalnih društvenih uvjeta, odnosno pokušavali smo objasniti na koji se način individualne perspektive i širi društveni uvjeti susreću i odnose jedan naspram drugoga.

Kao i kod drugih pristupa, uporaba metode intervjua oralne povijesti ovisi o metodološki valjanom, zatim pažljivom i promišljenom postavljanju istraživačkih pitanja, razradi instrumenta istraživanja, pažljivoj i pomnoj provedbi istraživanja, te valjanjoj obradi, analizi i interpretaciji istraživačkih rezultata. Ponavljamo, svi su metodološki analitički postupci podrobno izloženi u istraživanju.

1. PRIPREMA ZA KODIRANJE

1.1. Temeljno (re)iščitavanje intervjua → holističko razumijevanje iskustava ispitanika

narativi o DR

1.2. Narativni izvještaj → kratki sažetci ključnih priča i situacija u intervjuiima

1.3. Od narativnog izvještaja do sheme konceptualnog intervjua → konkretna iskustva zamijenjena konceptima

1.4. Testiranje konceptualne sheme intervjua → testiranje valjanosti sheme

1.5. Konstantan proces uspoređivanja → kretanje naprijed nazad unutar i između slučajeva

2. PROCES KODIRANJA (QDAminer)

2.1. Upisivanje liste koncepata → zajednička lista koncepata kao preliminarni kodovi

2.2. Proces kodiranja → povratak na tekst → povezivanje svih relevantnih fragmenata zadanim kodovima

**etnonacionalna
pripadnost**

2.3. Analiza koncepata → opis koncepata, njihova značenja, karakteristika i dimenzija

**generacijska
pripadnost**

regionalna pripadnost

obrazovni faktor

klasna pripadnost

**! važnost jednog sjećanja u
društvenim okvirima !**

2.4. Ekstrakcija osnovne strukture → konceptualni okvir priče

2.5. Deskripcija rezultata → deskripcija novih uvida i saznanja

Slika 1. Smjernice u analizi i interpretaciji podataka dobivenih metodom dubinskih intervjua; *Qualitative Analysis Guide of Lueven (QUAGOL)* (Bernadette Dierckx de Casterle et al., 2012).

1.6. OSVRT NA PROBLEME U ISTRAŽIVANJU KOLEKTIVNIH SJEĆANJA

U radu pokušavamo ukazati na određene teorijske slabosti u teoriji identiteta i teoriji kolektivnih sjećanja te postavljamo obuhvatniji, a ujedno i analitički precizniji teorijski model za višestruko, ali i simultano sagledavanje povijesnih, historiografskih, *službenih* ("javnih") sjećanja, te kolektivnih, obiteljskih, osobnih ("vernakularnih") sjećanja. Takav teorijski model primijenjen je na istraživanje Domovinskog rata.

Kao što smo već naznačili, istraživanja su pokazala da upravo ratovi imaju dominantnu poziciju u sjećanju svih društvenih grupa te da kolektivna sjećanja na ratove čine najveći dio kolektivnog sjećanja među ljudima diljem svijeta. Stoga pretpostavljamo da je Domovinski rat kao kolektivni događaj te kao iskustvo proživljene kolektivne traume bitno obilježio suvremene hrvatske osobne i kolektivne identitete te je nastavio imati vrlo snažan utjecaj na naše živote danas.

Na temelju dubinskog sagledavanja i analiziranja narativa koji predstavljaju perspektive i sjećanja običnih ljudi, koji nisu bili nosioci političke moći, zalažemo se za cjelovitiju teoriju procesa konstrukcije identiteta te osobito za cjelovitiju teoriju kolektivnih sjećanja, u kojima trebamo kombinirati, te unutar toga precizirati, razne uvide i koncepte razjašnjavajući ih i dajući im smisao. Na taj način pokušavamo dati izravni znanstveni doprinos teoriji kolektivnih sjećanja, odnosno njenoj konceptualnoj jasnoći – koja čini jedan od osnovnih problema eklektičnosti, evazivnosti, a zatim i nemogućnosti znanstvenog kanonskog uspostavljanja ukupnog disciplinarnog polja, discipline ili studija kolektivnih sjećanja. Zalažemo se za isticanje važnosti interpretacije i recepcije povijesti i kolektivnih sjećanja od strane običnih ljudi, ili šire društvene publike, u odnosu na sadašnju predominantnu važnost političke povijesti i sjećanja obilježenih dominacijom političkih elita.

Nadalje, osim što će rad pokušati odgovoriti na izazove u općoj sociološkoj znanstvenoj literaturi koja poziva na više empirijskih istraživanja o ulozi osobnih narativa u formiranju kolektivnih sjećanja (a radi izrazite podzastupljenosti uporabe kvalitativnih metoda u istraživanju kolektivnih sjećanja), rad će također nadopuniti i istraživačku prazninu u domaćoj i stranoj literaturi koja povijesti Domovinskog rata uglavnom pristupa iz perspektive politike "odozgo", pretežito s ideologijskih polazišta, ne prateći tako novije trendove sagledavanja interpretacije i recepcije povijesnih događaja. Najvažniji znanstveni doprinos očekujemo da će proizaći iz razmatranja konstruiranja narativa o Domovinskom ratu iz perspektiva "običnih"

ljudi u okvirima njihove vlastite sociokulturne situiranosti, što je iznimno važna tema za dublje razumijevanje različitih dimenzija Domovinskog rata.

1.6.1. Osnovni cilj rada

Iščitati i razumjeti značenja kolektivnih sjećanja kao osobnih narativa pojedinaca koji su bili pogođeni prošlošću i traumom Domovinskog rata.

Interpretirati značenja kolektivnih sjećanja kao osobnih narativa pojedinaca koji su bili pogođeni prošlošću i traumom Domovinskog rata.

Utvrđiti vezu tih sjećanja s historiografskim institucionaliziranim javnim sjećanjima na Domovinski rat.

Razmotriti dinamiku i međuodnošenje kolektivnih i historiografskih sjećanja na Domovinski rat s ciljem dijalektičkog sagledavanja reprezentacije, interpretacije i recepcije povijesti u odnosu na specifični ratni sukob snažno ugrađen u kolektivno sjećanje.

1.6.2. Glavna istraživačka pitanja

1. Koja značenja "obični" ljudi, neposredni sudionici rata, kao nosioci kolektivnih sjećanja, pripisuju Domovinskom ratu?
2. U kakvom su odnosu njihova kolektivna sjećanja s historiografskim i institucionaliziranim sjećanjima na Domovinski rat?

Pomoćna istraživačka pitanja

3. Postoji li razlika između historiografskih i kolektivnih sjećanja na Domovinski rat?
4. Kako su formirana kolektivna sjećanja na Domovinski rat? Kako se ona održavaju u društvu? Manipulira li se njima i kako? (Kako i gdje možemo pratiti moguće zloporabe sjećanja za ideološke ciljeve i svrhe?)
5. Kako kazivači integriraju sjećanja na traumatične događaje iz prošlosti u svoje društvene okvire?
6. Koja je uloga kolektivnih sjećanja na rat u formiranju identiteta grupe?
7. Koji se elementi pokazuju najvažnijima za proces sjećanja u našem lokalnom kontekstu?

2. TEORIJSKA POLAZIŠTA

2.1. DEFINIRANJE POLJA KOLEKTIVNIH SJEĆANJA

2.1.1. Što su kolektivna sjećanja?

Kolektivna sjećanja su vrlo raznolika zbog otvorenosti horizonta i načina na koje ljudi konstruiraju svoju prošlost. No upravo zato što su sjećanja primjenjiva na nesaglediv repertoar povijesnih situacija i stanja u različitim društvima i vremenskim periodima, studiji kolektivnih sjećanja ostaju bez jasnih znanstvenih fokusa, manjka im kritičke refleksije o metodi i teoriji, kao i systemske evaluacije problema, pristupa i objekata istraživanja (Olick i Robbins, 1998).

Sjećanje se kao znanstveni koncept počelo upotrebljavati da prikaže sjećanje ljudi koji su iskusili holokaust, te za označavanje prošlosti i obuhvaćanje prošlosti kao dijeljenih kulturnih repertoara i znanja ("*shared cultural knowledge*"). Kod pojedinih povjesničara je termin *memory* preuzeo vodeće mjesto u kulturnoj historiji te je postao kompas koji vodi pitanja interpretacije, objašnjenja, metoda³⁹. Unatoč neporecivom bogatstvu tema i znanstvenoj uporabi u različitim stupnjevima sofisticiranosti, sjećanje nesumnjivo stoji za jedan zajednički označitelj: načini na koje ljudi konstruiraju svoju prošlost.

Kolektivna sjećanja stoga su sjećanja koje dijeli određena grupa ljudi. Kolektivna sjećanja društveno su konstruirana te se odnose na načine na koje grupa ljudi konstruira svoju prošlost (najčešće nacija). Najveći dio sjećanja podrazumijeva "opredmećena kulturna sjećanja" pa kolektivna sjećanja sadrže pojedine setove i prakse kao što su knjige, filmovi, muzeji, komemoracije, gradnje spomenika, ali i rituali, mitovi, stvaranja identiteta. Te je forme, setove i prakse Alon Confino nazvao "kolima sjećanja" ("*vehicle of memory*") (Confino, 1997).

Sociolozi određuju društveno/kolektivno sjećanje kao područje šire sociologije znanja (Swidler, 1994) i kao povezujuću strukturu društva (Assmann, 1992:293). Kolektivna sjećanja prenose se generacijama (Mannheim, 1952).

³⁹ Povjesničari se bave odnosom povijesti i kolektivnih sjećanja primarno se fokusirajući na njihove epistemološke veze (Cubitt, 2007; Ankersmit, 2001; Hutton, 1993). Osnovna podjela koja se među pojedinim grupama povjesničara nadalje pojavljuje jest: sagledavanje povijesti i sjećanja kao potpuno drugačijih pojmova (uobičajeno s implikacijama da je sjećanje inferioran pojam) te sagledavanja povijesti i sjećanja kao nastavljajućih jedno na drugo. Primjerice, R. G. Collingwood oštro se zalaže za razlikovanje povijesti i sjećanja govoreći da je "povijest forma organiziranog i inferencijalnog znanja, dok je sjećanje potpuno neorganizirano, neutemeljeno i neprovjerljivo" (Collingwood, 1999 [1946]: 8). S druge strane, u vremenu legitimiranja koncepta kolektivnih sjećanja na polju povijesti jedno od najvažnijih sintetičkih i kritičkih radova je *History as an Art of Memory* povjesničara Patricka H. Huttona (1993) te knjiga izraelskog povjesničara Yosefa Yerushalmija *Zakhor: Jewish History and Jewish Memory* (1996 [1982]).

Za određivanje pojma kolektivnih sjećanja najzaslužniji je francuski sociolog Maurice Halbwachs koji je u svojoj knjizi izdanoj 1925. godine, *Les cadres sociaux de la mémoire* (Društveni oblici pamćenja), odredio kolektivna sjećanja kao u svojoj biti društvena ("kako umovi u društvu rade zajedno"). Kao učenik Henrija Bergsona, ali i kao učenik Emilea Durkheima⁴⁰ (kolektivne reprezentacije), Halbwachs je svoju teoriju izgradio na misli da "ljudi svoja sjećanja stječu u društvu, u društvu ih lokaliziraju i u društvu ih se prisjećaju" (Halbwachs, 1992:38). U Halbwachsovoj je teoriji, a od koje i danas unatoč njenim nedostacima kreću mnogi teoretičari sjećanja, sjećanje konstruirano kao društvena činjenica, te kao izvorno društveni fenomen. Halbwachs jasno naznačuje i potkrepljuje da sjećanja nastaju unutar društvenih grupa, te se unutar društvenih grupa održavaju i prenose. To podrazumijeva da sjećanje nije samo prenošeno u društvenim aranžmanima, već je bitno tim aranžmanima i strukturirano. Forme sjećanja variraju od jedne do druge društvene grupe i aranžmana kojima individue pripadaju. Halbwachs smatra da su ti društveni okviri sjećanja uvijek primarni - čak i u naizgled očitom individualnom pamćenju. Nadalje, Halbwachs ističe da se sjećanje uokviruje u sadašnjosti jednako koliko i u prošlosti, te da su sjećanja promjenjiva radije nego konstantna (Halbwachs, 1992).

"Izumljivanje" prošlosti i tradicije (*invented tradition*, Hobsbawm i Ranger, 1983), "zamišljene" zajednice (*imagined communities*, B. Anderson, 2006), rekonstruiranje stare prošlosti, instrumentalizacija i revizije prošlosti, sjene prošlosti, mitovi o nastanku nacija, vizije slavnih nacionalnih prošlosti, *borbe* nad stvaranjem značenja u društvenoj areni određenoj odnosima moći - u srcu su zanimanja kolektivnih sjećanja.

Kolektivna sjećanja aktivan su proces stvaranja smisla tijekom vremena (J. Olick, 1999:341), a u tom procesu prošlost postaje filter za razumijevanje sadašnjice. Zato su u sociologiji kolektivna sjećanja najviše dovođena u vezu sa stvaranjem kolektivnih identiteta.

U konstruktivističkom smislu to se ne odnosi samo na stvaranje smisla od strane društvenih grupa kroz leće sadašnjosti, već i na nužnost metode komparativne historije u dijakronijskoj usporedbi raznih vremena. Zbog toga govorimo i o nadgrupnim epohalnim vremenima: prošloj budućnosti, sadašnjoj prošlosti i budućoj prošlosti (Kuljić, u:Roksandić, 2006).

⁴⁰ Nakon povratka Halbwachsa u Francusku 1905. god., velik utjecaj na njega počinje imati Emile Durkheim. Iako je izraz najvidljivijeg Durkheimova utjecaja na Halbwachsa, Halbwachsova knjiga *Les Causes du suicide*, 1930. god. (*The Causes of Suicide*), Halbwachs je koncept kolektivnih sjećanja razvio upravo na temelju mnogih socioloških promišljanja koje njegov mentor Durkheim iznosi u knjigama *Pravila sociološke metode* (2014), *Elementarni oblici religijskog života* (2008), te u dijelu knjige *Filozofija i društvo* (2012), naslovljenom "Individualne i kolektivne predodžbe".

Kada uzmemo u obzir konstrukciju kolektivnih sjećanja unutar društvenih grupa kojima ta sjećanja pripadaju, njihovu važnost u određivanju naših identiteta, te kompleksnost njihova razvoja u vremenu – ostaje bitno naglasiti još jedan aspekt kolektivnih sjećanja koji je od presudne važnosti za teorijsku konceptualizaciju sjećanja i istraživanje sjećanja u ovoj disertaciji. Kolektivna sjećanja nastaju na različitim razinama društva, te supostoje na isprepletene načine i kroz različite interpretacije različitih društvenih aktera, koji zauzimaju različite hijerarhijske položaje u društvu, a koji utječu na stvaranje sjećanja (Confino, 1997, French, 2012). Važno je ponoviti da socijalni akteri sudjeluju na različite načine u konstrukciji kolektivnih sjećanja, te da mi često ne osvještavamo da se konstrukcije povijesti i sjećanja nameću od strane političkih i ekonomskih elita koje na taj način utječu na određivanje značenja povijesnih događaja, namećući politički narativ kao "općeprihvaćenu" povijest (Irwin-Zarecka 1994; Confino 1997; Crane 1997; Kansteiner 2002; Wertsch 2002; Schwartz i Schuman 2005; Beim 2007). Unatoč dominantnoj ulozi politike u definiranju povijesnih događaja i sjećanja, povijest i sjećanja simultano se predstavljaju, osporavaju i prihvaćaju među pripadnicima različitih društvenih grupa i na različitim društvenim razinama: među političkim elitama, u medijima, među intelektualcima, među religijskim vođama i religijskim grupama, te naposljetku među širom društvenom publikom, koja čini najmnogobrojniji sloj društva, a čije su interpretacije povijesnih događaja i sjećanja najmanje zastupljene u *službenim* diskursima povijesti i sjećanja.

U disertaciji stoga prihvaćamo sljedeću definiciju kolektivnih sjećanja:

Kolektivna sjećanja su društvene i simboličke reprezentacije sazdane od mnoštva unutar društva cirkulirajućih formi, čije interpretacije i tumačenja dijele pojedini društveni akteri te ih istodobno osporavaju drugi, a sve u okolnostima različitih (nejednakih) položaja u hijerarhijskoj društvenoj areni u kojoj su kolektivne reprezentacije i interpretacije događaja iz prošlosti posredovani odnosima sa sadašnjošću (French, 2012:337-353).

2.1.2. Povijesna kontekstualizacija kolektivnih sjećanja

Pojam kolektivnih sjećanja zaokupljao je društvene istraživače još od vremena antičke Grčke, no sve do početka 20. st. nije bila uspostavljena jasna i distinktivna socijalna perspektiva o sjećanju. Pojam kolektivnih sjećanja stoga se počeo konceptualno razvijati u prvoj polovici 20. st. unutar različitih društvenih i humanističkih disciplina, ponajprije sociologije, psihologije, povijesti i književnosti (Halbwachs, 1925; Bloch, 1925; Mead, 1932; Bartlett, 1932). Već spomenuti francuski sociolog, Maurice Halbwachs, bitno je označio i odredio pojam kolektivnih sjećanja dajući im teorijsku težinu i utemeljenost, te su njegove ideje imale najveći utjecaj na mnoge druge teoretičare i istraživače kolektivnih sjećanja. Povjesničar i sociolog J. Olick označava studije kolektivnih sjećanja kao transdisciplinarno i neparadigmatsko polje (Olick i Robbins, 1998). Koncept kolektivnih sjećanja, osim što je predmet interesa sociologa, i nadalje sadržajno koegzistira u drugim društvenim i humanističkim disciplinama (povijest, antropologija, etnologija, psihologija, književna kritika), a u centru društveno-znanstvenog diskursa pojavljuje se 1980-ih godina (tzv. *memory boom*, *memory industry*) kao neposredna posljedica pojave i razvoja multikulturalizma, pada komunizma te s pojavom politike kajanja (*politics of regret*, Olick, 2007) i politike viktimizacije (Kammen, 1995), ali vrlo bitno i kao reakcija i odgovor na holokaust kao rat i stradanje dotad neviđenih razmjera koji je obilježio 20. st.

U još razrađenijem sociološkom žargonu, slijedeći Barryja Schwartza, treba istaknuti tri povezana aspekta koji su se u intelektualnoj kulturi pojavili tijekom 1970-ih i koji su u svom međudjelovanju potakli interes za socijalnu konstrukciju prošlosti. Situiraajući kolektivna sjećanja prostorno i vremenski, Schwartz ističe da su multikulturalisti bili ti koji su prepoznali historiografiju kao izvor kulturne dominacije te su se suprotstavili dominantnim povijesnim narativima u ime drugih, potlačenih grupa u društvu. Zatim, postmodernisti su napali konceptualna naglašavanja linearnosti povijesnih zbivanja, istine i identiteta te su počeli poticati interes za proučavanje međudnosa povijesti, sjećanja i moći. Te naposljetku, teoretičari hegemonije, prepoznavajući klasno uspostavljenu politiku sjećanja, osvjetlili su sjećanja kao područje osporavanja, upozorili su na popularnu memoriju te česte primjere instrumentalizacija i revizija prošlosti (Schwartz, 1996).

Jedna od najznačajnijih tema u studijima kolektivnih sjećanja oduvijek su bile javne kontroverze o političkim i kulturnim dimenzijama rata i nadalje ratnih komemoracija. Jay Winter (1995) pisala je o tome kako su komemoracije Prvog svjetskog rata služile za transformaciju pojedinačne tuge u javna žalovanja. Dok je Prvi svjetski rat bio katalizator

herojskih sjećanja, Drugi svjetski rat i strahote vezane za holokaust bile su povod istraživanjima i pisanjima o skeptičnim kao i skrivenim sjećanjima (Gillis 1994; Young 1993). Veze između kolektivnih sjećanja i rata nipošto nisu ograničene na Prvi i Drugi svjetski rat. Kraj Hladnog rata te oružani sukobi i etnički konflikti koji su se dogodili 1990-ih god. bila su još jedna povijesna prekretnica koja je potakla duboki interes za sjećanje na ratove i zločine (Judt, 2005).

Za razumijevanje kolektivnih sjećanja, vrlo je važno upozoriti na specifično društveno-povijesno vrijeme u kojem se kolektivna sjećanja pojavljuju u centru znanstvenog i javnog diskursa, te identificirati taj prostorni i vremenski trenutak 1970-ih i 1980-ih godina osim u odnosu na netom spomenute globalne društvene promjene, i u odnosu na važne unutardisciplinarne zaokrete u sociologiji i povijesti.

Kolektivna sjećanja, kao istraživački problem, nikako se ne pojavljuju slučajno, već se pojavljuju u specifičnom povijesnom vremenu. Pojavljuju se zajedno s "kulturnim obratom" (Hunt, 1989; Jameson, 1998), a taj je "kulturni obrat" u historiografiji vremenski i sadržajno obilježen prijelazom iz socijalne povijesti u "novu kulturnu historiju" (Burke, 2006), odnosno dogodio se disciplinarni pomak s "makropovijesti" (braudelovska totalna povijest do kraja 1960-ih, procesi "dugog trajanja", istraživanje ekonomskih i društvenih makrostrukture, poistovjećivanje marksističkog socijalizma sa socijalnom poviješću 1950-ih godina) u "mikropovijest" (naglasak na mikroelementima kulture i pažnja prema svakodnevnom životu). Nadalje, trend mikro specijalizacija u povijesnoj znanosti 1990-ih godina doveo je do atomizacije historiografije u niz nepovezanih područja. Uz sukob socijalne povijesti i kulturne povijesti, generalan pluralitet shvaćanja te brojne unutarznanstvene polemike (*Streitgeschichte*, Martin, Ralph i Klaus, 2003) postali su karakteristični za suvremenu historiografiju. Usporedno, došlo je do pojave povećanog interesa za kolektivna sjećanja i studije sjećanja, te je počeo rasti broj glasova kritičnih prema pristupu uporabe makrosocioloških modela i kvantifikacijskih metoda u društveno-povijesnim radovima. Istodobno se pojavljuje i sve češća uporaba oralne povijesti kao metode koja dopire do iskustava i mišljenja pojedinaca, osobito onih koji su potlačeni u društvu, ili nemaju mogućnost izraziti svoj glas u društvenoj areni⁴¹.

Sukladno tome i sociologija je kao znanost preusmjerila fokus s proučavanja društvenih struktura i normativnih sistema (funkcionalizam u Americi, marksizam) na proučavanje

⁴¹ Upravo je iz tog razloga te iz daljnih razloga neparticipiranja širokih društvenih masa u sagledavanju povijesnih događaja, oralna povijest postala važan predložak za historijsku (re)konstrukciju i interpretaciju. Nadalje, oralna povijest zadobila je i važnu emancipacijsku i demokratizacijsku funkciju djelujući "kao medij opunomoćenja" pojedinaca i grupa tijekom procesa interpretacije kolektivnog pamćenja.

sociokulturnih praksi (Bourdieu, 1984; Brubaker, 1996, 2000, 2004) te se funkcionalistička definicija kulture kao sustava normi, vrijednosti i obrazaca ponašanja proširila i preusmjerila na razmatranja kulture kao simboličke dimenzije svih društvenih procesa (Crane, 1994). Sociologija kulture, i sam pojam kulture, koju Raymond Williams u svom glasovitom rječniku *Keywords* naziva jednim od najnedefiniranih pojmova i jednom od najsloženijih riječi u engleskom jeziku (Williams, 1988), postala je označiteljem za vrlo širok spektar simboličkih reprezentacija dostupnih danom društvu.

U tim novim društvenim okvirima marksizam kao vodeći društveni, kulturni i ideološki projekt više nije mogao opstati, počela su se postavljati bitna pitanja o redistribuciji političke moći i utjecaja, socijalna mobilizacija počela se subjektivirati u raznovrsnosti političkih oblika, a političke su se inicijative počele legitimirati kao kulturni pokreti usredotočeni na zauzimanje civilnog društva kao prostora autonomije i emancipacije. Upravo u tom vremenu, 1970-ih god., svi društveni pokreti (feminizmi, mirovni i ekološki pokreti) prvenstveno naglašavaju svoj kulturni smisao. Problemi značenja, diskursa, estetike, vrijednosti, tekstualnosti, narativnosti, tema tradicionalno vezanih za humanistički djelokrug, sada dolaze u centar pažnje zajedno sa sociološkim isticanjem uloge značenja i socijalne konstrukcije značenja, simbola, kulturnih okvira i kognitivnih shema u teoretiziranju socijalnih procesa i institucija⁴², te se isto događa posvuda u intelektualnom krajoliku (Kalanj, 2003:47-57).

Zajedno s reorijentacijom kulturne sociologije i strujanja u recentnoj historiografiji, fokus na simbolička značenja kulture utjecao je na shvaćanja da postoji mnoštvo diskurzivnih okvira značenja te da svi "imaju svoju vlastitu povijest". Nadalje, oni okviri značenja usmjereni na sagledavanje prošlosti ističu upravo "borbu oko značenja", što dovodi do povećanog interesa za kolektivno (društveno) sjećanje i do razvoja studija kolektivnih sjećanja (*social memory studies*). Postavljaju se pitanja o prijenosu, očuvanju i promjenama simboličkih okvira značenja usmjerenih na sagledavanje prošlosti.

Unutar sociologije, povijesno sinkronijski možemo konstatirati da su studije kolektivnih sjećanja dijelom nastale na Mannheimovoj tradiciji sociologije znanja, Mertonovoj tradiciji sociologije znanosti te na Bergerovoj i Luckmannovoj fenomenološkoj sociologiji koji su svojevrsni temelj socijalnom konstruktivizmu, te upravo tu epistemološku društvenokonstruktivističku perspektivu smatramo najprikladnijom polazištem za kvalitativno

⁴² Politički sociolozi današnjice analiziraju kako se konstruira moć u društvu (Alexander, 1988, Falasca Zamponi, 1997). Pretpostavljeni prijašnji objektiviteti poput klase ili roda počinju se sagledavati kao kulturna dostignuća, primjerice, u odnosu na klasu, inzistira se na načinima na koji povijesno i društveno promjenjiva značenja rada oblikuju prirodu radničke klase (Biernacki, 1995, Brubaker, 1996). Teorija društvenih pokreta sada se koncentrira na načine na koji interpretacije razumijevanja situacija te repertoara akcija utječu na pojavu, strategije i puteve društvenih pokreta (Eyerma i Jamison, 1991, Melucci, 1996).

istraživanje kolektivnih sjećanja budući da društvenokonstruktivistička pitanja nastoje istražiti značenja koja akteri konstruiraju iz svoje perspektive, bez ograničenja unaprijed stvorenih istraživačevih kategorija (Creswell, 2007).

2.1.3. Kako istraživati kolektivna sjećanja?; postavljanje i eksplikacija novog teorijsko-istraživačkog modela kolektivnih sjećanja

Na temelju dosadašnjih uvida u konceptualni i empirijski alat studija kolektivnih sjećanja, možemo zamijetiti stanoviti monopol nad definiranjem povijesti i monopol nad povijesnim znanjem od strane političkih elita, te posljedičnu podzastupljenost istraživanja interpretacije i recepcije povijesti od strane običnih ljudi. U ovom dijelu rada stoga ćemo ponuditi model (shemu) kolektivnih sjećanja, promišljen na temelju dvaju dosadašnjih modela koja također problematiziraju problem ukupnog povijesnog narativa koji razdvaja reprezentaciju sjećanja (pretežito političku) od recepcije i interpretacije sjećanja, koje bitno uključuju i "borbu oko sjećanja".

Teorijsko-istraživački model kojeg ćemo iznijeti oslonjen je na 1) problemske uvide u istraživanja povijesti i sjećanja Alona Confina (1997), i 2) teoriju kulturne traume Jeffreya Alexander (2003, 2004).

2.1.3.1. Uvidi A. Confina ("Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", 1997)

Model koji u radu postavljamo slijedi poziv koji je kulturni povjesničar Alon Confino uputio istraživačima kolektivnih sjećanja. Confino smatra da znanosti koje se bave sjećanjem trebaju ponuditi teorijski rigoroznije koncepte u artikuliranju veze između društvenih, političkih i kulturnih aspekata sjećanja, te istodobno biti više anarhične i obuhvatnije u korištenju pojma sjećanja kao alata objašnjenja koji povezuje reprezentaciju sjećanja i društvena iskustva (Confino, 1997:1402). Model uposlen za istraživanje sjećanja na Domovinski rat stoga smo pokušali oblikovati kao teorijski rigorozniji u smislu njegove konceptualne oštine i jasnoće, te istraživački širok i obuhvatan u smislu obuhvaćanja, razumijevanja i objašnjenja složenih rascjepa povijesti i sjećanja Domovinskog rata.

Confino u svom radu upućuje poziv teoretičarima i istraživačima da se usprotive zajedničkom i učestalom povjesničarskom zanatu objašnjavanja povijesti koje je vrlo partikularno, odnosno promatranju povijesnih događaja kao fenomena koji su odvojeni jedni od drugih. Confino to metaforički prikazuje kao pokušaje objašnjavanja teksta bez obzira na njihov kontekst. Confino se zalaže za razbijanje dihotomije tekst/kontekst te za razumijevanje

jednog povijesnog događaja kao simboličke reprezentacije drugog. Drugim riječima, Confino misli da za proučavanje izvorne Halbwachsove ideje, ili "načina na koji članovi društva pamte i interpretiraju prošlost", trebamo odbiti razdvajanje povijesnih narativa. "Odbiti razdvajanje narativa" sadržava pretpostavku da povijesni akteri participiraju u različitim procesima u isto vrijeme, te da simultano i predstavljaju, i prihvaćaju, i osporavaju povijest i sjećanja. Kako bismo prihvatili da niti jedan od tih procesa nema prvenstvo i tako razumjeli značenje sjećanja, te procese trebamo razumjeti i pojmiti kao isprepletene. Među tim procesima upravo je recepcija sjećanja od strane običnih ljudi, "povijest odozdo", uvelike podzastupljena i neistražena na polju istraživanja povijesti i sjećanja. Nadalje, Confino upozorava, sjećanje je cjelina koja je veća od zbroja njenih dijelova. A upravo nam to služi kao podsjetnik da shvatimo ono što je izrečeno mnogo više puta nego prakticirano – sjećanje se sastoji od mnoštva društvenih iskustava i reprezentacija, često kontradiktornih i različitih. Važno je razumjeti da u takvim uvjetima različitih sjećanja, ljudi konstruiraju svoje živote, te postavljaju vrijednosti, obrasce i oblike ponašanja koji ih potom određuju. Tek kada tako pristupimo multiplicitetu sjećanja, u mogućnosti smo prevladati artificijelne zadatosti i razlike, te smo u mogućnosti istražiti neka od najkontradiktornijih pitanja koja ostaju neodgovorena u povijesti. Kako to da su ljudi bili istovremeno i lokalni i nacionalni, i religiozni i ateisti, dobri roditelji i predani katolici? - a istovremeno fašisti Vichyja koji su djecu Židova slali u koncentracijske logore⁴³? (Confino, 1997:1399)

2.1.3.2. Uvidi J. Alexandera ("Cultural Trauma and Collective Identity", 2003, 2004)

U sociološkom pristupu povijesti i sjećanjima gdje pokušavamo raščlaniti i definirati društvene uloge različitih aktera, na različite načine uposlenih u rad sjećanja, za naš istraživački model veliku ulogu ima i teorija kulturne traume Jeffreya Alexandera (2003, 2004), iz koje proizlazi teorijska utemeljenost traumatičnih sjećanja i konstruiranja identiteta ugrađenih u model. Teorija kulturne traume neizostavno uključuje traumatična sjećanja na ratove i njihovu vezu s kolektivnim identitetima. Alexanderov sociološki pristup kulturnoj traumi počiva na odmaku od laičkih i drugih perspektiva (za koje autor navodi da sve sadrže naturalističku pogrešku). Prilikom definiranja kulturne traume, Alexander polazi od tvrdnje da

⁴³ U svojoj vlastitoj knjizi *The Nation as a Local Metaphor*, Confino analizira lokalne i nacionalne identiteta u Njemačkoj. Umjesto razumijevanja lokalnog identiteta kao dijela nacionalnog, i lokalnog na pozadini nacionalnog, on promatra lokalni identitet kao konstitutivan nacionalnom identitetu i lokalno kao simboličku reprezentaciju nacije. Njegov je osnovni argument da su Nijemci zamišljena nacija kao forma lokalnog.

dogadjaji sami po sebi ne stvaraju traumu. Trauma je društveno posredovana atribucija. Ona može biti stvorena u realnom vremenu, kako događaji nadolaze, a može biti stvorena i prije no što se događaji pojave, ili kada završe, kao naknadna rekonstrukcija. Traumatski status pripisuje se stvarnim i umišljenim fenomenima ne zbog samog nemira ili samog lošeg djelovanja, nego zato što se vjeruje da imaju uznemirujući ili štetni utjecaj na kolektivni identitet (Alexander, 2003:85). Primjerice zakazivanje ekonomskih institucija može biti fundamentalan društveni problem, no on nije nužno traumatičan za članove kolektiva. Individualna sigurnost usidrena je u strukturama emocionalnih i kulturnih očekivanja koji omogućuju osjećaj sposobnosti djelovanja. Ta očekivanja i sposobnost nadalje su ugrađena u čvrstoću kolektiviteta kojeg su individue dio. U pitanju nije stabilnost kolektiviteta u materijalnom ili bihevioralnom smislu, već identiteta u smislu značenja, identiteta koji podrazumijeva kulturne reference. Samo ako su kulture, obrasci, modeli značenja koje nose kolektiviteti uznemireni, uzdrmani, na neki način pomaknuti, onda se traumatski status pripisuje događaju. Jesu li strukture značenja destabilizirane ili narušene nije rezultat samog događaja nego utjecaj kulturnog procesa. To je rezultat vježbe ljudskog djelovanja, uspješne impostacije novog sistema kulturne klasifikacije. Na taj proces duboko utječu strukture moći i društveni akteri koji su dio tih struktura (Alexander, 2003:93).

Nadalje, Alexander tvrdi da trauma nije rezultat proživljene boli grupe, već je ona rezultat aktualne poteškoće koja ulazi u temelj smisla kojeg kolektivi pridaju svojim identitetima. Kolektivni akteri odlučuju reprezentirati društvenu bol kao fundamentalnu prijetnju, ugrožavanje smisla onoga što jesu, odakle dolaze i kamo žele ići (Alexander, 2003:85).

Proces traume stoga možemo odrediti kao jaz (procjep) između događaja i reprezentacije. Nadalje, kolektivi kao takvi ne donose odluke, donose ih akteri. Osobe koje sačinjavaju kolektivitet prenose simboličke reprezentacije tekućih društvenih događaja, prošlih, sadašnjih i budućih. Kolektivi šire te reprezentacije kao članovi društvene grupe. U tom smislu, kulturna konstrukcija traume počinje sa zahtjevom, potraživanjem. To je zahtjev za fundamentalnim oštećenjem, nepravdom, naglašavanjem zastrašujućeg blaćenja, narativom zastrašujuće destruktivnog društvenog procesa (Alexander, 2003, 2004). Uspostavljanje veze između događaja i reprezentacije ovisi o onome što Alexander preuzima od Thompsona, a potonji uspostavljanje te veze naziva "spiralnim značenjem" (*spiral signification*). "Spiralno značenje" kompleksan je i multivalentan simbolički proces koji rezultira stvaranjem i ispremještanjem nesavladivog okvira kulturne klasifikacije. To je kontingentan, uvelike osporeni, često polariziran društveni proces. Da šira publika postane uvjeren da su oni sami

postali traumatizirani događajem ili iskustvom, posrednici se trebaju angažirati u uspješan rad značenja (Alexander, 2003:93).

Uzimajući u obzir sve njene društvene fenomene, teorija kulturne traume J. Alexandera, koja vezu sjećanja i identiteta povezuje s nastankom traume i boli za društveni kolektiv, sastavni je dio teorijsko-istraživačkog modela kojeg u radu postavljamo.

2.1.3.3. Teorijsko-istraživački model - društvena arena sjećanja

Uz prethodno Confinovo isticanje metodološke problematike samih studija kolektivnih sjećanja, obje teorije, i Alexanderova i Confinova, sadrže istaknuti zahtjev prema proučavanju identiteta i sjećanja (te potom nanesene boli i patnje) na razini pažljivog sagledavanja uloga različitih društvenih aktera i njihovih pojedinih, ali i simultanih uloga u procesu stvaranja povijesti i stvaranja sjećanja. Jednako tako, oba modela sadrže istančan i senzibilan odnos prema multiplicitetu sjećanja i kompleksnosti sjećanja. Oba modela stavljaju naglasak na sagledavanje i razumijevanje interpretacije i recepcije povijesnih događaja, te na sagledavanje odnosa povijesti i sjećanja s kolektivnim identitetima – sa samom srži naših individualnih i kolektivnih života koji su neprikosnoveno važni za nas upravo u svojoj kulturnoj dimenziji, odnosno u važnosti koju određena povijest i određena sjećanja u specifičnim sociokulturnim vremenskim i prostornim okolnostima predstavljaju za naše živote.

Osnovni istraživački problem proizlazi iz potrebe sagledavanja i analiziranja društvenih procesa interpretacije i recepcije povijesti od strane šire publike. Uspostavljanje ovog istraživačkog modela temelji se na nastojanju za obuhvatnijim društvenim sagledavanjem povijesnih događaja.

Stoga, ponavljamo, najvažnije pitanje povijesti nije kako je ona prikazana, već zašto je ona prihvaćena ili odbijena. Ako želimo tumačiti i razumjeti prošlost i povijest, moramo prihvatiti da se nalazimo u širokoj društvenoj areni gdje se ne bore samo jedni za moć. Već na političkoj razini, konfliktna sjećanja stvaraju se u borbi različitih političkih elita, a njihove su povijesne perspektive samo jedan dio povijesti i povijesnog znanja. U širokoj društvenoj areni sudjeluju razni društveni akteri koji utječu na stvaranje značenja povijesti i sjećanja, a među njima i mišljenja običnih ljudi, kao i njihovo prihvaćanje narativa povijesti, imaju vrlo važnu ulogu. Recepcija povijesti i sjećanja odvija se među ljudima, odnosno među društvenim akterima koji čine kvantitativnu većinu društva. Povijest se odnosi na obične ljude, i obični ljudi u svojim reakcijama na povijest također stvaraju povijest. Stoga i ta povijest, kao i svaka druga, također treba biti razmatrana. Odnosno, konstrukcija povijesti od strane običnih ljudi zavjeđuje jednaku znanstvenu pažnju.

Model koji će biti primijenjen na istraživanje interpretacije i recepcije sjećanja na Domovinski rat, polazi od pretpostavke da su i povijest i kolektivna sjećanja društveni konstrukti, nisu po sebi dani nego su socijalno i kulturno konstruirani, postoje pomoću djelovanja i socijalno konstruiranih, institucionaliziranih i legitimiranih značenja, i o njima doznajemo posredno - kroz slojeve društvenih interpretacija. Zbog toga se ovaj model temelji na raščlambi uloga društvenih aktera u aktivnom procesu povijesti i sjećanja. Također se želi osvijestiti da svako društvo stvara predodžbe o prošlosti. No da bismo vidjeli razlike u društvu i društvu u cjelini, nije dovoljno da određena prošlost bude tek predstavljena, i to pretežito od jedne grupe u društvu koja ima političku i ekonomsku moć. Prošlost mora izazivati emocije, motivirati ljude na djelovanje, mora bit prihvaćena, ukratko – ona mora postati sociokulturni način ponašanja. Zašto neki prošli događaji opstaju, dok drugi bivaju zaboravljeni? Zašto neke dijelove prošlosti sagledavamo kao trijumf, a druge kao gubitak? Zašto ljudi preferiraju neke predodžbe o prošlosti nad drugima? Pitanje sagledavanja i razumijevanja povijesnih događaja ovisno je o razumijevanju procesa recepcije povijesti i sjećanja među ljudima, te bez tog aspekta povijest ne može biti sagledana. Konstrukcija povijesti međuodnos je njene reprezentacije, osporavanja i interpretacije te recepcije na svim društvenim razinama, što podrazumijeva različite društvene aktere (elite, intelektualci, mediji, obični ljudi na koje se povijest odnosi) i različite socijetalne zajednice sjećanja (sfera politike, sfera obitelji, prijatelja, radnog mjesta, ...). Ukupan odnos prema povijesti trebao bi podrazumijevati pažljivo sagledavanje međuodnosa različitih sjećanja u širokoj i slojevitoj društvenoj areni.

Slika 2. Teorijsko-istraživački model: društvena arena sjećanja

Slika 3. Društveni procesi reprezentacije, interpretacije i recepcije; različiti socijalni akteri

Ako povijesti i sjećanjima pristupimo sa stajališta socijalnog konstruktivizma, sagledavajući ih kao društveno konstruirane, uvijek aktivne i mijenjajuće procese i predodžbe, tada možemo raščlaniti i sagledati različite narative o istom povijesnom događaju, te njihov međuodnos. Primjenjujući ovaj konceptualni teorijsko-istraživački model, historiografskim i institucionaliziranim sjećanjima (pisanim povijesnim izvorima) o Domovinskom ratu supostavit ćemo osobne narative o Domovinskom ratu (dubinski intervjui), te ćemo, sagledavajući intervjue konstruktivistički i uspoređujući ih, nastojati pružiti nova gledišta i nova saznanja o Domovinskom ratu, uz dominantni fokus na razmatranje konstruiranja narativa o Domovinskom ratu iz perspektiva "običnih" ljudi.

2.2. SOCIOLOŠKE DIMENZIJE KOLEKTIVNIH SJEĆANJA

U prethodnom teorijskom dijelu rada definirali smo kolektivna sjećanja, pruživši niz konceptualnih uvida u polje kolektivnih sjećanja. Nakon odgovora na pitanje *Što su kolektivna sjećanja?*, kolektivnim sjećanjima (kao i studijima kolektivnih sjećanja) pružena je povijesna kontekstualizacija, odnosno dano je prostorno i vremensko određenje koncepta, kao i vremenski razvoj koncepta kolektivnih sjećanja. Naposljetku, nakon općeg uvida u teorijske i istraživačke probleme kolektivnih sjećanja, postavljen je i objašnjen konkretan teorijsko-istraživački model kolektivnih sjećanja. Modelom se pokušavaju nadvladati problemi dosadašnjih izolacionih pristupa kolektivnim sjećanjima, te se ukazuje na problem razdvajanja narativa reprezentacije od interpretacije i recepcije povijesnih događaja. Istraživački fokus u disertaciji na taj je način proizašao iz uvida u srž teorijske problematike kolektivnih sjećanja. Nit vodilja istraživanja, ili glavno istraživačko pitanje potom postavljeno jest kako su povijest i sjećanja bivali prihvaćeni ili odbijeni od strane običnih ljudi? U tom se pitanju zrcali i osnovna kritika proučavanju samo jednog dominantnog narativa kolektivnih sjećanja – političkog narativa, koji govori o tome kako nam se povijest i sjećanja predstavljaju, a zanemaruje kako se interpretiraju, osporavaju, prihvaćaju ili ne prihvaćaju. Uzimajući u obzir kompleksnost povijesti i kompleksnost istraživanja povijesti, te simultano postojanje različitih interpretacija o povijesnim događajima, kao i postojanje mnoštva narativa o istim povijesnim događajima, uposlili smo ovaj teorijsko-istraživački model koji u obzir uzima interpretaciju i recepciju povijesnih događaja, te smo ga primijenili na dubinsko istraživanje Domovinskog rata. Model omogućuje i dovodenje u odnos privatnih sjećanja običnih ljudi s historiografskim i institucionaliziranim sjećanjima, odnosno sa sjećanjima elita, te omogućuje sagledavanje povijesti i sjećanja u okviru borbe nad njihovim značenjima.

U drugom teorijskom dijelu rada, izložene su one sociološke dimenzije kolektivnih sjećanja koje smatramo najvažnijima za sagledavanje sjećanja na ratove, a s ciljem njihove analitičke raščlambe i moguće primjene u empirijskom istraživanju. Kriička analiza teorijske literature rezultirala je izdvajanjem pojedinih teorijskih pretpostavki rada, među kojima su neke nadalje korištene u interpretaciji istraživačkih rezultata. Kolektivna sjećanja dovedena su u suodnos sa sociološkim pojmovljem zajednice, nacije, identiteta i odnosa moći u društvu, a započinjemo s teorijskim razlikovanjem discipline povijesti i studija kolektivnih sjećanja.

2.2.1. Kolektivna sjećanja i povijest: disciplinarne sličnosti i razlike

Tko smo i odakle potječemo? ili Kojih smo priča dio?: razmatranja složenosti međudnosa povijesti (historije) i kolektivnih sjećanja

"We learn from history that we learn nothing from history." (George Bernard Shaw)

"Those who cannot learn from history are doomed to repeat it." (George Santayana)

Poimanje odnosa povijesti (historije) i kolektivnih sjećanja, utemeljeno na tradicionalnom pogledu na odnos između historije i kolektivnih sjećanja sa svojim uporištem u devetnaestostoljetnoj disciplinarnosti historiografije, ne stvara veće probleme. Historija se tada ostvarivala u obliku historizma u Njemačkoj ili pozitivizma u Francuskoj, Britaniji ili SAD-u s uvjerenjem da se, u tradiciji Leopolda Rankea, može utvrditi "kako je doista bilo". Historija, utemeljena kao disciplina u 19. st. počela je počivati na "istinitosti", "objektivnosti" povijesnih dokaza i pisanih materijala, te su povjesničari vršili funkciju podsjetitelja održavajući sjećanja na javne događaje koji su bili zapisani za dobrobit svojih aktera, odnosno povjesničari su ovjekovječavali pobjedu i slavu (prošlost koju pišu pobjednici), te su pisali za dobrobit budućih naraštaja, koji su trebali učiti iz tih primjera prošlosti i historije. Historija je bila, poznatim Ciceronovim riječima, *vita memoriae*.

Taj tradicionalni pozitivistički pogled na odnos između sjećanja i historiografije, u kojemu sjećanja reflektiraju ono "što se doista dogodilo", a historija reflektira ta sjećanja, iz današnje je perspektive prevladan do te mjere da su i historija i kolektivna sjećanja ne samo u nemogućnosti oslanjanja na prijašnje "temelje", već je dovedeno u pitanje, u skladu s postmodernim izazovima, samo postojanje tadašnjih kategorija i temelja na koje su se historija i kolektivna sjećanja oslanjale⁴⁴. Te su kategorije i temelji historijske znanosti dopuštale povjesničarima vjerovanje da mogu proizvesti "objektivno znanje" o prošlosti.

U skladu s današnjom itekako naraslom skepsom u mogućnosti i dosege spoznaje uopće, te sa sve većom skepsom prema ulozi povjesničara, možemo reći, vodeći se riječima povjesničara Keitha Jenkinsa, da je historija jedan od različitih diskursa o fizičkom svijetu u kojem živimo, a ti diskursi ne stvaraju svijet, nego ga određuju. Onaj dio svijeta koji je predmet historijskog istraživanja jest prošlost (Jenkins, 2008).

⁴⁴ Tradicionalni pozitivistički pristup historiji počeo je biti preispitivan 1950-ih i 1960-ih godina od strane grupe okupljene oko časopisa *Annales* koja se ošro okrenula protiv pozitivističkih shvaćanja te je željela problemsku historiju. Zajedno s časopisom *Annales* pokrenut je prvi val "nove historije".

Važno je razumjeti i imati na umu da su nam neki uvidi "kasne" (Giddens), "tekuće" (Bauman) modernosti, ili ako hoćemo, postmodernosti, jasno pokazali da prošlost čine događaji koji su se jednom dogodili i više se neće ponoviti, dok je historija ono što nastaje dok povjesničari istražuju događaje iz prošlosti. Niti jedan povjesničarski prikaz zbog toga ne može oživjeti tijek nekog povijesnog događaja, štoviše, taj povjesničarski prikaz po svojoj biti nije u stanju "korespondirati s prošlošću", "vratiti prošlost kakva je bila", jer ta historija, koja je rezultat djelovanja povjesničara, nikada nije ni postojala u obliku povijesti, već u obliku događaja. Historija stoga nije izvještaj o onome što se dogodilo u prošlosti, već o onome što povjesničari i povjesničarke kažu da se dogodilo – nakon što su organizirali pripovijesti iz izvora prema vlastitom jezično određenom razumijevanju "realnosti" (Jenkins, 2008).

Zbog toga i historija može biti određena, na tragu začetnika sociološke fenomenološke misli Thomasa Luckmanna i Petera Bergera – kao društvena konstrukcija stvarnosti. Uz pretpostavku da historija postoji tek u određenim društvenim i kulturološkim diskurzivnim okvirima, ona zapravo postaje vrlo bliska (a ne suprotna) društvenom ili kolektivnom sjećanju.

Naše je polazište da se društvena konstruiranost historije najviše odnosi na njeno oblikovanje unutar odnosa moći u društvu, odnosno na njenu prilagodbu ili podesivost interesima određenih političkih i ekonomskih elita. Iz toga slijedi da je ispravnije na pitanje *Što je historija?* odgovoriti pitanjem *Kome ona služi?* (Jenkins, 2008), u htijenju da naznačimo da historija ne bi smjela biti u službi ideologije ili politike, već barem težnje za što solidnijim prikazivanjem događaja i tekstova iz prošlosti.

"Općenito se može reći da su na znanstveno bavljenje s prošlošću u cijelom 20. stoljeću utjecali interesi vlastodržaca, javno mišljenje i kulturne tradicije određenih grupa. Nacionalni pokreti odnosno nacionalističke struje te komunistički pokreti koristili su ovu vezu kako bi historijski legitimirali vlastite ciljeve. Izmišljanje prošlosti s pečatom znanosti postalo je često upotrebljavano oružje za održanje političke moći" (Gross, 2006:586).

Izrazi poput "povijesna istina"/"povijesne činjenice"/"povijesna zbilja", mogućnost dopiranja do pripovijesti iz prošlosti ili metodološka objektivnost, kao značajke povijesti gotovo su u potpunosti izgubile svoje temelje. Rašireni skepticizam prema modernim narativima nesumnjivo je utjecao na današnji interes za kolektivna sjećanja. Sjećanje je, zadobivajući centralnu ulogu prvenstveno zbog procvata kulturne historije (1970-e i 1980-e godine) i potrage za identitetom (točnije raznim kolektivnim identitetima), doživjelo društveni procvat u toj mjeri da se govori o "dobu sjećanja", "eksploziji sjećanja" (*memory boom*) te

“kultu sjećanja”. Interesu za sjećanje pogodovao je i razvoj suvremenih tehnologija, medija, fotografije, filma te tehnološka i digitalna revolucija općenito.

Kolektivna sjećanja, kao različiti načini na koje konstruiramo svoju prošlost, mogu biti u različitim odnosima s događajima iz prošlosti. Kao društveno konstruirana, kolektivna sjećanja su ambivalentna i mnogostruka u odnosu na sadržaj na koji se odnose, u odnosu na aktere koji se sjećaju (čija kolektivna sjećanja?), te u odnosu na samu složenu formu društvenog procesa unutar kojeg nastaju (kolektivna sjećanja stvaraju se i prevrednuju u kompleksnim i nejednakim društvenim poretcima).

Kompleksnost kolektivnih sjećanja proizlazi i iz mnogostrukih i neodređenih relacija samih studija kolektivnih sjećanja, za koje sociolog J. Olick govori da se radi o “polju koje ironično ima malo organiziranoga sjećanja o samom sebi” (Olick, 1998:106). Primarni razlog za konfuziju i kompleksnost je način na koji su studije kolektivnih sjećanja povezane u otprije uspostavljenim disciplinama. Problematika kolektivnih sjećanja različita je unutar različitih disciplina koje se njima bave.

No usprkos disciplinarnoj problematici ugrađenoj u srž kolektivnih sjećanja, unutar svih disciplina koje se kolektivnim sjećanjima bave obitavaju neki od sljedećih argumenata i značajki:

Kolektivna sjećanja su društvene i simboličke reprezentacije sazdane od mnoštva unutar društva cirkulirajućih formi, čije interpretacije i tumačenja dijele pojedini društveni akteri te ih istodobno osporavaju drugi, a sve u okolnostima različitih (nejednakih) položaja u hijerarhijskoj društvenoj areni u kojoj su kolektivne reprezentacije i interpretacije događaja iz prošlosti posredovani odnosima sa sadašnjošću (French, 2012:337-353)⁴⁵.

Uz druge navedene te do sada iznesene definicije, ova definicija je najobuhvatnija jer na svojevrsan način objedinjuje složenu društvenu problematiku kolektivnih sjećanja s njihovom semiotičkom i “jezičnom” prirodom. Definicijom se također ističe da su kolektivna sjećanja osjetljiva na položaje u društvu, da primat nad značenjima imaju osobito oni “odozgo”, da se sjećanja uvijek nanovo stvaraju u nejednakim društvenim poretcima, da ih određuje neodvojiva veza sa sadašnjošću, te da u svojoj povezanosti s pitanjima i odnosima moći (politike sjećanja) često bivaju iskrivljena, zloupotrebjavana i mijenjana u odnosu na situiranost u društvenim, političkim i kulturnim okolnostima.

Kolektivna sjećanja stoga su kompleksan i multivalentan, često osporavajući društveni proces, neodvojiv od izgradnje naših individualnih i kolektivnih identiteta, te su više korpus

⁴⁵ Ovdje ponavljamo definiciju kolektivnih sjećanja koju smo iznijeli u prvom teorijskom dijelu disertacije, a kako bismo oortali sličnosti i razlike između povijesti i studija kolektivnih sjećanja.

osporavanja nego tijelo znanja u kojem lokalne grupe ulaze u kontinuirane borbe protiv elita i državnih vlasti da bi održavale kontrolu nad razumijevanjem prošlosti (Wertsch i Roediger, 2008:319-321).

Najosporavanija granica u studijima kolektivnih sjećanja je ona između sjećanja i historiografije (historije). Halbwachs je u svojoj drugoj knjizi posvećenoj kolektivnim sjećanjima, *The Legendary Topography of the Holy Land* (1941) bio odlučan u naznačivanju razlike između historije i kolektivnih sjećanja, označavajući potonje kao aktivnu, "živu" prošlost koja izgrađuje naše identitete, a historiju kao "mrtvu" prošlost s kojom više nemamo organsku vezu, kao mrtvo sjećanje obezvrjeđujući tako epistemološke povjesničarske tvrdnje u odnosu na smislenost sjećanja. U današnjim je razmatranjima historija tretirana na sličan način kako je Halbwachs tretirao sjećanja, kao zajednički rad društvenih grupa na pokušajima rekonstruiranja događaja iz prošlosti. U svrhu suvremenog razlikovanja historije i kolektivnih sjećanja, možemo tvrditi da su sociolozi skloniji vezivati kolektivna sjećanja s fenomenima pripadanja i identiteta, dok povjesničari još uvijek primarno preispituju kolektivna sjećanja u njihovom epistemološkom odnosu spram povijesti (Ankersmit, 2001; Hutton, 1993).

Povjesničari stoga uglavnom pristupaju kolektivnim sjećanjima kao različitim od historije (i inferiornim u odnosu na historiju), dok oni malobrojniji sagledavaju historiju i sjećanja kao nastavljajuće jedne na drugu. Prihvaćajući jedan ili drugi način, ostajemo suočeni s činjenicom da i historija i kolektivna sjećanja pate od vrlo sličnih boljki. Poput historije, i kolektivna sjećanja drastično su selektivna. Neka sjećanja žive i ostaju, dok druga bivaju izmijenjena, potisnuta ili jednostavno izostavljena u procesu prirodne selekcije koju povjesničari nepozvani da to čine, izokreću ili uznemiruju. U suočavanju sa zajedničkim nedostacima, kao i u postmodernim širenjima fokusa historiografije, historija prestaje biti odvojena od sjećanja. Odnosno sjećanja zadobivaju viši status sa spoznajom da i historiografija otkriva koliko i konstruira događaje kojima se bavi (Novick, 1988). Historija se približava sferi sjećanja i u smislu svoje napisanosti od strane ljudi u sadašnjosti za pojedine interese. Kolektivna sjećanja i historija također se susreću u zajedničkom pojmovlju politike sjećanja. Danas nas i historija itekako uči o identitetu našeg društva te se potvrđuje poznata izreka Benedetta Crocea kako je svaka historija suvremena historija i ne može biti ništa osim toga. Time je naznačeno da historija jasno ukazuje na probleme svoga vremena prije nego na probleme razdoblja kojim se navodno bavi (Koren: u Cipek i Bosto, 2009).

Distinkcija između historije i sjećanja u mnogim svojim aspektima (jer kolektivna sjećanja velikim su dijelom sfera historije) pitanje je više disciplinarnе moći, nego epistemološke privilegije jednoga nad drugim. Povjesničar Peter Burke (1997) govori o

povijesti upravo kao o društvenom sjećanju, koristeći termin za kompleksan proces selekcije i interpretacije, dok Hutton naslovljuje svoju knjigu *History as an Art of Memory*, gdje naslov već upućuje na poimanje povijesti.

Nadalje, ako u obzir uzmemo suvremenost oba pojma, kolektivna sjećanja smještaju se u historiju, ili se barem trebaju situirati u odnosu na nju kao izvor povijesnih podataka koji tek treba biti preispitan kako bi se stvorili kriteriji i kritika pouzdanosti sjećanja, na tragu tradicionalne kritike povijesnih dokumenata.

Iako kolektivna sjećanja imaju svoju istaknutu i značajnu političku dimenziju, mi radije ističemo onu kulturnu, koju smatramo važnijom – jer upravo ta dimenzija daje smisao našem svakodnevnom životu. Kolektivna sjećanja stoga sadrže veliki potencijal za istraživanje i pristup sjećanjima "odozdo", odnosno omogućuju (pre)ispitivanje povijesti i sjećanja među onim akterima koji nemaju moć i koji se bore za svoj položaj u društvu. Kolektivna sjećanja omogućuju i pristup društvenim arenama onih "tiših", socijetalnih narativa, primjerice obiteljskih, čiju snagu i dubinu ne može odrediti isključivo politika, te obiteljski narativi ostaju kao strukture dugog trajanja, a često prešućene i zaboravljene u polju gdje se društvene sile bore za moć. Osim obiteljskih možemo navesti zajednice manjih religijskih narativa ili zajednice lokalnih narativa grupa koja dijele iste ili slične društvene karakteristike.

Kritičari upozoravaju da bi se povjesničari trebali baviti kolektivnim sjećanjima kao povijesnim fenomenom, ili onime što možemo nazvati – društvenom poviješću sjećanja (Confino, 1997). Uzimajući u obzir činjenicu da je društveno, kao i individualno sjećanje, nužno selektivno, trebamo moći identificirati principe selekcije i imati na umu kako se oni mijenjaju od mjesta do mjesta, od vremena do vremena, od grupe do grupe. U tom je smislu potrebno preispitati simboličke aspekte narativa (za koje je uvelike porastao interes s istovremenim gubljenjem oslonca i povjerenja u esencijalističke i pozitivističke pristupe), preispitati postojeće izvore i dokumente, imajući na umu da oni nisu nedužni akti sjećanja, već jezično i diskurzivno premreženi pokušaji oblikovanja (kontrole, osporavanja) sjećanja drugih. Također je potrebno preispitati slike, fotografije, komemorativne prakse, rituale, mitove, te prostore sjećanja, "teatre sjećanja", mjesta sjećanja (Nora, 1996).

Poznati američki židovski povjesničar Yosef Hayim Yerushalmi, pišući o židovskom sjećanju i židovskoj historiografiji, govori da je u modernom vremenu, po prvi puta, židovska historiografija u sukobu sa židovskim sjećanjem. U širem smislu, to produbljuje univerzalnu i rastuću modernu dihotomiju gdje su tradicije i sjećanja mnogih ljudi u zbrci i suprotnosti s historijom. Kao rezultat emancipacije u dijaspori i nacionalne suverenosti u Izraelu, Židovi su svoju povijest u potpunosti vratili u *mainstream* historije, a ipak je njihova percepcija o tome

kako su tamo došli (i gdje su sada) više mitska, no realna. Mit i sjećanja oblikuju djelovanja. U židovskoj povijesti postoje mitovi koji održavaju njihov život i zaslužuju reinterpretaciju u suvremenim okolnostima. Ima i onih mitova koji zavode i treba ih redefinirati. Neki su pak opasni i trebali bi biti izneseni kao takvi. Teret izgradnje mosta sa svojim narodom trebali bi iznijeti povjesničari. Yerushalmi iznosi svoje sumnje u mogućnost povjesničara, za koje govori da takvu zadaću moraju prihvatiti vrlo odgovorno te da to zaista moraju htjeti i u odnosu spram te želje djelovati. Ono što će povjesničari izabrati izučiti i zapisati jest itekako problematično (uvjetovanost jezikom i pristranošću naših izbora). Yerushalmi smatra da je porazno i razvođenje literature i historije, kako za Židove, tako i za historiju općenito. Oni koji su otrgnuti od prošlosti ne mogu joj biti vraćeni samo putem objašnjenja, već takav povratak događajima prošlosti zahtijeva i evokaciju, zazivanje prošlosti. Iznad svega, povjesničari se trebaju u potpunosti suočiti sa složenom židovskom sadašnjošću ako žele da se uopće čuje njihov glas. Yerushalmi zaključuje: "Uvjeren sam da historiografija koja ne teži da bude zapamćena mora biti osuđena na zaborav" (Yerushalmi, 1996:101). Na taj način, Yerushalmi naglašava nužnu vezu historije s kolektivnim sjećanjima u suvremenosti, čiji izostanak prijeti održavanju same historije.

Danas, kako u zadržavanju disciplinarnih razgraničenja, ali i neizostavljive dijalektike historije i kolektivnih sjećanja, postavlja se izazov pred povjesničare da se suoče sa suvremenim tumačenjima i interpretacijama prošlih događaja, a u okolnostima isprepletenosti prošlosti i sadašnjosti, u diskurzivnim okvirima borbe za moć, i u igri intertekstualnosti u kojoj sve više ljudi iz različitih disciplina piše više "povijesti" nego ikada prije. U vremenskim i prostornim kronotopima obilježenima fragmentarnošću, decentriranjem, dekonstrukcijom i nužno diskurzivnom spoznajom – historija postaje nesigurnija nego ikada prije, a kolektivna sjećanja ostvaruju se u onoliko mnogostrukih formi koliko ima i društvenih grupa koje se sjećaju. S time u skladu, suvremene su teorijsko konceptualne, ali i praktične razlike između koncepta povijesti i koncepta kolektivnih sjećanja uvelike olabavile, te se pojmovlje smatra sve bližim i sličnijim, zajedno se smještajući pod zajedničku kapu suvremenih teorija (post)modernosti i skepticizma prema povijesnom znanju.

Pažljivo povezivanje i preispitivanje kolektivnih sjećanja u sferi historije kao pristup koji u disertaciji zastupamo, doprinosi onome što filozof Hans George Gadamer (1975) naziva "fuzijom horizonata" između prošlosti i sadašnjosti u tekućem krugu interpretacije.

No, bez obzira na takav trend razvoja, razlike između povijesti i kolektivnih sjećanja znanstveno disciplinarno još uvijek postoje te ih je legitimno spominjati i ocrtavati.

2.2.2. Povijest, kolektivna sjećanja i njihova konstruiranost u jeziku

Dok povjesničari kao pripovjedači događaja iz prošlosti pokušavaju razumjeti i kritički promisliti materiju i događaje kojima se bave, sama historija prečesto biva uhvaćenom u zamku svojih vlastitih konstituenata. Budući da povjesničar/ka stvara narativno objašnjenje uređenjem, odabirom i ispuštanjem (već prethodno izabranog) materijala, jedna važna zadaća historiografije trebala bi biti propitivanje motiva zašto i kako se to čini. Odnosno, pisanje povijesti neminovno se odvija kroz jezik, te je povijest određena onime što povjesničari pišu o povijesti.

Nadalje, treba uzeti u obzir da osim što povijest prolazi kroz medij jezika, medij jezika neizbježno je podložan ideologijama, a prema tome je i povjesničareva interpretacija događaja podložna istome. Istraživanje povijesti ne kreće se u vrijednosno neutralnom prostoru, nego u društvenim okvirima koji određuju te su određeni odnosima moći.

“... svaka generacija historičara vidi identične epizode prošlosti u novoj perspektivi nametnutoj tranzitom sa historijske pozicije jedne generacije na drugu. Nova perspektiva donosi bliske obrise starog pogleda u novim odnosima, donosi i ranije nevidljive oblike na svetlost, ali i zamagljuje raniji pogled. Kada pišu o prošlosti, historičari neminovno unose nešto od svojih osećanja o kontraverznim savremenima i događajima i prenose sopstveni društveni milje u prošlost. “Zanat historičara” trebao bi da bude brana da se u ovome ne ode predaleko” (Radić, u: Bosto, Cipek, Milosavljević, 2008:70).

Nadalje, velike sociopovijesne i sociokulturne promjene s početka 1970-ih godina praćene su, te su i same dio, onoga što je Derrida nazvao “preokretom u hijerarhiji diskursa” te “raskolom i decentriranjem do tada neprikosnovenih subjekata povijesti” (Derrida, u: Culler, 1991.:73-75).

U prilog tome svjedoče i drastične izmjene suvremene historiografije koja se uvelike promijenila u posljednjih četrdesetak godina, te je vođena principima lingvističkog obrata (pokrenutog s de Saussureom) te uvođenjem pojma diskursa i diskurzivne analize (na čelu s Foucaultom) postala vrlo nesigurna u predmet svog istraživanja. Foucault govori da su “povjesničari zatvoreni u lingvističke konfiguracije”, čime želi reći da su historiografski tekstovi literarni konstrukti te da imaju pripovjedno fikcionalno obilježje. Nije dovedeno u pitanje samo razumijevanje “povijesne zbilje”⁴⁶, već se u okvirima postmodernizma odlučno

⁴⁶ Ponavljamo da se prema povijesnoj zbilji u ovom radu određujemo u maniri mekog realizma. Podrazumijevamo da zbilja postoji, ali ju je nemoguće objasniti neovisno o društvenom kontekstu, te je socijalno konstruirana subjektivnim reprezentacijama pojedinaca koji svoje živote oblikuju unutar društvenih, kulturnih i povijesnih okvira u kojima se nalaze.

negira da ta zbilja uopće postoji. Pripovjedni tekst nije znanstvena obavijest, već literarni artefakt, te je on smješten u pripovijest ovdje i sada (White, 2004) ili u diskurs (Foucault, 2012). Zbog toga se povjesničari nalaze u ulozi pripovjedača. Lingvistički obrat možemo sažeti u tvrdnji da tekstovi komuniciraju samo s tekstovima, a ne s "povijesnom zbiljom" o kojoj govore/žele govoriti. Ili, ako hoćemo, lingvistički obrat je spoznaja da jezik konstruira povijesnu (društvenu) zbilju. Društveni procesi lingvistički su konstruirani jer nas same uvjetuje jezik, jezik "nam prethodi" - zarobljeni smo u jeziku.

Pripovijedanje se općenito smatra najvažnijom funkcijom kod pisanja historije. Neki povjesničari su ustvrdili da je to definirajuća odlika discipline; npr. François Furet tvrdi da je "historija dijete pripovijedanja" te da je ona prije definirana "tipom diskursa" nego predmetom proučavanja.

2.2.3. Kolektivna sjećanja, zajednica i stvaranje nacije

Iako se kolektivna sjećanja ne moraju nužno odnositi na pripadnike iste zajednice, ili pak na pripadnike iste političke zajednice (nacije), povijest nam pokazuje da se naša sjećanja još uvijek pretežito odnose na kolektiv, zajednicu ili naciju s kojom se poistovjećujemo, kojoj pripadamo.

Assman piše: "Ako smo mi sami ono što pamtimo, tada su priče koje možemo o sebi ispričati velik dio onoga što jesmo" (Assman, 1997:14). MacIntyre je nadalje popularizirao tu ideju kada je rekao da su ljudi dijelom, u svojoj prirodnoj biti, "bića govora i pripovijedanja" (*"story-telling animals"*). U svojoj studiji *After Virtue*, MacIntyre iznosi tvrdnju da se "postajanje čovjekom" ostvaruje kroz internalizaciju priča koje o sebi samima prihvaćamo. Čovjek je u svojem djelovanju kao i u mislima pripovjedač. On nije pripovjedač u svojoj biti, no kroz svoju vlastitu prošlost i povijest postaje pripovjedač priča koje teže istini (MacIntyre, 2007:216). Ali, osnovno pitanje za čovjeka nije vlastito autorstvo nad vlastitim pričama. Možemo odgovoriti na pitanja "Što trebam raditi?", ili "Kako trebam djelovati?", samo ako možemo odgovoriti na ranije postavljena pitanja "Kojih sam priča dio? Kamo pripadam?" Članovi smo društva koje po sebi sadrži (bez našeg djelovanja u njemu) barem nekoliko već otprije postavljenih karakteristika, ili bolje rečeno uloga u koje bivamo postavljeni. Polazeći od jedne od najpoznatijih socioloških teorija, simboličkog interakcionizma, i njenog oca G. H. Meada (2003), možemo reći da u procesu preuzimanja uloga razvijamo pojam o svome "ja". Govoreći o osobi, Mead radi značajna razlikovanja objašnjavajući elemente "ja", "mene" i "uopćeni drugi". Pojam o svome "ja" možemo razviti samo ako kao pojedinci možemo "doživljajno izaći iz sebe" i postati sami sebi objektom. Da bismo to postigli, trebamo sami sebe promatrati sa stajališta drugih. U svojevrsnoj metafori *igranja igre* u razvoju naših osobnosti, "dok sudjelujemo u igri", postajemo svjesni svog odnosa prema drugim igračima. Moramo se postaviti u njihove uloge da bismo ocijenili svoju ulogu u igri. Moramo moći sami sebe vidjeti iz pozicije "uopćenog drugog" (Mead, 2003). MacIntyre dijelom pretače Meadove uvide u svoju teoriju nadalje govoreći da je potrebno razumjeti društvene uloge kako bismo mogli razumjeti kako drugi ljudi razumiju nas i kako smo mi sami skloni tumačiti naše razumijevanje drugih (MacIntyre, 2007:216). "Priče u kojima sudjelujemo" tada možemo tumačiti kao kolektivno sjećanje "zamišljene (imaginarne) zajednice" kojoj pripadamo i unutar koje se svrstavamo bez obzira na to što ne postoji realna šansa da sve druge ljude u svojoj zamišljenoj zajednici (a zbog njihove beskrajne brojnosti) zapravo poznajemo. Prema

Benedictu Andersonu, svaka zajednica (osim možda brojčano malih, *"face to face"* zajednica) uvijek je na neki način "zamišljena". S obzirom da ne postoji direktna, odnosno organska (mehanička) veza koja nas može povezati s članovima naše "nacije" ili "rase", mi zapravo trebamo uspostaviti te poveznice kroz zajedničke, dijeljene priče (Anderson, 2006). Povijest je jedan od najbogatijih simboličkih rezervoara za uspostavljanje zajedničkih veza. Odnosno, preciznije je reći da je "živa povijest", a što su zapravo sjećanja, ono što čini zajednički narativ među članovima zajednice mogućim. I ti narativi leže u osnovama identiteta koje stvaramo i nosimo sa sobom. Ili kako navodi Patterson, u slučaju ropstva osnovna je i najteža smetnja bila nemogućnost proživljavanja zajedničke povijesti. Za članove afro-američke zajednice tek je nedavno postalo moguće da *pamte* svoju tešku prošlost, te da ju obilježe i komemoriraju (Patterson, 1982:5). Nemogućnost da pamte svoju prošlost utjecala je na nemogućnost da oblikuju svoju zajednicu kao i s njom povezan kolektivni identitet.

Za razliku od povijesti koja je najčešće jedna, kolektivna sjećanja ostvaruju se u onoliko mnogostrukih formi koliko ima i društvenih grupa koje se sjećaju. Zbog toga je još uvijek legitimno ocrtavati razlike koje je zacrtao Maurice Halbwachs. Halbwachs je, govoreći o razlici između povijesti i sjećanja, tvrdio da razlika između "žive povijesti" (predstavljene u kolektivnom sjećanju) i povijesti kao toka prošlih događaja, leži u prirodi procesa prisjećanja – koji je uvijek selektivan. Prošlost nije automatski i povijest, prošlost sadrži samo potencijal da postane komemorirana kao zajednička povijest. Odnosno, kolektivno sjećanje ne sadrži sve detalje o prošlosti, već je ono organski vezano za načine na koje zajednica definira svoju sadašnjost. Kolektivno sjećanje kao sjećanje zajednice sadrži samo onu prošlost važnu za naše živote danas, za naše individualne i kolektivne identitete u sadašnjosti. S druge strane, povijest može sadržavati mnoge detalje i priče prošlosti koje mogu ostati "mrtve" za zajednicu, ako te priče nemaju važnost ili utjecaj na naše živote. Dijelom se oslanjajući na Halbwachsa, kulturolog i teoretičar kolektivnih sjećanja Jan Assmann uveo je pojam *mnemohistorije* (*mnemohistory*) koja se ne odnosi na "prošlost kao takvu", već na prošlost "kakvu pamtimo" (*"past as it is remembered"*). Poznati izraelski sociolog, Eviatar Zerubavel govorio je o odnosima između kognitivne sociologije i kolektivnih sjećanja, objašnjavajući temporalnost i vezu sociologije, povijesti i sjećanja u odnosu na kalendare, rituale, komemoracije. Zerubavel je kalendare, rituale i komemoracije nazivao socijetalnim dimenzijama mnemoničkih zajednica, u kojima i pomoću kojih društvene grupe stvaraju i konstituiraju svoju povijest.

Zerubavel nadalje naglašava da kolektivno sjećanje predstavljeno u komemoracijama nije odvojeno od povijesnih izvora, već da iz njih crpi na selektivan, kao i kreativan način. Svaki komemorativni narativ na neki način treba biti povezan sa sadašnjom situacijom, sadašnjim stanjem, ili, ako hoćemo drugačije – samo oni elementi prošlosti koji imaju važnost i značenje za zajednicu biti će aktualizirani i zapamćeni. Tek u narativu zajednice - razasuti elementi uzeti iz različitih perioda prošlosti bivaju predstavljeni kao homogeni slijed događaja. Upravo je proces naracije, proces pripovijedanja, ono što razlikuje komemoraciju od kronologije. Komemoracije i uspomene, napominje Zerubavel, infrastruktura su pamćenja (Zerubavel, 1995). A u procesu pamćenja, koji je aktivan i nužno selektivan proces, nešto biva zapamćeno, dok drugo biva zaboravljeno. I to se može mijenjati u različitim vremenima i na različitim mjestima. Zerubavel razlikuje pojedinačne narative od *master* narativa koji čine osnovni mnemonički kostur sjećanja zajednice. Upravo taj *master* narativ usidruje grupni identitet, te se temelji na značajnim i velikim, za grupu važnim događajima, te potom tvori "granicu", ili ocrta podjelu prema drugim grupama. U isto vrijeme, komemorativni *master* narativ utječe i određuje dinamiku pamćenja i zaborava. Pripisujući važnost jednim događajima nad ostalima, jedan dio kompleksne povijesti neminovno ostaje prikriven ili sveden na kolektivni zaborav (Zerubavel, 1996).

Halbwachs govori da je u osnovi sjećanja potreba za stvaranjem zajednice. Ako grupa ljudi želi živjeti zajedno, ona će trebati nešto više od dijeljenog geografskog prostora. 19. st. u Europi bio je najintenzivniji period konstruiranja "zamišljenih zajednica" nastalih na temelju nacija-država. Kada je prvi puta stvoreno ujedinjeno kraljevstvo Italije, talijanski premijer Massimo d'Azeglio ironično je izrazio: "Stvorili smo Italiju, sada trebamo stvoriti Talijane" (navedeno u Killinger, 2002:1). Ta izjava pokazuje da političko ujedinjenje nije dovoljno za stvaranje identiteta. Bez zajedničkih sjećanja, gotovo je nemoguće izgraditi stabilnu zajednicu. Zbog toga stvaranje nacije ide ruku pod ruku za stvaranjem nacionalne tradicije.

Zbog toga je naciju legitimno sagledavati kao društvenu konstrukciju, a prije svega ideološku konstrukciju. Kao idejni konstrukt, nacija postoji od 19. st., te kako naglašava već spomenuti Benedict Anderson (2006), najpoznatiji teoretičar i otac toga pristupa, nacija je "zamišljena" jer se među njenim pripadnicima konstruira osjećaj nacionalnog jedinstva ili zajedništva, unatoč činjenici što se većina pripadnika nacije nikada neće susresti. Pojam nacionalnog jedinstva ili zajedništva stvara se kao doktrinarni i socio-psihološki privid, iako u svakoj zajednici postoje objektivne i lako mjerljive društvene razlike i nejednakosti: klasne, kulturne, regionalne, rodne, obrazovne, profesionalne. I upravo taj moment konstrukcije, "zamišljanja nacije", postaje glavni kriterij za razlikovanje jedne nacije od drugih. (Anderson,

2006). Kako bi se nacija uopće mogla situirati kao "zamišljena zajednica", potrebno je "izumljivanje (izmišljanje) tradicije" (Hobsbawm i Ranger, 1983). Potrebno jest ispuniti prazninu u vremenu i prostoru imaginarnim pojmovima, simbolima, sjećanjem i mitovima, kako bi se nacija utemeljila kao neupitni pojam i sadržaj. Iz tradicija prošlosti pokušat će se izvući oni elementi koji su 1) dovoljno snažni da stvore emocije među članovima grupe, i 2) elementi koji pospješuju pozitivno samovrednovanje grupe. Eric Hobsbawm skovao je izraz "izmišljanje tradicije" kako bi upozorio na zbir praksi, vođen eksplicitnim ili tacitnim pravilima, ritualima ili simbolima, koji nastoje usaditi određene vrijednosti ili načine ponašanja njihovim ponavljanjem i opetovanošću, što automatski pridonosi kontinuitetu s prošlosti. Zapravo, tamo gdje se za to pruži prilika, pokušava se uspostaviti kontinuitet s pogodnom (u tom trenutku potrebnom) povijesnom prošlošću (Hobsbawm i Ranger, 1983:1). Brojni psihološki eksperimenti pokazali su da je jača identifikacija s grupom pozitivno povezana s pristranim povijesnim sjećanjima (Blatz i Ross, u: Boyer i Wertsch: 2009:228). Drugim riječima, kada tradicija grupe treba biti konstruirana, oni ljudi koji se osjećaju više povezani s tim projektom bit će i više pristrani u odabiru i interpretaciji povijesnih događaja s kojima se osjećaju povezani.

Još jedan važan teoretičar kolektivnih i društvenih sjećanja je sociolog Paul Connerton, koji je pomoću raznih diskusija u svojoj poznatoj knjizi *How Societies Remember? (Kako društva pamte?)*, znatno doprinijeo u interpretaciji i razumijevanju sjećanja. Connerton polazi od pretpostavke da je sjećanje društvena, a ne individualna kategorija, te da bi se društvo sjećalo, potrebna je predaja pomoću koje stariji prenose "znanja" mlađim generacijama. Iako govori o različitim ekspresijama društvenog sjećanja (*social memory*), Connerton pridaje središnju važnost analiziranju značenja komemorativnih svečanosti u životu zajednice/društva, te na taj način pokušava prevladati razlike između idealističkih i materijalističkih perspektiva kolektivnih (društvenih) sjećanja. Connerton objašnjava kako se prakse i rituali prenose u tradiciji i kako oni postaju sama tradicija. Nadalje, nastoji pokazati da se slike prošlosti i zapamćeno znanje o prošlosti prenose i čuvaju u komemorativnim, ritualnim izvođenjima, i da je takvo, performativno sjećanje, ujedno i tjelesno. Connerton govori da, ako postoji društveno sjećanje, najprije ćemo ga pronaći u komemorativnim svečanostima i praksama, a komemorativne prakse su performativne. "Ta se performativnost postiže uz koncept rituala, koji ne može postojati bez ekspresija tijela te posebnog jezika s dominantnim ideologemima" (Connerton, 1989:8-10). Zbog toga Connerton veliku pozornost posvećuje i tjelesnom društvenom sjećanju. Navike se tjelesno pamte. Primjerice, sjedenje na svečanostima mora biti u suglasju s temeljnim porukama učenja pa se razlikuje sjedenje

muškaraca i žena. Moć i položaj tijela (npr. povišeni položaj, ustajanje, klanjanje i sl.) pokazuju mjesto pojedinca u zajednici i hijerarhijski ustroj same zajednice. Što su društva autoritarnija i zatvorenija, važniju ulogu imaju različite svečanosti i položaj tijela. I u ponašanju nosioca vlasti i reguliranju njegovih aktivnosti očitava se među ostalim strukturiranost društva i socijalna dinamika (Connerton, u: Babić, 2006:113). Primjerice, nacionalsocijalizam je osobito favorizirao različite svečanosti na kojima se nastojala promicati nacionalsocijalistička ideologija. Connerton navodi da je nacistima osobito važan datum bio 30. siječnja 1933. god., kada je Hitler došao na vlast. Svake sljedeće godine na taj dan, Hitler je držao govor u kojem je izvještavao o stanju nacije, sve je prenošeno putem radija, organizirana je bakljada, a osamnaestogodišnjaci iz Hitlerjugenda su demonstrirali lojalnost partiji. Na sličan performativan način koji uključuje prakse tijela i pokreta, *Führerov* rođendan slavio se 20. travnja paradom Wehrmachta kroz Brandenburška vrata, a ljetni solsticij 21. lipnja slavio se paradama SS-a i Hitlerjugenda. Mitovi su značajan segment rituala u nedemokratskim političkim sustavima, a mitske priče prepričavaju se u metafizičkoj sadašnjosti (Connerton, u: Babić, 2006:112).

Connerton objašnjava kako su pojedinčeva sjećanja bitno obilježena njegovom grupnom pripadnošću te kako pripadnici različitih religijskih, klasnih, profesionalnih, rodnih ili nacionalnih grupa na osobit način percipiraju ili pamte neke događaje. To se vrlo često događa putem komemorativnih rituala i svečanosti. A zašto su važne te komemorativne svečanosti? Jer u njima zajednica obnavlja i kreira svoj identitet, te ga prenosi na mlade generacije (Connerton, 1989).

2.2.4. Kolektivna sjećanja i odnosi moći u društvu; razine sjećanja

Odnos kolektivnih sjećanja i moći u društvu također jest jedno od polazišta ovog rada. Istraživanje narativa recepcije rata od strane običnih ljudi potaknuto je pretpostavkom da povijest uglavnom pišu političke elite koje imaju dominantan i prevladavajući utjecaj na ukupna značenja povijesti.

U ovom dijelu kratko ćemo teorijski opisati kako se određeni narativi i diskursi o povijesti konstruiraju i rekonstruiraju, te kako u konačnici neki narativi zadobivaju prevlast nad drugima. Kako se strateški prisvajaju određena povijesna sjećanja te kako se određene i izabrane simboličke predodžbe koriste u izgradnji nacionalnih identiteta?

Alon Confino navodi da je, sa stajališta politike sjećanja (*the politics of memory*), sjećanje iskustvo društvene grupe koja ima moć. Ta grupa određuje što trebamo zapamtiti (ili zaboraviti) i u koju svrhu. (Confino, 1997: 1393) Peter Novick je prepoznao još jedan proces kolektivnih sjećanja, tvrdeći da sadašnje brige određuju koji će aspekti prošlosti biti upotrijebljeni od strane povjesničara i zašto (Novick, 1999). Drugim riječima, povijest se "zloupotrebljava" prema trenutnim potrebama i zahtjevima te ne postoje zakoni koji bi regulirali taj proces. Povijest kao resurs često se upotrebljava ili radi umanjivanja, ili preuveličavanja ratova i zločina iz prošlosti.

Ako pretpostavimo da prošlost za sadašnje svrhe i ciljeve upotrebljavaju političke elite, odnosno da se poviješću manipulira na "gornjoj" razini moći i vlasti, treba imati na umu da je i ta, naizgled jedna razina, unutar sebe višestruka i slojevita. Dok većina sociologa još uvijek sagledava etnički identitet kao dan, službeni historiografski narativ zapravo stalno biva osporavan i mijenjan kroz *rad povijesti* i *rad sjećanja* raznih "poduzetnika identiteta" (*ethnic entrepreneurs*), elita, protu-elita i intelektualaca, što često ostaje nesagledano.

U kritičkoj teorijskoj analizi koja se nastavlja na odnos kolektivnih sjećanja i moći, slijedimo hipotezu da elite i intelektualci uz pomoć određenih konstelacija strukturalnih društvenih odnosa često zadobivaju glavnu ulogu u konstruiranju narativa povijesti, sjećanja i identiteta. Nadalje, etnički identitet ne može biti tek stvoren ni iz čega, te elite i intelektualci uspijevaju u svom naumu upravo zbog dostupnosti povijesnog simboličkog materijala, tzv. "mitova prošlosti" koji, kada su upotrijebljeni na manipulativan način, potencijalno postaju vrlo moćno oruđe u stvaranju novog sukoba i nasilja. Ono što trebamo pitati jest; Kako se mitovi prošlosti koriste za pobudu kolektivnih sjećanja? Kakav tip simboličkog repertoara i

imaginarija mitovi unutar sebe sadrže onda kada postaju uspješni mobilizatori nacionalnog i etničkog identiteta?

U slučaju Domovinskog rata, srpska je politička elita uvelike koristila "mitove prošlosti" koji su u razdoblju prije rata poslužili kao politička propaganda za stvaranje plodnog tla za novi sukob i nasilje. Politička zlouporaba simboličkog i mitskog imaginarija prošlosti uspješno je polarizirala etničke i nacionalne identitete koji su dotada živjeli zajedno. Konstelacije takvih političkih odnosa upletenih u samu narav Domovinskog rata ostavile su teške i ozbiljne posljedice na nekoliko milijuna ljudi.

Zbog toga je, osim sagledavanja političkih narativa, izuzetno važno istraživati i proučavati druge narative o ratu, odnosno stavove i mišljenja različitih aktera kao i njihove interakcijske odnose. Koristeći koncept kolektivnih sjećanja, pokušat ćemo prikazati kako su se etnocentrični pojmovi ratnog identiteta nametnuti "odozgo", od strane političkih elita, zapravo ostvarili među ljudima?

Važno je istaknuti da studije usmjerene samo na reprezentacije sjećanja (politička, javna sjećanja) bez obraćanja pozornosti na društvene prakse i prijenos sjećanja (vernakularna sjećanja), implicitno (a pogrešno) pretpostavljaju da je ta reprezentacija transparentna ekspresija povijesnog događaja i njegovih društvenih vrijednosti. U praksi, vrlo rano postaje očigledno, da najvažniji problemi povijesti nisu u tome što je predstavljeno, već kako je ta reprezentacija povijesti interpretirana i prihvaćena. Rezultati povijesti i sjećanja koji su svedeni na analizu politike i političku uporabu često potpuno izostavljaju i zanemaruju kategoriju društvenog. Na taj način reprezentacije prošlosti i povijesti proizlaze iz političkih konotacija te služe za objašnjenja veza političke prirode, a istovremeno zabrinjavajuće šute o utjecaju povijesti i sjećanja na aranžmane društvenih i kulturnih odnosa.

Dobar primjer te problematike jest i Domovinski rat čija su sjećanja neprestano bivala i nastavljaju biti mobilizirana u političke svrhe. Kada se govori o karakteru i naravi oružanog sukoba u Hrvatskoj, definicije rata su snažno nacionalno i politički obojene. Stoga su i interpretacije ratnih događaja ograničene na politička i nacionalno suprotstavljena tumačenja.

Hrvatska definicija rata temelji se na vanjskoj, odnosno međunarodnoj agresiji Srbije i Crne Gore, ili Jugoslavije na Hrvatsku, te oružanoj pobuni dijela srpskog stanovništva u Hrvatskoj⁴⁷.

⁴⁷ Hrvatska tvrdnja da se radi o agresiji druge države, imala je više funkcija. Na prvom mjestu, definicija rata kao međudržavne agresije odgovarala je potrebi hrvatske javnosti da identificira neprijatelja, stvori koherentniju predstavu o njegovim motivima i namjerama te sukladno tome organizira obranu. Osim što je nastojala zadobiti simpatije utjecajnih članova međunarodne zajednice koji su poprijeko gledali na hrvatske i slovenske secesionističke akcije, Hrvatska je na početku rata nastojala (a djelomično i uspjela) dobiti status žrtve, i to žrtve

Srpska definicija rata temelji se na tezi o građanskom ratu. Naime, srpska je strana oružani sukob u bivšoj Jugoslaviji, a osobito rat u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini, redovito definirala kao *građanski rat*. Srbi su rat u Hrvatskoj percipirali kao posljedicu hrvatske secesije i agresivnog nastupa hrvatskih vlasti prema Srbima i pokušaju genocida nad njima, čemu su se Srbi onda oružano suprotstavili⁴⁸.

Navedene definicije su proturječne, isključive, te manjkave. Hrvatska definicija rata u svojem je inzistiranju na beskrupuloznoj agresiji te napadnutosti Hrvatske još u nedavnoj prošlosti uključivala pravnu definiciju u kojoj hrvatski vojnik u obrambenom ratu ne može počiniti zločin. Srpska definicija rata, uz tezu o građanskom ratu, nepopustljivo i dalje inzistira na učinjenom etničkom čišćenju nakon vojno redarstvene oslobodilačke akcije Oluja, u kojoj je, sa srpskog političkog stajališta, hrvatska agresorska politika dovela do toga da 250 000 Srba napusti Hrvatsku.

Kao što smo već napomenuli, identitet su višestruki i raznorodni već unutar političke društvene arene. Jednako tako, pretpostavka jest da identiteti nisu fiksni niti stabilni u drugim društvenim arenama, među kojima je svakodnevni život običnih ljudi također poprište različitih i kontekstualnih identiteta. Iz toga nadalje slijedi da, ako neki narativi zadobiju dominantnu poziciju na službenoj političkoj razini, to ne znači da ti narativi postaju općeprihvaćeni u društvu. Zapravo, literatura i istraživanja upućuju na "sjene prošlosti i sjećanja" (Miller- Idriss and Rothenberg, 2012) te sukobljena razumijevanja koja egzistiraju u našim osobnim i kolektivnim identitetima u odnosu na ratne događaje. Zbog toga je empirijsko istraživanje o stavovima i mišljenjima običnih ljudi, te njihovom iskustvu rata i identiteta, središnji dio doprinosa u disertaciji. Kako obični ljudi prihvaćaju, osporavaju ili prilagođavaju diskurs "odozgo" postavljene povijesti te diskurs "odozgo" postavljenog etnonacionalnog identiteta koji je u ratu dosegao svoju kritičnu točku?

Sa stajališta socijalnog konstruktivizma, pitanje koje treba postaviti jest; ako su političke elite kao poduzetnici (profiteri) identiteta u ratu uspjeli u polarizaciji diskursa identiteta – je li ta polarizacija trajna? Koliko se dugo moćni i uvjerljivi mitovi prošlosti mogu održati? Kako se politički narativi prihvaćaju na najširem polju društva, među ljudima koji su "konzumenti" i primatelji tih narativa?

međudržavne agresije, kako bi legitimirala svoje pravo na obranu, osporeno uvođenjem embarga na oružje. Cilj je bio dobiti političku, a po mogućnosti i vojnu pomoć koja žrtvi agresije pripada, te slijedom toga doći do međunarodnog priznanja države (Žunec, 2007: 105-106). U Hrvatskoj su narav i tip rata bili definirani službeno, u nekoliko akata zakonodavne vlasti (Žunec, 106).

⁴⁸ Cilj ovakve interpretacije bio je na prvom mjestu predstavljanje Srba kao žrtava i legitimiranje srpske borbe kao opravdane obrane pred genocidom (Žunec, 2007:103). Definicija sukoba kao građanskog rata masivno je korištena u srpskim medijskim i publicističkim prikazima, kao i kod onog dijela srpske intelektualne javnosti koja je podržavala srpsku nacionalističku politiku (Žunec, 2007:104 - 105).

Ovo kvalitativno istraživanje bavi se istraživanjem povijesti i sjećanja koja su izvan koridora političke moći. Istraživanjem se želi istražiti kako se povijest i sjećanja manifestiraju na lokalnom i privatnom nivou, te kako su povijest i sjećanja "odozgo" bivaju prihvaćeni od strane običnih ljudi. Bez uključivanja tih nužnih aspekata kolektivnog sjećanja, nismo u stanju sagledati povijest Domovinskog rata.

Teorijski okvir rada pretpostavlja da kolektivna sjećanja kao metodološki alat nose izrazitu moć sociološkog sagledavanja, jer mogu omogućiti sagledavanje različitih razina sjećanja unutar društva, te ujedno pružiti pogled na društvo i identitet kao cjelinu (Confino, 1997). Ne postoji jedno kolektivno sjećanje na Domovinski rat, već postoje raznolika, a često paralelna i pobijajuća kolektivna sjećanja.

Naznačili smo da konflikti oko sjećanja postoje te da su razlike stvarne i značajne. Ljudi su nekad spremni umrijeti za svoju verziju prošlosti i nacije se raspadaju radi konflikata oko sjećanja. No sve nas to opet navodi na ključno pitanje: Kako, unatoč svim razlikama i poteškoćama, nacije opstaju, kako se održavaju? Koji su bili zajednički označitelji koji su spajali i održavali zajedno hrvatske muškarce i žene, i Srbe u Hrvatskoj koji nisu željeli rat, a iznad razdvajajućih linija koje su ih dijelile?

Teoretičarka sjećanja i povjesničarka Marie-Claire Lavabre radi razliku između "izbora prošlosti" (*choice of the past, choix du passé*) i "težine prošlosti" (*weight of the past, poids du passé*) kako bi objasnila dva isprepletana načina na koje prošlost egzistira u sadašnjosti (Lavabre, 1994). U prvom slučaju prošlost je sagledana kao spektar različitih elemenata, a "izbor prošlosti" znači da su neki elementi naglašeniji od drugih. Na taj način političke odluke utječu na načine na koje se prošlost interpretira i restrukturira. "Težina prošlosti", s druge strane, stavlja naglasak na činjenicu da politički aspekti, odluke i izbori nisu neovisni, već su formirani i uokvireni pomoću prošlih događaja koji ne mogu biti u potpunosti manipulirani od strane političkih elita (Lavabre, 1994:219). I dok možemo objasniti "službeno sjećanje" ili "sjećanje odozgo" u terminima specifičnih izbora u odnosu na prošlost, ne smijemo zaboraviti da ti izbori koegzistiraju s drugim interpretativnim formama, a svjedočanstva oralne povijesti svakako su metodološki aparat kojim dopiremo do takvih interpretativnih formi.

Kolektivna sjećanja stoga trebaju biti sagledana kao dinamičke i promjenjive strukture značenja (Brubaker, 2004) posredovane kroz brige sadašnjosti (Olick, 1999), te kao odgovor na različite društvene i političke faktore u sadašnjosti (French, 2012:340).

2.2.5. Kolektivna sjećanja i identitet

Nada za skladom u suvremenom svijetu krije se u velikoj mjeri u jasnijem razumijevanju mnogostrukosti ljudskog identiteta i uvažavanju kako se one međusobno presijecaju i djeluju protiv oštre odvojenosti uzduž jedne jedine okorjele linije nedokučivog razdora. (...)

Neobaziranje na mnogostrukosti naših odnosa i naše potrebe za izborom i mišljenjem zatamnjuje svijet u kojem živimo. Gura nas u smjeru zastrašujućih izgleda koje je oslikao Matthew Arnold u pjesmi "Dover Beach" (Doverska plaža):

*I ovdje smo kao na mračnoj čistini
Pokošeni smetenim strahom borbe i bijega,
Gdje neuke vojske bore se noću.*

Možemo mi i bolje. (op. a.)

(Amartya Kumar Sen, *Identitet i nasilje: iluzija sudbine*, 13)

Problematika kolektivnih sjećanja mijenja se unutar različitih disciplina u kojima pojam kolektivnih sjećanja obitava. Kako smo ranije isticali, kolektivna sjećanja istražuju se na poljima (no nisu samo na njih ograničena) povijesti, sociologije, psihologije i antropologije. Za razliku od povijesne znanosti koja odnos povijesti i sjećanja razmatra na epistemološkoj razini, postavljajući pitanja o "istinitosti" sjećanja, sociološki interes za sjećanja proizlazi iz veze kolektivnih sjećanja s izgradnjom identiteta. Uloga sjećanja u izgradnji identiteta i osjećaja pripadnosti opći je topos sociološke i kulturne teorije. Stoga, iz koje god društvene znanosti ili perspektive ga definirali, sigurno je da pojam identiteta ne možemo razumjeti izvan konteksta sociologije i kolektivnih sjećanja.

Počevši na Kosovu sredinom 1980-ih godina, te nastavljajući se u prvu polovicu 1990-ih godina, bivšu multietničku Jugoslaviju i dotada ujedinjenih šest republika, počeli su obilježavati opetovani separatistički štrajkovi, ustanci i pobune. Upravo je etnička netrpeljivost kao uzrok nadolazećim ratovima dovela do razdoblja etničkog nasilja te do formiranja šest nezavisnih država gotovo potpuno uspostavljenih na etničkim temeljima. Pitanje je kako su ljudi, koji su nakon Drugog svjetskog rata uspjeli ostvariti miran suživot s visokim postotkom miješanih brakova i etničkim zajedništvom koje je trajalo gotovo 50

godina, bili u stanju razviti takvu etničku mržnju i nasilje, uključujući masovne zločine, etničko čišćenje i genocide?

Ratovi koji su uslijedili nakon raspada Jugoslavije predstavljaju jedan od najtežih perioda ratova kojemu su Europa i Svijet svjedočili u drugoj polovici 20. st. Ratovi su vođeni na osnovama etničkog identiteta i teritorija.

Moguća znanstvena objašnjenja kreću se između dva tabora. Prvi znanstveni tabor, odnosno smjer mišljenja, govori da su etničke razlike počele znatno izlaziti na vidjelo te da su etnički identiteti uvelike osviješteni usred "otapanja leda" (*defrosting effect*) totalitarnog komunističkog režima, koji se "rastopio" i "pretopio" u novo postkomunističko društvo (Kaplan 1993; Callahan 1998). Drugi tabor znanstvenih tumačenja oslanja se na modele manipulacija elita (Gagnon 2004), te taj smjer mišljenja sugerira da su političke elite na vlasti bile u poziciji i mogućnosti oblikovati etničke identitete na osobito antagonističke načine, što je potom njima i ostalim "etničkim poduzetnicima" (*ethnic entrepreneurs*) uvelike olakšalo mobilizaciju stanovništva po strogim etnonacionalnim osnovama. Iako oba smjera tumačenja sadrže svoja jasna teorijska i empirijska utemeljenja, ono što je zajedničko obama objašnjenjima je njihovo inzistiranje na etničkom identitetu kao stvarnom, opipljivom uzroku etničkih sukoba tijekom 1990-ih god.

Istovremeno s kretanjima u društvenoj praksi, znanstveni je rad na polju teorija etničkog identiteta i teorija nacionalizma počeo naznačivati da etnički identiteti i nacionalizmi nisu fiksni i statični koncepti, nego su fluidni, promjenjivi, slojeviti, situacijski i kontekstualni (Brubaker, 2004; Dominguez 1986; Kalanj, 2003; 2010; Katunarić, 2010; Sekulić, 2010; Sen, 2007; Waters 1990). Znanost se u praksi, uslijed vala nasilja i genocida tijekom 1990-ih godina suočila s nemogućnošću da objasni suvremene tokove identiteta. Po pitanju kompleksnih društvenih fenomena među kojima je rat među najizazovnijim i najzahtjevnijim društvenim izrazima, teorije konstrukcije etničkog identiteta našle su se u slijepoj ulici, te su se s time u skladu, prijašnje dihotomijske debate o primordijalnoj nasuprot konstruktivističkoj prirodi etničkog identiteta iscrpile. Iako su unutar teorijskih rasprava izvedeni zaključci da je etnički identitet velikim dijelom konstruiran i kontekstualan, ona krucijalna pitanja identiteta ostala su neistražena. Tako primjerice, nisu ponuđeni odgovori na pitanja kako etnički identitet zapravo djeluje na razini samog društva, kako je on konstruiran i kako biva rekonstruiran među ljudima. Odnosno, niti jedna teorija identiteta nije testirana na razini individualističkih konceptualizacija. Možemo pretpostaviti da formulacije i manipulacije etničkim identitetom nalaze svoje mjesto upravo na mikro razini u društvu. Kao što manipulacije poviješću i sjećanjem dolaze "odozgo", te ih potom prihvaćaju ili osporavaju

obični ljudi kao najmnogobrojniji sloj društva, manipulacije identitetima odvijaju se po istom obrascu.

Osim što niti jedan od dvaju prevladavajućih modela identiteta, modela tzv. "otapanja leda" komunističkog režima i instrumentalistički model politički motiviranih manipulacija, nije bio podvrgnut empirijskim istraživanjima, osobito su u oba slučaja ostali podistraženi mikro procesi putem kojih se interesi i osjećaji kolektiva ili društvenih grupa "dovode u postojanje" (Bentley 1987:26).

Stranputice te teorijska i empirijska kompleksnost identiteta mogu se još uvijek iščitati iz suvremenih pisanja o teorijama identiteta. Mnogi su se teoretičari identiteta složili da je kritika statusa identiteta dovela do toga da je pojam počeo označavati sve, te da kao takav stoga više ne označava ništa. Sociolog kulture Rade Kalanj ističe da problem identiteta, ma što o njemu mislili, zadaje dosta muke znanstvenoteorijskoj i praktičnopolitičkoj umnosti. Nastavlja navodeći da je empirijska i diskurzivna pojavnost identiteta postala toliko intenzivna i raznovrsna, a shvaćanja toliko višeznačna, da se čak govori o nekoj vrsti nesavladive nepreglednosti (Kalanj, 2010:117). Rogers Brubaker izrazio je takav stav na krajnje zaoštren kritički način, konstatiravši da je riječ identitet izazvala kapitulaciju društvenih i humanističkih znanosti te da to ima svoju političku i intelektualnu cijenu (Brubaker, 2001:68).

S obzirom na stupanj teorijske i empirijske pomutnje koju je koncept identiteta izazvao, društveni teoretičari identiteta došli su do zaključka da, umjesto uporabe etničkog identiteta kao eksplanatorne varijable, trebamo problematizirati samu prirodu etničkog identiteta. Tom se smjeru mišljenja i mi u ovom radu priklanjamo. Naš je zadatak da kao istraživači "seciramo", analiziramo i pokušavamo objasniti društveno podrijetlo, intenzitet, trajnost ili tek popularnost tvrdnji o identitetu, umjesto da ih nominalno prihvaćamo ili podržavamo.

Brubaker (2004) je pozvao društvene istraživače da slijede drugačiji trend za buduća istraživanja etničkog identiteta, trend koji bi u prvom redu trebao odbaciti ideju kategorija etno-političke prakse kao kategorija društvene analize. Brubaker predlaže istraživačima da prestanu sagledavati društvene grupe kao odijeljene konstituente društvenog života (te zatim i kao glavne protagoniste sukoba), ili kao fundamentalne i omeđene jedinice sociološke analize. Također, pozvao je na odbacivanje tretiranja etničkih grupa kao unutar sebe zatvorenih i homogenih entiteta uvijek vođenih određenom svrhom, ili tretiranja etničkih grupa kao značajnih jedinica kojima je moguće pripisati točno određene interese i djelovanja. "Laička mišljenja o etničkom identitetu, tendencija da se društveni svijet postavi u unaprijed određene i kvazi-prirodne, suštinske kategorije (...) je upravo ono čemu želimo prkositi i što kao

sociolozi želimo istražiti, a ne točka od koje polazimo. Zdravorazumske pretpostavke o identitetu su nešto što pripada našim empirijskim podacima, to je ono što treba istraživati, a ne ono što čini naš analitički alat. Umjesto toga trebamo razmišljati o identitetu u "relacijskom, procesualnom, dinamičkom, sadržajnom smislu", te u odnosima "praktičkih kategorija, situacijskog djelovanja, kulturnih idioma, kognitivnih shema, diskurzivnih okvira, organizacijskih i institucionalnih formi, političkih projekata i različitih događaja" (Brubaker 2004:8-11).

Brubakerov pristup konceptu identiteta kao društvenom konstrukt, dinamičkom i relacijskom, koji nastaje i koji se održava u situacijskim i kontekstualnim odnosima i u diskurzivnim okvirima, te ga kao takvog treba razumjeti i istraživati – blizak je poimanju koncepta povijesti i koncepta kolektivnih sjećanja koje zastupamo u ovom radu. Stoga su uvidi Rogersa Brubakera o identitetu dio polazišnih osnova u teorijskim pristupima i empirijskom istraživanju identiteta u ovom radu, s obzirom da je upravo identitet najvažnija sociološka dimenzija kolektivnih sjećanja.

Treba istaknuti da se i u okvirima hrvatske sociologije konceptu identiteta, teorijski i istraživački, pristupa kao društvenom, višedimenzionalnom i relacijskom fenomenu. Hrvatski sociolozi ističu da je svaki identitet društveni i relacijski te da je proces identifikacije kao proces određivanja istosti i različitosti društvenog karaktera. Kao takav, on nadilazi uvriježena razlikovanja primordijalističkih i konstruktivističkih pristupa, ili "esencijalističkih" i "antiesencijalističkih" koncepcija identiteta (Kalanj, 2003, 2010; Cifrić i Nikodem, 2007; Sekulić, 2010; Katunarić, 2010). Važno je napomenuti da je i u istraživačkom smislu uvijek stavljen nužan naglasak na društvenokonstruktivističku prirodu identiteta. Različite dimenzije socijalnog identiteta i njegovi relacijski odnosi stoga su i u kvantitativnim istraživanjima utemeljeni na procjeni ispitanika o tome koliko je određeno pitanje o identitetu ispitanicima osobno važno u odnosu na njihov specifičan sociokulturni kontekst (Cifrić i Nikodem, 2007; Cifrić, 2008).

2.2.6. Novi teorijski i istraživački pristupi identitetu

2.2.6.1. Konstruiranje etničkog identiteta i nacije (nacionalizma)

Kao odgovor na teorijski složena te u praksi dugo vremena neistraživana pitanja o identitetu, pojavile su se nove teorije, discipline i smjerovi u istraživanju identiteta.

U ovom dijelu rada pružit ćemo pregled teorijskih pristupa u istraživanju konstrukcije etničkog identiteta, te u istraživanju konstrukcije nacionalnog identiteta. Suvremene znanstvene rasprave na polju konstrukcije etničkog identiteta preklapaju s vrlo sličnim raspravama na polju konstrukcije nacionalnog identiteta, a oba su polja jednako važna za predmet našeg istraživanja.

Najvažniji teorijski pristupi uposleni kod obaju znanstvenih polja (eticitet, nacija) uključuju raspravu primordijalizam/konstruktivizam, perenijalizam/modernizam, etnosimbolistički pristup te pristup svakodnevnog identiteta.

Pokušat ćemo izdvojiti i naglasiti konstruktivističku dimenziju kod svih navedenih pristupa, odnosno, naglasit ćemo ju i kod onih pristupa kod kojih njihov naziv nominalno upućuje na neprisutnost konstruktivističkih elemenata. Među iznesenim i opisanim pristupima poseban naglasak postaviti ćemo na važnost etnosimbolizma, svakodnevnog identiteta i svakodnevnog nacionalizma, pristupa koji su duboko utemeljeni u socijalnom konstruktivizmu kao epistemološkom, teorijskom i istraživačkom uporištu ovoga rada. Bez obzira na to u kojoj mjeri određeni teorijski pristup identitetu odgovara našem istraživačkom naumu, ujedno iznosimo kritiku za svaki navedeni pristup. Na taj način sugeriramo da su sve navedene teorije identiteta, iako vrlo korisne, dalekosežne, kompleksne i ispunjene brojnim recentnim uvidima, još uvijek manjkave, te nisu u mogućnosti dati jasan uvid u sferu ponašanja i djelovanja etničkih i nacionalnih *življenih* identiteta, ili identiteta "na terenu". Postojeće teorije također ne nude jasne odgovore na krucijalna pitanja međudnosa identiteta, odnosno utjecaja primjerice, političkih identiteta (identiteti "odozgo") na *življene* identitete (identiteti "odozdo").

Na kraju teorijskog dijela, pružit ćemo pregled oralne povijesti kao istraživačke prakse i metode, sugerirajući da uporaba dubinskih kvalitativnih metoda može dovesti do dubljeg i boljeg razumijevanja onih sfera povijesti, sjećanja i identiteta koje zasada ostaju bitno podistražene.

2.2.6.2. Primordijalizam vs. konstruktivizam

Najpoznatija, kao i vjerojatno najvarljivija rasprava na polju istraživanja identiteta i nacionalizma je sukob između primordijalizma i konstruktivizma. Ta rasprava nameće naizgled dihotoman odnos između dviju krajnosti. Primordijalizam pristupa identitetu kao nečemu duboko ukorijenjenom, intrinzičnom i esencijalnom, te u svojoj naravi nepromjenjivom, dok konstruktivizam pristupa identitetu kao društvenoj konstrukciji te entitetu osjetljivom na razne društvene i vremenske pomake i transformacije. Recentna literatura pruža drugačija gledišta te osporava dihotomiju primordijalizam/konstruktivizam. Novi pristupi svjedoče u prilog hipotezi da je dihotomija primordijalizam/konstruktivizam pogrešno uspostavljena, te pokazuju da pojedine paradigme i stajališta u teoriji i u praksi istovremeno dijele primordijalističke i konstruktivističke elemente. Zbog toga danas čak i najuvjereniji primordijalisti prepoznaju da nije sve vezano za identitet stabilno i nepromjenjivo, dok u isto vrijeme konstruktivisti pronalaze uvjerljive dokaze i primjere da su u nekim slučajevima ljudi jednostavno skloni razmišljati o etničkim grupama u esencijalističkim uvjetima (Gil-White, 2001:519).

2.2.6.3. Primordijalizam

Primordijalni pristup etničkom identitetu često se poima kao strašilo koje u svojim temeljima zastupa krutost i nepropusnost etničkih granica. Dok vjerojatno postoji nekolicina znanstvenika koja se može uklopiti u "čistu" primordijalnu kategoriju, većina primordijalista dijele sljedeći pristup: etničke su granice predodređene, etnicitet i rasa su fundamentalni i nepromjenjivi identiteti, a etničke i rasne razlike odraz su drevnih kulturnih razlika i podrijetla naroda. U studijima nacionalizma, nacija je ona koja jest "primordijalna". U geopolitičkom smislu, postoji nekoliko prirodnih etničkih granica koje su ostale potpuno nepromijenjene tijekom vremena. Nadalje, postoje slučajevi u kojima etnički identitet ostaje više suštinski, i manje sklon promjenama, unatoč promjenjivom društvenom i kulturnom kontekstu.

Sociokulturni i sociobiološki modeli kao verzije primordijalizma pojavili su se 1960-ih i 1970-ih godina te su tvrdili da je identitet ukorijenjen u sociokulturnim, ili sociobiološkim modelima. Ukorićenost identiteta te njegovo utemeljenje u socijalizaciji i društvenim vezama zastupali su društveni teoretičari predvođeni Cliffordom Geertzom (Geertz, 1963). Unutar toga pristupa etničke su grupe viđene kao "kulturalna datost društvenog postojanja"

(Smith, 2010:56). Geertz je tvrdio da su etničke veze "rezultat neizrecive i svemoćne prisile kojima su grupe vezane" (Geertz, 1963). Sociobiološki modeli, koji su se pojavili u isto vrijeme, temeljili su se na mišljenju o ukorijenjenosti etničkog identiteta u biološkoj prirodi, dok su nacije, etničke grupe i rase smatrane proizašlima iz genetske reprodukcije s ciljem povećanja genetske dugovječnosti (Isaacs, 1975; Van den Berghe, 1978; Gordon, 1975).

Kritika primordijalizma nije uzimala u obzir osjetljivosti primordijalističkog pristupa kako u odnosu na etnički identitet, tako i u odnosu na naciju. Slijedeći Geertza ili Isaacs, ne može se zaključiti da su rani primordijalisti shvaćali etnički identitet kao potpuno nepromjenjiv, ili ukorijenjen u stvarna srodstva. Ti su autori tvrdili da je veza identiteta i društvenog ili krvnog srodstva bila od primarne važnosti, no da su percepcije kao i značajke identiteta mogle biti određene i drugim faktorima osim nepromjenjivih društvenih i krvnih veza. Stoga pristup primordijalizma u nekim svojim ekspresijama pokazuje osjetljivost na društvene promjene puno više od uvriježenog mišljenja (Geertz 1963; Isaacs, 1975).

"Umjesto započinjanja od krvnog srodstva koje proizvodi etnički identitet, a on zbog toga ima toliku snagu i moć, mi započinjemo s identitetom za kojeg tvrdimo da je ukorijenjen u krvnim vezama, i zbog toga mu mi pripisujemo moć" (Cornell i Hartmann, 1997:58).

Jednako tako, Geertz nije pronalazio primordijalizam u samom etnicitetu ili rasi, već u *važnosti* koja im se pripisuje. Isticao je da priroda etničkog identiteta nije unaprijed zadana.

"Snaga primordijalnih veza razlikuju se od osobe do osobe, od društva do društva, te od vremena do vremena" (Geertz, 1973:259).

Upravo je Geertz, poznat kao "otac" primordijalizma, priznavao mogućnosti pomaka i promjena vezanih uz etnički identitet. Geertz opisuje proces izgradnje etničkih blokova (etnogeneza) u kojima se manje grupe integriraju u veće etničke blokove. Razlog tomu je održivost kompeticije za državne resurse. Ovdje je moguće uočiti tenzije između primordijalnih veza koje su tu "bez razloga", duboko ukorijenjene i zadobivene rođenjem s jedne strane, te s druge strane instrumentalističke ideje nadmetanja i natjecanja za resurse. Uvjerljiva obrazloženja za primarnu postojanost i duboku ukorijenjenost etniciteta može se pronaći u kognitivnim i psihološkim objašnjenjima. Dokazi iz kognitivne antropologije i socijalne psihologije pokazuju da neke zdravorazumske društvene kategorije imaju tendenciju ostati esencijalizirane ili naturalizirane (Hirschfeld, 1996; Gil-White, 1999). Izrazi takvih tendencija u literaturi su poznati kao "narodna sociologija" (Hirschfeld, 1996), primordijalizam sa sudionicima (Smith, 1998) ili psihološki esencijalizam (Medin i Ortony, 1989). Primjerice, Gil-White istražuje etnicitet iz etnološke i kognitivno-psihološke perspektive, te pokazuje da ljudi doživljavaju etničke grupe kao *vrste* koje darvinistički

evoluiraju u prirodi. Navodi Mongoliju kao evolucijski i empirijski dokaz takve etničke grupe (Gil-White, 2001).

Još jedan sa sociološkog stajališta vrlo uvjerljiv način razmišljanja o etničkom identitetu jest Bourdieuv koncept habitusa, gdje je povezanost s etničkim kategorijama izvedena iz dijeljenih životnih iskustava koja utječu na stvaranje sličnih habitualnih dispozicija. Ponašanja koja razvijamo u ranijim fazama u životu utječu na kasniju recepciju naših iskustava. Ovaj model dozvoljava promjene u habitusu, iako se promjene najčešće događaju tek uslijed velikih promjena režima i načina vladanja koji otvaraju nove mogućnosti. Tada prijašnji identiteti postaju problematični, što u konačnici dovodi do zaokreta etničkog identiteta (Bourdieu, 1984).

2.2.6.4. Konstruktivizam i instrumentalizam

Konstruktivistički i instrumentalistički pristupi etničkog identiteta i nacije uglavnom su u direktnom kontrastu sa primordijalističkim pristupima, te pristupaju etničkom i rasnom identitetu kao promjenjivima i podložnima *oblikovanju*. Nadalje, konstruktivistički i instrumentalistički pristupi sagledavaju etničke i rasne granice kao velikim dijelom slučajne te konstruirane, te istražuju načine na koje etnički lideri, u svojoj želji i utrci za moći i resursima, mogu mobilizirati etničke grupe. Oba pristupa smatraju da je lakše mobilizirati etničke grupe nego društvene klase. Nadalje, nacionalizam je sa stajališta tih pristupa sagledan kao primarno vezan za političku moć, te kao alat za postizanje političkih ciljeva, a ne kao alat ili izvor identiteta, autentičnosti i dom(oljublja) (Breuilly, 1994). Natjecanje i zatvaranje prema drugima, kao najistaknutiji instrumentalistički argumenti, svjedoče da rasni i etnički uređeni sustavi u sebi sadrže izražen potencijal konkurentnog isključivanja najmanje moćnih u sustavu. Kada se društveni uvjeti grupa "odozdo" poprave, te se grupe počinju natjecati s onima koje su do sada bile iznad njih, izazivajući sukob i promjene, što u konačnici završava mijenjanjem etničkih kategorija. Članovi društva mogu izabrati koju će kulturnu, nacionalnu ili prirodnu osobinu istaknuti, a granice se održavaju na temelju socioekonomskih interesa članova grupe, koji čine fundamentalnu osnovu društva (Patterson, 1975:305-308).

Kako ističu Cornell i Hartmann, etnički identiteti sa stajališta konstruktivizma/instrumentalizma postaju baze za kolektivne predodžbe i djelovanja kada su različite grupe ljudi prepuštene nadmetanju jednih s drugima za relativno oskudne resurse, kao što su poslovi, imovina, politička moć ili socijalni status. Teorije konstruktivizma/instrumentalizma usredotočuju se i na ekonomske karakteristike te uključuju njihove relacione odnose kod etničkih grupa. Nejednaka raspodjela ekonomskih resursa osim

što utječe na različite pozicije među društvenim grupama, utječe i na daljnje odnose i tipove kolektivnih djelovanja. Također, ovi pristupi pokazuju kako stratificirani sustavi društvenih organizacija koji se pojavljuju u modernim kapitalističkim društvima omogućuju, ili štoviše potiču grupe da koriste etnički identitet (i granice) kako bi potvrdili dominaciju nad drugima. Instrumentalistički pristup također pomaže sagledati i objasniti kako natjecanje i sukob mogu stvoriti ili ojačati otprije uspostavljene etničke i rasne granice (Cornell i Hartmann 1997:63-66). Cornell i Hartman ističu da je konstrukcija identiteta ovisna o situacijskom kontekstu i resursima koje akteri unose, tako da se granice mogu lako promijeniti. Kroz proces društvenih i kulturnih situacijskih promjena, neke karakteristike identiteta mogu postati istaknutije od drugih. Stoga, članovi društva u svojim svakodnevnim iskustvima potvrđuju i osnažuju (ili preoblikuju) ideje o identitetu na implicitne i eksplicitne načine. U pristupu "izmišljene tradicije", kojeg smo ranije u radu spomenuli baveći se odnosom kolektivnih sjećanja, zajednice i nacije, Hobsbawm i Ranger iznose mišljenje da su tradicije društva, koje povezuju društvene grupe, zapravo u potpunosti nametnute te mogu biti brzo promijenjene, osobito na razini nacije-države (Hobsbawm i Ranger, 1983). To ne podrazumijeva da je "esencijalizam" etniciteta ranijih primordijalnih modela potpuno napušten, naprotiv, njegova je pretpostavljena relevantnost uzeta u obzir – ali situacijski i kontekstualni faktori imaju puno značajniju ulogu: "Tako etnicitet može biti shvaćen kao a priori društveni identitet, njegova istaknutost, snaga i sklonost manipulacijama su situacijski uvjetovani. Bez obzira koliko se naizgled čvrst i nepromjenjiv etnicitet čini, on je uvijek društveno konstruiran. Kako na svojoj osnovnoj razini, tako i na svakoj drugoj" (Jenkins, 1997). Ideja o promjenjivoj prirodi etničkog identiteta je snažno naglašena. Primjerice, politički diskurs J. Nagel baziran na istraživanju domorodačkih Amerikanaca pokazuje da etničke granice mogu biti pitanje osobnog izbora i promjena tijekom životnog vijeka pojedinaca, te da se granice (ili njihova istaknutost) mogu nanovo mijenjati u kratkim vremenskim periodima (Nagel, 1995). Dok se instrumentalistički pristup usredotočuje na društvene promjene te ekonomske, političke i klasne interese pojedinih grupa, konstruktivizam se usredotočuje na etnički identitet kao konstruiran, te obuhvaća širok raspon načina na koje granice mogu biti preoblikovane i transformirane.

Konstruktivistički pristup etničkom identitetu utemeljen je na ideji Fredericka Bartha (Barth, 1969). Barth ne stavlja naglasak na supstancijalna značenja ili sadržaj etniciteta, što naziva "kulturnim stvarima", već na društvene procese koji utječu na stvaranje i reprodukciju granica identifikacije i diferencijacije među etničkim kolektivima. Konstruktivizam dijeli neke od temeljnih ideja instrumentalizma, no isto tako nastoji uočiti i prikazati specifične

kontekstualne faktore koji dovode do promjena. Etnički i rasni identiteti nisu prirodni i ukorijenjeni, nego su "situacijski entiteti, produkti pojedinačnih događaja, odnosa i procesa koji su isto tako sami podložni promjenama". Sa stajališta konstruktivizma, etnički identiteti nisu u potpunosti pod utjecajem situacijskih okolnosti, već oni mogu rabiti povijest i povijesne događaje, kulturne prakse i postojeće identitete da stvore nove distinktivne predodžbe o sebi, kao o novouspostavljenom etničkom identitetu. Ključ je reciprocitet i tekuća interakcija koja etničke i rasne identitete uvijek održava promjenjivima i raznovrsnima (Cornell and Hartman 1997:76-83).

Govoreći o razlikama (krutog) primordijalizma i konstruktivizma u shvaćanju kolektivnog identiteta, sociolog Duško Sekulić navodi da na razini grupnog identiteta, sa stajališta primordijalizma (esencijalizma), "postoji znanstveni način da odgovorimo na pitanje jesu li Muslimani »zapravo« Hrvati ili Srbi, ili Bošnjaci; ili da li su Crnogorci »zapravo« Srbi ili su Crnogorci; ili jesu li su Makedonci »zapravo« Makedonci, ili su Bugari ili su samo južni Srbi; ili da li su Kurdi brdski Turci ili Kurdi, isto kao i jesu li Slovenci alpski Hrvati ili Slovenci. Nasuprot tome, sa stajališta socijalnoga konstruktivizma, to nisu pitanja na koja se može »znanstveno« odgovoriti. Znanost može samo rekonstruirati povijesni proces konstrukcije identiteta, kako se povlače granice prema »drugima«, s tim da su u svakome času te granice porodne i redefinišu se. To redefiniiranje ne ovisi ni o kakvim esencijama, nego o društvenim, povijesnim i političkim procesima (Sekulić, 1994:30)".

2.2.6.5. Modernizam i perenijalizam

Za razliku od rasprava primordijalizam/konstruktivizam (instrumentalizam), rasprave između perenijalista i modernista kreću se oko drugačijih tema i problema. Umjesto fokusa na zadanu i intrinzičnu nasuprot konstruiranoj prirodi identiteta, rasprava perenijalizam/modernizam postavlja pitanje o starosti nacija. Mnogi su (iako ne svi) perenijalisti ujedno i primordijalisti, te istovremeno, mnogi su modernisti ujedno i konstruktivisti. Modernistički pristup promatra naciju kao suvremeni koncept, te istovremeno kao "izmišljenu" i konstruiranu. S obzirom da postoje mnoge i različite verzije modernističkog pristupa, ukratko ćemo opisati one najvažnije za razumijevanje odnosa spram etničkog identiteta i nacije.

Socioekonomski pristupi sagledavaju naciju kao proizvod društvenih i ekonomskih faktora među kojima kapitalizam, regionalna nejednakost i klasni sukob imaju najznačajniju ulogu. Nacionalna osjećanja mogu biti izraženija u razdobljima ekonomskih kriza, kao i među novim mobiliziranim masama koje dolaze s periferije (Nairn, 1977).

Sociokulturni pristupi također sagledavaju naciju kao modernu pojavu, te kao ekspresiju "visoke kulture" prenesene na mase putem krucijalnih prijenosnih elemenata medija i obrazovnog sustava koji doprinose reprodukciji te kulture (Gellner, 1964; Gellner, 1983). "Kulturne stvari" koje nacionalizam rabi mogu biti povijesno naslijeđene, no treba istaknuti da i takav *materijal* moderna država "upotrebljava vrlo selektivno, te ih često radikalno izmjenjuje" (Gellner, 1983:55).

Sociopolitički pristupi sagledavaju naciju kao konstruiranu kroz interakciju moderne države s društvom, a što se pojavljuje istodobno sa suverenitetom država (Giddens, 1985; Breuilly, 1994; Mann, 1995).

Naposljetku, modernistički pristupi sagledavaju modernost nacija pritom naglašavajući njihovu društvenu konstruiranost. Na taj način, ti se pristupi preklapaju s konstruktivističkom kritikom primordijalnih pristupa koje smo ranije prikazali. Anderson govori o nacijama kao "zamišljenim zajednicama", koje su razvijene objedinjavanjem nacionalne svijesti kroz pojavu tiskanih medija (Anderson, 2006). Slično tomu, Hobsbawm i Ranger također vide naciju kao nužno modernu pojavu, koja je zahtijevala *izmišljanje tradicije* kako bi se stvorila i osigurala društvena kohezija među grupama te kako bi se dala legitimnost institucijama (Hobsbawm i Ranger, 1983). Za razliku od modernista, te često dijeleći slična mišljenja s primordijalistima, perenijalizam promatra nacije kao oduvijek postojeće kroz povijest. Neke nacije imaju dugu i kontinuiranu prošlost, te onda govorimo o kontinuiranom perenijalizmu (*continous perennialism*, Gillingham, 1992; Hastings, 1997), dok druge nacije nastaju i nestaju, ali ideja nacije i nacionalnosti uvijek ostaje univerzalan fenomen (*recurrent perennialism*, Renan (1939 [1882])).

2.2.6.6. Etnosimbolizam

Pristup etnosimbolizma pojavio se kao odgovor na modernističke i perenijalističke rasprave. Pristup uvažava postojanje nekih povijesnih entiteta, poput religije, sjećanja i mitova, koji još uvijek utječu na sadašnjost. Etnosimbolizam također tvrdi da ti "metafizički" elementi opravdavaju kolektivno postojanje nacija kao što i doprinose njihovoj jedinstvenosti. Etnosimbolisti vide nacije kao ugrađene u određeno povijesno vrijeme, ali isto tako smatraju etničke identitete presudnima u formiranju i održavanju nacija. Iako nacije dijelom mogu nastati kao politički entitet, odnosno nacije bivaju stvorene u političkom i institucionalnom smislu, za svoje bivanje na duge staze one zahtijevaju kulturne resurse za stvaranje solidarne zajednice, a radi osnovne važnosti osjećanja nacionalnog identiteta kao ujedno naše

individualne dimenzije. Potrebno je razumjeti često kompleksan međuodnos između elita i različitih odjeljaka šire populacije koje elite pokušavaju mobilizirati koristeći simbole, mitove i sjećanja. Dok ekonomski, politički i ratni/vojni razlozi igraju značajnu ulogu, unutarnje promjene i reinterpretiranje prijašnjih značenja najznačajniji su faktori oblikovanja i održanja nacija (Smith, 2009:20-21).

Tako sagledan, etnosimbolizam predstavlja srednji pristup između modernističkih i perenijalističkih pogleda na naciju. Etnosimbolizam je ne-elitistički orijentiran pristup poput većine modernističkih pristupa, no isto tako on se ne bavi samo "svakodnevnim nacionalizmom". Umjesto toga, taj je pristup usredotočen na sagledavanje reciprociteta odnosa između elita i šire publike (Smith, 2010). Nadalje, dok etnosimbolizam priznaje modernu i konstruiranu prirodu nacija, on isto tako podrazumijeva i društvene i kulturne obrasce koji su ugrađeni u društva, te potiču njihovo dugotrajno sagledavanje. Još je jedna važna karakteristika etnosimbolista da oni, za razliku od modernista, obraćaju pozornost na privrženost etničkih zajednica te na duboko sagledavanje emocionalnih odnosa unutar etničkih zajednica, pritom pokušavajući objasniti zašto nacionalizam i jak osjećaj etničkog identiteta još uvijek postoji u suvremenim društvima. Umjesto da se usredotočuju na interese političkih i ekonomskih elita te objašnjenja etničkih veza putem naglašavanja političkih i ekonomskih domena, etnosimbolisti tvrde da se sadržaj i intenzitet etničkih veza mogu razumjeti dodatnim istraživanjem subjektivnih i simboličkih resursa koji sudjeluju u stvaranju ideologija i utječu na kolektivna djelovanja (Smith 2010:3-40).

Unutar etnosimbolističkih pristupa moguće je razlikovati povijesne i fenomenološke pristupe. Povijesni pristup Anthonyja Smitha, kao što je već naznačeno, upošljava podrijetlo i tradiciju nacije kao izvor njena legitimiteta i kulture. "Postoji osjećaj očinstva, kao i kulturni afinitet prema dalekoj prošlosti u kojoj je zajednica bila oblikovana. Zajednica koju je, unatoč svim promjenama kroz koje je prošla, još uvijek moguće prepoznati kao "tu istu zajednicu" (Smith 1991:33). Na sličan način, Hutchinson ističe načine na koje institucije mogu sačuvati i održavati predmoderne kulturne repertoare simbola, mitova i sjećanja (Hutchinson, 1987; Hutchinson, 1994).

Fenomenološki pristupi više su oslonjeni na perenijalističko razumijevanje nacije, gdje su etnički identiteti pojmljeni kao "klasteri percepcija, osjećaja i stavova" ili "sustavi simboličkih mitova" koje treba istraživati dugoročno (Armstrong, 1982).

Postoji nekoliko razloga zbog kojih ovaj pristup smatramo boljim od ranije spomenutih. Prvo, etnosimbolizam usmjerava posebnu pažnju na vrijednosti, sjećanja, mitove i tradiciju etničkih zajednica, priznavajući modernost nacija i nacionalizma uz istovremeno inzistiranje

na njihovom etničkom podrijetlu. Drugo, za razliku od mnogih drugih "velikih narativa" koji se usredotočuju na političke i ekonomske faktore te njihovu ulogu, etnosimbolizam pruža mogućnost istraživanja "unutarnjeg svijeta" sudionika te mogućnost istraživanja simboličkih i afektivnih dimenzija nacija i nacionalizma uz njihovo istovremeno smještanje u specifičan povijesni i geopolitički kontekst (Smith 2009:16). Naposljetku, dok zastupamo mišljenje da je etnički identitet konstruiran, postoji ograničenja do koje se ta konstrukcija odvija, te etničke grupe ne mogu biti u potpunosti svedene na diskurzivne formacije. Jednom konstruirane, nacionalne zajednice imaju "vlastiti život i realne posljedice" (Smith 2009:14).

Kao i svi drugi pristupi, i etnosimbolizam je primio značajne kritike, uključujući označavanje pristupa "znanstvenom romantikom" (Ozkirimli, 2000:216). Specifična kritika odnosi se na krhke konceptualne temelje, deskriptivnost pristupa te osobito na Smithovu inkluzivističku definiciju nacije (Conversi, 2007). Etnosimbolizam je također kritiziran radi poteškoća da objasni različitost nacionalnih pokreta i njihove različite motivacije. Nadalje, pristupu se zamjera zanemarivanje uloge intelektualaca, nesagledavanje kompleksnosti pojedinih nacionalnih okolnosti prilikom mobiliziranja etničkih mitova i simbola, te nesagledavanje dinamike moći u uporabi mitova od strane elita za postizanje svojih ciljeva (Conversi, 2007:25).

U navedenoj kritici ne slažemo se sa Conversijevom kritikom ograničenosti etnosimbolizma u mogućnosti da objasni kako sukobi nastaju i koje se strategije rabe za mobilizaciju nacija. Jer to se postiže upravo usredotočenjem na načine na koje se sjećanja i mitovi prenose s generacije na generaciju, a gdje se pritom osnažuju emocionalne veze te se na taj način omogućuje mobilizacija nacije. Smatramo da je ostala kritika koju Conversi upućuje utemeljena i opravdana. Osobito, zanemarivanje uloge intelektualaca i elita u odnosu na interpretaciju i recepciju sjećanja i mitova od strane običnih ljudi može odvesti u pogrešnim smjerovima. Upravo su moć i sukob koji su ugrađeni u manipulaciju mitova od strane elita i intelektualaca, centralni dio kolektivnih sjećanja koja se prenose na individualne identitete i razumijevanje nacije.

2.2.6.7. Svakodnevni identitet i svakodnevni nacionalizam

Radi sustavnog zanemarivanja interpretacije i recepcije povijesti i sjećanja, kao odgovor na predominantne elitistički centrirane makro pristupe, ili "velike narative" koje smo prethodno iznijeli, u zadnjem desetljeću pojavio se veliki interes za analiziranje etničkog identiteta i nacionalizma "odozdo", prepoznavanjem, pronalaženjem i uvažavanjem mjesta pojedinca u "zamišljenoj zajednici" (Miller-Idriss i Rothenberg, 2012:135). Hobsbawm smatra da, dok se identitet konstruira odozgo on "ne može biti razumljen ako se ne istražuje i odozdo, odnosno u relacijama nada, potreba, čežnji i interesa običnih ljudi" (Hobsbawm, 1991:10). Na taj način istraživanja koja se nalaze unutar pristupa svakodnevnog identiteta izravan su izazov većini prethodnih istraživanja o ovoj temi, koja su bila primarno usredotočena na istraživanje identiteta kroz službeni (elitistički/makro) diskurs identiteta i nacije. Iako i makro istraživanja sadrže svoj konstruktivistički element, ispitujući načine na koji se etnički i nacionalni identiteti oblikuju pomoću povijesnih udžbenika, ili proučavanjem ceremonija, nacionalnih simbola ili nacionalnih himni – ta istraživanja i dalje ostaju na razini istraživanja strukturalne povijesti i opredmećenih sjećanja. Takvi narativi ("veliki narativi") osvjetljavaju načine na koje nacije-države i elite predstavljaju nacionalne svjetonazore/ideologije svojim građanima, no oni uvelike ostavljaju u sjeni mjesto individua u potvrđivanju, prihvaćanju ili odbijanju tih svjetonazora (Miller-Idriss i Rothenberg, 2012:134).

Pristup svakodnevnog identiteta pokazuje da identitet ne odjekuje ravnomjerno u populaciji, te je zato prioritet kod ovog pristupa dan ulozi stavova, mišljenja i ponašanja običnih ljudi. Naglasak na ulogu svakodnevnih iskustava u održavanju i reproduciranju nacionalizma i etniciteta uvjerljivo je iznio već spominjani sociolog Rogers Brubaker, koji se, u teoriji i u praksi, suprotstavio tendenciji "grupiranja" ("*groupism*"), odnosno shvaćanju grupa kao unutar sebe homogenih jedinica. Umjesto toga, ponavljamo, Brubaker je pozvao na istraživanje etničkog i nacionalnog identiteta u "relacijskim, procesualnim, dinamičkim, sadržajnim i raščlanjujućim okvirima" te na pristup "grupizmu" ("*groupness*") kao konceptualnoj varijabli koja se mijenja ovisno o kontekstu. Predložio je da se trebamo usredotočiti na priče življenih iskustava običnih ljudi, uključujući njihova "narodno sociološka" razumijevanja nacionalizma, umjesto na tek analiziranja ideologija elita (Brubaker, 1996; Brubaker, 2004). Internalizacijom nacionalnih narativa u svijest individua, nacionalni identitet postaje življen na terenu i u mislima i umovima ljudi (Miller-Idriss i Rothenburg, 2012:135). Također je važno istaknuti, dok pristup svakodnevnog identiteta

priznaje važnost individua u razumijevanju načina na koji "zamišljena zajednica" postaje moguća, on ujedno ne uzima taj inernalizacijski proces kao pasivan i automatski, već individuama pristupa kao aktivnim interpretatorima svojih vlastitih društvenih života. Umjesto sagledavanja "običnih ljudi" i masa kao pasivnih konzumenata nacionalnih ideologija koje se serviraju "odozgo", ovaj pristup vidi obične ljude kao kreativne i aktivne konzumente i proizvođače nacionalizma (Fox i Miller-Idriss 2008).

Pristup svakodnevnog identiteta stoga se bavi proučavanjem svakodnevnih života individua kao društvenih aktera koji sudjeluju u konstrukciji identiteta, te je fokus postavljen na razumijevanje identiteta koji je u uskom odnosu sa zahtjevima, imperativima, logikom i brigom koji su smješteni u kontekst svakodnevnog života ljudi, a u koji je identitet ugrađen. Istraživači su širenjem istraživanja počeli zaključivati da stavovi i mišljenja običnih ljudi "ne oponašaju samo one varijante identiteta kojima se *trguje* u diskursu elita, već su ta shvaćanja identiteta češće odraz kretanja i zbivanja ljudskih svakodnevnih briga i poteškoća" (Fox i Miller-Idriss, 2008:538-9). Također, u tim je istraživanjima, koja se većinom provode kvalitativnim metodama, poseban naglasak postavljen na diskurs, ili diskurzivne formacije te simboličke i kulturne sisteme koji imaju drugačiji karakter i logiku. Kako ljudi razumiju svoj nacionalni i etnički identitet postaje posljedični idiom, i novi relacijski idiom identiteta, te je zbog toga fokus stavljen na istraživanje toga kako se etnonacionalnost razumije i prihvaća kroz diskurs svakodnevnog života (Wodak i ostali, 1999). Ako slijedimo Bourdieua i njegovu diskurzivnu analizu, uviđamo da djelovanje diskursa nije samo opis društvene stvarnosti, već da diskurs duboko sudjeluje u konstrukciji te stvarnosti (Bourdieu, 1991:223). Identitet se stoga formira i preoblikuje u diskursu svakodnevnog života⁴⁹.

Pristup svakodnevnog identiteta također ne ostaje bez kritike, a osnovna kritika pristupu bazira se na njegovoj ahistoričnosti, koja podrazumijeva postojanje nacija-država zanemarujući njene korijene; na zanemarivanju uloge elita i njihove moći kojom propagiraju i nameću nacionalizam široj publici; te na podložnosti zanemarivanja geopolitičkog i povijesnog konteksta (Smith 2008).

⁴⁹ Studiji svakodnevnog identiteta kao i studiji svakodnevnog nacionalizma postali su sve popularniji i sve više korišteni u posljednjih nekoliko godina. Neka od istraživanja koja koriste pristup svakodnevnog identiteta uključuju Calhoun, 1994; Mavratsas, 1999; Phillips i Smith, 2000; Condor, 2000; Jean-Klein, 2001; Thompson, 2001; Zubrzycki, 2006; Fenton, 2007; Hearn, 2007; Riley, 2008; Abrams and Brown, 2010 i Skey, 2011. Za pregled istraživanja koja koriste pristup svakodnevnog identiteta/nacionalizma pogledati u: Miller-Idriss i Rothenberg, 2012:133-136.

Kao prvi prigovor pristupu svakodnevnog identiteta Smith (2008) navodi podrazumijevanje postojanja nacija-država. Iako u istraživanju diskutiramo promjenjivost nacije i njena *de facto* i *de jure* određenja, mi zadržavamo pretpostavku postojanja nacije-države te ne ulazimo u pitanja etnogeneze. Iako to smatramo bitnim i opravdanim prigovorom pristupu svakodnevnog identiteta, pitanja etnogeneze nacije-države ostaju izvan dosega ove disertacije. Iako važna, pitanja etnogeneze irelevantna su za razumijevanje mišljenja i stavova, te kolektivnih sjećanja ljudi na rat.

Kritika zanemarivanja uloge elita i podložnosti zanemarivanju konteksta podrazumijeva da istraživači svakodnevnog identiteta/nacionalizma istražuju svakodnevne prakse "zbog njih samih". S time se ne slažemo, i ističemo da se svakodnevne prakse istražuju u njihovoj vezi s drugim segmentima društva te u odnosu na narative elita. Također, jedini način da razumijemo "kako vjerovanja, sjećanja i kultura utječu na populaciju" jest da istražujemo svakodnevne prakse. Slažemo se da su neke studije na tome polju u svom istraživačkom pristupu stavile preveliki naglasak na individuu i njeno djelovanje zanemarujući ulogu elita i medija u filtriranju upravo onih verzija narativa koje su dostupni običnim ljudima, a dolaze od strane elita i medija.

Naposljetku, uz pristupe svakodnevnog identiteta i svakodnevnog nacionalizma, pojavili su se i drugi "postmoderni" pristupi istraživanju identiteta i nacionalizma. To su feministički i rodni pristupi, kulturalni studiji o "hibridnim" nacionalnim identitetima, multikulturalizam, te postnacionalni i globalizacijski pristupi. Svi ti pristupi, kao i njihov razvoj i njihova popularnost, svjedoče radikalnoj reorijentaciji i promjeni u dosadašnjem *mainstreamu* istraživanja identiteta i nacionalizma. Umjesto oslanjanja na uzročno-posljedičnu povijesnu metodologiju, većina navedenih pristupa koristi konstruktivističke i anti-esencijalističke koncepcije identiteta, a pritom koristeći metode intervjua, diskurzivne analize, etnografska istraživanja, te razne mikro analize studija slučaja (Smith 2009:133-136).

U nastavku rada pružit ćemo pregled oralne povijesti kao metode polu-strukturiranih intervjua kojoj je namjera doprijeti do dubinskih sfera iskustava, stavova i mišljenja pojedinaca te njihovih doživljaja vlastitog života u presjeku sa širim društvenim zbivanjima.

2.2.7. Oralna povijest

Većina ljudskih stvari događa se bez ostavljenih tragova ili zapisa. Prošlost koja se zbila, nestala je s tek povremenim spomenom na neke njene dijelove. Iako je ukupni broj povijesnog materijala nepregledan i zapanjujuć, samo je malom dijelu onoga što se odvijalo u prošlosti pružena pažnja. I samo je dio toga čemu jest pružena pažnja ostalo zapamćeno; te je samo dio onog što je zapamćeno ostalo zapisano; potom je tek dio onoga što je zapisano ujedno i preživjelo; te je samo dio toga što je preživjelo došlo do povjesničara; nadalje je samo dio toga što jest došlo do povjesničara ujedno i pouzdano; te je tek dio tog pouzdanog analizirano te rekonstruirano od strane povjesničara i društvenih istraživača kroz povijesne i društvene narative.

Louis Gottschalk (*Understanding History*, 1950)

Pri izdavanju knjige *Doing Oral History* 2003. god., Donald A. Ritchie naglašava da je razvoj oralne povijesti tijekom zadnjeg desetljeća toliko uznapredovao da se pribojava koji originalni savjeti u njegovoj knjizi ostaju važećima, a koji su već zastarjeli? S obzirom na enormni razvoj novih tehnologija, postavlja se pitanje kako se razvija i kako se mijenja metodologija oralne povijesti? (Ritchie, 2003:11) Na sreću, osnovni principi pripremanja, provedbe i obrade intervjua oralne povijesti ostali su isti, iako se obilje novih primjera i literature može navesti kako bi se dosad navedeni principi unaprijedili i nadogradili. S obzirom da oralna povijest duguje svoje postojanje tehnološkoj opremi, njezini su se praktičari vrlo brzo prilagodili na novo digitalno doba. Utjecaj tehnologije obilježio je treći val oralne povijesti na način da se ona počela rapidno širiti u svjetskim razmjerima.

Oralna je povijest metoda i tehnika koja ima svoju vlastitu povijest (Thompson, 2000). Valerie J. Janesick ističe da je u pregledu literature naišao na 70 definicija oralne povijesti, od kojih su mnoge preklapajuće (Janesick, 2007.:111.) Jednostavno rečeno, oralna povijest je metoda razgovora kojom se putem intervjua sakupljaju ona sjećanja i osobna mišljenja koja se smatraju historijski značajnima. Intervju oralne povijesti generalno se sastoji od pitanja koje dobro pripremljeni intervjuer (istraživač) postavlja intervjuiranomu (kazivaču), a njihova se interakcija snima u audio ili video formatu⁵⁰. Sjećanje je temelj oralne povijesti, a značenja

⁵⁰ Oralna povijest ne uključuje pojedine snimke kao primjerice tajne snimke razgovora predsjednika Nixona u Bijeloj kući, niti se odnosi na prisluškivanja, snimljene osobne dnevnike ili bilo koje druge audio zapise u kojima nije prisutan dijalog između intervjuera i intervjuiranog (Ritchie, 2003:19).

sjećanja treba razumjeti i sačuvati. Oralna povijest tako omogućuje gusti opis, analizu i interpretaciju ljudskih života kroz preispitivanje prošlosti u želji za razumijevanjem sadašnjosti (Janesick, 2007).

Teorijski i empirijski koncept oralne povijesti ima velik potencijal u istraživanju i dopiranjima do mišljenja i stavova običnih ljudi, odnosno sfere povijesti "odozdo", kolektivnih sjećanja "odozdo" i *življenih* identiteta, te tumačenja istih na pažljiv i plodan način.

U metodološkom smislu, generalna je tendencija oralnih povjesničara da diskutiraju i unaprjeđuju radije no da potvrđuju svoje pretpostavke, koje nadalje često podvrgavaju različitim konfliktnim gledištima. Oralna povijest duguje svoje dosege i svoju vrijednost suočavanju s novim i dosad nepoznatim slučajevima. Kontinuiranim unošenjem većeg broja glasova u priču, povijesni narativ se ne pojednostavljuje, već se ulazi u srž njegove kompleksnosti – i zanimljivosti. Iako su oralni povjesničari oformili standarde za izvođenje intervjua te su uspostavili principe etičkog odnošenja prema svojim kazivačima, oralna povijest je suviše dinamično i kreativno polje da bi se moglo zahvatiti standardiziranim postupcima. Za svako pravilo vrijedi neka iznimka. Kreativni istraživači konstantno preispituju svoje koncepte te razvijaju i dijele nove metode i načine uporabe novih tehnologija. Bilo koja definicija procesa oralne povijesti ili bilo koja metoda intervjuiranja treba biti odraz nauma, plana i cilja specifičnog projekta dostupnih resursa i ostalih praktičkih zahtjeva (Ritchie, 2003).

Snimljeni intervjui kao osnovni materijal dobiveni metodom nadalje se transkribiraju, obrađuju, označuju i spremaju u knjižnice ili arhive, ili se koriste u istraživanjima, publikacijama, radio ili video dokumentarnim emisijama, muzejskim postavima, u kazalištu ili drugim formama kulture i javnog izričaja. Intervjui oralne povijesti ili njegovi dijelovi danas se vrlo često postavljaju na internet.

2.2.7.1. Povijesno-kronološki razvoj oralne povijesti

Treba naglasiti da se tek od 1940-ih godina oralna povijest počela vezivati isključivo s intervjuiranjem te s drugim nužnim sadržajnim i formalno tehnološkim odrednicama metode o kojoj danas govorimo. No i intervjuiranje i oralna povijest pojavljuju se već u najranijim počecima povijesti.

Prije tri tisuće godina, pisari dinastije Zhou u Kini sakupljali su govore ljudi za potrebe suda, a nekoliko stoljeća kasnije Tukidid je intervjuirao sudionike Peloponeskog rata. Skepticizam i nepovjerenje u oralna svjedočanstva također datiraju u najranija vremena. Tukidid se žalio da različiti svjedoci daju različite iskaze o istim događajima, te govore samo o nekim aspektima onoga što se dogodilo, a zbog nesavršene prirode sjećanja (Thucydides, 1972; u: Ritchie, 2003:20).

U američkoj povijesti, tijekom europskog zauzimanja Amerike u 16. st., španjolski su se kroničari oslanjali na oralne izvore da bi rekonstruirali povijest autohtonog stanovništva, od Azteka do Inka. Iako snažno obojeni kulturnim pretpostavkama kolonizatora, takvi zapisi o povijesti najstarijih američkih naroda i carstava ostaju važan povijesni izvor.

Samuel Johnson je 1773. god. tvrdio da smo s vremenom u stanju prikupiti materijal za stvaranje dobrog narativa o prošlosti ako pričamo s različitim ljudima koji dolaze s različitih strana, a koji su bili akteri proživljenog događaja i govore sve što o njemu znaju i misle. Johnson upozorava da je sva povijest u početku bila oralna i naglašava da je na taj način Voltaire pripremio svoju povijest o francuskim kraljevima. Voltaire je zapisao da je ispitivao kurire, sluge, lordove i ostale, te uzeo u obzir one iskaze oko kojih su se svi akteri složili (u: Thompson, 2000:25-26). Vodeći se istom logikom, kalifornijski je izdavač Hubert Howe Bancroft 1870-ih god. izdao knjigu u sedam tomova Povijest Kalifornije (*History of California*). Bancroft je poslao studente da sakupe zapise i sjećanja meksičkih vojnih guvernera, zatim predstavnika gradova, civilnih službenika te prvih američkih doseljenika (Albertson, 1987:2).

Sve do kraja 19. st. činilo se vrlo smislenim konzultirati oralne kao i pisane izvore.

Raskid povijesti s oralnom poviješću dogodio se kada je njemačka škola znanstvene povijesti počela promovirati dokumentirana istraživanja te je ostale, manje "objektivne" izvore počela isključivati. Predstavnik te škole i struje mišljenja je već spomenuti Leopold von Ranke. On je tvrdio da su najpouzdaniji povijesni izvori dokumenti koji su nastali u vrijeme kada su se određeni povijesni događaji zbili. Rankeovi sljedbenici nastavili su slijediti takav

pristup povijesti te su utjecali na to da se povijest odvoji od literature i književnosti te da postane akademska disciplina ovisna o rigoroznoj uporabi dokaza. Povjesničare se počelo obučavati da detaljno razmatraju i preispituju dokumente u potrazi za "istinom" te da napuste oralne izvore kao što su folklor i mit. Ranke i njegova škola oralne su dokaze postavili na rub povijesne znanosti, označavajući ih kao subjektivna i bezvrijedna sjećanja ispričana s pristrane točke gledišta (Thompson, 2000; Novick, 1988).

Ironično, povjesničari su se okrenuli od oralnih izvora baš kada su druge profesije i discipline počele koristiti intervjue. Intervjuiranje je u novinarstvu postalo glavno uporište struke. Za vrijeme velike depresije u 1930-ima, američka Organizacija za napredak u radu (*Works Progress Administration (WPA)*) angažirala je nezaposlene novinare i pisce da napišu kronike o životu običnih ljudi. Osobito značajni bili su *WPA* intervjui s bivšim robovima. Četiri desetljeća kasnije, kada su povjesničari napokon prihvatili vrlo opsežne intervjue o životu u ropstvu (transkripti sadrže više od 10 000 stranica), taj je materijal fundamentalno pridonio povijesnoj interpretaciji američkog ropstva⁵¹ (Yetman, 2001:86-95).

2.2.7.2. Oralna povijest i istraživanje ratova

Kada je SAD ušao u Drugi svjetski rat, predsjednik Roosevelt zapovjedio je da se u svim sektorima vojnog i civilnog života naprave snimke iskustava rata. Intervjue je vodio potpukovnik S. L. A. Marshall, veteran i novinar Prvog svjetskog rata. On je prvi puta snimio intervju vojnika odmah nakon borbe. Intervjuirao je narednika Poguea koji je proveo dan D prenoseći ranjenog vojnika brodom u bolnicu na plaži na Normandiji. Pogue je istaknuo da je tehnološka oprema potrebna za izvođenje intervjua bila masivna i vidljiva, te je lako mogla izazvati paljbu snajpera, no rekao je i kako mu je ipak drago da je povijest na taj način zabilježena, jer je vojska željela "živu povijest" i "žive povjesničare" (Pogue, 2001).

Povjesničar James MacGregor Burns koji je proučavao intervjuiranje američkih vojnika tijekom Drugog svjetskog rata zaključio je da intervjui otkrivaju mnoge dosad nepoznate ili lažirane informacije o ratu (o tome koliko je metaka ispaljeno u nekoj borbi i što se dogodilo na terenu) kao i neke potresne uvide (koliko je trupa ubijeno u slučajnoj paljbi unutar jedne vojske). Burns zaključuje da su takvi intervjui bili najvrjedniji doprinos vojnoj povijesti, no isto tako da su intervjui bili korišteni u pažljivom odnosu s drugim postojećim izvorima o ratu (Burns, 1994:34).

⁵¹ Mnogi *WPA* intervjui dostupni su online preko *Library of Congress' American Memory Web site*: <http://memory.loc.gov>.

Jedan od prototipova oralne povijesti jest i osobno svjedočanstvo. Generalno, svjedočanstva dokumentiraju događaje i iskustva žrtava, ali i počinitelja koji su učinili zločin nad njima. Osobna svjedočanstva (svjedočenja) zajedno sačinjavaju pisane dokumente počinjenih zločina i nedjela, koji potom dijelom olakšavaju i omogućuju postizanje društvene pravde.

Kao jedan od najboljih primjera suočavanja s ratnom prošlošću u novijoj povijesti valja navesti Komisiju za istinu i pomirenje u Južnoj Africi (*Truth and Reconciliation Commission (TRC)*). *TRC* je bila baza za očuvanje priča i iskaza svjedoka o događajima koji su se zbili u Južnoj Africi tijekom Apartheida. U slučaju Južne Afrike, obični su ljudi istupili, suočili se sa svojim počiniteljima u vlastitim dugim svjedočenjima, te im oprostili. Počinitelji i ubojice su također istupili, priznali svoje prijestupe, te izrazili svoje žaljenje radi toga. Sve je učinjeno u specifičnom vremenskom periodu sa sviješću da jednom kada svjedočenja završe, slučaj biva zatvoren i ne može se ponovno otvarati. To je učinjeno s ciljem da zajednica, ljudi i demokracija mogu krenuti naprijed. Desmond Tutu, idejni arhitekt, ali i ključni sudionik tog procesa, naglašavao je da se istinsko pomirenje s prošlošću ne može dogoditi ako poričemo povijest. Iako u povijesti pamimo mnoge komisije istine i pomirenja, počevši od Nürnberga, slučaj Južne Afrike vremenski je blisko masovno ratno stradanje te nam stoga omogućuje bolje i dublje razumijevanje političkih, kulturnih, emocionalnih i psiholoških aspekata apartheida u usporedbi s drugim ratnim stradanjima. S obzirom da je pričanje priča i svjedočenje dio afričke kulture, hrabri pojedinci koji su sudjelovali u svjedočenjima *TRC*-a dali su detaljne te često i vrlo emocionalne opise o onome što se dogodilo. To je bio prvi korak prema opraštanju i pomirenju. Moć svjedočenja leži u dozvoljavanju ljudima da ispričaju svoju priču. Najčešće, žrtve koje su u pitanju nisu smjele dati svoj glas i iznijeti svoja mišljenja prije takvog svjedočenja. Na taj način svjedočanstva oralne povijesti otvaraju nove mogućnosti za načine spoznavanja povijesti. Može se raditi o povijesti koja je dosad bila potpuno nepoznata ili nedostupna javnosti. U slučaju Južne Afrike, tijekom svjedočenja pred Komisijom, sva su svjedočanstva bila javna. U svim prijašnjim komisijama istine i pomirenja to nije bio slučaj. Također, južnoafrička komisija dodijelila je amnestiju počiniteljima ako su za to postojali uvjeti, te je isto tako dodijelila kompenzaciju žrtvama tamo gdje su za to postojali uvjeti. Na taj je način ta komisija postala model društvene pravde na djelu (*social justice-in-action*) te živi primjer toga kako se oralna povijest može upotrijebiti kao projekt postizanja društvene pravde nakon rata putem svjedočanstava.

2.2.7.3. Moderna oralna povijest

Kao što smo već bili istaknuli, iako je pojam oralna povijest ušao u uporabu puno prije polovice 20. st., sve do 1940-ih oralnu povijest nije se povezivalo isključivo s intervjuiranjem. Početke moderne oralne povijesti treba smjestiti oko polovice 20. st., a moguće je identificirati nekolicinu pionirskih djela. Iako svoje djelo nikada nije dovršio, boem Joseph Gould, obrazovan na Harvardu, a porijeklom iz Greenwich Village-a, imao je jasnu viziju izvođenja oralne povijesti, koja je od svojih početaka sadržavala interes za živote i mikrohistoriju tzv. *malih* ljudi. Poznat kao "profesor Sea Gull", Gould je lutao Manhattanom sakupljajući ono što je sam nazvao "Oralna povijest našeg vremena". Gouldov interes za živote običnih ljudi privukao je pažnju *New Yorkera* 1942. god. "Ono što ljudi govore jest povijest", inzistirao je Gould. "Ono za što smo mislili da povijest jest – kraljevi i kraljice, ugovori, izumi, velike bitke, ratovi, Cezar, Napoleon, Poncije Pilat, Kolumbo – samo su formalno povijest. Ja ću pokazati neformalnu i dublju povijest mnoštva – ono što su ljudi imali reći o svojim poslovima, ljubavnim aferama, pijankama, životarenju, žalosti i patnjama – ili ću stradati u tom pokušaju" (Ritchie, 2003:22). Iako su Gouldovi naumi intrigirali i zaokupili pažnju mnogih, pokazalo se da je oralna povijest kakvu je zamišljao bila plod njegove mašte, te na kraju u svojim istraživačkim naumima nije uspio. No, njegovi su ciljevi sadržavali neke od izvornih ideja oralne povijesti, doprijeti do srži onoga kako ljudi žive i kako oni sami svoj život doživljavaju, izvan sfere makropovijesnih i makropolitčkih događanja.

Svojevrsnim ocem oralne povijesti smatra se novinar koji je kasnije postao povjesničar diplomacije, Allan Nevins. Nevins je pokrenuo prvi arhiv moderne oralne povijesti na Sveučilištu u Columbiji 1948. god. Deset godina ranije, u svojoj je knjizi *Put prema povijesti (The Gateway to History)* zahtijevao oživljavanje povijesnih istraživanja u Americi na način da se "sistematski zabilježe riječi živih Amerikanaca koji su na značajan način sudjelovali u društvu, te da se napravi cjelokupan zapis njihovog participiranja u političkom, ekonomskom i kulturnom životu u zadnjih 60 godina" (Billington, 1975:281). Nakon tog događaja, oralna se povijest počela sve više širiti.

Na Berkleyu, na Sveučilištu u Californiji, pokrenut je sličan projekt oralne povijesti 1954. god., a na *UCLA*-u 1958. god. Knjižnica *Harry S. Truman* predstavila je prvu predsjedničku knjižnicu oralne povijesti 1960. god., dok je knjižnica *John F. Kennedy* počela intrevjuirati

ubrzo nakon atentata na predsjednika. Oralna povijest ubrzo nakon toga postala je stalna praksa za izgradnju predsjedničkih kolekcija i zapisa.

1967. god. osnovano je Udruženje za oralne povijest (*Oral History Association*) koje je primalo američke ali i strane državljane. Projekti oralne povijesti tako su se raširili na svim kontinentima te su se nacionalne organizacije oralne povijesti počele formirati od Mexica do Novog Zelanda (Ritchie, 2003:22). Dok su prvi centri oralne povijesti osnivani u Sjevernoj Americi i Zapadnoj Europi, digitalna revolucija zajedno s naglim političkim i društvenim promjenama utjecali su na širenje oralne povijesti na zemlje Sovjetskog bloka, Aziju, Afriku, Južnu Ameriku i Južni Pacifik. Oralna povijest pojavila se kao metoda koja može istražiti živote običnih ljudi te prkositi pisanju povijesti "odozgo" i nametanju interpretacija povijesnih događaja od strane političkih elita i njihovih pisanih dokumenata kao primarnih povijesnih izvora. Sumnja i nepovjerenje u pisane povijesne izvore i dokumente prijašnjih režima, koji su bili odraz kolonijalne moći, doveli su do gotovo obvezatnosti upotrebe oralne povijesti. Novonastale nacije u Aziji i Africi pokazale su da su pisani dokumenti odraz pogleda prijašnjih kolonijalnih vođa, te se oralna povijest tamo počela upotrebljavati za oživljavanje dotada zakopanih nacionalnih identiteta (Ritchie, 2003:18-23). Kada se Sovjetski savez raspao, oralni povjesničari Rusije i Istočne Europe započeli su sa sakupljanjem osobnih svjedočanstava u želji za preispitivanjem (i ponovnim pisanjem) službene povijesti koja se u komunizmu potiskivala ili iskrivljavala. U Brazilu i Argentini projekti oralne povijesti bili su usredotočeni na periode ratne diktature i bilježenje iskustava onih koji su stradali od strane državnog terorizma. U okviru sagledavanja oralne povijesti o ratu, već je spomenut početak uporabe oralne povijesti u Južnoafričkoj Republici, kada su se Južnoafrikanci okrenuli oralnoj povijesti u potrazi za istinom i iscjeljenjem u eri nakon apartheida. Uzimajući u obzir brojne primjere dubinskog i do tada neprimjenjivanog načina suočavanja s prošlošću, društveni su istraživači u slučaju mnogih nacija zaključili da su oralna povijest i intervjuiranje kritične točke suočavanja s problemima ratne prošlosti, represije i daljnjeg pomirenja (Weber, 2000).

Od lokalnih do nacionalnih razina, nove vladajuće političke strukture počele su prepoznavati vrijednost i značaj oralne povijesti, te su počele poticati i sponzorirati određene projekte. Demokratski impuls koji je od početaka prožimao oralnu povijest rezultirao je širenjem načina razmišljanja da je vrijeme da se "ljudima preda mikrofon" (Ritchie, 2003:126).

2.2.7.4. Oralna povijest i istraživanje iskustava "običnih ljudi"

Sredinom 20. st., kada se oralna povijest kakvu danas poznajemo počela razvijati i primjenjivati, ona se usredotočivala na intervjuiranje elita kao što su generali, poznati umjetnici, znanstvenici, političari ili veliki vođe naroda i nacija. Allan Nevins, spominjani novinar i povjesničar diplomacije, svojevrsni otac oralne povijesti, intervjuirao je "glavne igrače" u vladi, biznisu i društvu. Dugo vremena nakon njegova umirovljenja, Columbia je nastavila s intervjuiranjem sudaca, članova kabineta, senatora, izdavača, poslovnih rukovoditelja i civilnih vođa. Za razliku od toga, projekti oralne povijesti koji su se izvodili u Europi od početka su bili domena socijalnih povjesničara koji su željeli zabilježiti svakodnevne živote i iskustva ljudi radničke klase. U Americi se tek 1970-ih godina pojavila nova generacija povjesničara koja se počela baviti pristupom nazvanim poviješću "odozdo" (*from the bottom up*). U nedostatku bilo kojih zapisa o običnim ljudima te u obilju formalnih dokumenata dostupnih od strane političkih elita, povjesničari su se okrenuli oralnoj povijesti s pripadnicima šire društvene publike. Takvi naponi najbolje su vide u nastojanjima Studsa Terkela, čikaškog talk-show voditelja i bivšeg WPA intervjuaera. Njegove knjige *Hard Times; An Oral History of the Great Depression* (1970), *Working People Talk About What They Do All Day and How They Feel About What They Do* (1974), i *The Good War: An Oral History of World War Two* (1984) postale su best-selleri, te su knjige na uvjerljiv način dale glas običnim ljudima. Također, knjiga *Roots* (1976) Alexa Haleya posebno je inspirirala Afroamerikance da sakupe svoje vlastite obiteljske priče intervjuiima (Thompson, 2000:55-59).

Stoga se izvan SAD-a, tek u posljednje vrijeme počela širiti spoznaja da su i obični ljudi nositelji vrijednih podataka i informacija o povijesnim događajima. Oralna se povijest danas sagledava kao kontinuum gdje s jedne strane najsofisticiranije individualne elite mogu biti intervjuirane, dok su s druge strane intervjuirani i posve obični ljudi, odnosno obični pripadnici jednog društva i nacionalne zajednice. Svatko od njih pruža vrijedne informacije za razumijevanje povijesti u svoj njoj kompleksnosti. Godinama je pravljena razlika između "elitnog" i "neelitnog" intervjuiranja. Kako se ta debata sužavala, projekti oralne povijesti postali su sve inkluzivniji i osjetljiviji na saznanja da niti jedna grupa nema ekskluzivno razumijevanje prošlosti, te da su najbolji projekti oni koji ostaju otvoreni i zabilježavaju sjećanja što različitijih aktera koji su bili sudionici istog događaja⁵².

⁵² Kada su jednom pitali oralnog povjesničara vojske o mogućnostima uporabe oralne povijesti u rekonstrukciji života u barakama, on je hladno odgovorio: "Ja intervjuiram samo generale." Oralna povijest promijenila se na

2.2.7.5. Prednosti i nedostaci metode oralne povijesti

Iz opširnog pregleda oralne povijesti kojeg smo pružili, jasno je da je uz digitalnu tehnologiju, liberalizaciju povijesne znanosti, skepsu u povijesne izvore i opći porast interesa za sjećanje ("*memory boom*"), oralna povijest 1980-ih i 1990-ih god. postala *mainstream* povijesne znanosti (postrankeovska era povijesti), a smjestila se i u širi vidokrug drugih društvenih znanosti koji se bave sagledavanjem stavova i mišljenja ljudi o prošlim događajima, kao što su sociologija, etnologija, antropologija, kulturalni studiji, psihologija. Baveći se pitanjima javnog sjećanja – od sagledavanja *službene* povijesti (historiografije), običaja i rituala, do javnih spomenika i određenih značajnih povijesnih mjesta – povjesničari i društveni istraživači počeli su analizirati kako ljudi konstruiraju svoju prošlost s obzirom na svoje živote u sadašnjosti. Primarni fokus oralne povijesti - kako i zašto ljudi pamte i pričaju o svojoj prošlosti - pokazao je da oralna povijest nije samo drugačiji pristup sakupljanju podataka i informacija o povijesti, već je ona i drugačiji pristup sakupljanju podataka i informacija o samom sjećanju. Oralna povijest istražuje sama kolektivna sjećanja pretpostavljajući da istina jest važna, no na isti je način važna i subjektivnost koja pokazuje kako su događaji zapamćeni. Talijanski oralni povjesničar Allesandro Portelli tvrdi da nam oralni izvori ne govore samo o tome što su ljudi napravili, nego nam govori i o onome što su htjeli napraviti, što su vjerovali da treba napraviti i što sada misle o onome što su napravili (Portelli, 1991). Još jedna poznata talijanska oralna povjesničarka Luisa Passerini naznačuje da ne smijemo zanemarivati nepravilnosti i odstupanja na koje uvijek nailazimo u oralnoj povijesti, a koja nikada nećemo razumjeti ako pristupamo oralnim izvorima kao činjeničnim izjavama. Umjesto toga, izjave kazivačica i kazivača treba sagledavati kao kulturne forme te svjedočanstva o promjenama tih formi tijekom vremena (Passerini, 2006). Također, oralni izvori mogu ne govoriti puno o tome što su političke elite ili visoki državni dužnosnici radili, no oni su beskrajno korisni za saznanja o onome što su mislili drugi ljudi koji su jednako tako bili važni sudionici nekog vremena, te o njemu mogu pružiti brojne informacije.

U današnje vrijeme kada smo svjesni moguće pristranosti i iskrivljenosti svakog povijesnog izvora ili podatka, pisanog ili oralnog, oralna je povijest zadobila drugačiji status. Kao što niti jednom podatku ili informaciji ne možemo u potpunosti vjerovati, i sve izvore

način da povjesničari sada poduzimaju intervjue sa svim osobljem i službenicima u vojnoj hijerarhiji, u posadama ili borbama, kako bi izgradili što šire, a što specijaliziranije istraživačke kolekcije za sagledavanje vojne i ratne povijesti (Ritchie, 2003).

treba podvrgnuti provjeri u odnosu na druge izvore i dokaze, i oralna je povijest u isto vrijeme pouzdan i nepouzdan izvor, kao i svi drugi.

Iako za razliku od oralne povijesti, arhivski dokumenti i izvori izbjegavaju pristranost utjecaja kasnijih događaja ili drugih promjena u vremenu, s druge strane, dokumenti su često nedovršeni, netočni i varljivi. Istraživači nerijetko nailaze na slučajeve da se u povijesnim knjigama ili novinama zanemaruju čitavi događaji. Primjerice, do 1960-ih, većina vodećih novina koje su cirkulirale u Americi zanemarivale su vijesti iz zajednica Afroamerikanaca. U odnosu na takva "prazna mjesta u povijesti", oralna povijest može uvesti informacije koje se do sada nisu pojavljivale u tisku. Povjesničari i ostali društveni istraživači prihvatili su prepiske, dnevnike i autobiografije kao legitimne dokumente, a njihovi autori mogu biti pristrani ili netočni u odnosu na prošlost o kojoj govore.

No i uz svijest o pristranosti te društvenoj i kulturnoj obojenosti svih povijesnih izvora te uz svijest da je oralna povijest prozor u individualne umove i sjećanja koji su legitiman predmet povijesnog sagledavanja, kritika oralna povijesti ne izostaje. Mnogo puta, ona se smatra nepouzdanim žanrom jer mnogi sudionici i svjedoci vremena imaju sklonost izvrtati istinu tijekom vremena, a čak i kada to ne rade, samo je sjećanje u suštini podložno izvrtanju, zaboravu i promjenama. Skeptičnost povjesničara prema oralnoj povijesti još se uvijek temelji na pretpostavci o subjektivnosti svjedoka. Povjesničari smatraju da je kvocijent kredibiliteta u odnosu na neke svjedoke, a radi njihove subjektivnosti, vrlo nizak. Kada povjesničari govore o dokumentima kao o "objektivnima" oni ne misle samo na nepristranost izvora već i na njihovu nepromjenjivost. Povjesničari pretpostavljaju da dokumenti trebaju ostati isti i nepromjenjivi, a interpretacije tih dokumenata mogu se mijenjati s vremenom. "Subjektivnost" za povjesničara podrazumijeva parcijalni i pristran kut gledišta, manje pouzdan jer je podložan promjenama tijekom vremena. Ono što Alessandro Portelli i Luisa Passerini navode kao najveće vrijednosti oralne povijesti, a to je usječenost događaja u subjektivna iskustva ljudi, te iščitavanje značenja koji proizlaze iz tih iskustava, i danas za značajan dio povijesne znanosti predstavlja nesistematičnost te nedostatak oslonca na statističku analizu i druge objektivne podatke koje mnogi povjesničari još uvijek smatraju "više istinitima" u odnosu na subjektivna individualna svjedočanstva.

Kritika oralne povijesti stoga se može sumirati u tri argumenta. Ona se prvenstveno odnosi na pouzdanost izvora oralne povijesti, problematiku rekonstrukcije sjećanja, te na odnos između individualnog i kolektivnog sjećanja.

2.2.7.6. Metoda oralne povijesti primijenjena na sagledavanje Domovinskog rata

Koristeći metodu oralne povijesti u ovom radu, u svrhu detaljnijeg sagledavanja i potom dubljeg razumijevanja stavova i mišljenja običnih ljudi o Domovinskom ratu, suočili smo se s kritikom (ne)pouzdanosti podataka i informacija dobivenih u intervjuima na način da smo većinu podataka i informacija koji su ušli u analizu i interpretaciju podvrgli daljnjoj provjeri, koristeći se pisanim izvorima o ratu, provjerom u razgovoru s povjesničarima, sociolozima i ostalim stručnjacima o Domovinskom ratu, te dovodeći iskaze intervjuja u korelaciju s drugim iskazima⁵³. Kritiku pouzdanosti izvora oralne povijesti pokušali smo prevladati pažljivo pristupajući rekonstruiranim sjećanjima naših kazivača, cijelo vrijeme imajući na umu dovođenje podataka dobivenih intervjuima u odnos s drugim izvorima o ratu. Kretajući iz modela da se povijest i sjećanja društveno konstruiraju u reprezentaciji, interpretaciji i recepciji povijesnih događaja u kojima istovremeno sudjeluju različiti socijalni akteri u konfliktnoj areni sjećanja, usredotočili smo se na one iskaze naših kazivača koji se odnose na interpretiranje i recepciju događaja koji dolaze od strane političkih elita, odnosno koji se nameću "odozgo". Na taj smo način uvijek pokušavali postići triangulaciju rezultata i odabrati one iskaze i značenja koja proizlaze iz intervjuja, a koja mogu rezultirati novim perspektivama i znanjem o događajima koje smo do sada uzimali zdravo za gotovo.

U istraživanju disertacije tragali smo za onim podacima u intervjuima koji nisu dio narativa političkih elita o ratu, nego su različiti odgovori na te narative, a važni su za njihovo razumijevanje. Tek interpretacija i recepcija narativa "odozgo" o Domovinskom ratu može pokazati različite i višestruke aspekte događanja u ratu. Stoga nam intervjui oralne povijesti predstavljaju vrlo vrijedan povijesni izvor. Također smo prethodno naznačili da je dosadašnje institucionalizirano i historiografsko znanje o Domovinskom ratu obilježeno (najmanje) dvama nacionalno isključivim diskursima o Domovinskom ratu, odnosno "hrvatskom" i "srpskom" političkom interpretacijom rata.

Problematika rekonstrukcije sjećanja te odnos individualnog i kolektivnog sjećanja ostaje kao argumentirana kritika svakom pojedinom projektu oralne povijesti. U istraživanju socijalne konstrukcije kolektivnih sjećanja na Domovinski rat, središnju smo važnost

⁵³ U analizu rezultata dobivenih metodom intervjuja u pravilu su ušli oni navodi koji se ponavljaju više od 6 puta za određeno regionalno područje. Za ostale podatke i informacije koji se u analizi i interpretaciji koriste, a ne ponavljaju se, provjerena je njihova istinitost usporedbom s drugim izvorima. Kod odabira takvih iskaza, koje smatramo vrijednim povijesnim izvorima, vodili smo se njihovim dosadašnjim izostajanjem iz službenih narativa o Domovinskom ratu. S obzirom da se s polazišta socijalnog konstruktivizma u istraživanju želi doprijeti do značenja koji leže u subjektivnosti, odnosno u osobnom doživljaju kazivača, za takve iskaze smatrali smo nevažnim provjeravati njihovu istinitost, jer njihov značaj leži u važnosti određenog mišljenja, doživljaja ili stava ljudi u odnosu na način kako su oni to doživjeli, te koliko je to njima samima važno. Kod takvih iskaza vodili smo se upečatljivošću tih iskaza i njihovim doprinosom za dublje razumijevanje rata na našim prostorima.

pripisivali tome kako ljudi iz svoje vlastite sociokulturne situiranosti interpretiraju Domovinski rat i kako oni daju smisao onome što su proživjeli i događajima koji su se zbili. Vodili smo se metodološkom tvrdnjom da je najveća prednost metode oralne povijesti i intervjua da ispitaju dubinska značenja koja ljudi pripisuju proživljenim događajima. Odnosno, samoj metodi oralne povijesti pristupili smo kao društveno konstruiranoj grani, koja dolazi u obliku *društvene pripovijesti* te u sebi sadrži prošlost u posredovanom obliku niti manje niti više pouzdanu od pisanih izvora. Zbog toga smo, s naše istraživačke strane, pažljivo izabrana individualistička kolektivna sjećanja na Domovinski rat uvijek razmatrali kao jednakovrijedna povijesnim dokazima.

Stoga prihvaćamo problematičnost statusa sjećanja kao povijesnog izvora te problematičnost rekonstrukcije sjećanja kao legitimnu kritiku metode oralne povijesti, s naznakom da svaki pojedini istraživački projekt u odnosu na svoj plan, predmet istraživanja i ciljeve, pažljivim pristupom sjećanjima te vodeći računa o pouzdanosti te valjanosti kvalitativnog istraživanja, može u manjoj ili većoj mjeri izbjeći navedenu kritiku.

3. EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

3.1. METODOLOGIJA EMPIRIJSKOG ISTRAŽIVANJA

U ovom ćemo poglavlju predstaviti nacrt empirijskog istraživanja kvalitativnom metodom polustrukturiranih problemski usmjerenih dubinskih intervjua oralne povijesti. Polazeći od epistemoloških pristupa socijalnog konstruktivizma i svakodnevnog identiteta, intervjui oralne povijesti istražuje se utjecaj sociokulturne situiranosti aktera (kazivača) na konstrukciju narativa o Domovinskom ratu. U istraživačkom je fokusu razumijevanje rata iz perspektive običnih ljudi te utjecaj rata na njihove živote, a analiziraju se narativi koji iskazuju značenja što ih obični ljudi koji nisu bili kreatori povijesnih događaja i nositelji političke moći pripisuju Domovinskom ratu kao njegovi neposredni sudionici. Metoda oralne povijesti korištena u istraživanju najbolji je izvor podataka o tome što su određeno povijesno razdoblje i povijesni događaji značili ljudima koji su bili njegovi suvremenici i kako su ga oni doživjeli.

3.1.1. Kvalitativna istraživanja, metoda oralne povijesti i dubinski intervjui

Kvalitativna istraživanja općenito možemo definirati kao "multimetodska s angažiranim interpretativnim pristupom prema temama koje se istražuju" (Denzin i Lincoln, 1998). Jedna od osnovnih značajki kvalitativnih istraživanja koju ovdje valja istaknuti jest da se kvalitativnim istraživanjem sagledava kako pojedinci i grupe u svojim specifičnim društvenim i kulturnim okolnostima konstruiraju značenja o događajima i društvenim procesima. Kvalitativno istraživanje želi doprijeti do dubinske analize konstrukcije značenja, te se istraživani društveni problemi i procesi interpretiraju u okvirima značenja koje im ljudi pridaju" (Denzin i Lincoln, 1998:3). Cilj je kvalitativnog istraživanja "doprijeti do proživljenih iskustava društvene stvarnosti te do značenja koja ljudi pridaju tim iskustvima iz vlastitih perspektiva" (Corti i Thompson, 2007:297). Pored tog općeg usmjerenja, kvalitativna istraživanja ne uključuju *a priori* zbir istraživačkih metoda i tehnika koje istraživači potom koriste. Izbor kvalitativnih tehnika ili metoda ovisi o istraživačkim pitanjima koja se postavljaju te su kvalitativna istraživanja vođena i izvedena iz postavljenog istraživačkog problema više negoli su vođena uporabom točno određene metode.

Oralna povijest odnosi se na proces prikupljanja te na interpretaciju oralnih svjedočanstava koji su sakupljeni u procesu intervjuiranja, a s ciljem razumijevanja u društvenom kontekstu mijenjajućih iskustava i perspektiva ljudi u njihovim dnevnim

životima. Kako ističe Roberts, "važno je prepoznati što kazivači vide kao važno, i iznijeti interpretacije o njihovim uvidima o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti" (Roberts 2002: 1). Treba upozoriti da mnogi društveni istraživači oralnu povijest često i opravdano promatraju kao istraživačku praksu koja je onda nužno više od metode⁵⁴. Oralna povijest i kvalitativna istraživanja susreću se i isprepliću na mnogim zajedničkim poljima. Oralna povijest kao metodologija postaje posebno korisna u kvalitativnim istraživanjima jer pruža mogućnost višestrukog dokumentiranja povijesti ispitujući različite aktore, a da bi se što bolje razumjeli povijesni događaji. Ljudska iskustva i smisao tih iskustava do kojih istraživači trebaju doprijeti kritična su točka dosega i oralne povijesti i kvalitativnih istraživanja. Nadalje, osnovne tehnike oralne povijesti su i osnovne tehnike kvalitativnih istraživanja, oboje rabe intervju, promatranje i dokumente kao izvore podataka. Kako se istraživanja oralne povijesti razlikuju od ostalih kvalitativnih istraživanja, ovisi o konkretnoj svrsi istraživanja, teoriji koja vodi istraživanje te o ulozi istraživača u konkretnom istraživanju⁵⁵.

Metoda oralne povijesti omogućuje ispitivanje cijelog niza dubinskih i opširnih značenja koja obični ljudi pripisuju onome što su proživjeli. Stoga jest prednost metode oralne povijesti u tome što može pružiti uvide u živote ljudi koji možda nikada ne bi pomislili zapisati ili iznijeti svoja iskustva, a koja mogu davati važne informacije o povijesnim događajima ili mogu "progovoriti" o tome što je određeno povijesno vrijeme grupama ljudi značilo, a što je već samo po sebi vrijedno povijesnog i sociološkog proučavanja (Portelli, 1997). Na taj način oralna povijest kao metoda (no i kao istraživački pristup u širem smislu) može biti protuteža tendenciji pisanih dokumenata da izražavaju samo perspektive onih koji imaju moć. Odnosno, metoda oralne povijesti može pružiti uvid u alternativne povijesne narative i značenja koja mogu biti drugačija od onih značenja proklamiranih od strane političkih elita.

Naposljetku, metoda oralne povijesti korisna je za povezivanje makro i mikro društvenih procesa. Osim što intervju oralne povijesti omogućuju individuama da izraze stavove i mišljenja o sebi i svojim životima, oni omogućuju i izražavanje stavove i mišljenja pojedinaca o društvenim, ekonomskim i političkim procesima i odnosima unutar kojih se nalaze. Zbog

⁵⁴ Detaljan pregled oralne povijesti dan je u prethodnom teorijskom dijelu ovog rada (str. 81-92.). Iako smatramo da oralna povijest jest više od metode, ona se u ovom istraživanju koristi kao metoda koja može omogućiti šira i dublja razumijevanja nekog događaja, a kroz ispitivanja sjećanja ljudi koji su u tom događaju sudjelovali. Zbog toga se u daljnjem radu na oralnu povijest referiramo kao na metodu.

⁵⁵ Osim u pojedinim točkama koje obilježavaju oralnu povijest kao specifičnu metodu usmjerenu na proučavanje života ljudi, oralna povijest dijeli sve iste značajke s kvalitativnim istraživanjem. U sociološkom smislu, društveni istraživači prigovorili su metodi oralne povijesti preveliku usredotočenost na pojedinačnost životne priče, s čime se mi ne slažemo. Smatramo da je svaka oralna povijest istraživački projekt za sebe, te da je, sakupljajući veći broj intervju o određenom društvenom problemu ili temi, metodološki lako izbjeći zamku ekskluzivnosti jedne životne priče.

toga metoda oralne povijesti može pružiti uvid u intersekciju makro društvenih struktura i individualnih života, odnosno oralna povijest može pokazati kako makro društvene strukture utječu i djeluju, te koje posljedice ostavljaju na naše osobne živote.

3.1.2. Izvorno istraživanje *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas*

Dubinski polustrukturirani intervjui koji su osnovni istraživački materijal ove disertacije, dio su šireg istraživanja izvedenog u sklopu projekta *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas*. Istraživanje i projekt provedeni su od strane nevladine udruge *Documenta – centar za suočavanje s prošlošću*, u suradnji s *Erasmus Universiteit Rotterdam*. Projekt je financiran sredstvima Ministarstva vanjskih poslova Kraljevine Nizozemske putem programa *Matra*, čiji je cilj poticanje društvene promjene i uspostavljanje veza između organizacija civilnoga društva i institucija iz Nizozemske i drugih zemalja (*Documenta*, 2014).

Projekt je obuhvaćao izradu plana i smjernica te snimanje intervjua oralne povijesti, a intervjui su vremenski izvođeni u razdoblju od 2010. do 2013. god. U skladu s ulogom *Documente* kao angažirane nevladine institucije u Hrvatskoj, kao cilj projekta postavljeno je afirmiranje osobnih sjećanja svih zainteresiranih svjedoka i svjedokinja povijesnih zbivanja u Hrvatskoj od 1941. do 1995. god. te očuvanje tih sjećanja od zaborava. *Documenta* kao provoditelj projekta isto tako ističe da je bilježenjem i prenošenjem subjektivnih iskustava ljudi moguće doći do dubljih uvida u naizgled skrivene aspekte političkih previranja i ratnih sukoba koji su se zbili na ovim prostorima (*Documenta*, 2014).

3.1.2.1. Uzorak, provedba i etika izvornog istraživanja *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas*

Uzorak izvornog istraživanja, a zaključno sa siječnjem 2014. god., obuhvaćao je 427 polustrukturiranih intervjua oralne povijesti s ispitanicima pogođenim ratnim stradanjima na prostoru RH.

Vrlo je teško odrediti stupanj odbijanja intervjua u ovom istraživanju. Zaposlenici *Documente* koji su sudjelovali u istraživanju kao voditelji projekta, istraživači i anketari, na pitanje o stupnju odbijanja intervjua, odgovaraju kako bi određivanje istoga vjerojatno

zahtijevalo jedno novo istraživanje. Polovica kontaktiranih sudionika i sudionica pristala je sudjelovati u istraživanju⁵⁶.

Proces odabira potencijalnih kazivača/ica uključivao je kontaktiranje lokalnih organizacija civilnog društva, lokalnih vlasti i medija, kontaktiranje potencijalnih kazivača/ica pismenim putem, e-mailom i telefonskim pozivima te oglašavanje projekta putem medija. Kontaktirano je preko tisuću ljudi uz nastojanje da se prilikom odabira kazivača/ica vodi računa o starosnoj dobi, spolu, etničkoj pripadnosti, porijeklu i slično, kako bi se postigao određeni stupanj reprezentativnosti kazivanja. Također se vodilo računa da budu zastupljeni kazivači/ice iz različitih mjesta i područja koja su bila pogođena ratom, a osobito iz onih mjesta koja su pretrpjela najteža stradanja i/ili oko kojih postoji neka politička kontroverza (Documenta, 2014).

Ciljane grupe kazivača/ica bili su: svjedoci i protagonisti ratnih zbivanja u razdoblju 1941-1995, ratni veterani, branitelji, pripadnici policije i ostalih vojnih i paravojnih formacija, izbjeglice i prognanici, civilne žrtve rata (žrtve mina i granatiranja), osobe deložirane iz svojih stanova ili kuća, predstavnici udruga za zaštitu ljudskih prava, djelatnici zdravstva, pripadnici novinskih, nakladničkih i medijskih kuća (Documenta, 2014).

U svrhu provođenja istraživanja, *Documenta* je za snimanje osobnih sjećanja razvila *Smjernice za vođenje intervjua* u kojima su opisani faza pripreme i istraživanja, snimanje intervjua, tehnike intervjuiranja te korištena dokumentacija. Najveći dio intervjua sniman je u stanovima i kućama kazivača/ica, dok ih je manji dio snimljen u prostorijama partnerskih organizacija civilnoga društva u mjestima gdje žive kazivači/ice ili u prostorijama *Documente*.

Kako je cilj bio obuhvatiti sjećanja na razdoblje prije početak Drugog svjetskog rata do danas, intervjui (zavisno o dobi) uključuju životnu povijest kazivača/ica: predratna, ratna i poslijeratna iskustva, iskustva iz vremena poslijeratnih vansudskih egzekucija, godine socijalizma, politička previranja pred rat 1990-ih, te događaje povezane s ratnim sukobom 1990-ih.

⁵⁶ Odaziv pristupnika možemo povezati s raznim faktorima. Odaziv polovice kontaktiranih osoba u istraživanje prvotno možemo povezati sa kontaktiranjem neuobičajeno velikog uzorka. U istraživanju je u relativno kratkom vremenskom periodu kontaktirano više od 1000 ljudi. Polovičan odaziv pristupnika istraživanju moguće je povezati s prirodom teških ratnih iskustava i zbivanja o kojima mnogi ljudi ne žele razgovarati i iznositi svoja mišljenja. Odaziv pristupnika istraživanju treba vezati i sa statusom provoditelja istraživanja, nevladine udruge *Documenta* u hrvatskom društvu. O ulozi *Documente* i percepciji *Documente* u hrvatskom društvu biti će više rečeno u nastavku rada.

Većina intervjua traje između jedan i dva sata, ali ovisno o iskustvima i sjećanjima kazivača/ice, intervjui mogu trajati i duže. Intervjue su snimali profesionalni snimatelji/ice.

Metodologija rada korištena u prikupljanju osobnih sjećanja zasnivala se na osnovnim metodološkim principima oralne povijesti, te su provedeni polustrukturirani dubinski intervjui koji su pritom i snimani.

Pitanja polu-strukturiranog intervjua (*Lista pitanja* u prilogu) slijede vremensku kronologiju u ovisnosti od starosne dobi kazivača/ice i služe kao podsjetnik ispitivaču/ici tijekom intervjua. Listu pitanja moguće je u većoj ili manjoj mjeri modificirati kako bi bila što primjerenija kazivaču/ici. Veći dio snimljenih kazivanja transkribiran je i preveden, a s obzirom na to da se radi o transkribiranju s ciljem izrade titlova na engleskom jeziku, nije izvršena verbatim transkripcija, odnosno nisu transkribirane niti prevedene "poštalice" ili krnje rečenice, a neke su rečenice skraćene ili sažete.

Pohranjivanje i obrada snimljenih video materijala uključivali su:

1. Prijenos video snimke s kamere (memorijske kartice) na vanjski disk
2. Kodiranje video snimke u željeni format
3. Transkribiranje zvučnog zapisa u tekst
4. Prevođenje transkripta na engleski jezik
5. Izrada titlova na hrvatskom i engleskom jeziku
6. Montiranje video snimke na osnovu transkripta
7. Postavljanje montirane snimke s titlovima na web stranicu
8. Upisivanje metapodataka (podaci o kazivačima/cama i intervjuu temeljeni na protokolu) u internu bazu podataka.

Svim kazivačima/icama uručen je ili poslan poštom DVD sa video snimkom njihovih osobnih sjećanja.

Neposredno pred početak snimanja ispitivač/ice su ispunjavali *Protokol* kojim se smjeralo prikupiti osnovne informacije o kazivaču/ici koje mogu poslužiti kao orijentir prilikom postavljanja pitanja. Protokol istraživanja (koji je ispitivač popunjavao o kazivaču neposredno prije početka snimanja i izvođenja intervjua) sastojao se od detaljnih informacija i sociodemografskih karakteristika kazivača (godina i mjesto rođenja, spol, nacionalnost, obrazovanje, radni status, vjeroispovijest) te se Protokolom jamčila zaštita podataka dobivenih od strane kazivača/ica i njihova stroga povjerljivost.

Kazivači/ice su prije početka izvođenja intervjua potpisivali i *Suglasnost za snimanje*, a nakon snimanja odlučivali su pristaju li da njihovo kazivanje bude objavljeno, te su u tom

slučaju potpisivali *Suglasnost za objavljivanje*⁵⁷. Kazivači su trebali odlučiti i pristaju li da njihovo istraživanje bude dostupno u svrhu znanstvenog istraživanja, te su u tom slučaju potpisivali *Suglasnost za istraživanje*.

3.1.3. Korištenje dijela intervjua s projekta *Osobna sjećanja na ratove* u svrhu izrade disertacije "Socijalna konstrukcija kolektivnih sjećanja na Domovinski rat"

Premda je projekt *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas* zamišljen kao proces prikupljanja i dokumentiranja materijala, nezaobilazna je činjenica kako takva građa treba biti dostupna što većem broju ljudi i korištena u što većem broju znanstvenih, kulturnih, umjetničkih, dokumentarističkih i obrazovnih programa. S tim u skladu, uloženi su naporu kako bi se sakupljeni materijali diseminirali različitim institucijama i predstavili javnosti i zainteresiranim pojedincima. Cjelokupan projekt usmjeren je na povećanje svijesti o različitim perspektivama i iskustvima rata i stradanja, te na važnost poštivanja ljudskih prava. Pretpostavlja se da bi saznanja o patnjama naših susjeda ili ljudi iz drugih krajeva zemlje, a posebno onih koji pripadaju drugačijim etničkim zajednicama, trebala pokrenuti debate u lokalnim zajednicama i doprinijeti uspostavljanju komunikacije između različitih društvenih grupa. Stoga je jedan od specifičnih ciljeva pridonijeti stvaranju društvene klime u kojoj će svijest o tuđem iskustvu rata potaknuti suosjećanje i solidarnost prema svim žrtvama.

Među tipovima aktivnosti vezanih uz prezentaciju i promociju projekta jest i korištenje njegova materijala u obrazovne svrhe i za istraživanja na području društvenih znanosti.

3.1.3.1. Pretpostavke empirijskog istraživanja: teorijsko-istraživački model disertacije

Preuzimanje dijela intervjua za empirijsko istraživanje disertacije utemeljeno je na uvidima postavljenog teorijsko-istraživačkog modela disertacije. Teorijsko-istraživački model disertacije ilustrira da je cjelokupan odnos prema povijesti, koji se u bitnom odnosi i na povijest ratova, obilježen politički kontroliranim značenjima. Sukladno tome, u povijesti i prošlosti ratova također dominiraju političke forme koje su najvećim dijelom oblikovale ukupan diskurs o ratovima. U istraživanju zastupamo mišljenje da osim onih političkih, treba istraživati i razmatrati brojne druge forme povijesnih iskaza o ratu.

⁵⁷ Video materijal dostupan je na internet stranici <http://www.osobnasjecanja.hr/video-pretraga/>

Potrebno je propitivati politiku sjećanja na rat, te ona treba početi sa sve širim uključivanjem pristupa "odozdo prema gore" ("*bottom-up*"), koji uključuje *privatna* sjećanja, mišljenja i djelovanja šire društvene publike, odnosno aktera civilnog društva, uz *službena* sjećanja centrirana oko države (*state-organized*).

Upotrijebljena metoda oralne povijesti može biti iznimno korisna da bismo istražili različite i zanemarene aspekte povijesti i sjećanja na ratove. Oralna povijest omogućuje razmatranje individualnih sjećanja na ratnu prošlost te razmatranje odnosa tih sjećanja sa širim formama sjećanja. Ustanovljavanjem osnovnog istraživačkog problema upozoreno je na podzastupljenost interpretacije i recepcije povijesti i sjećanja na Domovinski rat od strane šire društvene publike u odnosu na reprezentaciju povijesti i sjećanja na Domovinski rat od strane političkih elita. Nadalje, pretpostavka jest da sjećanja na rat leže upravo na borbi različitih grupa koje daju javnu artikulaciju i tako doprinose prepoznavanju određenih sjećanja i narativa unutar kojih se strukturiraju. Stoga je i u slučaju Domovinskog rata potrebno istraživati mjesta "sukoba oko sjećanja", te obuhvatiti narative, stavove i mišljenja različitih društvenih aktera, a osobito običnih ljudi, sudionika rata čija su mišljenja podzastupljena i nedovoljno javno artikulirana.

3.1.3.2. Uzorak

Za potrebe disertacije "Socijalna konstrukcija kolektivnih sjećanja na Domovinski rat", od originalnog početnog broja intervjua, a u dogovoru s djelatnicima *Documente*, istraživačima na projektu, napravljeno je naknadno uzorkovanje. Uzorkovanje je utemeljeno na istraživačkom problemu disertacije koje želi osvijetliti interpretaciju i recepciju Domovinskog rata, odnosno doprijeti do razumijevanja rata iz perspektive običnih ljudi. U centru je istraživačko pitanje: Kako su sudionici Domovinskog rata doživjeli rat iz svojih vlastitih, a društveno i kulturno uvjetovanih perspektiva?

Izvorno je istraživanje već bilo provedeno metodom oralne povijesti (Thompson, 2000; Bornat, 1994) poduzete u vidu problemski usmjerenih polu-strukturiranih intervjua (Bryman, 1992; Fielding, 1995; Patton, 2002). Nadalje je ta metoda ujedno bila najprimjerenija istraživačkom problemu i cilju analiziranja značenja koja pojedini socijalni akteri pripisuju Domovinskom ratu kao njegovi posredni ili neposredni sudionici, a koji nisu bili kreatori povijesnih događaja i nositelji političke moći..

Od ukupnog broja intervjua N= 427, identificiran broj intervjua koji su tematski usmjereni na Domovinski rat jest N=362.

U prvoj fazi uzorkovanja, od ukupnog broja intervjua usmjerenih na Domovinski rat (N=362), koristili smo pojedine principe namjernog uzorkovanja⁵⁸ kako bismo došli do konačnog broja intervjua koje ćemo koristiti u istraživanju. U dijalogu i diskusiji s intervjuerima, te uz njihovu pomoć, izvršena je pažljiva selekcija onih intervjua koji su bili najkvalitetnije izvedeni 1) s obzirom na varijabilnost narativa, odnosno dobivanje najraznolikijih uvida o ratu, te 2) s obzirom na korektnost formalno-sadržajne izvedbe intervjua. Prvi je kriterij u prvoj fazi uzorkovanja bio različitost narativa o ratu uz obraćanje pažnje o jednakomjernoj zastupljenosti regija i područja zahvaćenih ratnim djelovanjem, kao i o podjednakoj zastupljenosti oba spola u uzorku, s obzirom da su postojali jasni statistički podaci o kazivačima. Drugi kriterij odabira uzorka bio je formalna izvrsnost/uspješnost u izvedbi intervjua, a s pretpostavkom da će takvi intervjui sadržavati značajne i važne informacije i uvide. Na taj je način od ukupnog broja intervjua N=367 izdvojeno N=127 intervjua.

Potom je izabranih 127 intervjua ustupljeno doktorandici na korištenje, a na temelju pisanog ugovora sklopljenog u siječnju 2014. god. između doktorandice i nevladine udruge *Documenta*.

U drugoj fazi uzorkovanja, na uzorku od N=127 intervjua, provedeno je poduzorkovanje narativa. S obzirom da su svi ispitanici bili zainteresirani iznijeti svoja sjećanja, prvotno uzorkovanje narativa bila jest bolja strategija od uzorkovanja ispitanika, jer pridonosi manjoj redukciji podataka i manjem utjecaju istraživača na podatke. Uzorkovanjem narativa odabiremo kazivače (jedinice analize) na temelju varijabilnosti podataka koja nam kasnije može omogućiti veći potencijal za pronalaženje novih podataka, uvida ili perspektiva⁵⁹.

Uzorkovanjem narativa, poduzorak intervjua zaustavio se na N=47 intervjua, te su u analizu dodana još tri intervjua (po kriteriju pogodnosti mjesta Domovinskim ratom) kako bismo konačan uzorak zaokružili na N=50 intervjua. Poduzorak intervjua, kao konačni uzorak doktorske disertacije, kroz završnu je fazu uzorkovanja i prvu fazu obrade i analize podijeljen u narativne jedinice (ponavljajući narativi o Domovinskom ratu) s ciljem dubinske interpretacije različitih značenja koja sudionici sami pripisuju Domovinskom ratu i događajima vezanima za Domovinski rat.

⁵⁸ U odabiru namjernog uzorkovanja, istraživač traga za onim mjestima na kojima se čini da bi se odgovori mogli najvjerojatnije pojaviti (Denzin i Lincoln, 2011:245; Silverman, 2006:307).

⁵⁹ Začetnici kvalitativne metodologije (*grounded theory*, GT) Corbin i Strauss, čije pojedine procedure u analizi koristimo, napominju da je reprezentativnost koncepata, a ne ispitanika, ključna u odabiru namjernog uzorka istraživanja koje želi rezultirati novim uvidima u predmet istraživanja (Corbin i Strauss, 1998).

Tablica 1. Uzorak prema socio-demografskim obilježjima (N=50).

Regija	Grad	Spol	Dob	Etnicitet	Obrazovanje
Središnja Hrvatska N= 15	Zagreb N=9	M N=10	30-39	hrvatska N=11	SSS N=3
	Novska N=1		40-49 N=2		
	Hrvatska	Ž N=5	50-59 N=4	srpska N=4	VŠS N=3
	Kostajnica N=1		60-69 N=6		VSS N=9
	Sisak N=3		70-79		
	Glina N=1		80-89 N=2		
			90-99 N=1		
Istočna Hrvatska (Istočna i Zapadna Slavonija) N=8	Vukovar N=3	M N=2	30-39 N=2	hrvatska N=7	SSS
	Slavonski Brod		40-49 N=1		
	N=1	Ž N=6	50-59 N=2		VŠS N=3
	Pakrac N=2		60-69 N=1		VSS N=5
	Osijek N=1		70-79 N=1		
			80-89		
Sjeverni Jadran N=2	Rijeka N=1	M N=1	30-39 N=1	hrvatska N=1	SSS
	Poreč N=1		40-49		
		Ž N=1	50-59 N=1	iz miješanog	VŠS
			60-69	braka N=1	VSS N=2
			70-79		
			80-89		
Lika N=7	SAO Krajina	M N=4	30-39	hrvatska N=6	SSS N=5
	(Ličko Petrovo		40-49 N=2		
	Selo, Tenja)	Ž N=3	50-59 N=4	srpska N=2	VŠS N=2
	N=2		60-69 N=1		VSS
	Kijevo N=1		70-79		
	Saborsko N=3		80-89 N=1		
	Drniš N=1				
Srednji i Južni Jadran (Dalmacija) N= 16	Split N=4	M N=11	30-39 N=3	hrvatska N=14	SSS N=2
	Dubrovnik		40-49 N=3		
	N=6	Ž N=5	50-59 N=1	srpska N=2	VŠS N=4
	Cavtat N=1		60-69 N=9		VSS N=10
	Konavle N=1		70-79		
	Vodice N=1		80-89		
	Zadar N=3				
Šibenik N=1					
Bosna i Hercegovina N=2	Bihać N=1	M N=2	30-39	hrvatska N=2	SSS
	Mostar N=1		40-49 N=1		
		Ž N=0	50-59		VŠS
			60-69 N=1		VSS N=2
			70-79		
			80-89		
UKUPNO N=50		M N=30	30-39 N=6	hrvatska	SSS N=10
	Ž N=20	40-49 N=9	N=41		VŠS N=12
		50-59 N=12	srpska N=8		
		60-69 N=18	iz miješanog		VSS N=28
		70-79 N=1	braka N=1		
		80-89 N=3			
		90-99 N=1			

3.1.3.3. Analiza narativa

Kao najprimjereniji daljnji korak u nastavku uzorkovanja i obradi i analizi podataka dobivenih intervjuima oralne povijesti odabrana je analiza narativa. Analiza narativa proizlazi iz konstrukcionističkog pristupa na kojem je rad teorijski utemeljen, odnosno analiza narativa u potpunosti je u skladu s epistemološkim društvenokonstruktivističkim polazištem rada. Analiza narativa bila je usmjerena na dubinsko sagledavanje iskustava i načina na koje kazivači u okvirima svoje vlastite sociokulturne situiranosti interpretiraju rat i s njime povezane događaje te na identifikaciju značenja koje kazivači ratu pridaju, a koja se konstruiraju u iznošenju njihovih osobnih perspektiva. Treba naglasiti da je kazivačeva priča nužno smještena u određeni društveni kontekst te je unutar tog konteksta oblikovana u narativne kategorije. Analiza narativa obuhvaća mikroanalizu teksta s ciljem ekstrahiranja perspektiva kazivača i kontekstualne prirode "realnosti". Također, završni je izvještaj rezultat kolaborativnog rada između istraživača i sudionika istraživanja.

Riessman prirodu i namjeru analize narativa sumira određujući analizu narativa "kao načine na koje protagonisti interpretiraju svijet oko sebe i svoja djelovanja, a zadatak istraživača jest da sistematski interpretira njihove interpretacije" (Riessman, 1993:5).

Model tematske analize narativa (tematski najčešći narativi o Domovinskom ratu koji proizlaze iz intervjua) kao i načelo maksimalne varijacije (Miles i Huberman, 1994., Lindlof i Taylor, 2002.) na regionalnoj, etnonacionalnoj i profesijskoj osnovi, provedeni su do trenutka teorijske saturacije tema i narativa koji se u intervjuima pojavljuju. Slijedom tematske analize narativa, formalna točka teorijske saturacije određena je brojčano. Kodovi konceptualizirani na temelju ponavljajućih narativa potom su se iterirali do točke zasićenosti, odnosno do trenutka u kojem su se prestale pojavljivati daljnje varijacije među kodovima, grupama kodova i subkategorijama⁶⁰.

Narativ, kao osnovnu jedinicu analize u doktorskoj disertaciji, definirali smo kao diskurzivnu formu kroz koju se događaji i zbivanja oblikuju u osobne diskurse, a u odnosu na značenja koja kazivači tim događajima i zbivanjima pridaju. Narativi stoga omogućuju organizaciju događaja, iskustava i doživljaja. S obzirom da doživljavamo život kroz koncepte prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, narativ je povezan s vremenom kao fundamentalnom

⁶⁰ Teorijska saturacija nužno ne znači da se ne pojavljuju novi kodovi i kategorije već da daljnja analiza u odnosu na ustanovljene kodove i kategorije ne mijenja njihovu strukturu i relacije te ne dovodi do novih spoznaja.

značajkom društvenog djelovanja. Jedinice narativne analize u ovom istraživanju su osobni narativi o ratu koji slijede vremensku strukturu.

Narativi o Domovinskom ratu definirani su kao stavovi, mišljenja, iskustva, perspektive i sjećanja koje kazivači iznose o ratu u obliku diskurzivnih formi. S ciljem dubinskog sagledavanja Domovinskog rata, tematska analiza narativa istražuje odnos osobnih priča o ratu s presjekom širih ratnih zbivanja, te načine na koje su osobne priče kazivača o ratu povezane unutar jednog šireg narativa recepcije Domovinskog rata.

3.1.3.4. Specificiranje koraka u obradi i analizi podataka dobivenih metodom intervjua oralne povijesti: uporaba procedura i postupaka utemeljene teorije (*grounded theory*)

U obradi i analizi podataka dobivenih intervjuiima oralne povijesti, sve smo intervjue sagledavali kao interaktivne tekstove o Domovinskom ratu. Te interaktivne tekstove smo sagledavali u odnosu na tematske narative koje iz intervjua proizlaze, u odnosu na kontekst istraživanja, uzorke i sheme koji se u intervjuiima ponavljaju, te u odnosu na izostanak pojedinih značajnih narativa o Domovinskom ratu iz ukupnih intervjua (*silences*).

Krećući iz društvenokonstruktivističke perspektive, slijedili smo razvoj kontekstualnih tema koje su analizirane unutar sociopovijesnog i vremenskog konteksta u kojemu se pojavljuju, a utemeljene su na razumijevanju perspektiva kazivača.

Počevši od transkripata intervjua kao interaktivnih tekstova, a s obzirom na predmet istraživanja i teorijske postavke rada, izdvojili smo narativne forme koje strukturalno i tematski izvire iz intervjua. Osnovni je analitički postupak u disertaciji bio konceptualizacija strukturalnih tematskih narativa u teorijske kodove.

U skladu s istraživačkim postavkama rada, u pojedinim dijelovima analize koristili smo konstruktivistički pristup utemeljene teorije, koji nužno uključuje sociokulturni kontekst te uključenost perspektiva istraživača i sudionika istraživanja u njihovim pogledima na *realnost*. Naglasak jest na sociološkoj konstruiranosti podataka u njihovoj osnovi.

Elemente pristupa utemeljene teorije koristili smo u metodološkom postupku izdvajanja substantivnih i potom teorijskih kodova, te u daljnjoj konceptualizaciji seta kodova (*family codes*). Korištenjem određenih procedura metodologije utemeljene teorije htjeli smo naglasiti da u tematskoj analizi narativa krećemo od podataka koji proizlaze iz intervjua, odnosno da slijedimo perspektive i stajališta koje sami kazivači iznose u intervjuiima.

Perspektive i stajališta kazivača koji su prisutni u intervjuiima o Domovinskom ratu izdvajaju se u narativne jedinice, te se uzimaju za indikatore i odrednice istraživanja kojima se pridružuje konceptualna oznaka koda. Status koda stekli su oni narativi koji su se 1) ponovili barem tri puta, 2) narativi koji bez obzira na broj ponavljanja donose nove podatke i spoznaje o Domovinskom ratu, a u usporedbi sa ostalim izvorima, 3) narativi kod kojih je osobna perspektiva kazivača vrlo snažno izražena, a koja je ujedno u uskom odnosu s teorijskim

postavkama rada⁶¹, 4) narativi koji se ne pojavljuju u kontekstu recepcije i osobnih doživljaja rata, a pretpostavka jest da bi mogli izostati⁶².

Nakon stvaranja substantivnih kodova, do stvaranja teorijskih kodova, kategorija i konačnog izvještaja⁶³ vodi istraživačeva konceptualizacija podataka, ne podaci sami po sebi ("sirovi podaci"). Konceptualizacija podataka u kodove, odnosno konceptualizacija tematskih narativnih formi kao osnovnih jedinica analize, odvijala se na temelju teorijskih postavki rada te dubinskog uvida u perspektive kazivača o Domovinskom ratu u stalnoj provjeri i usporedbi s drugim postojećim pisanim i usmenim izvorima.

U tom procesu obrade i analize - vođenim teorijskim postavkama rada, stalnom usporedbom među narativima i verifikacijom intervjua s drugim različitim izvorima o Domovinskom ratu - kodovi su se poopćavali, grupirali i specificirali. Svaki kod pridružen ponavljajućim narativnim tematskim jedinicama bio je provizoran, te je "zaslužio" status koda i subkategorije svojom dosljednom prisutnošću u intervjuiima ili relevantnošću u odnosu na teorijske pretpostavke rada. Utemeljenost kodova i subkategorija stoga je analitički demonstrirana dosljednošću ponavljanja i proizlaženjem iz teorijskih postavki rada.

Prvi substantivni kodovi u obliku narativnih formi izdvojeni su *ad hoc*, a daljnji postupak otvorenog kodiranja nadalje je provoden u tijesnoj vezi s perspektivama kazivača. Teorijski kodovi konceptualizirani su kroz sagledavanje međuodnosa između tematskih narativa proizašlih iz perspektiva, odnosno odgovora kazivača. Konceptualizacija kodova i subkategorija izvođena je u odnosu na tematsku strukturu intervjua te u odnosu na prethodne teorijske postavke rada. Kodovi i kategorije stalno su preispitivani u odnosu na:

1. Subjektivne dojmove kazivača o početku, tijeku i kraju Domovinskog rata, te njegovim posljedicama u sadašnjosti
2. Uzroke Domovinskog rata
3. Tijek i trajanje Domovinskog rata

⁶¹ Narativi koji su se izdvojili u odnosu na teorijske postavke rada trebali bi ujedno biti vrlo važni za razumijevanje karaktera Domovinskog rata u njegovom širem sociokulturnom kontekstu.

⁶² U analizi rezultata obraća se posebna pažnja i na izostajuće narative iz narativa recepcije Domovinskog rata od strane običnih ljudi. Istraživanja poduzeta metodom oralne povijesti mogu pružiti dubinske i osobne uvide u predmet istraživanja, no isto tako nedostatak određenih iskaza ili narativa, odnosno nepojavljivanje/izostanak neke teme ili narativa može sugerirati na problematična ili osjetljiva područja o istraživanom problemu.

⁶³ Napominjemo da koristimo neke elemente istraživačkog pristupa, odnosno kvalitativne metodologije utemeljene teorije. Određene procedure koriste se u stvaranju kodova i daljnjoj konceptualizaciji kodova i kategorija. Istraživanje ne rezultira izgradnjom nove teorije, što jest krajnji cilj utemeljene teorije, već stvaranjem narativnog izvještaja koji sumira najvažnije izvorne rezultate istraživanja.

4. Posljedice Domovinskog rata

5. Ulogu različitih aktera (političari, zapovjednici, vojnici, medijski djelatnici, osoblje bolnica, obični građani) u Domovinskom ratu

6. Djelovanja i ponašanja vojnika i civila u Domovinskom ratu

7. Stanja u različitim gradovima u Domovinskom ratu

8. Kontekstualne odnose (prijasnji odnosi u Jugoslaviji među republikama i među ljudima)

9. Ulogu vanjskih faktora (UNPROFOR, međunarodna zajednica) u Domovinskom ratu

10. Dodatne okolnosti koje se pojavljuju i isprepliću sa Domovinskim ratom i utječu na njega

11. Akcijske i interakcijske strategije koji akteri koriste u odnosu na Domovinski rat

U postupku tematske obrade i analize narativa dobivenih dubinskim intervjuiima oralne povijesti, prvotno je izdvojeno ukupno 60 kodova. Svaki od tih kodova empirijski je utemeljen na način da se ponovio više od tri puta u analizi narativa, te je ušao u daljnju analizu s obzirom na teorijske postavke rada (naknadna teorijska verifikacija ili teorijska relevantnost koda).

Izdvojeni teorijski kodovi su:

1) osobni doživljaj početka rata, 2) međuljudski odnosi prije rata, 3) specifična atmosfera rata u pojedinom mjestu, 4) socijalna zajednica, druženja u ratu, promjena osobnih života u okolnostima rata, 5) ponašanja srpskog stanovništva u Hrvatskoj uoči početka rata, 6) solidarnost u ratu, 7) osobni doživljaj završetka rata, 8) osobni i kolektivni doživljaj promjene okoline tijekom rata, 9) doživljaj prijašnjeg života u Jugoslaviji, 10) odnos prema religijskom identitetu (prije rata i u ratu), 11) odnos prema nacionalnom identitetu (prije rata i u ratu), 12) branitelji, 13) naoružavanje HV, 14) primjećivanje razlika u vojsci, 15) uloga UNPROFOR-a, 16) uloga medija u ratu, 17) Oluja, 18) stanje Hrvatske vojske uoči rata, 19) Ante Gotovina, 20) Slobodan Milošević i mitinzi istine, 21) uvođenje višestranačja u Hrvatskoj, 22) postavljanje barikada, 23) uloga počinitelja u ratu i osuda drugoga, 24) vojska u vremenu nakon rata, 25) JNA, 26) stav međunarodne zajednice prema ratu u Hrvatskoj, 27) odnos prema Franji Tuđmanu, 28) gradovi nakon rata, 29) Haag, svjedočenja i odnos prema sudu, 30) obiteljska prošlost i njen utjecaj na rat, 31) odnos pojedine vojske prema zarobljenicima, 32) branitelji nakon rata (nezadovoljstvo branitelja), 33) neosvijetljene i historiografski

nepriznate akcije u Domovinskom ratu, 34) govor mržnje, 35) obavještajne službe, 36) izbjeglištvo (život u izbjeglištvu, izbjeglički kartoni), 37) logori i zatvori, 38) ustaše i četnici, 39) direktni kontakti visokih vojnih srpskih i hrvatskih vojnika ili dužnosnika, 40) deložacije iz stanova, 41) komunikacija vlasti i civila građana, 42) odnos srpskog stanovništva prema hrvatskom i vice versa, 43) vojska SAO Krajine, 44) izbjeglička kolona, 45) smrtno stradali članovi obitelji, 46) ekonomska situacija neposredno prije rata, 47) uloga žene u ratu (uloga civila u ratu), 48) vojnici suprotne nacionalnosti u hrvatskoj vojsci, 49) sjećanja na razdoblja prije Drugog svjetskog rata, sjećanja na Drugi svjetski rat i NDH, 50) odnos policije prema stanovništvu, 51) MASPOK/Hrv. proljeće, Ustav 74., 52) značajne (konfliktne) političke situacije i implikacije komunizma 53) manipulacije nacionalnom prošlošću, 54) hrvatska vlast i odgovornost hrvatske države u ratu, 55) pljačka u ratu, 56) promjene političkih stranaka i polit. mišljenja u vremenu rata, 57) strah srpskog stanovništva (i vojnika), 58) manipuliranje i polit. propaganda srpske strane, 59) mržnja prema hrvatskom, brutalnost uništenja, progoni i ubijanja, 60) rat u Bosni.

U daljnjoj obradi i analizi teorijskih kodova, najveći je naglasak stavljen na metodu stalne usporedbe (*"method of constant comparison"*), "teorijsku osjetljivost" istraživača⁶⁴ te na otkrivanje teorijskih subkategorija (setova kodova) koje proizlaze iz sustavne poredbene analize (*"trust in emergence"*). Uspoređivali su se narativi unutar jednog intervjua, narativi među intervjuiima, narativi koji proizlaze iz intervjua s drugim podacima o Domovinskom ratu, narativi s konstruiranim kodovima, kodovi s drugim kodovima i konstruiranim subkategorijama, subkategorije s drugim subkategorijama, te kodovi i subkategorije s teorijskim postavkama rada.

Odgovarajući na osnovno istraživačko pitanje – Kako su Domovinski rat doživjeli obični ljudi?, ponavljajući narativi koji sačinjavaju teorijske kodove neprestano su se verificirali i uspoređivali. Ustanovljavanjem sličnosti i stalnom usporedbom među narativima i teorijskim kodovima, kodovi su se grupirali u setove kodova ili subkategorije. Setovi kodova ili subkategorije su različite razine općenitosti, no nisu hijerarhijski rangirane. S obzirom da je za istraživačku perspektivu važno polazište socijalne konstruiranosti sjećanja, odnosno samih osobnih uvida o ratu 20 godina nakon rata, narativne kategorije koje proizlaze iz odgovora

⁶⁴ Teorijska osjetljivost istraživača odnosi se na mogućnost istraživača da vidi relevantne podatke i iz njih izvede kategorije i teoriju. Poznata je Glaserova izjava da, onaj tko nije u stanju konceptualizirati, neka ne koristi *grounded theory* (Glaser i Strauss, 1967).

kazivača nisu rangirane po važnosti. Zbog jednake važnosti osam dobivenih subkategorija, odnosno zbog njihove jednakovrijednosti kao perspektiva i percepcija običnih ljudi o ratu određenih društvenim i kulturnim kontekstom, radije koristimo izraz seta kodova (*family codes*) ili subkategorije, nego kategorija i glavnih kategorija. Sve subkategorije koje imaju eksplanatornu snagu s obzirom na važnost u odnosu na Domovinski rat, ili teorijske postavke rada, ušle su u konačnu analizu.

Setovi kodova (*family codes*) ili subkategorije osnovni su gradbeni materijal konačnog izvještaja.

Naposljetku je 40 teorijskih kodova, izdvojenih na temelju odgovora kazivača, teorijskih postavki i cilja istraživanja, konceptualizirano u osam setova kodova, ili subkategorija.

Vodeći se smjernicama za kvalitativnu analizu podataka *QUAGOL*, softverski programski paket *QDAminer* počeli smo koristiti u drugom stadiju analize, u samom procesu kodiranja, a nakon što su teorijski kodovi bili ekstrahirani ((Bernadette Dierckx de Casterle et al., 2012).

Setovi kodova (*family codes*) ili subkategorije su:

1 "poimanje identiteta i poimanje zajedništva u Jugoslaviji"

Odnos prema nacionalnom identitetu u vremenu Jugoslavije

Odnos prema religijskom identitetu u vremenu Jugoslavije

Doživljaj prijašnjeg života i međuljudskih odnosa u Jugoslaviji

2 "kako prošlost određuje i utječe na Domovinski rat"

Odnos prema nacionalnom identitetu – utjecaj nacionalnih identiteta iz prošlosti i njihove implikacije na Domovinski rat

Obiteljska prošlost i njen utjecaj na rat

Percepcije o ustašama, četnicima i partizanima

Javna sjećanja na razdoblje Drugog svjetskog rata i na Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH) u kontekstu Domovinskog rata

MASPOK/ Hrvatsko proljeće

Posljedice gušenja MASPOKa/Hrvatskog proljeća u Jugoslaviji i politički utjecaji komunističkog režima na daljnja zbivanja u SFR Jugoslaviji i na pojavu novog rata

3 "predratno razdoblje i početak rata"

Odnos prema nacionalnom identitetu neposredno prije rata

Osobni doživljaj početka rata

Mitinzi istine, Slobodan Milošević

Postavljanje barikada

Odlazak Srba iz Hrvatske uoči rata

Odnos prema Srbima i iskustva Srba koji su ostali u Hrvatskoj na početku rata

4 "Svjedočenja i percepcije o životu u Hrvatskoj u vremenu rata"

Specifična atmosfera rata u pojedinom gradu i mjestu u Hrvatskoj

Sjećanja na najuništenija mjesta u Hrvatskoj u ratu

Šokiranost mržnjom i brutalnošću uništenja hrvatskoga, Hrvata i hrv. imovine za vrijeme rata

Pljačka u ratu

Primjeri solidarnosti u ratu

Logori i zatvori

Ranjeni i ubijeni članovi obitelji i/ili prijatelji

Deložacije i izbacivanje iz stanova

Život hrvatskih obitelji u izbjeglištvu za vrijeme rata

5 "Ratište Domovinskog rata– uloge različitih ratnih i civilnih aktera"

Uloga medicinskog osoblja u ratu

Uloga medija u ratu

Uloga branitelja u ratu (početak rata / primjećivanje različitog odnosa spram nesrba u JNA vojsci i izoliranje hrvatskih časnika, naoružavanje HV i stanje Hrvatske vojske uoči rata, branitelji u ratu, vojnici suprotne nacionalnosti u HV , odnos HV prema srpskim vojnicima)

Percepcije o akciji Oluja (kod izbjeglička kolona)

JNA i vojska SAO Krajine

6 "Uloga međunarodne zajednice u ratu"

Uloga UNPROFORa i drugih međunarodnih zajednica

Stav međunarodne zajednice prema ratu u Hrvatskoj

7 "Uloga hrvatske politike u Domovinskom ratu"

Uvođenje višestranačja u Hrvatskoj

Odnos prema Franji Tuđmanu

Uloga tajnih službi u ratu

Hrvatska vlast i odgovornost hrvatske države

8 "Doživljaj završetka rata i mišljenja o ratu iz današnje perspektive"

Osobni doživljaj završetka rata

Branitelji nakon rata (nezadovoljstvo branitelja)

Hag, svjedočenja i odnos prema sudu

3.2. SUBKATEGORIJE I DISKUSIJA

U teorijskom dijelu rada operacionalizirali smo ključne koncepte i sociološke međuodnose⁶⁵ na temelju kojih smo pristupili empirijskom istraživanju kolektivnih sjećanja na Domovinski rat. U opisu metodologije u prethodnom poglavlju transparentno smo izložili sve korake korištene u empirijskoj analizi.

U ovom dijelu rada prikazat ćemo subkategorije dobivene provedbom tematske analize narativa na podacima dobivenim polustrukturiranim dubinskim intervjuima oralne povijesti.

Subkategorije su grupirane u osam setova kodova koje smo nominalno naveli u prethodnom poglavlju. Diskusija koja se iznosi na temelju konstruiranih subkategorija predstavlja izvorne rezultate istraživanja.

U predstavljanju rezultata subkategorije su poredane po strukturalnoj i temporalnoj logici kazivačevih perspektiva o Domovinskom ratu, no naglašavamo da je završna interpretacija rezultata vođena teorijskim polazištima rada te izvornim saznanjima koji se u obliku narativnih cjelina pojavljuju u podacima, odnosno odgovorima i perspektivama naših kazivača. Interpretacija stoga ne slijedi strukturalnu niti vremensku logiku, već je vođena izvornim znanstvenim spoznajama koji su rezultat teorijskih postavki rada i kolaborativnog odnošenja istraživača i kazivača prema istraživanom fenomenu.

Analiziraju se narativi koji stoje za perspektive, stavove, mišljenja, iskustva i sjećanja 50 kazivačica i kazivača o Domovinskom ratu.

3.2.1. Poimanje identiteta i poimanje zajedništva u vremenu Jugoslavije

Subkategorija " Poimanje identiteta i poimanje zajedništva u vremenu Jugoslavije" sastoji se od seta sljedeća tri teorijska koda:

Odnos prema nacionalnom identitetu u vremenu Jugoslavije

Odnos prema religijskom identitetu u vremenu Jugoslavije

Doživljaj prijašnjeg života i međuljudskih odnosa u Jugoslaviji

Prilikom konceptualizacije subkategorije " Identiteti i poimanje zajedništva u vremenu Jugoslavije " analizirana su sljedeća pitanja iz upitnika:

⁶⁵ Međuodnos kolektivnih sjećanja i zajednice; kolektivnih sjećanja i nacije; kolektivnih sjećanja i odnosa moći u društvu; kolektivnih sjećanja i identiteta; kolektivnih sjećanja i metode oralne historije.

8.⁶⁶ Tko je najviše utjecao na formiranje Vaših stavova i na koji način?

9. Kakav ste odnos imali prema nacionalnom identitetu u obitelji i Vi osobno?

(Možete li nešto reći o Vašem osobnom nacionalnom identitetu? Koliko vam je bio važan nacionalni identitet? Je li se Vaš odnos prema nacionalnom identitetu mijenjao?)

10. Kakav je Vaša obitelj imala odnos prema vjeri i religiji?

(Ukoliko je Vaša obitelj bila religiozna, na koji način su se upražnjavali vjerski običaji? Ukoliko je Vaša obitelj bila religiozna kako ste se osjećali u odnosu na službeno prihvaćeni ateizam u bivšoj Jugoslaviji? Je li se Vaš osjećaj religijske pripadnosti mijenjao i na koji način?)

11. Jesu li se u okviru Vaše obitelji pratili politički događaji?

12. Jeste li Vi pratili političke događaje?

(U kojoj mjeri ste bili zainteresirani za političke događaje? Jeste li smatrali da postoji nesuglasje između službene interpretacije političkih događaja i njihovog stvarnog značenja?)

13. Kakav ste stav imali prema "bratstvu i jedinstvu"?

(Jeste li vjerovali u "bratstvo i jedinstvo"? Smatrate li da su narodi i narodnosti bivše Jugoslavije bili ravnopravni?)

Odnos prema nacionalnom identitetu u vremenu Jugoslavije

U odgovorima na pitanja o doživljavanju svojih nacionalnih identiteta u Jugoslaviji 1960-ih i 1970-ih godina, naši kazivači većinom izražavaju i ističu uključiv odnos prema pripadnicima suprotnih nacionalnosti⁶⁷. Iako ta većina kazivača svoj nacionalni identitet jasno izražava kao hrvatski ili srpski⁶⁸, svi kazivači ističu vrlo uključiv odnos naspram drugih nacionalnosti. Stoga kazivači navode kako diljem bivše Jugoslavije, unatoč jasnoj svijesti stanovnika o hrvatskoj ili srpskoj nacionalnoj pripadnosti, podjele na nacionalnoj osnovi nisu bile izražavane. Kazivači iznose: *"vladali su dobri međususjedski odnosi"*; *"ljudi su bili izmiješani"*; te *"razlike se nisu pravile"*.

⁶⁶ 8. je redni broj pitanja iz Upitnika originalnog istraživanja *Documente*. Cjelokupni Upitnik nalazi se u prilogu disertacije.

⁶⁷ Važno je istaknuti da se pretežito uključiv odnos prema drugim nacionalnostima odnosi na vrijeme prije podizanja nacionalnih tenzija uoči rata, odnosno do 1987. god. prije početka tzv. Mitinga istine te postavljanja prvih barikada 1990. god. koje su bile prijelomnica podizanja nacionalnih tenzija. Kao prva veća neslaganja na međunacionalnoj osnovi koja se mogu vezivati za početke raspada Jugoslavije, kazivači ističu štrajk kosovskih rudara početkom 1980-ih god. Zaoštavanje nacionalnih odnosa osjetilo se i za vrijeme ranih 1970-ih uslijed MASPOK-a i Hrvatskog proljeća, no ta su međunacionalna neslaganja bila drugačije naravi od onih predratnih. Događaji za vrijeme MASPOK-a bit će zasebno analizirani u setu kodova "Kako prošlost određuje i utječe na Domovinski rat".

⁶⁸ Svi kazivači su ili hrvatske ili srpske nacionalnosti, N=42 Hrvati, N=7 građani Hrvatske srpske nacionalnosti, N=1 kazivač iz miješane hrvatsko-srpske obitelji.

Značajan je i broj kazivača koji ističu gotovo "nesvjesnost" o nacionalno-identitetskoj pripadnosti u vremenu 1960-ih i 1970-ih god. Kazivači se izražavaju na sljedeći način:

(Ispitivač; Kad govorimo o nacionalnom identitetu, jeste li tu primjećivali razliku između sebe i Vaših vršnjaka? Je li tu postojalo nekih možda sukoba ili nesuglasica?)

"Do 1970. godine ne. To jednostavno nije bila tema. I unatrag to onda kad sam se dosjećao... U osnovnoj školi, recimo, di sam bio do '68. godine, neka imena i prezimena bismo poslije jasno prepoznali kao srpska. Ili kao Bošnjaka. Par Makedonaca, itd. Al' to ono kad se sjetim. A pa da, vidiš, to ime i prezime, to zapravo je vezano uz to. Tada naprosto nije bila tema. Nije bilo niti onog stava kao: "Meni je svejedno 'ko je odakle". Ne, nego ja nisam uopće znao da postoji takvo nešto biti odavde, a ne odande. Ili tome slično."

Dok pojedini kazivači tek ističu svijest o hrvatstvu kao nacionalnom identitetu, a pritom ostaju bez ograda prema drugim nacionalnostima i narodima u Jugoslaviji, stanovit je broj i onih kazivača koji ističu međunacionalne napetosti u vremenu Jugoslavije. Ističu da te napetosti nisu eskalirale radi prirode komunističkog režima koji nije dopuštao da napetosti javno postoje, no na razini socijetalnih zajednica i sociokulturnog načina življenja te su razlike i napetosti bile prisutne, te ponekad vrlo izražene. Neki kazivači, a osobito pripadnici muškog spola koji potječu iz obitelji čiji očevi nisu bili dijelom partizanskog pokreta, a bili su dijelom ustaškog ili domobranskog pokreta tijekom Drugog svjetskog rata, ističu negativna iskustva vezana za pokušaje izražavanja njihovog hrvatskog identiteta u jugoslavenskom režimu. Jedan kazivač navodi:

"(...) Evo, mi ovdje na neki način, izolirani smo. Iako pripadamo Kijevu, ovaj zaseok, 7 kilometara od Kijeva, ali oko nas su sve pravoslavna sela. Cetina, tu gore Uništa, koja su bila 70 % Srbi. Moja sestra, 2 brata, njih ovdje 30 išli su pješice odovuda u Cetinu u školu. Znači, u Cetinu, mjesto gdje nije bilo Hrvata. Jasno da su se te razlike uvijek... Dolazilo je do sukoba. Tukli su se između. Odmah se znalo. Provociralo se(...)"

Odnos prema religijskom identitetu u vremenu Jugoslavije

U odgovorima na pitanja o doživljavanju svojih individualnih i kolektivnih religijskih identiteta u Jugoslaviji, a prije porasta ratne napetosti sredinom 1980-ih god., u odgovorima naših kazivača mogu se iščitati stajališta o različitom odnosu jugoslavenskog režima prema religijskom identitetu u SR Hrvatskoj. Kazivači ističu zaoštren odnos režima prema katoličkom religijskom identitetu.

Stoga većina kazivača hrvatske nacionalnosti koja ističe njegovanje svog katoličkog religijskog identiteta, istovremeno ističe negativan odnos komunističkog režima prema tome.

S obzirom da je Hrvatska regionalno podjeljena zemlja, te postoje velike razlike u odnosu na sastav stanovništva te na religijske i tradicijske običaje u različitim krajevima Hrvatske, religijski identitet biva više ili manje izražen s obzirom na regiju Hrvatske. Tako se tradicija katoličanstva u Hrvatskoj više uočava od strane kazivača koji su i u vremenu Jugoslavije živjeli u regiji SR Hrvatske povijesno obilježenoj životom stanovništva hrvatske nacionalne pripadnosti, te stoga i katoličkog opredjeljenja. Ti su kazivači imali različita iskustva s jugoslavenskim režimom u svom prakticiranju katoličanstva tijekom života u Jugoslaviji, a neki su zbog toga nailazili na zaoštreni antagonizam komunističkog režima.

"Ovako... Dubrovnik je ipak bio malo specifičan. Tako da, u crkvu se možda lakše odlazilo nego u nekim drugim mjestima. Međutim, bilo je ipak nekih malih represija. Dok sam ja bila u srednjoj školi, znam za Božić, polnočku, da bi neki išli Stradunom i gledali tko ide u crkvu. Pa bi to onda... Neki! Samo neki profesori. Ne bi svi. Sutra odmah na prvom satu bi te ispitivali, jer su znali da si bio na misi. Nije nitko rekao: "Ne smiješ ići u crkvu!" Ali si imao neke sitne neugodnosti, što nije bilo lijepo."

Većina kazivača⁶⁹ iznosi mišljenje da je katolički religijski identitet za vrijeme komunističkog režima u Jugoslaviji smio biti istican, ali je to od strane komunističkog režima bilo na latentan ili otvoren način osuđivano. Kazivači govore:

"Na katolički Božić bilo je jako neodgovorno izostat iz škole";

"Nisi mogao biti direktor neke radne organizacije, na određenom položaju i ići u crkvu. Što su ljudi u tajnosti radili, ne znam, ali javno su trebali biti ateisti."

Značajan je broj kazivača koji ističu da su nailazili na vidno zaoštreni antagonizam od strane komunističkog režima.

⁶⁹ Većina kazivača je hrvatske nacionalnosti, N=41 od ukupno N=50

"Stanovnici ovoga mjesta su išli, recimo, u Crkvu. To nam je bilo pod normalno. Ideš u crkvu, ideš na vjeronauk. Ovdje je u to vrijeme bila stanica policije. Milicije u to vrijeme. (...) Tu su bili manje-više učitelji koji su bili srpske nacionalnosti. I nama, na neki način, u školi je bilo već dano do znanja da taj vjeronauk, ta Crkva, nisu nešto dobro. Ali, ipak smo mi, bez obzira na njihove upite i na to... Naravno sa svojim roditeljima odlazili u tu crkvu. Mada smo imali i prigovore poslije."

Doživljaj prijašnjeg života i međuljudski odnosi u Jugoslaviji

U prethodnim smo kodovima naznačili postojanje povremenih trzavica u svakodnevnom životu u vremenu mirnih razdoblja u SFR Jugoslaviji vezanih za nacionalni i religijski identitet. Ipak, većina naših kazivača izražava pozitivan odnos naspram uvjeta života u Jugoslaviji. I oni kazivači koji ističu tenzije spram nacionalnog ili religijskog identiteta, iznose mišljenja o svom dobrom ekonomskom statusu u Jugoslaviji. Stajališta i perspektive većine naših kazivača pokazuju da je njihov doživljaj života u Jugoslaviji u smislu životnog standarda i kvalitete života, te materijalnog blagostanja, bio na jednom visokom nivou. Većina kazivača također izražava mišljenje da je životni standard u Jugoslaviji bio bolji u usporedbi sa životom danas u Hrvatskoj. Kazivači ističu pristojan život osobito kod obitelji srednjeg staleža te gospodarski uzlet u raznim gradovima SR Hrvatske u tadašnjoj SFR Jugoslaviji. Kazivači govore o *"vrlo dobrom životu"* u Vukovaru, Drnišu, Kijevu, Cavtatu, Kutini. Također ističu zadovoljstvo međuljudskim odnosima u tom vremenu. Izražavaju se riječima: *"imali smo vrlo pristojno materijalno djetinjstvo", "moja mladost bila je zlatno doba", "u to vrijeme svi su radili, činilo se da sve napreduje, da se razvija, ..."*

Za razliku od percepcije o vrlo zadovoljavajućem životnom standardu, kazivači izražavaju podvojene stavove naspram ideje "bratstva i jedinstva", jugoslavenstva i komunizma kao političkih projekata.

S obzirom da neki kazivači svjedoče da je postojao stanovit antagonizam komunističkog režima prema njima radi isticanja hrvatskog identiteta ili katoličkog identiteta, isto tako, postojao je i antagonizam tih kazivača prema Jugoslaviji i njenom političkom i društvenom uređenju. Ti kazivači govore:

"Znate što ću vam reći, bratstvo i jedinstvo nije postojalo! Ono je postojalo na papiru. I u glavama ljudi koji su vladali državom."

S druge strane, neki kazivači izražavaju posve drugačije stavove i vjeru u jugoslavensku ideju "bratstva i jedinstva".

"Bratstvo i jedinstvo za mene je bilo nešto puno više od parole. Ja jednostavno, za mene to nije bila parola. Za mene je to bio život. Ja nisam vidio nikakav niti problem, niti potrebu o tome diskutirati da li je netko nešto drugo. Ja se nisam u tom trenutku, kao građanin Jugoslavije i socijalističke Hrvatske, ja nisam mogao uopće shvatiti što bi to značilo da netko je sad Srbin, a netko Hrvat. Ili Slovenac. Srbi u Hrvatskoj su govorili hrvatskije od mene. I

čistom ijekavicom, štokavskim narječjem. Oni nisu govorili drugačije. Nisu pisali drugačije. Nisu izgledali drugačije. Nisu se ponašali drugačije. Ja sam imao prijatelje Srbe. Zaljubljavao sam se u cure koje su bile Srпкиnje. Meni to nikad ni u jednom trenutku nije bilo da bi mi netko rekao: "Nemoj, ona je ovakva". Ili: "Nemoj s njim. On je ovakav". Za mene je to bilo apsolutno... Plus što sam se ja potpuno normalno osjećao, bez ikakvih igdje zadržci, bilo da sam se nalazio u Makedoniji, u Bosni, u Srbiji. Ja se nisam osjećao kao pripadnik nečeg drugog."

3.2.2. Kako prošlost određuje i utječe na Domovinski rat

Subkategorija "Kako prošlost određuje i utječe na Domovinski rat" sastoji se od seta sljedećih šest teorijskih kodova:

Odnos prema nacionalnom identitetu – utjecaji prošlosti

Obiteljska prošlost - utjecaj u obitelji prenošenih sjećanja na Domovinski rat

Percepcije o ustašama, četnicima, partizanima

Sjećanja na razdoblje Drugog svjetskog rata i NDH u Hrvatskoj

MASPOK/Hrvatsko proljeće

Značajne (konfliktne) političke situacije i implikacije komunizma

Prilikom konceptualizacije subkategorije "Kako prošlost određuje i utječe na Domovinski rat" analizirana su sljedeća pitanja iz upitnika:

3. Je li Vaša obitelj bila pogođena Drugim svjetskim ratom i ako jest, na koji način?

(Je li netko iz Vaše obitelji za vrijeme Drugog svjetskog rata boravio u zatvoru ili bio zatočen u nekom od logora? Je li netko iz Vaše obitelji ubijen? Možete li reći nešto o tome?)

4. Je li Drugi svjetski rat utjecao na Vaše obiteljsko nasljeđe i ako jest, na koji način?

(Jesu li teme vezane uz Drugi svjetski rat bile prisutne u obiteljskim pričama i na koji način? Npr. prešućivanje ili veličanje događaja vezanih uz Drugi svjetski rat. Je li postojala tzv. obiteljska tajna vezana uz sudjelovanje članova obitelji u Drugom svjetskom ratu? Je li odnos koji je u Vašoj obitelji postojao prema Drugom svjetskom ratu bio u suglasju sa službenim interpretacijama događaja u Drugom svjetskom ratu?)

5. Kakve ste Vi osobno imali osjećaje i stavove vezane uz Drugi svjetski rat, uz partizanski pokret, Nezavisnu Državu Hrvatsku?

6. Jesu li se Vaši stavovi i osjećaji vezani uz Drugi svjetski rat mijenjali i ako jesu, na koji način?

(Npr. u razdoblju Jugoslavije i nakon raspada Jugoslavije.)

7. Jeste li primjećivali da kod pojedinih ljudi postoje različita viđenja događaja u Drugom svjetskom ratu? (Kako su Vaši prijatelji bili odgajani u odnosu na Drugi svjetski rat, je li netko od Vaših prijatelja bio odgajan na način da ima drugačije viđenje Drugog svjetskog

rata od Vašeg? Jeste li razgovarali o tome i na koji način? Mislite li da je postojao prostor da se na privatnoj/osobnoj razini propituje odnos prema Drugom svjetskom ratu?)

15. Kakav ste stav imali prema samoupravnom socijalizmu?

(Društvenom uređenju kakvo je postojalo u Jugoslaviji.)

16. Kakav ste stav imali prema rješenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji?

(Federalizam, konfederalizam, Ustav iz 1974.)

17. Jeste li imali saznanja i informacije o tretmanu protivnika političkog uređenja u bivšoj Jugoslaviji i kakav je bio Vaš stav/odnos prema tome?

18. Jeste li bili informirani o događajima iz 1971. - Hrvatskom proljeću i kakav ste odnos imali prema tim događajima?

Odnos prema nacionalnom identitetu – utjecaji prošlosti

Prethodno smo naznačili da kod "odnos prema nacionalnom identitetu" u istraživanju daje najopsežnije i najvažnije rezultate. Sukladno s teorijskim postavkama rada koje upućuju na važnost sjećanja u izgradnji identiteta (i individualnih i kolektivnih), te u skladu s prirodom rata koji je vođen na etnonacionalnim osnovama, kod "odnos prema nacionalnom identitetu" prožima mnoge druge kodove te je dio različitih setova kodova. Set kodova, ili subkategorija "Kako prošlost određuje i utječe na Domovinski rat" sadrži kod "odnosa prema nacionalnom identitetu", s fokusom na reperkusije prošlosti vezane za nacionalna opredjeljenja i uvjerenja, koje su, kako se kasnije pokazalo, imale važnu ulogu kod pojave novog rata.

Među svim nedoumicama povijesnih i političkih sjećanja vezanih za Domovinski rat, danas zasigurno možemo reći da preteže broj povijesnih slaganja oko toga da se rat temeljio na jakoj političkoj propagandi Slobodana Miloševića i njegova projekta "Svi Srbi u jednoj državi" (Barić, 2005; Žunec, 2007; Valontić, 2010; Domazet-Lošo, 2011). U skladu s tim, većina naših kazivača, i hrvatske i srpske nacionalnosti, izražava mišljenje da je uspon Miloševićevih nacionalističkih težnji glavni uzrok rata u Hrvatskoj⁷⁰. Odnosno, kazivači prihvaćaju te potvrđuju povijesni narativ koji govori da je politička elita koju je predvodio Slobodan Milošević, postupcima manipulacije prošlim događajima i prizivanjem pristranih povijesnih sjećanja u svrhu političke propagande, izazvala rat.

No, još je važnije naglasiti da ovo istraživanje dopire do različitih i dubinskih interpretacija vezanih za dimenzije nacionalnih identiteta prošlosti i njihov utjecaj na

⁷⁰ Politička propaganda o srpskom projektu "Svi Srbi u jednoj državi" predvođena Slobodanom Miloševićem te uspon srpskih nacionalističkih težnji bit će detaljno obrađeni u nadolazećim teorijskim kodovima.

Domovinski rat. Uz to što se dolazi do različitih iskustava ljudi također je moguće zamijetiti da su mnogi kazivači primjećivali i postojanje hrvatskih nacionalističkih težnji, te tu pojavu na različite načine interpretirali.

Kazivači smatraju da su se nacionalistička nastojanja, kako sa srpske tako i s hrvatske strane, u različitim vremenima i na različite načine pojavljivala i za vrijeme Jugoslavije te neposredno prije rata. Prije pojave rata te prije podizanja tenzija uoči rata (Mitinzi istine, barikade), na političkoj i društvenoj razini u bivšoj Jugoslaviji postojale su i kolale razne *sjene prošlosti* koje se vezuju za nacionalnu identitetsku pripadnost.

Neki kazivači smatraju da se jugoslavenski komunistički sistem uvijek vezao za dominaciju srpskog identiteta, ističući:

"Bratstvo i jedinstvo, kao i sve ostalo što je ta Partija imala kao nekakvu ideologiju, počivalo je na autoritetu Partije, neprikosnovenoj ideologiji. (...) onda jednoga dana kada je provalila sloboda, onda se to sve raspalo. I normalno da je bratstvo i jedinstvo bio pojam, i danas je, pojam koji se vezuje za, među nama rečeno srbo-četničku-jugoslavensku diktaturu."

Međutim, kazivači također iznose mišljenja o prisutnosti i postojanju nacionalističkih težnji i s hrvatske strane, što je također iz njihovih perspektiva značajno utjecalo na odluku prestanka veza SR Hrvatske s Jugoslavijom, u vremenu raspada Jugoslavije i pojave rata. U ovom slučaju valja primijetiti i naglasiti da i ti kazivači, koji ističu negativne strane uzleta hrvatskog nacionalizma, smatraju politiku Slobodana Miloševića i uzleta najekstremnijeg oblika srpskog nacionalizma "glavnim krivcem" za rat.

Iako kazivači naglašavaju da je uzlet hrvatskog nacionalizma bio reaktivan, naglašavaju da on nije bio i manje koban za tijek rata. Kazivači tako ističu:

"Mislim da ti nacionalizmi koji su eksplodirali krajem 80-ih u Jugoslaviji, Srbija, ali isto tako i u Hrvatskoj, da su jednako krivi za rat. (...) Jer iako smo bili napadnuti, iako nema uopće nema dvojbe da se dogodila agresija Srbije i Crne Gore na Hrvatsku, danas mislim i dubokog sam uvjerenja da je taj rat imao i karakter građanskog rata."

"(...) Dakle, ja vam sad pričam ovdje o hrvatskom nacionalizmu kojeg sam vidio uživo. A nedvojbeno je da je srpski već postojao (...) Tako da to je (...) taj problem neiskorjenjivog ustaškog naslijeđa zapadne Hercegovine i Zagore ovdje je presudio među Hrvatima u ideji Jugoslavije. To me ne čudi u kombinaciji s inertnošću, nesposobnošću, lošim potezima Partije. Ali ovo ti nisi nikako mogao... Kad sam ja odrastao, već je prošlo 40 godina od rata, ali ne, oni su svi obiteljski tako odgojeni da to mrze. Samo što to očito nisu ispoljavali dok nije došao moment da se to ispolji."

Obiteljska prošlost – sjećanja prenošena u obitelji i njihov utjecaj na Domovinski rat

Kazivači govore o "buđenju sjećanja" na Drugi svjetski rat uoči Domovinskog rata. Sjećanja na Drugi svjetski rat bila su generacijski prenošena unutar obitelji.

Kazivači ističu različite uloge i participaciju njihovih obitelji za vrijeme Drugog svjetskog rata i ustaškog režima u tadašnjoj NDH. Smatraju da je upravo njihova pripadnost obiteljima čiji su članovi sudjelovali u partizanskom, ustaškom ili domobranskom pokretu, odredila njihov kasniji podvojen odnos prema jugoslavenskom režimu.

I kazivačice i kazivači koji potječu iz obitelji čiji su očevi pripadali redovima hrvatske vojske domobrana ili ustaša, ističu svoju prognanost i izoliranost od strane komunističkog režima. Ističu također da se službena povijest (udžbenici, knjige) ispisivala pod oštrim nadzorom komunističkog režima te ističu nezadovoljstvo radi zanemarivanja surovosti totalitarnog komunističkog režima te zanemarivanja zločina komunističkog režima koje se za njih najvećim dijelom ogleda zločinom na Bleiburgu i neposredno nakon Bleiburga, odvođenjem ljudi na Goli otok te tretmanom prema pripadnicima hrvatske nacionalnosti tijekom jugoslavenskog komunističkog režima. Kako smo već ranije upozorili, ti kazivači pokazuju stanovit odmak od Jugoslavije.

"Ded, tatin tata, on je bio od strane NDH mobiliziran. On je bio u domobranima. I kasnije je bio, prilikom kraja Drugog svjetskog rata, bio je na Križnom putu. Bio je zatvoren, međutim nije ništa ozbiljnije stradao. Ali je to isto njegovo iskustvo Drugog svjetskog rata razvilo neki bunt i neki negativan odnos prema uspostavljenoj tada komunističkoj vlasti. U cijeloj familiji nitko nije bio član Komunističke partije. I imali su jedan onako disidentski odnos prema tom režimu. Iz raznoraznih razloga. Iz nekih obiteljskih, tradicijskih uvjerenja. Možda najvećim dijelom što su imovinski dosta stradali."

(Ispitivač: Je li možda vaša obitelj bila pogođena Drugim svjetskim ratom?)

"Je. Djed, po materi, moje majke otac je. Bio je ustaša. Ustaša. Otići u Ustaše, značilo je dobiti sljedovanje konzerve i što je već išlo uz to. Uniformu. To je puno značilo. Nije otišao u Ustaše kao ubojica ili ne znam kako već reći, ali zatekao se u toj vojsci i na povratku s Križnog puta, tu negdje oko mjesta Kukača, dočekala ih je partizanska zasjeda i pobila. Do demokratskih promjena devedesetih nisam znao puno o djedu, jer izbjegavalo se pričati o tome. (...) Djed je pronašao dijete i nosio ga pod punom ratnom opremom, i predao ga u Ogulin, u Crvenom križu. Mislim, izgubio je glavu. Izgubio je glavu, ubijen je isto kao zločinac, samo zato što je bio u toj vojsci. To mi je majka ispričala tek devedesetih. Kod

demokratskih promjena. Tako da imam najbolje mišljenje o svom djedu i ne sramim se. Bio je ustaša."

(Ispitivač: Kada ste primijetili da nešto nije u redu? Kada ste primijetili da se stvari mijenjaju?)

"Gledajte ovako Iz moje perspektive na ovom području rat, Drugi svjetski, nikada nije prestao. Domovinski rat dolazi kao drugo poluvrijeme Drugog svjetskog rata. To se jako osjetilo. A recimo, od, pa od '89, uzmimo '89, to se baš zahuktalo otvoreno. Otvoreno srbovanje, hrvatovanje ili kako se to već zove."

S druge strane, kazivači koji svoja sjećanja oblikuju kroz prizmu obitelji čiji su očevi sudjelovali u partizanskom pokretu, imaju potpuno drugačiju percepciju Drugog svjetskog rata u NDH, komunističkog režima u Jugoslaviji i nadolazećeg Domovinskog rata. S obzirom da je taj režim pružio bolje uvjete života tim obiteljima, jer je partizanska vojska⁷¹ izašla kao pobjednica u ratu i stala na kraj nacističkom i fašističkom režimu ustaštva u vremenu NDH, kazivači/ce iz obitelji partizana ističu vjeru i zadovoljstvo u režim koji je uslijedio.

(Ispitivač; Zna li možda nešto više o Drugom svjetskom ratu i kako je Vaša obitelj, i s mamine i s tatine strane, bila pogođena Drugim svjetskim ratom?)

"Moja i mamina i tatina strana su apsolutno bili na strani partizana. I mamina braća su se borila u partizanima. I cijela tatina obitelj je bila partizanska. Moja druga teta, koja se iz ljubavi udala, a ne iz računa, je bila udana za tajnika Edvarda Kardelja i bila je narodni heroj."

(Ispitivač; Mislite li da su u SFRJ na adekvatan način bila riješena nacionalna pitanja? Mislite li da su uopće postojala nacionalna pitanja? Je li postojalo hrvatsko, srpsko pitanje?)

"To je stvarno ovisilo o miljeu u kojem jesi. (...) Ja se sjećam kako su svi oduševljeno išli na te karavane bratstva i jedinstva. (...) Ja sam živjela kao mala beba u Skopju, kao nešto malo odraslija djevojčica, ali sam svoju kuću u Beogradu u kojoj sam živjela, koje se sjećam, bila je prekrasna. Sjećam se samo tog lifta. Predivan je stan."

⁷¹ SFR Jugoslavija uspostavljena je upravo na temelju partizanske narodnooslobodilačke borbe. Narodnooslobodilačka borba i narodnooslobodilački rat bili su jedan od najvećih pokreta otpora u Drugom svjetskom ratu koji su rezultirali konačnom pobjedom nad nacizmom i fašizmom u Europi.

Percepcije o ustašama, četnicima i partizanima

Velik dio političke propagande Slobodana Miloševića sastojao se u uvjeravanju srpskih narodnih masa, kao i vojnika JNA, da postoji realna prijetnja od Hrvata ustaša (Barić, 2005; Žunec, 2007; Domazet-Lošo, 2011).

Iz izjava naših kazivača, kako s hrvatske tako i sa srpske strane, te i u vojnom i u civilnom sektoru, moguće je zamijetiti kako je snažna politička manipulacija i propaganda o Hrvatima kao ustašama bila prisutna tijekom rata. Iako je ustaška vojska završila sa svojim postojanjem nakon Drugog svjetskog rata, kazivači iznose različita zapažanja iz kojih se vidi da je hrvatska vojska tijekom cijelog Domovinskog rata bila poistovjećena s vojskom ustaša iz vremena NDH i Drugog svjetskog rata. Iz izjava kazivača vidljivo jest da su Hrvati, i osobito pripadnici HV, bili etiketirani kao ustaše. Kazivač iznosi:

"Oni su imali gume kamionske i kola, a ispred su stavili drljaču. (...) Ja sam došao do barikade, ja kažem: "Dobra večer!" A on meni odgovara: "Dobra večer ustašo." (...) Ja kažem: "Najprije nisi ti četnik, nit sam ja ustaša. Ja radim svoj posao, a ti radiš posao onaj za koji nisi plaćen, koji ne bi treba radit." (...) Najprije kad smo gledali godine, ja ustaša ne mogu bit jer nisam rođen za vrijeme Drugog svjetskog rata, ni prije Drugog svjetskog rata. A ti si mlađi od mene. Znači automatski ne možeš biti ni ti četnik."

Kazivači iznose svoja iskustva susretanja sa srpskim civilima koji su bili do temelja zastrašeni od hrvatske policije i Hrvata, što pokazuje da je kod srpskih civila i vojnika postojao realan strah od "ustaša".

"Jer kasnije u vrijeme rata imao sam priliku zarobiti jednoga civila iz Ličke Jesenice. Našao se na putu naših borbenih djelovanja i, pa ja ne mogu vjerovati tko je tog čovjeka i kako ga je tako ustrašio od hrvatske policije i od Hrvata. On se doslovce preda mnom htio noktima zaklati, zagušiti. Ubiti. Grašci znoja kao orasi su padali sa njega. Ja ga nisam mogao ubijediti da mu neću ništa. I on meni ne vjeruje da mu neću ništa učiniti. (...) To je strah iz filmova. U filmovima nisam doživio da čovjek doživljava takav strah. On se tresao. Vratio se međutim '98. godine. Tu živi i dan-danas u Ličkoj Jesenici. Čak haški istražitelji, kad sam imao razgovore s njima, poslao sam ih k njemu da im osobno kaže kakvo je bilo postupanje i ponašanje hrvatske policije."

Kazivači također govore o besmislenosti teze poistovjećivanja Hrvata s ustašama, ali i opasnosti te teze, odnosno opasnosti propagande o Hrvatima kao ustašama.

"Što se Srba tiče, ja mislim da su oni bili besmisleno, besprizorno instrumentalizirani. Ovi Srbi u Hrvatskoj. To sve što su oni govorili, predstave koje su imali, stvari koje su poduzimali,

su tako besmislene i tako ratnohuškačke. Tak' da vi samu svoju dušu pretvorite u ratničku dušu. I tak' nije uopće problem se tak' zapaliti. Kad počnete s tom kompraserijom, s tim slikama, s tom ikonografijom. I kad počnete s tim predstavama tipa "Sad će nas opet svi ustaše poklati", "Opet je Endehazija" i tak' dalje. Ta teza da opet dolazi Endehazija je bila jedna od najbesmislenijih koju možete zamisliti."

"Tako oni - dosta ljudi, ovih običnih ljudi, poslije šta smo razgovarali, oni su bili uvjereni da smo ih mi htjeli napast. Dakle, djelovala je ta propaganda. Što je suludo. Jedva smo imali za obraniti se. A kamoli krenuti u napad."

Nadalje, kod "percepcije o ustašama, četnicima i partizanima" daje uvide kazivača o vojskama ustaša, četnika i partizana u vremenu Drugog svjetskog rata, kada su vojske postojale i djelovale diljem NDH i ostatka Jugoslavije. Kazivači se referiraju na prošlost Drugog svjetskog rata, te iznose stajališta o relativno složenoj prirodi pripadništva određenoj vojsci tijekom 1940-ih godina. Kazivači ističu da su mnogi punoljetni muški članovi obitelji išli u rat u vojsku koja im je bila najbliža ili koja je došla i mobilizirala ih. Kazivači stoga naglašavaju da odlazak u partizane, ustaše ili četnike, ponekad nije bila samo stvar odabira ideala i želje da se zastupa točno određena politička ideja, već da su neki vojnici, da bi obranili svoju zemlju (kuću) otišli u vojsku s neosviještenom pripadnošću točno toj vojsci. Kazivači smatraju da su isto tako unutar jedne vojske postojale različite težnje (partizani iz redova četnika, partizani iz Dalmacije) koje su bile posljedica različitih, a simultanih zbivanja za vrijeme Drugog svjetskog rata i postojanja NDH (borba na razini Europe u zamahu holokausta protiv Hitlera i njemu priklonjenog Pavelića i ustaša, unutardržavna borba Jugoslavije i Hrvatske). Kazivači govore o različitim sudbinama tih vojnika.

(Ispitivač; Znete li možda čiji avioni su bombardirali Saborsko tada?)

"To je bilo... Povlačili su se. Italija je pala. Talijani su držali prugu gore. Onda su trebali Nijemci preuzeti mjesto gdje su se Talijani povlačili. A ustaše su otišle iz Saborskog ranije. Pa su došli onda partizani iz Dalmacije, koji su spasili od pokolja. Četnici su bili krenuli na Saborski. Pa su ih tad odbili partizani. Tad je Saborski bio već napušten, jer ustaše su se povukli u Ogulin i otišli su dalje. Prema Slavoniji dalje. Rat su vodili. Mislili su da se bore svi za Hrvatsku. Oni nisu imali prave informacije. A naši isto nisu znali tko su ti partizani. Bojali su se ovi domaći. Mislili su da su to nekakvi... Nisu znali tko je to. Da su to komunisti. A to su bili iz Dalmacije baš ovi... Nisu komunisti bili. Pa su poslije vidjeli da će... A pošto je puno četnika otišlo u partizane... Oni iz šume... Ne znam kojim jezikom se sve govori. Jezike ne znaju. Je li to Srbin ili Hrvat. Ovisi u čije će ruke zaći. Od partizana. Onda se rađe predao

slovenskim partizanima. Tako je ostao živ. Oni su ga odmah obukli u uniformu, jugoslavensku. Koja je bila prnjava, svakakva. Nije bilo robe, samo ima petokraku."

Iz prethodno navedenog narativa kazivača vidljivo je da je percepcija o partizanima i o ustašama tijekom Drugog svjetskog rata bila podvojena, te su se članovima jedne vojske, a s obzirom na percepciju o njihovim nakanama, pripisivali različiti identiteti. Kazivač spominje da su određeni ustaše branili Saborsko te su se potom povukli prema Slavoniji, a misleći da brane Hrvatsku. Kazivač također iznosi mišljenje o znatnoj razlici između "partizana iz Dalmacije" i "komunista", a pozitivan predznak stavlja samo ispred "partizana iz Dalmacije", koji su spasili mjesta kojima su prijetili Talijani i Nijemci. Višestruki identiteti koji su pripisivani vojnicima bitno su povezani s nacionalnim identitetima i njihovim različitim htijenjima tijekom Drugog svjetskog rata.

Javna sjećanja na razdoblje Drugog svjetskog rata i na Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH) u kontekstu Domovinskog rata: Jasenovac i Bleiburg

Zapažanja kazivača upućuju na to da se javna i privatna (obiteljska) sjećanja na Drugi svjetski rat isprepliću oko neuralgičnih povijesnih točaka Jasenovca i Bleiburga. Ustaški četverogodišnji zločinački režim najčešće se simbolički okuplja oko djelovanja koncentracijskog logora Jasenovac, a komunistički zločin počinjen krajem rata i nakon pobjede nad fašizmom simbolički je izražen predajom na Bleiburgu, a nakon čega je pobjednička partizanska vojska izvršila pokolj nad poraženim snagama, ali i brojnim hrvatskim civilima. Kako smo prikazali u slučaju koda obiteljske prošlosti, implikacije tih sjećanja, u obiteljskim su pričama, odnosno u sferi privatnih sjećanja, postojale bez obzira na nedopuštanje rasprava o prošlosti tijekom života u Jugoslaviji.

Treba primijetiti da u ovom istraživanju sudjeluje znatan broj kazivača koji Bleiburg i stradanja svojih obitelji na Bleiburgu ističu kao tragične osobne i povijesne događaje. Mada je zločin na Bleiburgu bio *pojedinačan događaj* koji se dogodio na kraju rata kao *zločin pobjednika nad poraženima*⁷², te je odnio manje ukupnih žrtava od prethodećeg mu četverogodišnjeg ustaškog režima, razlog zbog kojeg kazivači ističu Bleiburg, više negoli stradanja u logoru ili u nekom drugom logoru za vrijeme NDH, jest taj što su na Bleiburgu, i među vojnicima i među civilima, stradali pretežno Hrvati, što je u socijalnoj konstrukciji sjećanja kazivača hrvatske nacionalnosti, koji pretežu u ovom istraživanju, imalo dominantnu važnost.

"Moj otac je bio u početku Drugog svjetskog rata, kao i većina iz ovog kraja, pridružili su se domobranima, redovnoj hrvatskoj vojsci. Da bi nakon zarobljavanja od strane partizana proveli jedno vrijeme u logorima Like i u Drvaru. I nakon toga je, pukom srećom, ostao na životu. I nakon dolaska ovdje u Kijevo, iz zatvora, on je otišao odmah i Sinj, gdje se pridružio ustaškim snagama. I tako je bilo do kraja Drugog svjetskog rata, kada je i on, i majka moja isto, završio na Bleiburgu. I otac je tada sa jednom grupom, njih 20-ak, pripadnika Crne legije, oni su vidjeli šta se događa i da će biti pobijeni, pobjegli su u šumu. I pješice su došli u Slavoniju, tamo su se razišli i svaki je krenuo u pravcu u kojem je želio. Skrivao se 5 godina..."

⁷² Oko događaja vezanih za tzv. *Bleiburšku tragediju* i tzv. *Križni put* i danas se vode mnoge diskusije. Iako je na Bleiburgu strijeljan dio odbjele ustaške vojske, ono na što se pojam *Bleiburške tragedije* zapravo odnosi jesu događaji i masovni zločini koji su uslijedili nakon Bleiburga (Jurčević, 2005). Stoga, iako je događaj na Bleiburgu bio pojedinačan, te on jest bio svojevrsna odmazda pobjednika partizana nad ustašama, Bleiburška tragedija i Križni put uglavnom se odnose na ono što je uslijedilo, a to su mučenja i masovna ubojstva velikog broja nevinih civila (Jurčević, 2005; Tolstoj, 1991). Među njima, najbrojniji su bili Hrvati, koji su zbog toga Bleiburg zadržali u svom kolektivnom sjećanju.

(...) Tako da smo mi uvijek držali na neki način. Nisu nas stariji učili, ali mi smo znali iz priča svih, pomalo smo prošlost i povijest, pogotovo Drugi svjetski rat. Znali smo napamet. (...) Ja nisam za svog oca znao do poslije... U toku ovog, Domovinskog rata, sam došao s njime u priču, vezanu za Drugi svjetski rat, za njegovo zarobljavanje, za njegovu pripadnost ustašama, domobranima. A znao sam ga pitati prije, on nikada nije dao pričati o tome. Nije htio jednostavno prenositi na nas. Na neki način nas trovati. Više se gledala televizija. U školi se učilo sasvim suprotno, veličali su se partizani i taj, takozvani, antifašizam. Bez obzira na to, ja sam isto u takvim društvima bio, ali držao sam svoje i znao sam svoje."

Iako Jasenovac nesumnjivo jest bio stvaran i surov centar genocida nad Srbima od strane NDH i ustaša tijekom Drugog svjetskog rata, te stoga najveća mrlja u hrvatskoj povijesti, kazivači progovaraju o osmišljenoj srpskoj političkoj propagandi Jasenovcem koji je, isto tako, tijekom 1980-ih i 1990-ih god., postao centralno mjesto političkog zloupotrebljavanja, manipulacije i beskrupuloznog uvećavanja broja žrtava s ciljem stvaranja novog rata. Preuveličavanje i "licitiranje" brojem žrtava Jasenovca počelo je odmah nakon oslobođenja 1945. god., te je kao takvo postalo dijelom političkih sjećanja tijekom cijelog postojanja Druge Jugoslavije.

"Jedna od stvari koje su se kasnije pokazale kao posljedica toga da nije smjelo biti nikakve diskusije u Jugoslaviji je Jasenovac. U moje vrijeme mi smo učili da je u Jasenovcu ubijeno 700 tisuća ljudi. To se kasnije pokazalo kao neizvedivo. To ipak nije Auschwitz. To su ipak ustaše, a ne Nijemci. To nije bilo tehnološki izvedivo. (...) I sva ta cijela priča se kasnije ispostavila, krajem 80-ih smo doznali da je to posljedica nekakve prijevare na Mirovnoj konferenciji u Parizu gdje su ovi htjeli kao više love izvući pa su napuhali broj žrtava. (...) Ali to je bilo potpuno pretjerano. I besmisleno. Kad gledate te stvari, onda Vi morate prvo ustanoviti činjenice. A ne možete ih dekretirati. Jer ako hoćete imati relativno suvisle odnose među nacijama, pogotovo onima koje su se suočile u Jasenovcu, dakle, Hrvati i Srbi, onda morate početi od realnih stvari, od činjenica. (...) Sad za vrijeme ovoga posljednjega rata Domovinskoga, Srbi su se mobilizirali oko Jasenovca. I rekli: "Čekajte malo. To je drugi", valjda drugi, "najveći srpski grad samo podzemni." Po broju ljudi. Što je nerealno. "Oni će nas opet sve poklat'." Taj cijeli rat je počivao, početak tog rata je počivao na totalno krivim pretpostavkama usijanih glava. I ljudi koji politički uopće ne znaju misliti. Ali zato imaju političko srce. I u stanju su divljati, za svojim strastima ići, buditi u drugima te strasti."

S druge strane, kazivači upozoravaju da je hrvatsko političko vodstvo predvođeno Franjom Tuđmanom u svojem programu isticalo poveznice s povijesnim ustaškim režimom.

"Toga se malo trebalo pribojavati. A vezano za onu izjavu na Osnivačkoj skupštini u Lisinskom koja se obično uzima kao kontroverzna kad je Tuđman rekao da NDH nije bila samo kvislinška tvorevina nego izraz povijesnih težnji? To je povijesna istina. Slušajte, nije Ante Pavelić, niti to društvo došlo u Hrvatsku da nije imalo svoje pristaše. Pa je formirao državne organe, državni aparat. Formirao je sve. Međunarodna priznanja. Koliko je država priznalo NDH? Negdje oko 70. Prema tome, narod je želio. Da li je želio baš NDH, to je druga priča. Ali je želio da se izdvoji iz Jugoslavije."

Prisjećanje na događaj iz prošlosti koji je bio genocid nad Srbima, holokaust nad Židovima i Romima, te period zatvaranja i ubijanja Hrvata političkih protivnika režima i ubijanja ostalih nacionalnosti, a u politici sjećanja uokvirivanje tog događaja kao ideje stvaranja hrvatske države, izazvalo je velike nemire i neslaganja među mnogim pripadnicima hrvatskog društva, te produbilo strah i nepovjerenje u ratu. Spominjanje NDH nakon 50 godina, a referirajući se na ideju stvaranja hrvatske države jest manipulacija sjećanjima i politika sjećanja, kojom se želi utjecati na to da se izdvojeni događaj iz prošlosti sada zapamti u drugu svrhu, svrhu novog oslobođenja zemlje. Iako jest postojala težnja za stvaranjem hrvatske države koju su i određeni Hrvati podržali u samom početku nastanka NDH, odmah nakon osnivanja prvih logora i prvih zatvaranja, kada je NDH krenula u smjeru razvoja zločinačke države, Hrvati su ideju NDH odbacili te su joj se usprotivili. Zbog toga je prethodno navedenu izjavu kazivača o tome da je Ante Pavelić na početku imao svoje pristaše moguće potkrijepiti povijesnim izvorima i dokumentima. No, u konstelaciji rata i razvoja NDH, te današnje povijesne činjenice o tome što NDH jest bila, daljnja izdvajanja mogućih pozitivnih dimenzija koje je ona možebitno i sadržavala, spadaju u jasnu sferu politike sjećanja.

Aludiranja na NDH od strane HDZ-a i Franje Tuđmana kao na "izraz povijesnih težnji" i "ideju stvaranja hrvatske države" odrazila su se na daljnja podizanja nacionalističkih tenzija u vremenu rata.

MASPOK/Hrvatsko proljeće

U kontekstu utjecaja prošlih političkih zbivanja u Jugoslaviji na Domovinski rat, kazivači kao vrlo važan događaj prepoznaju Masovni pokret (MASPOK) ili Hrvatsko proljeće koji je početkom 1970-ih godina imao za cilj veću autonomiju SR Hrvatske u tadašnjoj SFR Jugoslaviji.

Kazivači izražavaju različita stajališta o naravi MASPOK-a. Primjećuju da se tada, s MASPOK-om, prvi puta osjetio uzlet nacionalizma u Jugoslaviji, te da je sam MASPOK, te jednako tako gušenje MASPOK-a od strane milicije, bilo represivno, isključivo i agresivno.

"Doživio sam taj nacionalistički pokret kao jako represivan i isključiv. Prijateljica moje djevojke je dobila batine u toku '71. godine, potkraj. Samo nekoliko studenata koje nije poznavala joj je reklo u prolazu na ulici: "Sretan Božić". Ona je rekla: "Ja to ne slavim". I oni su je istukli. I to nije bio izoliran slučaj. Tak' da je meni bilo drago što su te nacionaliste sve maknuli sa scene."

Kazivači također smatraju da je MASPOK utjecao na konstrukciju predodžbe o "Drugima", odnosno drugim nacionalnostima unutar Jugoslavije, te na stvaranje antagonizama među narodima. Smatraju da je "val nacionalističke identifikacije" kojeg je utjelovio MASPOK, kao i "problem Srba u Hrvatskoj" kojeg je MASPOK inicirao ili ponovno doveo u pitanje, imao mnoge sličnosti s masovnim nacionalističkim pokretom kojeg je Slobodan Milošević potakao prije Domovinskog rata.

"Tu je snaga tog da je postignuta nacionalistička identifikacija sa svojom republikom. (...) I to je bilo strašno snažno. I odatle ta iznimna uloga onog što personificira Slobodan Milošević. Jer se on vratio na ono što su probali u Hrvatskoj '70. i '71. On se vratio na masovni nacionalistički pokret. Samo ga je nazvao antibirokratskom revolucijom da u početku prikrije ovo nacionalističko."

Za razliku od navedenih mišljenja, stanovit broj kazivača hrvatske nacionalne pripadnosti govore o pojavi MASPOK-a, nazivajući ga i njegovim drugim nazivom, Hrvatsko proljeće. Kazivači izražavaju da je MASPOK/Hrvatsko proljeće bio više usmjeren na autonomiju SR Hrvatske nego što je bio usmjeren protiv Srba, te da su za to postojali opravdani ekonomski razlozi.

"Uredno smo išli na sastanke s Budišom i Čičkom koji su tada bili voditelji studentskog pokreta. To što se dogodilo '71., da sam slučajno ostao u Zagrebu ja bih se pridružio

studentskom pokretu i Proljećarima jer sam smatrao da je to ispravno. (...) Studentski pokret i Hrvatsko proljeće nije bila neka politička organizacija. Nije motiv bio politički nego ekonomski. Od Hrvatske koja je najviše davala, najviše proizvodila, imala brodogradnju koja je prosječno oko 780 milijuna \$ godišnje upucavala u državni proračun. Vrlo je malo toga ostajalo. Izuzev tzv. šticunga. Na svaki dobiveni dolar, od prodaje proizvoda, država je davala tom brodogradilištu 25 %. Na dolar bi davali 25 centi. To nisu bile subvencije već se zvao šticung. Priznanje za izvoz. Danas to zovu subvencije. Koje su značajno manje 10-12%. Tada je bilo 25%."

Posljedice gušenja MASPOK-a/Hrvatskog proljeća u Jugoslaviji i politički utjecaji komunističkog režima na daljnja zbivanja u SFR Jugoslaviji i na pojavu novog rata

Pojedini kazivači govore o nemilosrdnim posljedicama koje je nakon MASPOK-a/Hrvatskog proljeća jugoslavenski partijski režim primjenjivao na građane hrvatske nacionalnosti. Kazivači isto tako zamjećuju porast represivnosti komunističkog sistema nakon gušenja MASPOK-a/Hrvatskog proljeća. U odnosu na takve događaje, kazivači također primjećuju neprikosnovenu političku moć Partije, odnosno komunističkog titovog režima.

"Tak' da je bilo interesantno za vidjeti, to je mene isto vrijeđalo na neki način, da taj Ustav '74. su zahtjevi, koji su bili postavljeni 70-ih godina, su odjedanput voljom Partije... A kad smo mi to tražili, onda ne. (...) Razumijete? Mislim mi. Recimo mi koji smo 70-ih godina sudjelovali u politici bez obzira na kojoj strani. Dakle, ljudima se nije dalo, ali je Partija to onda mogla napraviti. To je bilo onak'... Zašto ne biste dozvolili demokratske procese pa na njih reagirali ustavnim promjenama? Nego to sad Partija donosi. To je bila jedna nelagodna situacija u kojoj vidite da je svemoć Partije vrlo velika."

Građani hrvatske nacionalnosti koji su sudjelovali u MASPOK-u/ Hrvatskom proljeću svjedoče o gubitku radnih mjesta u Jugoslaviji.

"23 tisuće ljudi je maknuto s funkcija. 23 tisuće. Nisu svi osuđeni, nisu svi išli na robiju, ali su kao i ja ostali bez posla. A kad si godinu dana ili 2 godine bez posla, kad ti je došlo taj pritisak da si ti nacionalist, šovinst, onda te ta bije, tko će te vratiti, primiti u radne odnose, poslove?"

Naposljedku se iznose stavovi i mišljenja o utjecaju 1970-ih na daljnja politička zbivanja u SFR Jugoslaviji, sve do pojave Domovinskog rata. Neki kazivači smatraju da Hrvatska nije imala dobar politički kadar u Beogradu, koji je bio centar jugoslavenske moći uoči rata.

"Po nekakvoj statistici, negdje oko 7, 7 i po milijuna ima Srba, a svi drugi su manji. Hrvati su u to vrijeme cijeno se negdje oko 5, ili, što ja znam s Bosnom, bez Bosne. Jer uvijek se brojilo na prostoru Jugoslavije, ne na prostoru republike. Pa onda taj slovenski dominantni položaj uz Tita u Jugoslaviji. Od Kardelja pa niže. Znalo se za njega. Stane Dolanc, itd. Taj kadar u Jugoslaviji. Jer Slovenci su slali najjači kadar svoj u Beograd. Radi položaja, radi distribucije svoje proizvodnje, radi utjecaja. A Hrvati su slali kad je trebalo nekoga otpisati u Beograd. Špiljake i druge. Razumiješ? To je ta razlika. To je ta razlika. Tako da kad je došlo do raspada, ili tih stvari u Beogradu, mi nismo imali ozbiljnog kadra koji bi sad tu nešto."

Bez obzira na percepciju o raspodjeli političke moći, većina kazivača smatrala je da u slučaju raspada Jugoslavije, neće doći do rata.

3.2.3. Predratno razdoblje i početak Domovinskog rata

Subkategorija "Predratno razdoblje i početak Domovinskog rata" sastoji se od seta sljedećih šest teorijskih kodova:

Odnos prema nacionalnom identitetu neposredno prije rata

Osobni doživljaj početka rata

Mitinzi istine, Milošević

Barikade

Odlazak Srba iz Hrvatske uoči rata

Odnos prema Srbima i iskustva Srba koji su ostali u Hrvatskoj na početku rata

Prilikom konceptualizacije subkategorije "Predratno razdoblje i početak Domovinskog rata" analizirana su sljedeća pitanja iz upitnika:

21. Jeste li bili informirani o političkim previranjima u Jugoslaviji tijekom 1980-ih?

(Kosovo/štrajk rudara, ekonomska kriza, Vlada Ante Markovića... Kako ste se osjećali i što ste mislili o političkim previranjima koja su se počela događati? Jeste li mislili da bi moglo doći do rata?)

22. Kakav ste stav imali prema političkom usponu Slobodana Miloševića?

(Mitinzi istine/Gazimestan, antibirokratska revolucija...)

23. Jeste li s nekim razgovarali o političkoj situaciji i mogućim promjenama?

(Jeste li razmišljali o mogućim rješenjima? Kako ste se osjećali?)

27. Je li postojala nacionalna homogenizacija pred rat i ako smatrate da jest, kakav ste stav imali prema tome? (Je li se Vaš stav prema tome mijenjao?)

28. Kada ste postali svjesni da je moguć rat?

29. Jeste li se u tom razdoblju intenzivnije informirali o društvenoj i političkoj situaciji?

30. Što su za Vas bili prvi znaci da je rat počeo?

(Kako ste se osjećali? O čemu ste razmišljali? Jeste li s nekim o tome razgovarali?)

31. U kakvoj životnoj situaciji Vas je zatekao početak rata? (Obitelj, škola, posao, studij...)

32. Što se promijenilo u Vašem životu?

(Kako su te promijenjene okolnosti utjecale na Vašu obitelj? Kako su te promjene utjecale na Vaše odnose s prijateljima, susjedima, na radnom mjestu, u školi, na fakultetu, u poduzeću?)

33. Kako ste proživjeli rat?

(Tko je za vas bio neprijatelj i kako ste doživljavali neprijatelje? Jeste li imali iskustvo da Vam je netko tko Vam je do rata bio prijatelj, u ratu i nakon rata postao neprijatelj? Ili obrnuto? Jeste li imali iskustvo mržnje prema neprijatelju? Kako ste se nosili s tim iskustvom?)

Odnos prema nacionalnom identitetu neposredno prije rata

Kod "odnos prema nacionalnom identitetu" važan je dio i seta kodova koje čine subkategoriju "Predratno razdoblje i početak Domovinskog rata".

Stavovi i mišljenja naših kazivača svjedoče drastičnim promjenama odnosa prema nacionalnom identitetu uoči rata, te zaoštavanju međunacionalnih odnosa. S obzirom da je riječ o ratu, za pretpostaviti jest da su odnosi među nacijama postali zaoštreni. No valja primijetiti i istaknuti vrlo nagli zaokret u odnosu prema nacionalnom identitetu koji je bio prisutan u mirno doba u vremenu Jugoslavije, te promjenu odnosa prema nacionalnom identitetu uoči rata, te uzroke tih promjena.

Naglo podizanje nacionalne svijesti, odnosno svijesti o nacionalnom identitetu, kazivači jasno vezuju za trenutak jačanja Miloševićeve ekspanzionističke politike i pokušaja nametanja njegove političke volje i vlasti u Jugoslaviji.

"Samim jačanjem Miloševića i njegove ekspanzionističke politike i dominacije u Jugoslaviji kroz sustav tog društvenog uređenja koje erodira praktično sa smrću Tita sve više i više. On je stvorio jedan takav odnos snaga di su proradile i nacionalne svijesti."

(Ispitivač; Nešto prije uspona Tuđmana, počeo je uspon Miloševića u Srbiji. Jeste to pratili?)

" - Da. Je. 8. sjednicu? - Kako ne. Dapače. Onaj tko se bavi politikom, taj radikalizam, i to isticanje, mi povjesničari to manje-više znamo. Jer Srbi i Srbija, pa i Milošević, i svi Srbi, nisu na niš' drugo mislili. Jer što znači 1 čovjek 1 glas nego dominacija nad ostalim članicama u Federaciji."

Iako kao okidač i uzrok rata kazivači prepoznaju uzlet srpskog nacionalizma, kazivači govore i o hrvatskom nacionalizmu kao negativnoj pojavi u društvu 1990-ih godina, a njegove temelje vide u dijelu politike koju je predvodio Franjo Tuđman. Kazivači vide uzlet hrvatskog nacionalizma kao reaktivnu pojavu, ali koja je, poput bilo kojeg nacionalizma, znala imati nemilosrdne posljedice za one suprotne nacionalnosti.

"Što je sasvim logično tko god poznaje tu sociologiju nogometa. Ali su isto simpatizirali Velež. Ali Hrvati, a to su domaći Hrvati, nitko njima nije porijeklom iz Zagreba ili iz Dalmacije, to su Hrvati, katolici, Hercegovci, oni su svi navijali za Dinamo. Je li se ta podjela tu nekad ispoljavala i u druge sfere života osim nogometa? Ja to nisam vidio do onih izbora, dok ono nije počelo sve skupa. Do tada stvarno to nisam vidio. To među djecom (gesta ne). Ali onda ono kad je krenulo '90, izbori, onda je to već bilo strašno. To je baš bilo, i taj govor mržnje iz ustiju djece itd. Posebno, meni je to žao užasno, iako je nesporna najveća krivnja na Srbima, ali posebno je taj jezik mržnje iz hrvatskih obitelji bio užasan. Užasno prema Jugoslaviji, prema Mostaru, prema svakome tko nije nacionalist."

Stanovit je i broj kazivača koji svjedoče "rasplamsavanju međunacionalne mržnje" na početku rata. Kazivači također naznačuju da je mržnja otprije postojala.

"Pa onda i to, dolaskom u policiju osjetilo se prema nama, prvim redarstvenicima, mržnja. Duboka mržnja od strane srpskih policajaca. (...) Nije bilo baš uputno po stanici policijskoj hodati i šta ja znam... Uvijek su nalazili nekakve načine da te isprovociraju. (...)"

Osobni doživljaj početka rata

Iako je porast međunacionalnih tenzija uoči rata bio izražen i značajan, kako smo prethodnim kodom pokazali, gotovo svi naši kazivači⁷³ odgovaraju da ih je rat zadesio, te da su ga dočekali "kao iz vedra neba". Bez obzira na sve političke naznake i tijekom zbivanja, kazivači ističu da nisu očekivali da će doći do rata niti u trenutku kada je on već počeo. Kazivači su velikim dijelom bili uvjereni da će se političke strane dogovoriti i odcijepiti mirnim putem. Kazivači govore:

"Neke stvari su se pomalo događale. Međutim, kad je počelo na Kosovu, štrajk rudara. To je bilo tamo negdje '80-e. godine ili tako. To mi je bilo u prvom momentu šok jedan strašan. I onda si počeo pratiti sve to, što se događa, što je na Kosovu, što je svugdje. I onda se već osjećalo da se kuha, što vi se reklo, da će doći do nekakvih događaja. Da će se mijenjati dosta toga. Onda naravno, Slobodan Milošević i njegova, kako se zvala ona, ne mogu se sad sjetiti. Sa štrajkovima, sa svim onim događanjima. Vidjelo se da se tu stvari mijenjaju. Da će se promijeniti. Ali o ratu... Ma kakvi. Ni na kraj pameti mi nije bilo da bi mogao biti rat. (...) U početku, nekako ljudi nisu, većina nije uopće razmišljala da bi moglo doći. Osjetili smo da Jugoslavija, kao Jugoslavija više neće funkcionirati, da će doći do promjena. Ali nismo mislili da će biti rat. Mislili smo, nekako će se, sjesti će se, razgovarati, dogovarati. Kao što su se Češka i Slovačka odvojile."

"Međutim, nisam tada bio svjestan što je to sve značilo. I nismo očekivali da će do rata doći. Jer sjećam se nekoliko tjedana prije nego što je Dubrovnik napadnut, ljudi su živjeli u uvjerenju da nema šanse da itko napadne Dubrovnik, da se nitko neće usuditi napasti. Već su počeli lagano i sukobi. Već su se dogodile Plitvice, Slavonija istočna."

Moguće je pretpostaviti da je populacija u Hrvatskoj izražavala nevjericu u rat sa Srbijom i nakon što se dogodio oružani sukob u Pakracu početkom ožujka (od 1. do 3. ožujka 1991. god.), koji se obilježava kao početak Domovinskog rata; nakon oružanog sukoba na Plitvicama koji se odvijao od 29. do 31. ožujka 1991. god., a gdje pogiba, po nekim izvorima, prva žrtva Domovinskog rata redarstvenik Josip Jović; te nakon i unatoč tzv. desetodnevnog rata u Sloveniji koji se odvijao od 27. lipnja do 6. srpnja 1991. god.

Iako su kazivači ratom bili potpuno iznenađeni, oni u svojim odgovorima ukazuju na prisutnost specifičnih napetih situacija, a koje su povezane s naglim zaoštavanjem

⁷³ 49 kazivača odgovorilo je da rat nisu očekivali, dok je samo 1 kazivač izrazio mišljenje da je vjerovao i da se bojao da će do rata doći.

nacionalnih odnosa neposredno prije rata. Kazivači ističu da su se počeli organizirati mitinzi po Crnoj Gori, te da se osjećala napetost i atmosfera straha. Govore da su se u mjestima u koje se dotada mirno išlo u *shopping* (Dubrovnik-Herceg Novi) vidno zaoštrili međunacionalni odnosi. Kazivači prepričavaju da su u to vrijeme, usred restorana u Herceg Novom gdje se odvijala svadba, naišli na pjevanje, *"igrate se delije nasred zemlje Srbije"*. Ili su u prodavaonicama kazivači mogli čuti razgovore među Crnogorcima o tome da *"ne idu u Dubrovnik jer su tamo ustaše."*

Mitinzi istine i Slobodan Milošević

Porast međunacionalnih napetosti u Jugoslaviji i doživljaj početka rata, naši kazivači vezuju za održavanje tzv. Mitinga istine u drugoj polovici 1980-ih god., i širenje ratne propagande predvođene Slobodanom Miloševićem i srpskim intelektualnim krugovima⁷⁴.

Kazivači svjedoče o opasnom i ratnohušakačkom karakteru tzv. Antibirokratske revolucije i tzv. Mitinga istine koji su se temeljili na političkoj zlouporabi prošlosti i pridobivanju narodnih masa za rat. Iznose mišljenja o isprogramiranosti i vrlo dobroj organiziranosti mitinga koji su se održavali diljem Jugoslavije s izraženom retorikom o prošlosti. Kazivači opisuju poznate mitinge koji su se održali u Crnoj Gori tijekom 1988. i 1989. god., gdje su propagirani četnički simboli te je nošena velika srpska zastava s Gazimestana.

"I tu su Momir Bulatović i ekipa držali tako neke plamene govore. Međutim, to je vrijeme kada se na tim mitinzima pojavljuje ona čuvena ekipa iz Stare Pazove, s četničkim i ostalim obilježjima. I sjećam se, tad se pojavila ova famozna, srpska, velika zastava s Gazimestana. Ogromna ona zastava s ocilima. I jedna je žena zapjevala, sjećam se toga kao sad, to sam opisao u Slobodnoj Dalmaciji, "Slobodane, ne plaši se više, pola Bosne ćirilicom piše."

"...kad je upalo to, kako su oni tada govorili, novo, mlado, lijepo i pametno rukovodstvo, koje su sačinjavali Momir Bulatović, Milo Đukanović, Svetozar Marović i ta cijela ekipa. (...) Možete li nam opisati kako je izgledao taj miting u Crnoj Gori? Taj miting od 11. siječnja '89., to je doista jedan čudesni događaj. Nađete se kao novinar u grotlu od otprilike nekih 100 tisuća duša, koje su apsolutno za to da se zbací staro rukovodstvo. Da se instalira ovo novo. Cijelo se vrijeme, ili najvećim dijelom se priča o ugroženosti Srba i Crnogoraca na Kosovu, priča se o ustavnoj krizi Srbiji, priča se o ustavnoj krizi tadašnje Jugoslavije. A ustvari, glasove razuma i onih koji kažu da se iza toga ustvari, na neki drugi način, manipulacijom s ljudima, zapravo događa plan velikosrpski osvajanja dobroga dijela drugih država, na račun Srbije stvaranje Velike Srbije, ti se glasovi ne slušaju. Oni jednostavno ne mogu doći do

⁷⁴ Memorandum SANU 1986. god.

izražaja. I onda, kad se nađete u toj gomili, i kad treba pitati neke ljude što oni misle... A to je već vrijeme kad i novinare iz Hrvatske, iz Slovenije, iz drugih sredina, koji su htjeli da se to malo stiša, da se pokuša drugačije razgovarati, gledaju malo poprijeko."

(Ispitivač; Samo još jedno kratko pitanje o tim mitinzima. Je li, prema Vašoj procjeni, na njima bilo više domaćeg stanovništva, ili je više dolazilo Srba s Kosova ili iz Srbije?)

"To su bili vrlo isprogramirani mitinzi. Uz domaće čvrsto jezgro što bi se reklo. Kolone i kolone autobusa su vrlo organizirano dolazile. To se točno znalo u kojem poduzeću, kojem kombinatoru se parkiraju ti autobusi, tko je zadužen za hranu, tko je zadužen da ljude vodi do grada, kako se prave parole, koje parole, gdje će tko stajati. To je bilo tako izorganizirano, da je to... To se vidjelo odmah, nakon nekoliko tako, tih velikih mitinga, koji su se održali."

Kazivači iznose svoja mišljenja i o samom Slobodanu Miloševiću, pojedini kao o vrlo vještom političaru, a pojedini kao o psihopatu.

"Milošević je imao široko polje da to odigra do kraja. I dovoljno beskrupuloznosti, ili odlučnosti ili vještine, kako god to sad nazivali, da u tome zaista ide sve do toga da je prva separatistička republika bila Srbija. A ne Slovenija ili Hrvatska. U jesen '90, par mjeseci prije donošenja demokratskog Ustava u Hrvatskoj. (...) Par mjeseci prije tog Ustava, Srbija pod Miloševićem donosi Ustav u kojem je Srbija samostalna nacionalna država. (...)

Ali istovremeno voli sjediti na 2 stolice. Jer ima koristi od bivanja u Jugoslaviji. Kao što ni Ustav Hrvatske iz decembra '90. još nije separatistički. Ali u tom srbijanskom Ustavu je stavljeno, namjerni apsurd: samostalna država, ali ne izlazi iz Jugoslavije. Međutim, jugoslavenski propisi važe samo ako nisu protiv interesa Srbije. (...) I ta pojava Miloševića kao nacionalnog lidera koji se ne oslanja na podršku ostalih, nego ima svoju podršku odozdo, izaziva paniku."

"(...) Ovdje je bio Jovan Rašković. '90-ih godina je počeo... On je psihijatar. On je napisao knjigu 2, 3 godine nakon toga. Pred smrt je napisao knjigu. Čitao sam tako u novinama. 'Srbi su lud narod' Ja lučim Srbe i Srbe. Ali je čudnovato da je Slobodan Milošević, on je psihopat. On se naslonio na Garašaninove Načertanije. Postao je lider Srba u Srbiji. Radovan Karađić koji je psihoterapeut. On je postao lider Srba u BiH. Ovamo je bio Jovan Rašković. Sve sa psiho. Ovaj psihijatar, ovaj psihoterapeut, ovaj psihopata. Malo mi je prečudno da bi bilo sasvim slučajno."

U ovom su kodu na najvidljiviji način izneseni postupci korištenja "mitova prošlosti", simbolike prošlosti te postupci prizivanja određenih dijelova prošlosti prikazanih kao dijelova

slavne ratne prošlosti ili bolne prošlosti. Politička elita predvođena Slobodanom Miloševićem, i osnažena njemu privrženim intelektualnim srpskim krugovima, poslužila se povijesnom simbolikom i retorikom koju je dosljedno provodila u sklopu tzv. Antibirokratske revolucija i tzv. Mitinga istine. Korištenjem "*famozne, srpske - ogromne one zastave s ocilima s Gazimestana*" te "*četničkih i ostalih obilježja*", jedna je politika uspjela "izumiti tradiciju" na način da uvjeri svoj narod kako je potrebno ići u rat, te ih je pritom uspjela uvjeriti da se bore za svoje i brane svoje. Genocid nad Srbima počinjen od strane ustaša za vrijeme NDH, koji je bio mitologiziran u povijesnim sjećanjima tijekom života u Jugoslaviji, prizvan je u sadašnjost, te ga je Milošević uspio prikazati kao stvarnu i aktualnu prijetnju.

Teorija kolektivnih sjećanja pokazala je da vidljivost povijesnih simbola ovisi o kontinuitetu njihova isticanja za određenu publiku, odnosno trenutne promatrače. Zbog toga ljudi, misleći da pamte prošlost, zapravo *pamte* sadašnjost, odnosno pamte ono što nastavlja s njima *živjeti* u sadašnjosti (Megill, 1998). Mitske značajke koje su ispunjavale srpska kolektivna sjećanja, a u koja spadaju sjećanja na Jasenovac, počele su ostvarivati svoju *realnu moć* onda kada su od strane politike Slobodana Miloševića bila prizvana u sadašnjost i prikazana kao sadašnja prijetnja. Ovaj primjer jasno pokazuje važnu odliku kolektivnih sjećanja, a to je da njihova "istinitost" ovisi o aktualnom vremenu u kojemu bivaju iznesena, a ne o činjeničnom stanju. Zbog toga Assman govori da je istinitost sjećanja u njihovoj *aktualnosti*, a ne u njihovoj *faktualnosti* (Assman, 1997).

Isto tako, "izumljivanje tradicije" u vidu opetovanosti i ponavljanja povijesne simbolike služila je uspostavljanju kontinuiteta s *pristranom* i mitologiziranom povijesnom prošlošću, a kako bi se uspostavila jača identifikacija sa Srbima kao nacionalnom zajednicom. Većina Srba reagirala je na konstrukciju takve tradicije, te se osjetila povezana s nacionalističkim projektom Slobodana Miloševića.

Barikade

U odnosu prema početku rata, kazivači su istakli atmosferu opće iznenađenosti i šokiranosti mogućnošću rata te naglo zaoštavanje nacionalnih odnosa. Uz Mitinge istine, kazivači vrlo često ističu i pojavu barikada, tzv. balvan revolucije, na početku rata. Kazivači povezuju barikade s nezaustavljivim početkom ratnog djelovanja gdje, riječima kazivača, *"ništa osim uzimanja oružja u ruke radi obrane više nije moglo proći."* Na taj način, pojava barikada za većinu kazivača podrazumijeva jasnu svijest o početku rata za kojeg postaje sve više izvjesno da za njega ne postoje politička rješenja i dogovori.

"Jer zapravo prvi puta smo shvatili da to neće biti dobro nakon 18. kolovoza '91. kad su, '90. kad su one balvane postavili kod Knina i kad smo vidjeli da to neće biti dobro. Onda u veljači, sjećam se, kad smo se vraćali sa skijanja s djecom, ono kad su Špegelja uhapsili. To su već bile jake napetosti koje su se i na nas reflektirale. U to vrijeme, kažem, '91. godine su ti neki multinacionalni forumi intelektualni pokušavali smirivati situaciju. Međutim, to ništa nije uspjelo. Nakon Plitvica i masakra policajaca u Borovom Selu smo shvatili da smo u ratu."

(Ispitivač; Kad si postao svjestan da je rat moguć? Jesi li predosjećao da bi se nešto takvo moglo desiti ili?)

"Ono kad su barikade, kad su stavili tamo, u to što su poslije nazvali Krajinom. To se odma znalo da to nije, da to ne može na dobro."

Kazivači govore o postavljanju barikada na većinskom prostoru hrvatske države, no s najvećom koncentriranošću u okolici Knina te u smjeru Virovitica - Pakrac - Karlovac - Ogulin te Gorski kotar - Karlobag, gdje je barikadama i tzv. balvan revolucijom započet proces stvaranja paradržave SAO Krajine.

"I to kako je dolazila '91, to je definitivno postalo jasno da će tu biti većih problema. Te barikade u ljeto '90, je li ih bilo i na širem području Sukošana? Nije, zato što one su se pojavile tamo di je etnički živalj pravoslavne vjeroispovijesti. Oni kažu da su Srbi, ali dobro. Mogu oni reći šta 'oće. Stari je naziv da su oni pravoslavci ovdje. Ja kao dijete sam tako njih percipirao. Oni se mogu izjasnit što hoće. (Ispitivač; Jeste li možda se našli na nekoj od barikada? Jeste li bili zaustavljeni ikada u zaleđu Zadra tu?) Jesam. Kod Obrovca."

"Oklopna vozila sa takozvanom, Jugoslavenskom narodnom armijom u to vrijeme su već uvelike paradirala po Saborskom. Oni su imali svoje redovne rute. Saborsko, Plaški, Lička Jesenica, Korenica, Plitvička jezera. Uglavnom su prolazili kroz mjesto. Već tada su bile barikade. Prema Ličkoj Jesenici još ne, ali ovamo od Plitvičkih jezera prema Karlovcu tamo, Slunjska brda, da je tamo već, prema Udbini, da su tamo već bile barikade."

Svi kazivači pojavu barikada vide kao nešto opasno i negativno, svjedočeći o ulozi barikada u prekidu osnovnih i svakodnevnih životnih aktivnosti, kao što su prijevoz i promet te opskrba živežnim namirnicama.

"Nakon barikada je opskrba... Jednostavno, jedno vrijeme je stalo sve. Prestalo je. Više nije dolazio ni kruh, niti bilo kakva opskrba bilo čime. Moglo se otići, doći, uz mjere kontroliranja maksimalno, tamo zapisivanja tko ulazi, tko izlazi i tako."

"Te tenzije su se počele dizat poslije prvih barikada. Zna se što, svaki čovjek je osjetljiv na to kad mu je ograničeno kretanje. Presječene su bile te komunikacije prometne sa Zagrebom. Imali smo barikade okolo. Recimo mi smo prije rata gravitirali prema Kninu. Sad je nama to najednom onemogućeno. Ako smo slučajno bili propušteni tijekom popodneva onda prvim padanjem sumraka su nas zaustavili na barikadama i uzeli nam vozilo sanitetsko. Normalno da je postojao revolt."

Svjedoči se i o izazivanju opće atmosfere nepovjerenja i straha koji se vezuju za postavljanje barikada. Pojedini kazivači iznose različita sjećanja na osobna iskustva ili iskustva njihovih obitelji i prijatelja vezanih za događaje direktno doživljene na barikadama.

"Na kraju su barikade u Plaškom postavljane. Na izlazu iz Plaškog. ... Tako da ja osobno nisam nikada bio zaustavljen od te njihove, martićeve milicije. Ali bilo je ljudi koji jesu. I šofer autobusa je bio Hrvat iz Saborskog. Moj pokojni bratić. Poginuo u ratu. On je zaustavljan i tučen, prebijan, prijećeno mu je da će biti obješen ako još jednom prođe. Narod, civili su... Babe su pregledavane, pretresane i prijetilo im se. U biti, nastojalo se prestrašiti ljude, da više ne putuju i da ne prolaze tim područjima."

Kazivači u istraživanju, koji su bili hrvatski branitelji, govore o osobnim iskustvima gdje su oni kasnije na barikadama zaustavljali putnike. U slučaju zaustavljanja srpskog stanovništva, pokušavala se stvoriti iskrivljena slika o pripadnicima HV tako da se produbljuje strah prema hrvatskim vojnicima i hrvatskom narodu.

"Zapovijed je bila da se ni u kom slučaju dlaka s glave, recimo, ljudima srpske nacionalnosti, da ne pofali. Da se s njima krajnje ljubazno, odgovorno odnosi. Tako smo se i

odnosili. Regulacija prometa, kontrola prometa, kako u svakoj normalnoj državi, pa i danas imamo kontrolu prometa, tako smo zaustavljali vozila, kontrolirali putnike, utvrđivali identitet preko osobnih iskaznica i tako dalje. A što su oni, recimo, znali vratiti se u svoja mjesta i doslovce iskrivljivati istinu i govoriti da su maltene za kose izvučeni iz auta. Radilo se na tome da se produbi strah prema hrvatskoj policiji, prema hrvatskom narodu i tako dalje. (...)

Odlazak/iseljavanje Srba iz Hrvatske uoči rata

Kazivači hrvatske nacionalnosti govore o odlasku i iseljavanju srpskog stanovništva iz Hrvatske uoči početka rata. To je trenutak kada su se počeli raspadati međususedski odnosi, te kada se prekinula komunikacija među ljudima koji su do tada živjeli zajedno.

Kazivači svjedoče da je iseljavanje Srba iz Hrvatske bilo dobro organizirano, te da se iseljavanje odvijalo s ciljem da Srbi u Hrvatskoj izbjegnu rat koji je uskoro trebao započeti. Kazivači svjedoče da onaj tko je od srpskog i pravoslavnog stanovništva htio izaći iz Hrvatske, mogao je. Prednost su imale obitelji čiji su očevi bili vojna lica, a evakuacija je ponuđena i nekim miješanim hrvatsko-srpskim obiteljima.

"A svi su ti Srbi već otišli. Ovi Srbi roditelji su otišli tu večer, ali dobar dio Srba je poslao svoju djecu već u Beograd. 10, 15, 20 dana prije jer su znali što će se dogoditi. I nama je, s obzirom da su meni mamini vojno lice kao što sam vam rekao. I deda je Srbin. Tamo je bio pukovnik, iako već u penziji. Nama je došao vojnik Jugoslavenske narodne armije i rekao: "Čujte, za vas i vašu obitelj s obzirom da ste vi naš komunist, a vaša žena je to i to, imate 4 mjesta u helikopteru za Nikšić. I onda dalje prijevoz za Beograd." Ti su Srbi uglavnom evakuirani tako da su išli na taj način vojnim helikopterom u Nikšić, u Crnu Goru, i onda u Beograd. I tako su svi izašli tko je htio."

S obzirom da su do tada živjeli zajedno i u dobrim odnosima, kazivači izražavaju iznenađenost time da su Srbi, koji su do tada bili njihovi susjedi, odlučili napustiti Hrvatsku tik prije rata. Kazivači istodobno izražavaju i veliku razočaranost time što je jedan dio Srba u Hrvatskoj bio prihvatio ideologiju Slobodana Miloševića.

"I to je bila jedna rasprava gdje su... (...) Gdje su ljudi, u konobi, objašnjavali: "Pa čekaj, tu si došao. Živiš s nama. Napravio si kuću. Zasnovao si obitelj. Tvoja djeca idu s našom djecom u školu. Zašto to radiš?" To je bilo prije rata, '89. godine. Zašto sad forsiraš ovdje Veliku Srbiju. Dakle, jedan dio ljudi je zaista bio prihvatio ideologiju Slobodana Miloševića."

Pomiješani osjećaji i kulturna trauma u ratu počela se stvarati iz razloga što su ljudi koji su donedavno živjeli zajedno, prihvatili rat i počeli paliti sela u kojima su do jučer živjeli.

"Spomenuli ste, kad ste govorili o razdoblju uoči rata samog, da ste imali prijatelje srpske nacionalnosti na Kordunu, s kojima ste bili u komunikaciji. Je li se ta komunikacija izgubila početkom rata? Izgubila se ta komunikacija. U biti, nikako mi nije bilo jasno da su mogli... Jedan se vratio od njih, tih poznatih. Jedan nije. Taj sad živi tamo. Nismo se viđali poslije, jer nekako sam bio strašno razočaran u njihov postupak. Zato što zasigurno... Bili su većinsko srpsko stanovništvo u tom kraju. Nisu imali takvog razloga da jednostavno prihvate rat, da odu u napad, krenu prema Kupi, krenu prema tim hrvatskim selima. Spalili su Lasinju. Spalili su Dragu, spalili su sve živo. Pokupsko, Slatinu. To su bili oni. Nije to bio nitko sa strane. Iz svemira. To su bili ti ljudi. Koje sam ja poznao. I to me jednostavno... Ne znam."

Naposljetku, kazivači svjedoče i o onom stanovništvu srpske nacionalnosti koje je odlučilo napustiti Hrvatsku, a koje je bilo svjesno neopravdanosti rata u Hrvatskoj. Ti su Srbi odlučili otići iz Hrvatske bez najave jer su smatrali da im ništa drugo nije preostalo. I ti su odlasci jednako tako pridonijeli daljnjem raspadanju dugogodišnjih dobrosusjedskih odnosa.

"A inače, nama je snimatelj pobjegao prije početka rata. On je bio srpske nacionalnosti. I jedno jutro sam došao na posao. I nije meni se javio. Javio se Andriji, prvome tehničaru, Peruši da on ne može više izdržati. I nestao je. Pošao je u inozemstvo. Povremeno se sad vrati. Živi na Kanarima sad. A on je već počeo bio pričat u autu: "Vaša se država rađa, moja propada". I tako je nestao jednu noć bez najave. Tako da smo ostali bez snimatelja na početku rata."

Odnos prema Srbima i iskustva Srba koji su ostali u Hrvatskoj na početku rata

U ozračju iznimnog porasta međunacionalnih tenzija obilježenih prethodnim održavanjima tzv. Mitinga istine, postavljanjem barikada, te suočavanjem i Hrvata i Srba s početkom rata kao i s politikama obiju zemalja koje su obilježile razdoblje rata, većina naših kazivača ističe nemilosrdan odnos prema Srbima koji su ostali živjeti u Hrvatskoj.

Neke kazivače srpske nacionalnosti koji su gotovo oduvijek živjeli u Hrvatskoj, smatrajući sebe Splitsanima ili Zagrepčanima, rat je isto tako "zadesio". U istraživanju su istaknuta njihova vrlo negativna iskustva koja su izravno povezana s početkom ratnih zbivanja na prostoru Hrvatske.

Kazivači srpske nacionalnosti koji su odlučili ostati u Hrvatskoj svjedoče o promjeni odnosa hrvatskog društva prema njima te iskustvu ekstremnih verbalnih uvreda, fizičkih napada i maltretiranja te uništavanja imovine.

(Ispitivač; Jeste li primijetili da li se odnos nekih ljudi u Vašoj okolini promijenio prema Vama u toku tih događaja?)

"Naravno da se promijenio. S obzirom da sam ja dite ovoga grada, i da živim od samog početka, naravno mene su počeli smatrati Srbinom. Iako se ja nikad nisam deklarirao ka Srbin. I naravno, počeli su me izbjegavati. I šikanirati.(...)"

(Ispitivač; Jeste li vjerovali u tom trenutku da će se Jugoslavija raspasti?)

"Ja nikad nisam vjerovao da će se Jugoslavija raspasti."

(Ispitivač; U kojem trenutku ste shvatili da se to zaista može dogoditi, i da će izbiti rat?)

"Pa kad su počeli... Kad je počelo ovo komešanje između vojske i... Vidio sam da sve ide kvragu."

(Ispitivač; A kad su počeli prvi problemi za Vas? U Splitu?)

"Pa mogu kazati da su počeli odmah od početka. Odmah su mi htjeli zapaliti lokal. Masa provaliti.(...) I tada je počelo ono pisanje. Priče okolo. Svatko tko je bio ugledan je bio na odstrelu. Pogotovo tko je imao kriva krvna zrnca. Kasnije su bacili dva puta bombu. Zna li možda kad je to bilo? Prvi put je bilo '91. godine. Kad su mi razrušili gornji dio. A '93. ili '92., ne mogu se sjetiti. Mislim da je '93. prvi mjesec, da su mi raznijeli kompletni donji dio, sa pola ulice. Bacili su mi bili onu topovsku minu, ja mislim. Protutopovsku minu. (...)."

(Ispitivač; Da li ste imali još nekih problema?)

"Imao sam masu. Ja sam cijeli taj period imao problema. Svaki dežurni ustaša koji je bio je došao. Prva stepenica je bila restoran Stefanel. Za polazak. Naravno, tu su se izredali svi od ove solinske ustaške bojne, pa do ne znam kojega prvoborca. Svi su dolazili doli. Milijun puta su mi uperili pištolj. Milijun puta sam morao dokazivati da nisam Srbin, da nisam neprijatelj."

Kazivači srpske nacionalnosti iznose svoja osobna iskustva, dok kazivači hrvatske nacionalnosti iznose svoje viđenje i doživljaj odnosa prema srpskom stanovništvu u Hrvatskoj. Neki kazivači hrvatske nacionalnosti izražavaju nezadovoljstvo takvim odnosom prema Srbima koji ostaju živjeti u Hrvatskoj za vrijeme rata, što svjedoči vrlo podvojenom odnosu prema Srbima od strane stanovništva hrvatske nacionalnosti u vremenu početka rata, te prepoznavanju nepravde u odnosu prema Srbima u Hrvatskoj koji nisu htjeli rat, te su htjeli ostati živjeti u Hrvatskoj kao u svojoj domovini.

"Nekako to se iza svih ratova događa. Stradaju oni koji su sudjelovali tu. Tu je bilo puno... Bilo je dosta branitelja srpske nacionalnosti koji su onda otpušteni '95. I crnogorske koji su otpušteni '95. iz vojske. To je bilo tragično. Ja sam uvijek govorio: "Bili su vam dobri kad su

ubijali svoje. A sad ih otpuštate." I oni su to tragično shvatili. To je tužno bilo. Jer ovdje se ipak branio Dubrovnik prije svega. A ne... Dobro, jest, i hrvatska država. 92 % je i ovdje glasalo kad je bio onaj referendum. Ali prije svega, branio si svoj dom. Prije svega mi smo Dubrovčani pa onda Hrvati."

"Ima jedan trenutak, gdje sam ja malo ostala začuđena, zašto sad oni mene prozivaju, zato što sam ja stala na stranu jedne svoje kolegice. I onda mi je glavna sestra u ustanovi rekla: "Što ti imaš nju braniti, ona je i tako četnikuša?" I ja sad ono... Jer ja takav pojam nisam čula, nisam doživjela i meni je to nepojmljivo da netko nekoga tako naziva. Pa bez obzira što on bio. Ja to ne mogu prihvatiti. Onda su i mene provjeravali, to sam tek poslije saznala. Da su mene provjeravali, tko sam, što sam. (...) Jer su Srbi išli ća. Na ovaj ili onaj način. Nije njih nitko sad ubijao, prebijao, ne znam ni ja šta. Ali tako neke stvari su se, kako se kaže, naštimale."

3.2.4. Svjedočenja o životu u Hrvatskoj u vremenu rata

Subkategorija "Svjedočenja o životu u Hrvatskoj u vremenu rata" sastoji se od seta sljedećih pet teorijskih kodova:

Specifična atmosfera rata u pojedinom gradu i mjestu u Hrvatskoj

Sjećanja na najuništenija mjesta u Hrvatskoj u ratu

Šokiranost mržnjom i brutalnošću uništenja hrvatskoga, Hrvata i hrv. imovine za vrijeme rata

Pljačka u ratu

Primjeri solidarnosti u ratu

Prilikom konceptualizacije subkategorije "Svjedočenja o životu u Hrvatskoj u vremenu rata" analizirana su sljedeća pitanja iz upitnika:

31. U kakvoj životnoj situaciji Vas je zatekao početak rata?

32. Što se promijenilo u Vašem životu?

(Kako su te promijenjene okolnosti utjecale na Vašu obitelj? Kako su te promjene utjecale na Vaše odnose s prijateljima, susjedima, na radnom mjestu (u školi, na fakultetu, u poduzeću?)

33. Kako ste proživjeli rat?

(Kako je tekao Vaš put u ratu? (Nova sredina, materijalna nesigurnost, razdvojenost od obitelji, neizvjesnost, osjećaj manje vrijednosti... Jeste li imali traumatskih iskustava u ratu i kako ste se nosili s njima?)

34. Koji su po Vašem mišljenju ključni događaji vezani uz rat?

36. Kako je završio rat u Vašem mjestu/gradu/kraju?

Specifična atmosfera rata u pojedinom gradu i mjestu u Hrvatskoj

Većina kazivača referira se na teška osobna ratna iskustva, iako se u istraživanju rijetko spominju ona najokrutnija stradanja rata.

Kazivači iznose svoja različita teška i traumatska iskustva proizašla iz zatečenosti naglom promjenom kolektivne situacije prijelaza iz mirnodopskog u ratno razdoblje. Kazivači govore o granatiranju Zadra, Slavonskog Broda, Kijeva, Pakraca, Dubrovnika, Gospića, Saborskog.

"Po mom mišljenju ljudi se nisu previše bojali jer nisu ni znali. Kasnije, dok to nije postalo stvarno. (Ispitivač; Kad su počela prva granatiranja Slavonskog Broda?) Mislim '91. ili '92. Onda je prva granata pala na krov stambene zgrade. I u minuti-dvije je pala druga u mom dvorištu. Gdje je parking je pala druga granata koja je pogodila mene. Tada je bilo jako puno ljudi. I djece i ljudi. Kad je svirala opća opasnost, ja sam samo htjela pozvoniti roditeljima da kažem da ću biti dolje u skloništu. Da ne misle sad gdje sam."

"Taj dan je palo oko 300 mina na Saborsko. To je bilo nešto što, ono, neshvatljivo(...) Prvi put u životu i nije baš, nije baš bilo drago. Normalna stvar, mina, tada gledajući u filmovima, mina pada kilometar od tebe, a mi se bacimo u kamenje, više se izlupaš po kamenju, nego što te mina može ozlijediti. Ali nismo znali. Kasnije, vremenom smo se priviknuli i na mine i na haubice i na metke i tako dalje. Sve ide svojim nekim redoslijedom."

Kazivači iznose svoja sjećanja o istovremenim evakuacijama i organiziranju brige za civilno stanovništvo u granatiranim mjestima – Cavtatu, Kijevu, Dubrovniku. Neki kazivači govore o problemima na koje su nailazili zbog neorganiziranosti tih evakuacija radi teško dostupnih mjesta i brzine napada, dok neki kazivači svjedoče iznimno uspješnim evakuacijama, osobito s obzirom na brzi tijek napada.

"Ja sam jednostavno sazvao po zaseocima. (...) Pozvao policajce, naručio ih da dođu u Policijsku postaju. U 7.30 u Policijskoj postaji sam donio odluku o evakuaciji. Tako da su oni krenuli s izvlačenjem uvečer u 9.30 iz Kijeva. Zaseok po zaseok. Najprije su otišli najdalji. To su bili Sladići, Glavaši i svi ostali. Oni su krenuli izvlačenje u 9.30. Nakon pola sata je krenuo drugi zaseok, tako dalje. Do 3 sata smo praktički evakuirali cijelo Kijevo. (Ispitivač; U tom trenutku koliko je još stanovnika ostalo u Kijevu?) Stanovnika u Kijevu, pored toga što smo mi 4 autobusa izvukli žena, djece i staraca, ostalo je još negdje 700-800 stanovnika. Sretan sam što nitko od tih stanovnika nije poginuo. Kad sam donio odluku o evakuaciji rekli su mi

da sam izdao Kijevo. Bit ću vulgaran, pa ću reći kako sam ja u tom momentu odgovorio. Ja sam odgovorio: "Odjebite kuće, čuvajte guzice!" Kuću možemo napraviti, ali čovjeka vratiti ne možemo. To je moja bila parola za vrijeme rata cijela. Najbitnije je život sačuvati. Sve ostalo je nula. Ujutro oko 3 sata evakuirali smo i Policijsku postaju. Ujutro u 5.17 minuta pala prva granata na Kijevo. Do 7.15, znači za nepunih 2 sata vremena palo je 360 granata."

"Međutim, nisam bila član nijedne stranke. Automatski, kako nisam bila član nijedne stranke, nisam imala ni informacije što se događa u Kriznom štabu. Što se dogovara, što se planira. Mislim da je to rezultiralo i s tim kako je Drniš izišao. Kako je iseljavan te kobne noći 16.09. Mislim da to nije bilo dobro organizirano. U skloništu nas je oko 400 ostalo. Vani u kućama je 238 ostalo. Toliko se zadržalo više-manje cijeli rat. Vidjelo se da su ljudi krivo evakuirani. Vidjelo se da nije organiziran prijevoz ranjenih, da nije organiziran prijevoz najtežih slučajeva, da nije... (...) Kako to da Vi i bolničko osoblje niste bili evakuirani? U tome i je stvar. Evakuacije su se vršile ne znam po kojim linijama. Zato što mi koji smo ostali, kasnije kad smo se vratili iz Knina, poslije nekakvih mjesec dana, onako čisto logički utvrdili da sve što je bilo na asfaltnom putu... Tad nisu bile sve ceste u drniškom kraju asfaltirane. Sve što nije bilo na asfaltnim cestama ti su ljudi ostali. Znači nije ih ni'ko organizirano okupio, te civile."

Ističe se i da su se strah i ratna depresija osjećali i u mjestima u kojima nije bilo izravne ratne paljbe.

"Tu se svašta događalo. U Zagrebu je u 3, 4 ujutro, svirana prva uzbuna, u noći. Mi smo već svi bili totalno gotovi. To je bio jedini dan kad sam se ja potpuno izgubila. Razgovarala sam s prijateljicom. Strašna depresija se osjećala. Ona mi je rekla kako je depresivna. Nitko više nije izlazio van. Baš se osjećalo u zraku da više ništa ne štima."

(Ispitivač; Jel' se možda sjećaš neke te konkretnije malo atmosfere? Kako se živilo? Ti si bio mlad tad u Splitu. Kako su ljudi...? Gdje su izlazili? Što su radili? Kako je to izgledalo?)

"Vlada je strah. I ljudi su većinom bili izmanipulirani na neki način. Ili međusobnim razgovorima, širili nekakve glasine o ovoj i onoj opasnosti, a s druge strane je bilo i realnih stvari na koje je trebalo pazit'. Nisi bija zapravo siguran čemu vjerovat'. Kakve glasine?- Ono tipa "snajperisti su, pazi, nemoj izlazit'."

Kazivači progovaraju o svom svakodnevnom životu za vrijeme okupacije Hrvatske, iznoseći iskustva o životu bez struje i vode te osobnom angažmanu u teškim ratnim situacijama, koja su utjecala na zbližavanje stanovništva i organizirani rad u takvim periodima.

"Međutim, to je bio taj period dok je bilo... Onda smo doma gledali televiziju, družili se, pričali. Uglavnom vam se to svodilo. Ujutro voda i kruh. Svatko u sebe doma. Poslijepodne se ode na brod. Sačeka se brod. Vide se tko je došao. Međusobno malo popričamo. Vratio se kući. U 8 sati navečer je policijski sat. Prije 8 sati uzmeš još dvije kantice vode za WC. Zatvoriš prozor, vrata, sve. Nije se smio vidjeti tračak, tračak svjetla. Nismo imali struje. Ali ni svijeća. Znači, morao si sve dobro, dobro zatvoriti, da se slučajno ne vidi kakav tračak svjetla, jer se pucalo onda u prozore."

Sjećanja na najuništenija mjesta u Hrvatskoj za vrijeme rata

Uz svjedočenja o napadima, granatiranju i evakuaciji u najpogođenijim mjestima u ratu u Hrvatskoj kao što su Kijevo, Saborsko, Pakrac, Dubrovnik, Vukovar – kazivači iznose i svoja zapažanja o izgledu tih mjesta tijekom rata.

Opisujući najuništenija mjesta u Hrvatskoj, kazivači se izražavaju riječima: *"gorilo je i nebo i zemlja"* (Saborsko), *"u zraku se osjećala mržnja i bijes"* (Dubrovnik), *"bilo je dnevno tisuće, tisuće granata, to je totalno uništenje bilo"* (Vukovar).

(Ispitivač; Kako je izgledao 12.11.'91?)

"Sam pad... To je bilo... Tad je gorilo, što se kaže, nebo i zemlja. Tad, kad smo se neki našli okolo, koji su uspjeli preko Bosne, preko Like, nisu mogli vjerovati da nas ipak nije toliko izginulo, koliko smo računali. Jer ja sad sam mislio, ako sam ja ostavio trojicu svojih mrtvih... Trojicu sa svojeg, i s drugog položaja jednoga, koji su... Rastali smo se eto... To je bilo... Ne možeš protiv tenkova, on ti uzvrća istom vatrom. To su tenkovi, te 84, koji su došli iz Jastrebarskog, preko vojnog poligona, k nama. (...) A ovi su isto ostali, to su oni kasnije pobacali po jamama. Oni su kasnije, što su streljali, i civile i okolo što su pobili, to su sve

bacili po jamama. Ustvari, ovdje su... Tko je god ostao u Saborskom, za mene su to svi, na neki način, branitelji mjesta. (...) Tako da smo mi jedna od najvećih žrtava. Na osnovu broja stanovnika. I na geografski položaj, jer je bio jedini u okruženju. Većem nego i jedno mjesto. Danas se spominje Škabrnja i Vukovar. Sve su to žrtve, ali mi smo najveće žrtve od njih. Po broju stanovnika i položaju gdje smo se našli. Najduže smo bili u okruženju. Na takvom smo položaju i najveći stradalnici smo."

"Da nas neće osvojiti, shvatio sam 6.12. navečer. Kad sam uzeo ekipu da idemo snimiti kako gori grad. Spustili se u grad. Pola Dubrovnika se okupilo u Dubrovniku gasiti požare. Izgledao mi je Dubrovnik kao Stonehenge. Ta svetinja je napadnuta. Taj grad unutar zidina. I ljudi su došli. Ja mislim da je tad netko došao s kamionom punim kalašnjikova, i da je podijelio oružje, da bi svi krenuli. Onako odmah, ravno. Toliko se osjećala u zraku taj otpor. Ta mržnja. Nije mržnja, nego bijes. Bjes se osjećao. Moglo ga se opipati. Tako da sam shvatio da su tu slomili zube. Jer su dirnuli u svetinju koju nisu smjeli dirnut. I tu je prekretnica. Shvatio sam: ne mogu uč'. Jer će biti ulične borbe. A od Vukovara su oni naučili lekciju ulične borbe. Utoliko je Vukovar pomogao Dubrovniku. Jer je pokazao: uličnim borbama ide se jedan na jedan. Tehnika tu ne pomaže. (...) Jer ako ima prekomjernog granatiranja ili neselektivnog granatiranja, onda je tu Dubrovnik najjasniji primjer. Zapravo ovdje je sve što je palo bilo i prekomjerno i neselektivno. Jer su crte bile na prilazima gradu. Iz grada ništa nije bilo. Bio je jedan top na Gracu. I to je to što se ja sjećam."

"To je bilo u kolovozu '91. Kad su ti vojnici otišli, e onda je počelo bombardiranje totalno. Onda su bombe počele padati avionske. I po gradu. Uglavnom, od kolovoza do 20. studenog, to je bilo dnevno tisuće, tisuće granata. Bombe. Mislim, to je bilo prestrašno. To u najgorim horor filmovima, ove što sad gledaš naučne fantastike, to je totalno uništenje bilo. Ja uvijek kažem da smo mi bili pilot projekt za isprobavanje svog oružja JNA. Od nekakvih fosfornih bombi, naši ljudi su govorili da su to napalm bombe, to je gorilo i nebo i zemlja, to je rušilo, to je ubijalo. A u Vukovaru je ostalo 15 tisuća ljudi, od 45 tisuća, koji su živjeli prije rata. Njih 15 tisuća nije htjelo nigdje otići. To je bilo isto miješano stanovništvo. Svi su živjeli u podrumima, u skloništima. Srećom, evo, imali smo dobro protuatomske sklonište."

Kazivači iznose svoje doživljaje, iskustva i sjećanja u trenutku ulaska u gradove nakon rata.

"I putovala sam isto s jednim kolegom. I onda smo došli u Gruž, u luku. Koja je bila isto onda granatirana, s autobusom. Ali zapravo to putovanje, kad vidite da je spaljeno Slano, pa

to. Jedno je fotografija, a jedno je doživjet uživo. I sad gledate tu iz autobusa, kao da gledate iz filma. Ali kad sam ja došla u Gruž. Iskrkali su nas, mene ja mislim na placi u Gružu. Tamo gdje su inače prije bile jahte i bio je park. I bila je zelena placa i bile su robne kuće i nešto bi se događalo.(...) I brat je došao onako nekakav tužan, ubijen preda me. A okolo je bilo sve crno. I onda opet ta senzacija. Ta senzacija. A ljeto je bilo. Da ti je hladno, da ne znaš što je i je li moguće, je li moguće. A to mi koji smo došli iz dobrog. Ja iz Zagreba govorim bratu koji je to tu preživio. Njemu je moguće, njemu je to sad svakodnevice. On je to navikao i njemu je to normalno."

"A selo je cijelo spaljeno? Da. Cijelo. Vama su sve kuće isto spaljene? Sve. (...) Kako je izgledalo Kijevo kad ste ušli? Pa Kijevo je izgledalo za očekivati. Sablasno. Ja sam ulazio, pa sam vidio, tako da meni to nije bilo neko iznenađenje. Ali bez obzira na to, kad vidiš, odjednom kad dođeš, pomoliš se. Slobodno možeš hodati svugdje gdje hoćeš. Onda vidiš odjednom tamo 50 kuća, svih 50 zapaljeno, bez krova, zaraslo sve. Bilo je sablasno. Ali je bilo jednostavno... To je naše mjesto i napraviti ćemo ga. Toliko oduševljenje od ljudi, od dečkiju mojih, to je bilo strašno. Je li bilo civila u Kijevu kad ste vi došli? Ne. Nitko nije bio u Kijevu."

(Ispitivač; Kako je izgledao Stradun?)

"Sljedeći dan su svi izašli vani vidjeti taj cijeli užas, tako da je Stradun bio pun ljudi, jer su vjerojatno svi stanovnici, koji su tada u Dubrovniku bili, došli vidjeti i hodali po tim ruševinama okolo. To je bilo baš potpuno pomaknuto. Stradun je tako još par dana bio u tom stanju, potpuno srušen, izgranatiran, tako da kad bismo noću hodali po Stradunu, izgledalo je kao da hodaš po makadamu negdje."

Kazivači isto tako iznose svoje percepcije o životu na području SAO Krajine za vrijeme rata, ističući da tamo nije bilo ničega te da je vladalo bezvlade i siromaštvo.

"Ja priznam da sam zahtijevao vojnu operaciju protiv Republike Srpske Krajine. Nije mi žao zbog toga. Mislim da je to bilo jedino što se dalo napraviti. Da drugog sredstva nije bilo da se prekine to stanje. To je blesavo stanje. Ne možete sad imati državu podijeljenu. Ovi stanovnici na tzv. privremeno zauzetom teritoriju, Srbi, su isto živjeli pasji život. To je ispod svake razine bilo. Oni su pali ispod razine civilizacije 19. stoljeća. Tam' je korov rastao po asfaltnim cestama. Ničeg nije bilo. Tamo jedino čega je donekle bilo, bila je hrana. A drugog ničeg nije bilo. Nikakve kulture, ničega zapravo. To je jedna opustošena zemlja, koja je postojala tam' zahvaljujući stjecajem okolnosti, događajima '91, kad je JNA pokušala te

granice na neki način osigurati za Srbe. I onda su tam' ostali siroti, vrtili se, niš' nisu... Osim toga, poznato je koji je to nedemokratski režim bio. Koji ne samo da je ove Hrvate protjerivao, ubijao, pljačkao. Za vrijeme vlasti, što je nedopustivo. Ak' ste vlast, onda imate odgovornost prema ljudima koji su na vašem teritoriju. Međutim, oni nisu imali nikakvu odgovornost. Tak' da je samo pod UNPROFOR-om negdje 600 ljudi ubijeno u Krajini. Hrvata, dakle, na toj razini. A s druge strane, demokratski procesi među Srbima, koji su bili jedini koji su mogli nešto, su bili takvi da ono... Martić je bio na izborima za predsjednika Republike onoliko puta koliko je bilo potrebno da pobijedi. Jer svaki put kad nije prošao, onda bi stornirali izbore. 'Ajde isponova. (...) Tam' su se isto događale gangsterske situacije u toj zemlji. Kak' bi je čovek nazvao, na tom području. Pljačke, otmice, ubojstva. Mislim, unutar, međusrpske situacije. Čak su i ovi umjereniji političari, koji bi imali još sluha za nekakvo sporazumijevanje, pa 'ajmo to polako rješavati nešto, to nije dolazilo u obzir. Njih bi ubili ili zatvorili ili već nešto. Dimitar Obradović i ove ekipe. Konačno, i Đakula je sad pričao o tome da ga je Arkan pitao: "Jesi li ti suživot s Hrvatima?" On veli: "Ja od straha nisam mogao reći da jesam." A što će? Da ga prikolje? To vam samo govori. Ja ne znam točno što je Đakula u tom času bio, ali nije baš bio zadnji seljak s ceste. Nego je bio dužnosnik srpske vlasti. I on umire od straha pred Arkanom. Onda si možete misliti, ak' nemrete reći svoj politički stav, onda znate koliki je stupanj demokracije."

Šokiranost mržnjom i brutalnošću uništenja hrvatskoga, Hrvata i hrv. imovine za vrijeme rata

Uz svjedočenja o uništenosti mjesta u vremenu rata, granatiranju, te umiranju i ratnog i civilnog stanovništva, kazivači ističu razne oblike ekspresije nasilja i mržnje za vrijeme rata u Hrvatskoj.

Kazivači govore o svojoj šokiranosti mržnjom koja je sa srpske strane dolazila prema svemu što je hrvatsko. Kazivači uviđaju da se mnogo energije potrošilo da bi se uništio trag postojanja Hrvata na ovom području. Najviše mržnje iskazivano je prema onim mjestima koja su u ratu najviše stradala. Kazivači se referiraju na Dubrovnik, Saborsko i Vukovar.

(Ispitivač; Kada su se makli iz čitavog područja južne Hrvatske?)

"22. listopada '92. smo izbili na granicu s Crnom Gorom. Kada ste prolazili kroz ta područja od Cavtata do granice s Crnom Gorom, kako je izgledalo to? Jednom riječju, vidilo se, ne da je tu prošao ratni vihor. Vidilo se je, u ostacima tog vihora, vidilo se je ili se čitala mržnja spram svega što je hrvatsko."

(Ispitivač; Kako ste gledali na neprijatelja? Odnosno, kako ste doživljavali taj sukob? Kako ste si objašnjavali što se događa? Zašto oni napadaju Dubrovnik?)

"Pa šokirani smo svi bili tom mržnjom. Tako da nismo shvatili čime bi izazvali, čime smo izazvali tu mržnju. Kasnije kad sam, bio sam stvarno, gledao sam kao sukob dobra i zla. Zapravo, rat je crno-bijela situacija. Pa tako sam i to gledao. Zle ljude rat čini još više zlim. A dobre, još boljim. Ali, govorim: svi smo bili šokirani mržnjom."

Kazivači iznose svoja zapažanja i svjedočenja o razbojništvu od strane srpske vojske u vremenu rata, te ekspresijama toga razbojništva koje je nalikovalo srednjovjekovnom ratu. Kazivači svjedoče da su srpski vojnici ostavljali svoje potpise na spaljenim kućama, uništavali šume, palili žive životinje, ubijali civile.

"Nažalost, brzo sam se osvijestila i shvatila što se događa. Jer, ovi koji su to napadali, to je zaista bio kal ljudskog roda. I taj Milošević je bio toliko dobar manipulator, da je on zaista njih izmanipulirao. Najlakše je manipulirati s neobrazovanim, jadnim, siromašnim ljudima. Zaista, kalom ljudskog društva. I to što su oni radili, to su stravične stvari radili. Oni su ostavili čak i svoje potpise. Recimo, u Konavlima imate tamo. Spalio je kuću Jovo iz Kolašina ili ne znam."

"Onda gledaš gdje su se potpisali. Onda gledaš, pa šta im je ovo trebalo. I onda se na primjer, nekakva je bila, Sloba-Jugend je bilo napisano. Kao Hitler-Jugend, u jednoj sobi. A onda je "BG" i još nešto bilo i tako."

"Na koje smo tragove nailazili. Neki čudni ljudi su bili. Nailazili smo poslije kad smo išli. Te zapaljene kuće - ok. Ali spavali su, recimo, u nezapaljenoj kući. Spavali su u garaži. A gore je cijeli stani bio... Činili potrebe i spavali u toj istoj garaži. Nismo nikako shvaćali koji su to ljudi. Naletio sam na u Konštarima, odnosno na Pelješcu, cijeli drvored kojega su prstenovali. Razumijem - upalit kuću. Baciš granatu zapaljivu pa zapališ kuću. To je trenutak. Ali ovo je trebalo radit. To je bilo jedno 20 stabala, koje su prstenovali koru, da pomalo usahnu stabla. Odakle to? Zašto? Zbog čega? Kako? Uvijek smo mislili da smo otvorena ruka svijetu. I jesmo bili. Pola Konavala je išlo u Herceg Novi na tržnicu umjesto u Dubrovnik. Bliže im je bilo. Nažalost, onda otkriješ da se priča ponavlja. Da je ovdje vođen srednjovjekovni rat onaj neki."

"A na dan pada... Dan poslije pada sam ovdje sa brda Vršak promatrao, tako da mogu sa sigurnošću reći da sam ugledao petoricu maloljetnika kako pale. Redom pale živu stoku, pale

kuće. Izživljavaju se na imovini Hrvata. (...) (Ispitivač; Što je bilo s civilima koji su ostali u Saborskom?) A civili... Civili su pobijeni. Znam za jednu skupinu koja je završila u Ličkoj Jesenici, istog dana, na padu. Oni su pušteni prema Ogulinu. Ali iskorišteni su da bi prenijeli od Medakovića Nikole, tog šefa martićevaca, da prenesu pismo s porukom. Ko se mača lača, od mača će i poginuti. Kao, Saborskog više nema i nikada neće postojati. Iskoristio je te civile da pošalje to pismo poruke u Ogulin."

Pljačka u ratu

Kazivači svjedoče i iznose svoje uvide o pljačkaškoj dimenziji rata, a pljačku sagledavaju kao jedan od osnovnih motiva rata.

Kazivači iznose svoja saznanja i dokaze o organiziranosti pljački od strane srpskog vojnog i političkog vrha, govoreći da je srpski vojni vrh ratni plijen smatrao nečim sasvim normalnim.

"Najviše šokira poslije kad otkriješ da su taj ratni plijen uzimali kao nešto normalno. (...) Izjavljuje Slobodan Leković, pukovnik, poručnik, pukovnik, što li je bio, na televiziji Novi Sad da su im slali iz dječjeg Doma Mladost iz Herceg Novog, slali su im popis toga što im treba. I on sad izjavljuje za novosadsku televiziju: "Da. Dobili smo popis. Njima treba stolova, stolica, patika." I govori: "Evo ovdje u Mokošici smo našli patike. To smo uzeli." Naručivali su pljačku. JNA je to uzimala kao nešto sasvim normalno. Kao ratni plijen koji se uzima i odnosi. To je srednjovjekovno razmišljanje. Taj Slobodan Leković, a propos, poslije je bio čak i pomoćnik ministra turizma Crne Gore."

Kazivače svjedoče i o dokumentiranim zapisima o pljački te zaplijeni i oduzimanju imovine. Kazivač iz Dubrovnika pokazuje dokument u kojem general Strugar i admiral Jokić izdaju naredbu da se *"u rejonu Sutorinskog polja, motelu Vinogradi formira sabirni centar, za prihvatanje zaplenjenih i oduzetih materijalnih sredstava iz ratnog plena."*

Kazivači također iznose mišljenja o pljački kao motivu koji stoji iza brojnih ratom motiviranih zločina i ubojstava u Domovinskom ratu, ističući, primjerice, obitelj Zec i ostale srpske obitelji, koji nisu bili ubijani zato što su Srbi, nego zato što su materijalno dobrostojeći.

"Zato Vam to govorim o pljački. Zato jer su ti zločini bili vrlo često, ako ne i uvijek, povezani baš s pljačkama. I nisu Srbi bili ubijani u pozadini zato što su Srbi, nego zato da im se oduzmu stvari. Familija Zec je bila dobrostojeća. Sve kad gledate i ovu ekipu tamo iz "Selotejpa", Vi vidite da su to ozbiljni, dobro situirani tipovi, koji su odjedanput odvođeni i ubijani. Znae, nije to baš... Tu je taj materijalni, pljačkaški motiv uvijek bio prisutan. (...)"

A ovi zločini u Oluji su jednim dijelom posljedica događanja. A s druge strane, vidite da su ljudi ubijani, Varivode i tako dalje iz pljačkaških motiva. Opet. To je sigurno zločin. O tome uopće nema dvojbe. To je tak' jasno. Tu je država zbilja odigrala jako lošu kartu što nije cernirala cijelo područje, proglasila ga ratnom zonom, zabranila ulazak svima. Ljudi su odlazili na pljačkaške pohode u Krajinu u kolovozu nakon Oluje, '95. Mnogi su stradali na minama."

U kontekstu pljačke u ratu, kazivači iznose svoje uvide i zapažanja o uspješnim i neuspješnim potezima hrvatske državne vlasti u svrhu sprječavanja pljačke nakon rata. Kazivači ističu da, tamo gdje je organizirana policijska ili vojna straža ispred crkava ili imovine, spriječena je pljačka istih od različitih vojski koje su se kretale na prostorima Hrvatske. Tamo gdje od strane države nije organizirana zaštita, ni pljačka ni razbojništvo nisu bili spriječeni.

(Ispitivač; A jeste li sudjelovali u Oluji?)

"U Oluji jesam. Jesam. U Oluji sam bio premješten u postaju Obrovac i bio sam po raznim čukama. Jedno vrijeme, jedno veliko vrijeme sam čuvao i manastir Krupu. Manastir Krupu. To je bio manastir pravoslavnih popova, gdje je bilo jako puno vrijednih stvari, knjiga iz srednjeg vijeka i jako starih knjiga. Mislim da je bilo tu i zlata i tako dalje. I onda smo mi bili zaduženi da čuvamo da se to ne bi uništilo. Jer u to vrijeme su harale svakakve vojske i svakakvi ljudi po Krajini. I naši i srpski i, ne znam, četnički i ne znam ni ja više tko. Ali mi smo bili zaduženi za taj manastir i mislim da je on i sačuvan dosta dobro i mislim da nije tu ništa oštećeno i otuđeno. Mislim da je jako malo oštećeno."

Solidarnost u ratu

Usred navedenih ratnih razaranja i zatečenosti hrvatskog ratnog i civilnog stanovništva ratom, kazivači se osvrću na različite oblike solidarnosti u ratu. U trenutku napadnutosti od *druge* i *jače* strane, kazivači svjedoče da se razvila velika međusobna solidarnost među Hrvatima.

"Sve bismo mogli žrtvovati. Toliko je ljudi bilo. Ništa nam nije bilo teško, u tom ratu, učiniti za bližnjega. Za jedan drugoga. Za naše mladiće koji su bili na Srđu ili tu okolo. Polunaoružani i jadni. Gladni i nikakvi. Ništa nam nije bilo teško učiniti u tom ratu."

Kazivači govore o optimizmu i solidarnosti koji su vladali na terenu za vrijeme ratovanja, a koji su pomogli da se lakše prebrodi situacija rata. Ističe se i osjećaj zajedništva među civilnim stanovništvom te okupljanja i druženja u vremenu rata, koje kazivači sagledavaju kao "pozitivnu stranu rata".

(Ispitivač; Kako je bilo biti na terenu?)

"Pa nije bilo prijatno. Mogu vam reći da je bilo dana kad je bilo grozno. A bilo je i dana, za ono vrijeme, ajmo reći mirovanja. Mada linija nikada nije mirovala. Ali to puškaranje i to pojedinačno... Recimo dani kad se pojedinačno čula kojekakva granata padne tamo, pa tamo... To ti nije bilo ništa. Jer čovjek se toliko navikne na to da jednostavno ti je to kao pod normalno. Uspostavljali smo neke nove kontakte, neka nova prijateljstva, neka nova druženja. Velika solidarnost je i veliki optimizam tada vladao, u to vrijeme. Mislim da smo disali kao jedan. Nikakvih previranja, nikakvih smicalica, ništa. Čovjek je jednostavno zdušno živio jedan s drugim."

(Ispitivač; Kakav je bio odnos sa svim tim ljudima dok ste boravili u skloništu? Je li postojao neki osjećaj zajedništva?)

"Postojao je veliki osjećaj zajedništva. I najveći osjećaj zajedništva koji sam u obitelji doživio ikad je bio tada. Tako da je to neka, ako to možemo tako nazvati, pozitivna strana rata i tih događanja. Jer smo se zaista svi zblížili i bili si tu jedni drugima pri ruci."

Isto tako, kazivači hrvatske nacionalnosti iznose pojedinačna svjedočenja o solidarnosti u susretu sa srpskim vojnicima, a koju ni najmanje nisu očekivali. U prilog tome svjedoči medicinska sestra iz Drniša, navodeći primjer ulaska 6-7 pripadnika vojske JNA u Dom zdravlja za koji je bila zadužena. Vojnici su je pitali tko je sve smješten u skloništu bolnice. Ona je rekla da su u skloništu bolnice najteži bolesnici koji boluju od raka do shizofrenije, te

je zatim zamolila vojnike JNA da ostave oružje kako se bolesnici ne bi isprepadali. Na to su joj oni rekli da mogu sići u podrum razoružani, no ako dolje nađu nekoga u hrvatskoj uniformi, da će ona biti kriva i da će ju ubiti. Dobrovoljac iz Srbije koji je sišao u sklonište ujedno je bio liječnik po struci. U skloništu nije pronašao hrvatske vojnike, ali je pronašao šestero djece mlađe od 6 mjeseci. Kazivačica svjedoči da se potom rasplakao te izvukao djecu s majkama na svjetlo dana. Potom je poslao svoju vojsku da nađu mlijeko, pelene i dječju hranu po već opljačkanim i razbijenim dućanima u Drnišu.

"Ja kažem: Čujte, ja vas zaista molim. Da ne bi nastala dole uzbuna, strka, galama. Ljudi su isprepadani od svega i svačega. Ostavite oružje. On meni na to kaže: Dobro. Ja ću se razoružat. Ali, ako ikoga nađem u uniformi dole ja tebe ubijem. Ja govorim: "Može!" Ludo, pa šta me briga. Mi smo išli s tim fenjerom dolje i on je obiša' svaki ugao. Nikog nije našao u uniformi. Ali je zato našao 6 djece mlađe od 6 mjeseci. U skloništu. Koliko god bio četnik, ili šta je već bio. Dobrovoljac je bio Srbije. Ja smatram da ne'ko 'ko je došao iz Srbije ratovat u Hrvatsku je došao s namjerama kojim je došao. Tako ja dijelim te borce njihove. Onda se rasplakao. Jer je bio liječnik po struci. Izvukao je te majke s djecom vani. Stavio ih je vani. Kad su ta djeca ugledala sunce poslije 6 dana, oni su svi počeli jadni zatvarat okice. Tu sam zaključila da kod najvećih zločinaca ima nešto ljudsko. Da ima nekakva savjest. Onda je poslao tu vojsku svoju koja je došla s njim da po tim trgovinama koje su već bile opljačkane i razbijene. Da nađu pelene, mlijeko i tu dječju hranu koja je u prahu, koja se može davat djeci."

Proučavanjem kolektivnih sjećanja "odozdo" i *življenih* identiteta, postaje moguće istražiti i sagledati multiplicitet sjećanja i multiplicitet identiteta, kojima se omogućava prevladavanje artifičnih zadatosti i razlika te se pokazuje da stvari uglavnom nisu jednostrane određene. Zapravo, postoje mnogi primjeri u ratu u kojima najveći neprijatelji mogu iznenaditi i pokazati suosjećanje. Dubinskim uvidom u presjek osobnih sjećanja sa širim ratnim zbivanjima, i korištenjem metode oralne povijesti, na ovom primjeru suosjećajnosti kojeg vojnik JNA iskazuje prema pronađenoj djeci u skloništu drniške bolnice, još jednom se potvrđuje mogućnost da se istraži kako su ljudi u prošlosti istovremeno bili, riječima Confina - i lokalni i nacionalni, cionisti i religiozni, dobri roditelji i predani katolici, te istovremeno fašisti Vichyja koji su djecu Židova slali u koncentracijske logore (Confino, 1997:1399).

Teorijski kodovi: "logori i zatvori", "poginuli i ubijeni u ratu", "deložacije i izbacivanje iz stanova" i "život hrvatskih obitelji u izbjeglištvu tijekom rata"

Niz završnih četiriju teorijskih kodova koji su dio seta kodova "Život u Hrvatskoj u vremenu rata", konceptualizirani su na temelju teorijskih postavki rada oslonjenih na teoriju kulturne traume J. Alexandera.

Teorijski kodovi "logori i zatvori", "poginuli i ubijeni u ratu", "deložacije i izbacivanje iz stanova" i "život hrvatskih obitelji u izbjeglištvu tijekom rata", na razne načine sudjeluju u konstrukciji kulturne traume Domovinskog rata koja se najvećim dijelom odrazila na obične ljude koji su rat proživjeli.

Svi kodovi obuhvaćaju teške i osjetljive ratne teme, a na temelju iskustava prethodnih istraživanja možemo zaključiti da im je najbolje pristupiti kvalitativnom metodom dubinskog intervjua. Iako su svi naši kazivači bili vrlo zainteresirani iznijeti svoja iskustva o ratu, mnogi od njih su vrlo malo te s nelagodom govorili o najtežim ratnim zbivanjima kao što su ubijanje članova obitelji ili zatvaranja u logore⁷⁵. Prethodna istraživanja također su pokazala da se do takvih tema teško dopire, čak i kada je istraživanje vrlo specifično i usko usmjereno na pojedini traumatski događaj. S obzirom da je ovo istraživanje bilo usmjereno na vrlo široka i nespecificirana sjećanja na ratove i ostale oblike političkog nasilja u Hrvatskoj, još je teže bilo dobiti detaljnije odgovore o najtežim temama i posljedicama rata, odnosno o raznim teškim oblicima psihičkog i fizičkog nasilja. Primjerice, niti jedan stanovnik ili stanovnica Škabrnje, unatoč pozivima da sudjeluju u istraživanju, nisu na to pristali. Škabrnja tako ostaje jedno od najoskvrnutijih mjesta u Domovinskom ratu o kojem i danas znamo vrlo malo.

Iz teorijskih kodova koje ćemo navesti i opisati uglavnom možemo donositi vrlo ograničene i limitirane zaključke, ponajviše iz razloga pojedinačnosti slučaja koji se navodi, te radi nelagode sugovornika da jasno iznese svoje puno iskustvo intervjueru (istraživaču).

Stoga naglašavamo da kodove iznosimo jer su prethodna istraživanja pokazala da su ti problemi bili vrlo realni i prisutni u ratu, te su fundamentalan dio konstrukcije kulturne traume rata. No da bismo donosili moguće zaključke ili sugerirali na obrasce ponavljanja stanovitih događaja na razini populacije, trebali bismo za svaku pojedinu temu provesti zasebno istraživanje sa zasebnim namjernim uzorkom osoba koje bi bile spremne progovoriti o svom traumatskom iskustvu, te sa specifičnim i uže određenim istraživačkim pitanjima.

⁷⁵ U ukupno provedenih N=362 intervjua usmjerenih na Domovinski rat, niti jedan kazivač/ica nije govorio niti se osvrnuo na temu silovanja u ratu.

Metoda dubinskog intervjua jest jedna od najprimjerenijih metoda za istraživanje traumatskih događaja.

Teorijsko-istraživački model disertacije postavljen je s fokusom na doživljavanje i razumijevanje rata iz perspektiva običnih ljudi, a oslonjen je na teoriju kulturne traume J. Alexandera i uvide A. Confina o metodološkim problemima istraživanja kolektivnih sjećanja. Teorija kulturne traume povezuje sjećanja i identitete s nastankom traume i boli za društveni kolektiv. Stoga se teorija bitno odnosi i na traumatična sjećanja na ratove i njihovu vezu s kolektivnim identitetima. Alexander polazi od tvrdnje da događaji sami po sebi ne stvaraju traumu već da je trauma društveno posredovana atribucija. Zbog toga se traumatski status ne pripisuje događajima zbog samog nemira ili lošeg djelovanja koje događaj izaziva, nego zato što se vjeruje da događaji imaju uznemirujući ili štetni utjecaj na kolektivni identitet. Samo ako su kulture, obrasci i modeli značenja koje kolektiviteti nose uznemireni, onda se traumatski status pripisuje događaju (Alexander, 2004).

Ono što kolektivni akteri odlučuju reprezentirati kao proživljenu individualnu i kolektivnu bol i kao fundamentalnu prijetnju, ugrožavanje smisla onoga što jesu, postaje kulturna trauma za te aktere.

U istraživanju smo identificirali četiri narativa koji čine središnji dio kulturne traume Domovinskog rata, ili onoga što u najvećoj mjeri obilježava individualne i kolektivne identitete društvenih aktera koji su sudjelovali u ratu.

Ti narativi su: ubojstva i gubitak obitelji i/ili prijatelja u ratu, zatvaranje u logore i zatvore, izbacivanja i deložacije iz stanova, te život u izbjeglištvu.

U prilog širenju kulturne traume u hrvatskom društvu nakon rata govori iskaz jedne kazivačice:

"Te priče su bile strašne. Djeca iz Vukovara nisu htjela biti preraspoređena po drugim razredima, nego su htjeli biti zajedno jer je ta njihova patnja i bol bila tolika da nisu mogli s drugima normalno komunicirati. Imali su svoje vrlo specifične priče."

Logori i zatvori

Kazivači hrvatske nacionalnosti svjedoče o mjestima u Hrvatskoj gdje su vojnici i civili bili zarobljeni od strane JNA i odvođeni u logore ili zatvore u Srbiju i Crnu Goru. Kazivači svjedoče i o vlastitom iskustvu zarobljavanja i odvođenja u zatvor, te svjedoče o razmjenama srpskih i hrvatskih zarobljenika. Iznosi se da su građani Cavtata i Konavala odvođeni u logore u Crnu Goru, gdje je Morinj bio glavni logor, ili su odvođeni u Trebinje. Iz Vukovara su hrvatski zarobljenici bili odvođeni u Srijemsku Mitrovicu. Kazivači svjedoče fizičkim i psihičkim maltretiranjima, ubojstvima muškaraca u logoru i odvođenju žena u zatvore.

"U početku je određeni broj... To je bilo nama strašno. Određeni broj građana Cavtata i Konavala zarobljen i odveden u logore u Crnu Goru. Uglavnom Morinj je bio glavni. Neki su bili i u Trebinju. Ali u Morinju je bilo znate koliko ljudi iz Cavtata. To nam je bilo prestrašno. Onda bi svako toliko pokupili nekoga. Ovdje je bila policijska postaja. Pa su i oni tu se uselili. Pa bi onda, recimo, pokupili, nekoliko ljudi bi doveli, pa im dali da lopatama metu ulice. I da pjevaju, kako je ono bilo... "Sa vrh Srđa vila kliče, živio nam srpski Dubrovniče." Ovako nešto bi tjerali da pjevaju. I da lopatama metu ulicu. Mislim, kažem to koga su povelili, tome nije bilo ugodno. Tako, iz čista mira. Ništa se nije dogodilo. Nego, jednostavno, tako čisto malo radi zastrašivanja, da ne bi slučajno se previše opustili i tako. (...) A kako im je bilo, to smo saznali tek poslije, kad su se vratili i kad su nam ispričali što su sve proživjeli i kako im je bilo. (...) (Ispitivač; Možete li jednim dijelom podijeliti s nama tu priču?) Pa čujte, oni su bili u tom logoru. Bilo je nekoliko tih baraka, kako su ih oni zvali. Po 50-ak ljudi, jedno pored drugog su ležali. Hrana očajna. Oskudna. Mokrenje, posuda za mokrenje. I mokrenje i stolicu. U prostoriji toj. Svaki dan izvode ljude na ispitivanje. I onda je tamo fizičko maltretiranje. Onda, naravno, podmetanje: "Rekao je onaj drugi da si ti učinio to." Znae kakve su te metode, uobičajene. I: "Ti si bio ovamo. Što si radio? Gdje si bio?" Za sve ljude po Cavtatu ispitivanje, šta tko radi. Nama su često znali, ti kad su se vratili, reći: "Strašno su nas pitali o vama u ambulanti. O doktorima. Tko su, što su, odakle " Uglavnom, fizičkog maltretiranja je bilo strašno, pre, pre, pre strašno. To su ljudi propatili čudo. I ovaj... Bilo je hladno. Bila je dosta teška zima."

Kazivačica koja je bila u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici iznosi svoje svjedočanstvo o postupanjima u zatvorima, razlozima zašto je ona bila zatvorena, te naposljetku zašto i kako je ipak završila na razmjeni.

(Ispitivač; Što se s Vama događalo u zatvoru?)

"U zatvoru sam ja bila 3 tjedna. Prvo sam bila u samici. Onda sam se tamo bunila, svađala, zašto sam ja tu, zašto nisam u bolnici. I tako. Međutim. Onda sam drugi dan iz samice bila premještena u sobu sa ženama. A te žene su bile sve iz Vukovara. Sa Mitnice i Sajmišta. I onda sam od njih tek čula to kako su oni evakuirani. Sustavno su oni, kako su uzimali, koju ulicu u gradu, muške u logor ubijali, žene im služile, kuhale i onda u zatvor. (...) Gdje se nalazio taj zatvor? - U Srijemskoj Mitrovici. Jer ti svi moji apeli, koji su govorili da je JNA zločinačka, su bili razlog da oni mene optužuju. Međutim, su me dali tad u razmjenu. Zahvaljujući tadašnjem američkom ambasadoru, ministru Hebrangu i predsjedniku Tuđmanu, koji su napravili pritisak na njega. On je otišao u Beograd. Nisam samo ja bila u pitanju, nego još i doktor Njavro i svećenici. Ja sam u petak, znači došla sam u srijedu na četvrtak u zatvor, u petak od tih žena u sobi, imali su jedan mali tranzistor, slušali smo Radio Vatikan. Prvi put sam čula na Radio Vatikanu da se sumnja za Sinišu Glavaševića, Njavru, mene, da smo ubijeni ili da smo odvedeni u zatvor. I svećenici, na Radio Vatikanu. To sam čula. To mi je bio prvi glas da netko traži nas."

S druge strane, kazivači srpske nacionalnosti svjedoče o svom iskustvu odvođenja u zatvore u Hrvatskoj bez razloga ili osnove - zatvarani su pod optužbom pobune protiv hrvatske države. U zatvoru su bili maltretirani te nisu imali nikakva prava. Kazivači svjedoče težim oblicima psihičkih maltretiranja, ali ne i fizičkom zlostavljanju ili ubojstvima.

(Ispitivač; Što se dogodilo dalje te godine? Rekli ste da ste uhićeni?)

"Od '92., da, išao sam u policijsku postavu u Kutinu da promijenim registracijske tablice od auta i tamo su me uhapsili. Ostao sam u Kutini u pritvoru 5 dana, onda iz Kutine su me prebacili u Zagreb, u Remetinec u istražni zatvor, i poslije Remetinca u Kerestinec, u logor, 6 mjeseci. Pod kojom optužbom? A, oružana pobuna protiv Republike Hrvatske. (...) Onda su mi rekli tamo da ću bit samo do razmjene, koja je bila u Nemetinu 26.8.. Išao sam u razmjenu, vratio se nazad, ali su me još držali skoro 3 mjeseca. I više od 3 mjeseca."

(Ispitivač; U razmjenu ste išli?) Da, u Nemetin. (...)

(Ispitivač; Jeste li bili izloženi nekoj vrsti nasilja u logoru?) Pa fizičkih ne toliko koliko psihičkih. Psihička ona, na WC nisam išao 21 dan uopće. (Ispitivač; Nisu vam dali ili ..?) Pa dali, oni su puštali ali daju ti rok 5 sekundi, ako se ne vratiš za 5 sekundi dobiješ batine onda. Onda sam se toga bojao i onda sam rađe trpio. (Ispitivač; Jeste li bili svjedoci nekom fizičkom nasilju, svjedok?) Pa isto tako slično nešto šta se desilo ali nekom većem nisam bio."

Da je netko ubijen ili nešto, nije u to vrijeme bilo ubojstva. Kad ste pušteni na Božić '92., vratili ste se u ..? U Bjelovar. I tu stalno živim sada, od '92., da."

S obzirom na izjave kazivača, ne možemo iznositi šire zaključke o postupanjima sa zatvorenicima niti s jedne strane. Svi kazivači iznoseći svoja iskustva i zapažanja izražavaju da je iskustvo logora ili zatvora za njih bilo izrazito traumatično.

Ubojstva i gubitak obitelji i/ili prijatelja u ratu

Kazivači se na smrt svojih najbližih referiraju kao na najtraumatičnija i najtragičnija osobna iskustva nastala u uvjetima ratnih zbivanja.

Kazivači branitelji u svojoj oralnoj povijesti iznose različite uvide o uništenju hrvatskih gradova i imovine, granatiranju, teškim trenucima demoralizacije i svijesti da će rat izgubiti. Pored svega, kazivači branitelji koji iznose iskustvo pogibije svojih prijatelja suboraca u ratu, uvijek ističu to iskustvo kao najteže iskustvo rata.

"Branili su državu. I skidam kapu svakom takvom čovjeku. Jer, gledajte... Samo onaj tko nije želio vidjeti istinu, taj je nije vidio. Ovi su ljudi bili svjesni situacije u kojoj se Hrvatska našla. Što vam je bilo najteže tijekom rata? Pa najteže je eto pad, pogibija prijatelja. A taj pad, ta slika plamtećeg sela, to mislim da nikad mi nitko neće izbrisati iz glave. Pa mrtvi ljudi. Raskomadani. Ostalo je... Recimo, liječim se od PTSP-a već godinama. Bio sam i u bolnici na bolničkom liječenju. U biti, čovjek mora sam sebe liječiti. Tako da ti u biti nitko ne može pomoći."

Dvije kazivačice progovaraju o iskustvu smrti, odnosno ubijanja njihovih roditelja, i njihove djece u ratu. Kazivačica kojoj su srpski vojnici ranili jedno dijete te ubili drugo, govori da su Srbi to napravili namjerno, jer je ona bila tajnica načelnika HDZ-a te se često javljala oko razmjena zarobljenika. Govori da su Srbi znali kako izgleda ona i njena djeca, te da u drugu djecu nisu pucali. Kazivačica koja govori o zločinu u Kostrićima nad svojim roditeljima, svjedoči o tome kako je kasnije s bratom osobno nazočila pronalasku kostura svojih roditelja.

(Ispitivač; Kako je izgledala svakodnevica? Je li bilo granatiranja?)

"Strašno! Jako puno je bilo granatiranja. Puno puta nisam mogla s posla ni doma, nego sam znala spavati kod kumova. Jednostavno... Majka je bila cijeli dan doma. I suprug. To je neopisivo! To nije bilo jedan dan... Kad je bio napad na Sisak, granate su padale... Puno kuća je bilo pogođeno. Dosta je ljudi ranjeno u samom selu. (...) (Ispitivač; Spomenuli ste, kćer Vam je poginula? Koje je to godine bilo) Linija razdvajanja je bila... Kad je došao

UNPROFOR, tu nisu smjele biti srpske snage s druge strane Kupe. To je bilo pod UNPROFOR-om. (Ispitivač; Kada je UNPROFOR došao?) Ja mislim da je bilo '92. U selu se normalno živjelo. Mi smo rođeni na Kupi, naučeni smo po ljetu se kupati. Ne samo mi, nego naša djeca i tako je bilo. Ljudi su se kupali. Djeca su se kupala. Jednom 500 m dalje, prema Petrinji, bili su Srbi. Oni su se isto kupali. Nikad nitko nije na nikoga ni pucao, ni ništa. Mislim, normalno se živjelo. (...) Da bi 16. 07. moja kćer došla iz Zagreba i u 12 i 15 je otišla na kupanje - ona Zrinka, sin Domagoj koji je bio 16 godina i nećak, sin od sestre, Igor 17. Otišli su se kupati. Bili su s prijateljima. 100 m niže od njih je bilo 20-ero djece. Negdje u 3 i 10 počela je velika pucnjava. Ja sam bila kod kuće, na dopustu. Čula sam zapomaganje. "Upomoć! Upomoć!" - to je moj Domagoj zvao. Kupa, selo je, cesta, livada, plaža na Kupi i Kupa. Ja sam istrčala na cestu i vidjela sam Domagoja da trči prema meni. To je negdje 200 m bila plaža od kuće naše. Ja sam trčala prema njemu, on je držao ruku... Bio je ranjen u ruku. Zvala sam susjedu. Istrčala je i ona. Vesna Bunjan. Došla je s autom i stavila je Domagoja u auto i vozila ga je u bolnicu. Pitala sam Domagoja gdje je Zrinka. Veli: "Zrinka i Igor su tamo." Ja sam trčala do Kupe... S autom je došla jedna susjeda, koja je isto bila kod kuće, Željka Stefanec. Dotrčali su branitelji. Po nama su pucali. S one druge strane. Normalno da su naši branitelji, koji su bili u selu, počeli... Uzvratili su vatru da bi ih otjerali da mogu Zrinku povući. Napad je bio tako žestok da je... Da su Zrinku 3 puta ostavljali na mjestu. Dok je nismo stavili u automobil. Domagoj je operiran, dobio je 3 metka u ruku. 11 sat je trajala operacija. Da mu spase ruku. Zrinki nije bilo pomoći. Moje dijete je dobilo najmanje 10 metaka. Bila je presječena ovako, preko trbuha i dolje noge. "

(Ispitivač; Da se vratimo na zločin. U Kostrićima. Recite, kad ste pokušali i kako saznati nešto više o tome što se dogodilo?)

"[glasni uzdah] Sve dok nije prošla Oluja, ja nisam imala načina pitati, nisam ni znala koga bih pitala. Crveni križ... Ja jesam slala poruke preko Crvenog križa. Upite. Nikad nisam dobila odgovor nikakav. (...) Svi su mi govorili samo to što sam čula od te kolegice već '91. '95., nakon Oluje, ja i moj brat, koji sad živi u Zagrebu, živio je i prije, smo odlučili doći ovamo. To je bio 20.08. Mi smo došli ovamo tražiti nekoga. Policiju, vojsku, bilo koga. Imao je on jednog prijatelja, koji je bio tada u vojsci. Tražili smo njega. I mi hoćemo ići vidjeti našu kuću. Nas su odvrćali tada. Da ne idemo. (Ispitivač; Tko vas je odvrćao?) Taj njegov prijatelj, koji je bio u sastavu vojske tu. Rekao da ne idemo. Pa rekoh: "Zašto da ne idemo? Šta ima tamo?" Veli: "Nemaš šta vidjeti." Kako da nema što vidjeti? Onda te to još više vuče. Onda su mi predstavnici policije rekli da nije baš pametno da idemo. (...) I onda smo mi ipak

odlučili ići. Ali zamolili smo tog prijatelja da ide s nama. I on je išao s nama I tako, pričali smo tim cijelim putem. Kako je on prošao rat, kako smo mi to doživjeli. (...) I onda, kad smo došli tamo... Teško je to iskazati uopće, opisati. Kad od kuće gdje si se igrao, gdje si zadaću pisao, učio, svađao se s roditeljima, s bratom i sestrom... Nema. Hrpa cigle. Hrpa cigle i par izgorjelih greda. Onda nam je on pokazao. Nije se sve urušilo. Jedna je prostorija ostala. Valjda nije uspjelo sve do kraja. Valjda mora malo ostati. Onda je on pokazao gdje su... Iako nam je rekao da su našli kosti mojih roditelja. I da su oni to pokrili sa salonitnim pločama. Mi, kad smo došli... Iako sam ja mislila da imam neku predodžbu u glavi, nisam ja ništa imala u glavi. Ništa. Onda je on nama pokazao. Dignuo te ploče. Ja i brat smo ovako stali. Gledamo. Fakat ima kostura. Dva kostura. Jedan kraj drugoga. Međutim, oni su prošli, vojska kako je prolazila, gdje je šta našla, to je i zabilježila. I oni su to proslijedili. Tako da mi tu nismo smjeli, niti nam je palo na pamet da diramo. Niti sam mogla to. Zapalili smo svijeću. Tupa. Tupa. Brat tup. Stojimo. Gledamo jedno u drugoga. Nemamo što reći jedno drugome. (...) Vidjeli smo to. I samo se nešto skuplja, skuplja u čovjeku, stišće ga, stišće. I onda, kad provali, onda je to vulkan. Onda je to vulkan suza, plača. Ne znam što misliti. Međutim, i u tome trenutku, ja sam bila svjesna da ću... Možda ja u sebe, ustvari, i branim na taj način što ja, u jednu ruku, i ne želim znati tko je to učinio."

Jedan kazivač govori o smrti svog najboljeg prijatelja tijekom rata, kojeg je on iz svoje perspektive doživio kao najtraumatičniji trenutak cjelokupnog rata.

"Ali pravi šok se dogodio, zapravo, preko ljeta. I to je bilo, totalno, šaka u glavu. Kad je poginuo Gordan Lederer. (...) Od 1986. godine s Gordanom pokojnim, i grupa nas, mi smo hodali po Prokletijama, Durmitoru, Crnoj Gori i željeli snimiti dokumentarac arheološko-etnološki o tim brdima. To je bio projekt Dinaridi '86., koji smo radili. Jer mi smo nekih pet-šest godina hodali po brdima skupa. U brdima se prijatelj daleko brže stječe nego na bilo kojoj drugoj relaciji i kad imate neke situacije koje su opasne i tako dalje. To je manje bitno. '89. godine sam se dakle oženio. I Gordan je bio vjenčani kum. I znao sam da Gordan u sedmom mjesecu ide po nekim opasnim terenima. I to je bila nedjelja ujutro. Bio sam na Krku. Živio sam u dijelu kuće, u apartmanu, gdje zapravo živim sa svojom obitelji. I došla je moja mama s mojim najmlađim sinom. Imao je tri godine. Rekla je da je Gordan poginuo. Ja sam obukao se, u kupaće. Otišao sam na plažu sa sinom. To je nekih sto pedeset metara. Bacio se u more, otplivao petnaest minuta. Izašao van, legao pored sina. I shvatio što se dogodilo. Dakle, meni je trebalo pola sata da ja uopće na nivou racia percipiram informaciju koju sam dobio. To je takav šok bio. Jer kad ti pogine najbolji prijatelj... Onda jasno, smo išli

u Zagreb, onda sva ona epopeja, kako je pogibao, kako nije bilo helikoptera. Dolazile su video kasete svega toga. Pogreb Gordana, to je bio jedan užas, koji se ne može opisati. Ako je postojao netko tko nije trebao poginuti, to je bio on. On je, od naše generacije vjerojatno bio najbolji čovjek od svih. (...) I kad sam shvatio da je on poginuo, ja sam legao na plažu, prošlo je neko vrijeme. Odjedanput shvatim, čekaj, pa Gordan je poginuo. Informacija mi je došla u racio. I to je bio šok. To je bio totalni šok. Otišli smo u Zagreb istog poslijepodneva. Pogreb je bio dva dana kasnije."

Osim što iskazi kazivača svjedoče o najtraumatičnijim događajima koji ostaju duboko i neizbrisivo usječeni u kolektivna sjećanja, iskazi svjedoče i o velikoj mržnji i surovosti koja je vladala u vremenu napada JNA na R Hrvatsku tijekom 1991. i 1992. god.

S obzirom da su primjeri osobnih iskustava ubojstava obitelji i prijatelja u istraživanju rijetki, iz njih ne možemo donositi šire zaključke. No, radi jačine dojma i akutne boli koji su kazivači proživjeli i koju 20 godina kasnije opisuju kao vrlo "živo iskustvo" u sjećanju, možemo zaključiti da se radi o izrazito traumatičnim događajima koji su posljedica rata, i koji obilježavaju individualne i kolektivne identitete s gotovo jednakom "razinom" traume u sadašnjosti.

Deložacije i izbacivanja iz stanova

Iako je u istraživanju relativno malo primjera direktnih deložacija i izbacivanja iz stanova, iznosimo nekoliko svjedočenja koja govore o različitim situacijama nasilnog izbacivanja iz stanova te ilegalnih pokušaja useljavanja te stjecanja stanarskih prava neposredno nakon rata.

U izjavama svih kazivača moguće je zapaziti da na razne načine upozoravaju na zakonsko nefunkcioniranje i neregulativu po pitanju stanovanja i stanarskih prava.

Kazivači upozoravaju da su nakon rata *nepoćudni*, trpjeli razne oblike maltretiranja i deložacija.

"Zapravo su neko vrijeme sve postjugoslavenske manjine, osim slovenske, bile žrtve. Izbacivali su s posla i Crnogorce, i Makedonce i Bošnjake. Sve je to za ove HDZ-ovce, koji su najedanput svime zavlada i mogli činiti što hoće, sve su to bili sumnjivi elementi. Pogotovo kad su krenuli i kad su se pridružili agresiji na Bosnu i Hercegovinu, kad su krenuli u osvajanje i odcjepljivanje potencijalno dijelova Bosne i Hercegovine, onda su Bošnjaci posebno bili na temi. Bilo je jako puno toga. Osim izbacivanja s posla, na koje se načine još obračunavalo s tim nepoćudnim? Najupečatljivije je bilo to nasilno izbacivanje iz stanova. S vrlo sumnjivim pravnim osnovama. (...) Ukupno je na ovaj ili onaj način riječ sigurno o 30

000 stanova. Ne ljudi, nego stana. 30 000 obitelji. Znači, možda i stotinjak hiljada ljudi. I to po konzervativnoj procjeni.”

Iz izjava kazivača moguće je uvidjeti generalno nefukcioniranje sustava pravne države koja se kao nova tek formirala, te o situacijama gdje pripadnici i srpske i hrvatske nacionalnosti imaju problema s rješavanjem i stjecanjem stanarskih prava.

Kazivačica govori o poteškoćama povratka u vlastitu kuću nakon izbjeglištva iz Hrvatske te administrativnim i birokratskim problemima koji su je zadesili u teškoj privatnoj situaciji pogibije sina od 20 godina u HV.

(Ispitivač; Spomenuli ste da su Vas skoro deložirali po povratku ovdje?)

”Skoro, da. (Ispitivač; Kako se onda riješila ta situacija?) Ništa, jednostavno sam rekla da ja nemam drugu adresu i drugu kuću osim ove ovdje. Tu je stalo sve. Onda su oni, vjerojatno su te administrativne barijere slomljene. Rekli su: ”Žena je tu, 'di će, k vragu će iz kuće svoje.” Kakvo deložiranje iz vlastite kuće? Koja to država radi? O čemu mi pričamo? Još poslije pogibije sina u Hrvatskoj vojsci? Toliko o tome. Ja ne znam kome je to palo na pamet uopće. Ja zaista tad nisam imala ni domovnicu, ni rodni list. Nisam imala ništa od hrvatskih dokumenata jer ih nisam stigla napraviti. Nisam ni razmišljala u tom momentu. Nije mi bilo ni do života, ni do ičega. Možete mislit kad pogine dijete od 20 godina u Hrvatskoj vojsci. Sad razmišljate o tome i vratite se u svoju kuću. (...) Istovremeno vas puca adrenalin zbog povratka. Sretni ste što ste se vratili u svoju kuću. Isto vas satrava tuga zbog gubitka djeteta. Ne znate 'oćete uopće dobit posmrtno ostatke u tom momentu, 'oćete ga pokopat. 'oćete imat di zapalit svijeću. I sad sam ja u tom momentu razmišljala o papirima koji meni trebaju da bi ja bila hrvatski državljanin. Mislim, o čemu mi pričamo? Nisam imala pojma di mi je glava, ni di sam ja. Kamoli da razmišljam kako ću dobit domovnicu i sva ta čuda. Zbilja mi nije palo na pamet da meni fale papiri. Onda problemi zašto ja imam jugoslavenski pasoš, zašto ovo, zašto ono. Pa čekajte ljudi, ja sam s nečim morala doć'. Putovnice nemam, domovnice nemam, od hrvatskih papira ništa. Čim bi ja mogla doć' preko granice? Pomoću čega bi ja mogla doć'? Pomoću magičnog štapića? To su nesuvislosti. Nije se uopće uzimala u obzir moja situacija privatna u kojoj sam ja bila, nego se tuklo administrativnim tim mjerama da se istjera mak na konac. To meni nije nikako jasno.”

Kazivači koji govore o deložacijama većinom iznose mišljenja da policija nije sprječavala nasilne provale i useljavanje u tuđe stanove. I dok kazivači svjedoče nasilnom useljavanju ”ljudi u hrvatskoj uniformi” u tuđe stanove, oni koji su nosili uniforme svjedoče o vlastitim problemima prilikom rješavanja stanarskih prava i dobivanja ratne odštete nakon meteža rata.

Konkretno, kazivač iznosi primjer o nasilnom useljavanju u tuđi srpski stan u Zagrebu kojeg je kao student iznajmljivao, a u kojeg je provalio Hrvat porijeklom iz Bosne. Kazivač svjedoči da policija nije pokazivala zainteresiranost da riješi problem, te da je tvrdila da ne može ništa učiniti. Pripadnici HOS-a na kraju su umjesto policije izbacili nasilno useljenog bosanskog Hrvata u hrvatskoj uniformi, koji je s obitelji bio ilegalno uselio u stan u Zagrebu.

"Onda mi je išlo, strašno mi je smetalo kako je to... Nepravda je bila očigledna. Na svakom koraku. Vidiya bi ljude koji su izbačeni iz stana zato što se sumnjalo da su ovo ili ono. Pa bi uselili, ne znan... Netko kome je falija stan bi uselija na njihovo misto bez ikakvih papira. Bez ikakvog zapravo razloga. Čista sila je bila u pitanju. Jesi poznavao koga kome se to desilo? Kako ne. Evo, i meni se desilo. (...) Govori da su oni čuli da je taj stan prazan. Da je ovaj moj gazda Srbin. I da on ima 2 stana. I da su oni se odlučili, da je on odlučio da će oni tu stanovat' sad. Ja govorin: "To ti baš nije pametno. Nisi ti baš normalan." "A je, to ti je tako." A on je zapravo bija porijeklom iz Bosne negdi. Nije bitno uopće. Izbjeglica. Vjerojatno je on osta bez ičega tamo. Mora je pobić'. On ti sad uleti u stan i to je to. On ništa to ne priznaje nikakve argumente, nego on... I sistem je sta iza njega. Što je bilo? Ovaj moj gazda, normalno, odma na policiju otiša, prijavija to. Onda su rekli policajci da je to tako, da oni ne mogu ništa kad su oni ušli. Da je to sad tako. Da ih bez suda ne mogu izbacit'. 15 dana je pokušava urazumit' čovika, reć' mu da to nema smisla. Da je to njegov stan, vlasništvo. I da on ne može bit' tu. A ja san za to vrime sta kod prijatelja. 15 dana. (...) Onda je... I što je sad bilo, ovo je zanimljiva priča. Ovi moj gazda, Mate, je poznavao... Ne znam jel' to bio Paraga osobno ili netko iz HOS-a u ono doba. O HOS-u san mislija svašta. Nikad nisan zna jesu proustaški, jesu preekstremni, jesu ovo-ono ... Ovo mi pokazuje što su zapravo bili u ono doba u Zagrebu. On je uspija priko nekog svog prijatelja, objasnija in je o čemu se radi. Reka in je da policija ništa ne radi na tome. Mi smo se skupili jedan dan u 2 auta. Nas dvojica, znači gazda i ja. I još 8 tih, "dimnjačara" ću ih nazvat'. Jer su obučeni u crno i mladi i što ja znan, ludi i blesavi. Ali s ovolikin srcen. Došli smo tamo i ništa. To je bilo nasilno izbacivanje ovih. (...) Znači, u ono doba policija u Zagrebu nije radila ništa. Tko zna čime su se bavili. Mislim, pravdom sigurno ne. A HOS, za koji san ja do tada mislija da su, znaš ono... Da su preradikalni, da nisu poštteni, da su ustašoidni. Nisu ispali takvi. Eto, pitala si o izbacivanju iz stanova. Iman to iskustvo iz prve ruke. (...)"

Nadalje, kazivač koji je bio pripadnik HV govori o svojim težnjama da stekne stanarsko pravo nakon rata. Govori o nezadovoljstvu "mešetarenjima" nakon rata te osjeća da su oni koji

su zaista sudjelovali u obrani Hrvatske na neki način prevareni nakon rata. Kazivač istovremeno govori i o pokušaju vlastitog ilegalnog useljavanja u stan.

"Rat je gotov i sad su pojedinci počeli... Mi koji smo stradali... Nitko ne pita. Drugi su počeli nekakve interese koristiti za svoje osobne stvari. Taj koji nas je gonio iz Zagreba očito rata nije ni vidio. Ali htio se dočepati tog velikog stana. A ja i brat sa svojom obitelji bili. Znači, on troje djece, ja dvoje tada, u tom stanu jednom, gdje smo se mogli... Ne, oni nas gone van. To mi je bilo gore, teže, nego kad te netko goni van opet na cestu. Jer sam... Uvijek je bilo govora da će se vratiti ratna šteta. Ali ratna šteta se nikome ne vraća. Bio sam svjestan da se ratna šteta neće vratiti. To mi je bilo teže. Ta proganjanja poslije. Jednostavno njih ne interesira. Dobiješ kuću. Je li imaš struju, je li vodu. Ništa. Tada nisam imao struju. Struja je priključena, ali vode nemaš. Nemaš sredstava. Nemaš ničega. Iz Ogulina opet te goni. Jer sam kuću ovu stavio pod krov. A da nisam išao u tu obnovu, onda me ne bi dirali. A tada smo već bili na neki način prevareni. To me više, gore nego rat. Ovo, što su bila ova mešetarenja razna. I ono kad su krenule firme u dionička društva."

Teorijski kod, "deložacije i nasilna izbacivanja iz stanova", u istraživanju smo obuhvatili usprkos gotovo zanemarujućem iterativnom ponavljanju narativa o deložacijama, njihovim uzrocima i posljedicama. Izbacivanje iz stanova jedna je od posljedica ratnog konflikta i etnonacionalnog sukoba, te je dio kulturne traume koju je rat izazvao. Ta se kulturna trauma odrazila najvećim dijelom na obične ljude koji su rat proživjeli, a deložacije su dio svakodnevnog života koji utječu i pospješuju oblikovanje kulturne traume. Kako govori J. Alexander (2004), traumatski status pripisuje se fenomenima ne radi njihova lošeg djelovanja, nego zato što se vjeruje da ti fenomeni imaju uznemirujuć ili štetan utjecaj na kolektivni identitet. Teorija kulturne traume J. Alexandera ugrađena je u teorijsko-empirijski model disertacije i istraživanja, te se odnosi na nastajanje kulturne traume kod običnih ljudi kao kolektiva koji ostaje najpogođeniji ratnim konfliktom. Deložiranje i izbacivanje iz stanova spada u fundamentalno oštećenje ili nepravdu za pojedince i za kolektive, i stoga se kao teorijski kod raspravlja u istraživanju.

Iz izjava naših kazivača koje su pojedinačne, ne možemo zaključivati o obrascima deložacija u vremenu rata i nakon rata. S obzirom da je to tema o kojoj se tada malo govorilo, te se o njoj još uvijek malo i nedovoljno govori, trebalo bi ju zasebno istražiti na specifičnom uzorku deložiranih osoba tijekom rata koje žele podijeliti svoja iskustva. Iako ne možemo naznačiti moguća ponavljanja bilo kojih obrazaca deložacija tijekom rata u populaciji,

možemo upozoriti na postojanje problema deložacija tijekom Domovinskog rata, te potrebu da se taj problem dublje i detaljnije istraži.

Život hrvatskih obitelji u izbjeglištvu za vrijeme rata

Kazivači svjedoče o zbrinjavanju svojih obitelji izvan Hrvatske za vrijeme najžešćih granatiranja i napada u Domovinskom ratu. Žene, djeca i stariji išli su u izbjeglištvo, najčešće kod članova svojih širih obitelji ili prijatelja u Italiju, Austriju, Sloveniju.

Iako teorijski kod "život hrvatskih obitelji u izbjeglištvu za vrijeme rata" ispunjava analitički zahtjev ponavljanja narativa u istraživanju više od tri puta, te daljnjom provjerom može sugerirati, i sugerira, na oblike ponašanja u populaciji, kod sadrži vrlo malo varijacija. Svi kazivači svjedoče o slanju obitelji u inozemstvo tijekom najžešćih napada zbog straha za obitelj. Iterativnost narativa "života u izbjeglištvu" tako jest zadovoljena, no varijacije unutar koda uopće se ne pojavljuju.

Zbog toga je kod "život hrvatskih obitelji u izbjeglištvu za vrijeme rata" analiziran kao zaseban teorijski kod iz teorijskih razloga, odnosno zbog toga što smatramo da ovaj kod ima veliku važnost u konstrukciji kulturne traume tijekom rata koja je za sudionike rata postala vrlo stvarna, te zbog toga što direktno govori o načinima svakodnevnih života običnih ljudi tijekom rata.

Kazivači svjedoče slanju svojih obitelji u izbjeglištvo ili na zbrinjavanje u susjedne zemlje: Austriju, Sloveniju, Italiju. Kazivači iznose da su se osjećali puno sretnije i zadovoljnije kada su zbrinuli svoje obitelji u inozemstvu. Kazivači također ističu da je zbrinjavanje obitelji na vojno neugrožena područja bila vrlo raširena pojava i veliki motiv i cilj tijekom Domovinskog rata. Kazivači ističu i da im je obitelj na neki način "smetala" te da su radili "gluposti", dovodeći svoje živote u opasnost, dok im obitelji napokon nisu bile poslone u izbjeglištvo izvan onih područja Hrvatske zahvaćenih ratom.

"Moju sam obitelj prebacio kod rodbine u Graz. Kad je bilo ono bombardiranje Sljemena, baš su bili pakirali se u auto, išli su u Graz, tako da su bili na sigurnom. (...) Tako da jednostavno, ajmo reći da jedina racionalna stvar koju sam radio tih godina, a propos rata, je zapravo, zbrinjavanje obitelji, na vojno neugroženo područje. To je bila činjenica. I puno nas je poslalo obitelji vani. Pogotovo po Italiji. Dakle, dio naših obitelji su rođeni roditelji kao podanici Kraljevine Italije. Jer je Cres bio Italija, Lošinj je bio, i Rijeka. Tako da je recimo, jako puno mlađih ljudi svoje obitelji sklonilo kod neke rodbine u Italiju. Ovdje je bilo u Graz, jer je obitelj bivše supruge iz Slovenije, pa je dio u Grazu, dio na Bohinju."

"Ali uostalom bio si prisiljen branit se okružen sa svih strana. Onda se probudi taj životinjski instinkt u bilo koga. (...) (Ispitivač; A gdje ste živjeli za vrijeme opsade?) Tu na Boninu blizu. Najvažnije mi je bilo: jednom sam razgovarao sa suprugom telefonom. Jer unutar kuće su, unutar grada su telefoni radili. I ona je učinila: "Aaaa". Ja govorim: "Što je?" - "U susjednu kuću je upravo pala granata". Jer je vidila da se otvorio krov od jednog. I onda sam ja išao krenut doma. I tu me zaustavio dolje čovjek iz Odašiljača i rekao: "Kretenu, poginut ćeš. Pričekaj". I ostao sam. I bio bi poginuo jer je tačno bi bio na putu. Jer je padalo ovako dalje. Očito je bio nišan minobacački. I onda sam shvatio da mi obitelj smeta. I onda sam rekao: "Morate, radim gluposti dok ste vi tu u kući u Dubrovniku". I najsretniji sam bio kad su oni pošli. Onda sam morao brinuti samo o sebi. (...) Gdje je Vaša obitelj bila? Bila je u Piranu. I ja sam čak mogao i spavat u hotelu. Jer Slovenci su tražili dozvolu zapovjedništva. Tko je imao dozvolu za izlazak iz Dubrovnika, mogao je spavat s obitelji u hotelu. Slovenci su to pazili. I ja kad sam došao u Piran, vidim sina. I okreće se. I trči dalje od mene."

3.2.5. Ratište Domovinskog rata – uloga različitih civilnih i vojnih aktera u ratu

Subkategorija "Ratište Domovinskog rata – uloga različitih civilnih i vojnih aktera u ratu" sastoji se od seta sljedećih pet teorijskih kodova:

Uloga medicinskog osoblja u ratu

Uloga medija u ratu

Uloga branitelja u ratu (početak rata / primjećivanje različitog odnosa spram nesrba u JNA i izoliranje hrvatskih časnika, naoružavanje HV i stanje HV uoči rata, branitelji u ratu, vojnici suprotne nacionalnosti u HV, odnos HV prema srpskim vojnicima)

Percepcije o akciji Oluja (kod izbjeglička kolona)

Percepcije o djelovanju JNA tijekom rata na prostoru Hrvatske

Prilikom konceptualizacije subkategorije "Ratište Domovinskog rata – uloga različitih civilnih i vojnih aktera u ratu" analizirana su sljedeća pitanja iz upitnika:

31. U kakvoj životnoj situaciji Vas je zatekao početak rata? (Obitelj, škola, posao, studij...)

32. Što se promijenilo u Vašem životu?

(Kako su te promijenjene okolnosti utjecale na Vašu obitelj? Kako su te promjene utjecale na Vaše odnose s prijateljima, susjedima, na radnom mjestu (u školi, na fakultetu, u poduzeću?)

33. Kako ste proživjeli rat?

- Jeste li imali osobnih gubitaka? Kakvih?
- Kako ste se nosili s osobnim gubicima?
- Jeste li imali iskustvo izbjeglištva/prognaništva? Kako je tekao Vaš prognanički/izbjeglički put? (Nova sredina, materijalna nesigurnost, razdvojenost od obitelji, neizvjesnost, osjećaj manje vrijednosti...)
- Tko je za vas bio neprijatelj i kako ste doživljavali neprijatelje? Jeste li imali iskustvo da Vam je netko tko Vam je do rata bio prijatelj, u ratu i nakon rata postao neprijatelj? Ili obrnuto? Jeste li imali iskustvo mržnje prema neprijatelju? Kako ste se nosili s tim iskustvom?
- Jeste li sudjelovali u ratu kao pripadnik/ca vojske/policije/paravojskih postrojbi?
- Kako je tekao Vaš ratni put?
- Jeste li imali traumatskih iskustava u ratu i kako ste se nosili s njima?
- Jeste li bili svjedokom kršenja ljudskih prava?

34. Koji su po Vašem mišljenju ključni događaji vezani uz rat?

Uloga medicinskog osoblja u ratu

U uzorku kvalitativnog istraživanja sudjelovalo je pet kazivačica koje su u vremenu ratnih djelovanja obnašale profesionalne uloge ravnateljica bolnica, voditeljica bolničkih odjela ili medicinskih sestara. Njihova je uloga u ratu bila vrlo važna radi brige o ranjenicima i radi spašavanja života, te brige o bolnicama.

Isto tako treba naglasiti da je njihova uloga u ratu često bivala proširena na brigu o cijelom mjestu ili gradu koji se našao pod opsadom. Također, kao liječnice i djelatnice bolnica, neke kazivačice su bile u vezi s političkim i vojnim vrhom R Hrvatske te su dobivale, slale i prenosile važne informacije o vojnicima, ranjenicima i nerijetko tijekom ratovanja. Kazivačice svjedoče i tome da su bolnice u Domovinskom ratu bila stalna meta neprijateljskih srpskih napada. Osim informacija danih o broju ranjenika, funkcioniranju bolnica i evakuaciji bolnica, kazivačice svjedoče o trenucima velike hrabrosti i solidarnosti nekih pojedinaca koji su u najtežim trenucima ratnih napada pružali pomoć u spašavanju ljudskih života.

Kod "uloga medicinskog osoblja u ratu" analizirali smo po ključu izdvajanja narativa kazivačica i povratne usporedbe sa socijalnim profilima kazivačica. Iako su u različitim dijelovima Hrvatske djelatnice bolnica obnašale različite uloge te djelovale u skladu s novonastalom ratnom situacijom, njihove su uloge poopćive te imaju veliki značaj u ratu i obrani R Hrvatske. Kazivačice se referiraju na stanje u bolnicama i funkcioniranje bolnica i gradova za vrijeme rata u Vukovaru, Pakracu, Drnišu, Cavtatu i Kijevu (ranjenici su stizali u bolnicu u Bihaću).

Istraživanje daje vrlo važne uvide o pothvatima samoorganiziranja malog broja liječnika za pomoć cijelom mjestu (Cavtat), istraživanje daje podatke o broju djelatnika bolnica te broju hospitaliziranih osoba u Vukovaru, Pakracu i Cavtatu, o evakuacijama uz pomoć hrvatske vojske, te o pojedinačnim situacijama, kao što je primjerice jednak tretman u vukovarskoj bolnici prema ranjenim vojnicima JNA, koji su liječeni i ranije od "hrvatskih" ranjenika, ako su bili teže ozlijeđeni.

U brizi za ranjenike i bolnicu, neke kazivačice svjedoče o stalnom kontaktu s hrvatskom vladom (Vukovar), dok druge svjedoče o prekidu telefonskih linija (Cavtat) ili potpunoj neupoznatosti i neinformiranosti, odnosno nedobivanju informacija od strane državnog vrha, gdje su kazivačice bile primorane gotovo same organizirati brigu o bolnici, kao i pripremiti evakuaciju bolnica (Pakrac, Drniš).

Kazivačice svjedoče i o različitim iskustvima prilikom evakuacija u bolnicama u Pakracu, Drnišu, Cavtatu i Vukovaru. Dok neke kazivačice svjedoče o pruženoj im pomoći te

uspješnim primjerima evakuacija i spašavanja uz pomoć pojedinaca (Pakrac, Drniš), druge svjedoče da u nekim drugim mjestima pomoć nije mogla stići (Vukovar).

Liječnica iz Cavtata svjedoči da se u Cavtatu nekoliko djelatnika ambulante samoorganiziralo, te da su se objedinili s liječnicima s Grude iz Konavala. Tijekom cijelog vremena rata, odnosno okupacije, liječnica iz Cavtata svjedoči da su njih četvero samostalno odlučivali i donosili odluke, te da je to izvanredno funkcioniralo. U Cavtatu nikada nije bila organizirana planska evakuacija, već su ljudi odlazili sami ako su to htjeli, sami se o tome brinući. Kazivačica smatra da je relativna veličina Cavtata, gdje je ona bila okružena s oko 3 000 ljudi, značajno utjecala na spašavanje mjesta.

Glavna medicinska sestra iz Pakraca svjedoči o gotovo neprestanom granatiranju bolnice u razdoblju od 19.8. do 29.9. 1991. god., u kojemu se kazivačica brinula za 280 bolesnika. S obzirom da su nekoliko zgrada bolnice zaključavali te bolesnike držali zajedno na sigurnijim mjestima unutar zgrada, nitko nije stradao. Prilikom evakuacije bolnice u Pakracu, kazivačica je kao glavna medicinska sestra satima pomagala u spuštanju nepokretnih bolesnika s trećeg kata bolnice, kako bi bili spremni za evakuaciju. Šest autobusa došlo je u tajnosti i bez svjetala iz Čazme, te su i bolesnici i bolnička dokumentacija uspješno evakuirani do Kutine.

U trenutku evakuacije Drniša u skloništu Doma zdravlja bilo je nešto više od 400 vrlo teških bolesnika, koji su uspješno s devet ili deset autobusa evakuirani u Knin.

Kazivačica iz Vukovara, ravnateljica bolnice, svjedoči da je od 1040 zaposlenika bolnice na samom početku rata jako puno ljudi napustilo bolnicu, a to su pretežito bili djelatnici srpske nacionalnosti. Svjedoči da je prvo ostalo 430 a zatim tek 350 djelatnika i djelatnica bolnice u Vukovaru. Od kolovoza do studenog 1991. god. Vukovar i vukovarska bolnica bili su granatirani neprestano. Kazivačica svjedoči i da tada, u vrijeme najveće agresije, nikoga nisu odjeljivali po nacionalnosti, te da su vojnici HV-a dovodili ranjene vojnike JNA, a neki su od njih u bolnici dočekali i pad Vukovara. Kazivačica svjedoči da je prosječno dnevno u bolnicu pristizalo između 60 i 70 ranjenika, te se dnevno izvodilo od 20 do 30 teških operacija. Kazivačica nadalje svjedoči da, unatoč njenom slanju apela, pomoć nije stizala u Vukovar, te da su rijetki oni koji su se na pomoć odazivali. UNICEF je htio evakuirati djecu iz Vukovara, a organizacija Liječnici bez granica (*Medicins Sans Frontiers*) tijekom kolovoza 1991. god. uspjela je kamionima evakuirati 108 ranjenika iz Vukovara.

Kazivačice navode i da su određeni pojedinci imali vrlo značajne, a često i odlučujuće uloge u organizaciji evakuacija bolnica te da su neposredno zaslužni za spašavanje stotine života. Kazivačica iz Drniša navodi da je doktor Dušan Babić vjerojatno najzaslužniji za spas oko 430 evakuiranih Drnišana koji su bili u bolnici. Kazivačica iznosi da je on uložio

nadljudske napore organiziravši svima prenoćište u Ganjači. Isto tako, kada su vojnici JNA upali prebrojavati i odjeljivati bolesnike, doktor Babić im je savjetovao da se ne izjašnjavaju i da se ne daju prebrojavati, odnosno da ne otkriju svoju nacionalnost, već da kažu da su Drnišani. Naposljetku i u nemogućnosti da saznaju tko jest hrvatske nacionalnosti, vojnici JNA nisu nikoga zarobili.

Kazivačica, medicinska sestra iz Pakraca, ističe da je Đorđe Gunjević⁷⁶ najzaslužniji za spašavanje i evakuaciju 280 ranjenika iz pakračke bolnice, te 20 djelatnika i djelatnica bolnice.

Kazivačica iz Vukovara svjedoči da organizirana pomoć u Vukovar (osim UNICEF-a i organizacije Liječnici bez granica) nije stigla, iako su se nadali da će stići. Iako je Mile Dedaković pokušavao napraviti proboj u Vukovar, o čemu je kazivačica razgovarala telefonski s hrvatskom vladom, Dedaković s braniteljima nije uspio napraviti taj proboj. Kazivačica govori da, kada je kasnije sve potanko analizirala, vidjela je da Dedaković i relativno mala grupa branitelja koji su trebali krenuti u obranu Vukovara, nisu imali šanse, jer su, riječima kazivačice, bijes i mržnja prema Hrvatskoj u tom trenutku bili toliko izraženi, a iza njih je stajala velika podrška sa srpske strane u ljudstvu, oružju, tenkovima i avionima⁷⁷.

Kazivačica, ravnateljica bolnice u Vukovaru, govori i o svojim izravnim kontaktima i razgovorima s Vojislavom Šešeljem, kojeg je slušala na motorolu kako govori da Vukovar za dva dana mora pasti. Na taj način i putem njenog intervjua oralne povijesti, posredno doznajemo da kazivačica kao jedna od vrlo važnih svjedokinja u Vukovaru, smatra i vjeruje da nitko od hrvatskih vojnika koji su krenuli u obranu Vukovara ne bi izašao živ iz grada. Njezino je svjedočenje, uz važnost načina na koji vidi, doživljava i opisuje ratnu situaciju, vrijedan povijesni dokaz.

"Jeste mislili da će stvarno stići ta pomoć?- Pa nadali smo se. U to vrijeme je postojala jedna akcija. Pokušali su napraviti proboj u Vukovar. Mile Dedaković je poveo, ne znam, dragovoljce od svuda. I pokušali su napraviti proboj u Vukovar. I mi smo se nadali da će oni

⁷⁶ I kazivačica i Đorđe Gunjević dobili su priznanje od predsjednika RH Ive Josipovića zbog svojih uloga i djelovanja u Domovinskom ratu.

⁷⁷ Mnogi povijesni izvori govore o silini srpskog napada na Vukovar u Domovinskom ratu. Primjerice, sociolog Ozren Žunec, u svojoj knjizi Goli život I., iznosi da je u napadu na Vukovar sa srpske strane sudjelovalo nekoliko oklopnih i mehaniziranih brigada, zatim zrakoplovstvo i riječna ratna flotila, a zapovijedao je profesionalni časnički zbor. Žunec ističe da je takve snage bilo vrlo teško vidjeti kao "snage pobunjenika" u klasičnom scenariju «građanskog rata». Grad je branilo 2000-2500 slabo naoružanih hrvatskih vojnika, uglavnom rezervista ili dragovoljaca, koji su predstavljali "vladine snage". Isto tako, prizor kolone od 180 tenkova i oklopnih vozila koje Beograđani i drugi stanovnici Srbije u srpnju 1991. godine ispraćaju na njihovom kretanju prema zapadu (Silber i Little 1996.:163, u: Žunec, 2007:119), Hrvatima nisu mogli nalikovati ni na kakav građanski rat nego na napad vojno nadmoćnih, dobro organiziranih i naoružanih regularnih trupa strane države. Stoga je i cijela je ikonografija odgovarala oružanoj agresiji strane, neprijateljski raspložene zemlje (Žunec, 2007:119).

uspjeti. Međutim, kasnije, kad sam ja to sve analizirala, vidila sam da oni nisu imali šanse. Jugoslavenska vojska je toliko navukla tu oružje. Topova, i tenkova, i bombi i aviona. Da oni nisu imali šanse. I da su uspjeli ući, ne bi nitko izašao isto vani. Jer u to vrijeme je toliko bila razvijena ta agresija, i toliki bijes i mržnja prema nama. Zapravo je Jugoslavenskom tzv. Narodnom armijom upravljao Šešelj. I ja sam slušala njega na motorolu. On je dolazio na Sajmište i govorio: "Vukovar mora pasti za 2 dana." "Ovo ćemo sve poravnati. Tu ćemo napraviti park." I onda opet za 2 dana. "Kako da još nije pao?" Šešelj je tu bio svaki drugi dan."

Uloga medija u ratu

Kazivači iznose svoja mišljenja i zapažanja o ulozi medija (kao sustava javnog informiranja) u vremenu ratnih djelovanja na prostoru R Hrvatske⁷⁸.

Kazivači svjedoče o primjerima najprovokativnijih medijskih manipulacija sa srpske strane o ratu u Hrvatskoj, a u svrhu okrivljavanja protivnika te održavanja kao i opravdavanja ratnih djelovanja. Među najizraženije primjere medijske manipulacije ubraja se smišljeno puštanje lažne informacije u londonskom tiražnom časopisu *Evening Standard*, kada je na dan pada Vukovara, 20. 11. 1991. god. na prvoj stranici objavljeno: "Dr. Vesna Bosanac Mengele ubila 43 srpske djece"⁷⁹.

"Mediji su imali jednu potpuno drugu sliku. Na dan pada Vukovara 20.11. u Evening Standardu u Londonu, to je njihov tiražni časopis kao naš Večernjak, na prvoj stranici je izašla velika slika i naslov [šum mikrofona] "Vesna Bosanac ubila 43 srpske djece". Putovala sam odmah nakon što sam izašla iz zatvora. (...) A to je bilo točno vrijeme kad su ubijali ljude na Ovčari. Ja u to vrijeme još nisam znala za Ovčaru, ali sam se strašno zaprepastila. I onda sam tražila prijem kod urednika, rekla da ću ih tužiti. Onda se on ispričavao. Onda je on dao demanti na trećoj stranici, neki mali članak. Ali je vijest puštena. Smišljena, lažna optužba, koja je obišla svijet."

Kazivači govore i da se "ratovalo na internetu", i to na način da, ako bi bila puštena jedna informacija o zločinima srpske vojske nad Hrvatima 1991. god., pristiglo bi 50 informacija o zločinima ustaša iz Drugog svjetskog rata.

⁷⁸ Iako su u uzorku sudjelovali trojica novinara i jedan informatičar, a čiji se uvidi u ovom teorijskom kodu na široko iznose, rezultati teorijskog koda "uloga medija u ratu" ne analiziraju se u povratnoj usporedbi sa socijalnim profilima kazivača. Razlog tome je iznošenje mišljenja i stavova o ulozi medija u ratu od puno šireg broja kazivača od samo profesionalnih novinara, a čiji su uvidi za ulogu medija u ratu vrlo važni.

⁷⁹ Dr. Vesna Bosanac kao ravnateljica bolnice u Vukovaru, zaslužna je za spašavanje mnogih hrvatskih, ali i srpskih života tijekom rata u Vukovaru. Istovremeno s puštanjem te informacije u londonskom tiražnom časopisu, strijeljani su Hrvati na Ovčari.

"Pri čemu je još bitno reći da je tada počeo rat na internetu. Dakle, da je strahovito jako bilo ratovanje '91. godine na internetu. Pri čemu je bilo nekih zločina, jasno, prema, recimo, ljudima u Hrvatskoj. I kad ste vi stavili jednu informaciju... Dakle, Zapad nije brinuo ništa što se događa ovdje praktički. Kad ste stavili jednu informaciju na web došlo je pedeset drugih informacija o zločinima ustaša iz Drugog svjetskog rata. Dakle, vidjeli smo da druga strana ima očito dobro pripremljen medijski stroj. Čak i na tadašnjim počecima interneta, govorimo o '91. godini, samo CARNet je bio postojao. Modem je išao na neka 24 KB, tako nešto smiješno. I ono, staviš jednu informaciju, dođe pedeset."

Nadalje, većina kazivača prepoznaje i navodi da se vodio medijski rat, te da je manipuliranje i zatajivanje medijskim informacijama, sa svih strana, bila uobičajena pojava. Kazivači ističu da je medijska blokada mnogo puta bila legitimna jer se "filtriranje" informacija vršilo promišljeno i u svrhu podizanja morala i obrane gradova koji su bili u kritičnim situacijama, no s druge strane, neki kazivači ističu da se tako ujedno stvarala ideja o svim Srbima i svim Crnogorcima kao apsolutnim neprijateljima koji žele uništiti Hrvatsku.

Medijski rat nosio je pretpostavku da informacije iz medija jednostavno nisu točne. U takvoj atmosferi bilo je vrlo teško odaslati informacije u svijet o tome što se zapravo događa.

"Gledajte, nama je bilo od početka jasno, od recimo, šestog mjeseca '91. da se vodi medijski rat. I uopće nije bilo ni teorije da informacija iz medija bude točna informacija. Kad je bila točna, to je bila zapravo glupost. Recimo, piloti JNA su bacali bombe na polja i u rijeku. I onda naši kreteni prikažu da je pilot JNA bacio bombe na polje. Mislim, totalno suludo. I time odaš drugoj strani da je pilot sabotirao ratni zadatak. Dakle, znalo se da mediji ne govore točno. A materijali koji su dolazili su bili veoma zanimljivi. Dakle, neke stvari koje su u materijalima, dio objavljen, dio nije, su praktički i danas veoma aktualne za recentne procese u Haagu."

"I pomalo sam počeo i mijenjati svoje svjetonazore, svoje poglede na svijet. I shvatio sam da je Dubrovnik živio, koliko god je bio napadnut, brutalno napadnut, i uopće nema govora o tome da je to bila jedna par excellence agresija na Dubrovnik, živio je u medijskoj blokadi. Na neki način dobivali smo filtrirane informacije. Vjerujem da je to bilo bitno za režim jer trebalo je dignuti moral u ljudi. Trebalo je obraniti grad. I bez neke propagande to se nije moglo. Međutim, stvarale su se krive ideje u glavama ljudi. Većina ljudi je mislila, i nažalost, i danas dosta ljudi misli, nije popularno to što sad govorim, ali dosta ljudi misli da su svi Crnogorci, svi Srbi napali Dubrovnik, što nije bilo tako."

"Bila se osjetila jedna jaka medijska blokada. Prema onome što se događa '95. godine u Hrvatskoj. Bez obzira koja verzija istine. Tu je bilo jasno da je bilo velikih problema. Dakle,

gledali ste pet TV stanica, da bi dobili neku aritmetičku sredinu. Informacije. I nijedna strana nije davala informaciju nego vodila, što je u tim trenucima možda bilo opravdano, medijski rat. Cyrus Vance je rekao kasnije: "Dajte mi CNN na pola godine i napraviti ću od Washingtona Sarajevo." Dakle, medijski rat je bio strahovito jak i praktički kroz to probijanje informacija se pokušalo dati da se ipak događaju ovdje neke stvari koje su veoma, veoma gadne. To se pokušalo napraviti preko interneta."

Kazivači navode da je unatoč čestoj medijskoj blokadi televizijskih informacija ili informacija na internetu, s druge strane, protok nekih drugih informacija posredstvom drugih medija informiranja, bio omogućen. Primjerice u Dubrovniku su svakodnevno, i za vrijeme najžešće opsade, pristizale novine Slobodna Dalmacija.

"I mislim da smo, obzirom da se rat baš krvavo vodio na području Dalmacije, dakle Knina, Zadra, Šibenika, Dubrovnika i ostalih mjesta, odigrala vrlo, vrlo, veliku, jako značajnu ulogu. Recimo, dovoljno je za dubrovačke prilike napomenuti da je to bio jedini dnevni list, koji je za vrijeme rata, u vrijeme one najžešće opsade dolazio u grad. Dovožili su ga momci iz Odreda naoružanih brodova. I bilo je samo 10-ak dana prekida, kad novina nije bila u gradu. Inače, drugim danima, bez obzira koliko žestoka bila opsada, koliko strašna bombardiranja su bila, Slobodna je dolazila. I stvarno nije fraza kad se kaže da je novina u to vrijeme bila poput kruha ili čaše vode."

Kazivači koji su bili profesionalni medijski djelatnici (novinari) svjedoče o pokušajima kojima ih se nastojalo spriječiti ili zaustaviti u njihovu djelovanju u vremenu rata. 15. 10. 1991. god. kada je izdana zapovijed o uvjetnoj deblokadi Dubrovnika, prva je točka bila dozvoliti unos hrane i lijekova u Dubrovnik, a druga točka bila je zabraniti ulaz novinarima.

Iz izjava kazivača također se može zaključiti o vrlo važnoj ulozi novinara u pomaganju obrane Hrvatske, u zaštiti od srpske propagande i zaslugama u održavanju medijskog informiranja u razdoblju rata. Novinari su posredstvom radijskog medija obiteljima pružali informacije o preživjelima, nestalima ili ubijenima.

Na mnoge načine neki su kazivači novinari neposredno pomogli u obrani Hrvatske. Primjerice u Dubrovniku, gdje je tvrđava na Srđu bila svojevrsni simbol obrane, u važnom trenutku rata, svi novinari u Dubrovniku složili su se da neće objaviti informaciju da je tvrđava prazna.

"Tako da smo čak u 11. mjesecu zajednički odlučili zatajiti informaciju da je tvrđava prazna. U 11. mjesecu su nam navečer javili iz zapovjedništva, jer bi tad zvali zapovjedništvo, da je tvrđava prazna na Srđu. I da će se grad braniti s magistrale. Sjećam se da je Luko Brailo primio tu vijest. I da je probljedio. I govori: "Ponovi, ponovi mi još jedanput". I onda

smo ostali šokirani. Jer smo shvatili da Dubrovnik pada s praznom tvrđavom.(...) Osim toga, to je bilo simbol obrane. Svako jutro bi gledali koja je zastava na tvrđavi. Je li još uvijek hrvatska. Ili druga. I onda smo svi zajedno odlučili da to nećemo objaviti. Ne da slažemo, nego smo rekli – teške borbe su se vodile oko tvrđave. Dakle, birano smo izabrali iste informacije. Prešućujući tu jedinu informaciju da je tvrđava prazna. Bila je prazna tri dana. I onda su na pregovorima shvatili naši pregovarači da oni (Srbi, op.a.) ne znaju da je tvrđava prazna. I tako je bila prazna tri dana. U međuvremenu se obrana pregrupirala. I par ljudi je pošlo gori. I vratilo tvrđavu. Ušlo unutra u praznu tvrđavu. Jer im je ovaj uspio preko Kouchnerova telefona javiti: "Oni su na Strinčeri". Što znači da nisu u - pregovarač naš u Kumboru je samo rekao: "Oni su na Strinčeri". U zapovjedništvu su shvatili da oni nisu u tvrđavi. I tako je ta tvrđava vraćena među ostalim. Ne znam što bi bilo da smo tu u elektronskim medijima objavili da je tvrđava prazna. Ja mislim da bi se veslalo i plivalo iz Dubrovnika."

Kazivači također zapažaju te svjedoče o nagloj liberalizaciji i slobodi medija kao posljedici prijelaza iz komunističkog u demokratski režim, te je pozdravljaju radi nove mogućnosti da slobodno izraze svoje mišljenje.

"Ali to je trajalo onda negdje '88. do '90. To je razdoblje najslobodnijeg novinarstva u mojoj karijeri dosadašnjoj. Jer jedni su odustali. Drugi još nisu sjeli. Tako da je ono: baš smo živjeli punim plućima. I mogao si pisat sve kako hoćeš. Po svojoj savjesti. Svi se sjećaju te tri godine. Ipak se prodisalo nekako. I nadali smo se da će se nastaviti tako u novoj državi. Međutim, onda nas je demantirao početak nove države."

Naposljetku, kazivači se referiraju na mAlon ili nikakav medijski interes Europe i svijeta tijekom rata u Hrvatskoj, što smatraju jednim od razloga nepružanja pomoći tijekom rata.

"Dakle, količina medijskog prostora je bila masovno zagušena, pogotovo na CNN-u, recimo, s ratom u Kuvajtu. Prvim ratom u Kuvajtu. Prvim ratom protiv Saddama, zapravo, ratom u Kuvajtu. Onda je bio raspad Sovjetskog Saveza. Bio je pad Berlinskog zida. Dakle, vani je bilo toliko događaja da vi jednostavno... Jugoslavija nije bila u fokusu medija. Moram priznati, da čini mi se, gledajući ovako ad hoc, da je čak možda neočekivano malo se moglo naći informacija. Ponavljam, to baš kad sam se vraćao, tada sam bio u Salzburgu tjedan dana ili deset dana, nije bitno. I dođem u Zagreb i prvu stvar, pitam taksista što je s kosovskim rudarima. Jer nisam mogao u Austriji, a to je bilo doba prije satelita, prije interneta, nisam mogao naći informaciju o tome što se događa u Jugoslaviji. To je točno koja godina? Pardon, '89. Govorimo o razdoblju '88., '89., '90. Dakle, debelo prije demokratskih promjena."

Uloga hrvatskih branitelja u ratu

U kvalitativnom uzorku, 13 kazivača bilo je uključeno u sastav HV-a. Među njima, 11 kazivača aktivno su sudjelovali u obrani Hrvatske, kao zapovjednici, časnici, pripadnici posebnih postrojbi i brigada, ili vojnici HV.

Teorijski kod "uloga hrvatskih branitelja u ratu" najvećim dijelom je analiziran u povratnoj usporedbi narativnih cjelina sa socijalnim profilima kazivača te se teorijski kod temelji na iskazima, stavovima i mišljenjima kazivača koji su ujedno bili i hrvatski branitelji. Teorijski kod "uloga hrvatskih branitelja u ratu" isto tako sadrži navode drugih kazivača koji su izabrani u uzorak, a radi njihovih važnih saznanja i informacija o ulozi branitelja u ratu. S obzirom da je ovaj teorijski kod kvantitativno vrlo opsežan⁸⁰, on je tematski podijeljen na subkodove⁸¹ koje ga čine, a koji slijede vremensku strukturu uloge i djelovanja branitelja u ratu.

Kazivači branitelji navode da su se u vojsci JNA razlike između vojnika srpske nacionalnosti i drugih nacionalnosti mogle osjetiti i prije u Jugoslaviji. Sjedište JNA uvijek je bilo u Beogradu, što kazivači dijelom pripisuju i većem broju vojnika, časnika te ostalih u vojnoj strukturi koji su bili srpske nacionalnosti.

Kazivači branitelji navode da je 1990. godina prekretnica u kojoj su počeli primjećivati izoliranje hrvatskih časnika te naoružavanje JNA, koja se, riječima kazivača, počela udaljavati od biti i uloge narodne vojske.

(Ispitivač; U kojem trenutku ste zatražili razrješenje iz JNA?)

"17. rujna 1991. (Ispitivač; Iz kojeg razloga? Je li postoji neki točno određeni momenat u kojem ste odlučili tražiti razrješenje?) Nije to jedan, to je kompleks stvari. Svaki dan ponešto čujem nešto pročitam, nešto vidim. I svaki dan mi se ta, nazovimo ju JNA, udaljavala od svoje biti, svog smisla. Mjesta, uloge i zadaće. Ona je sve više postajala vojska jednog naroda. Naroda Srbije."

⁸⁰ Teorijski kod "uloga branitelja u ratu" nismo izdvojili kao posebnu subkategoriju, iako su empirijski za to bili zadovoljeni svi uvjeti. S obzirom na teorijske postavke rada, jednaka je važnost dana ulozi različitih aktera u ratu i konceptualizaciji kolektivnih sjećanja među različitim akterima koji su u ratu sudjelovali, te čije su perspektive važne za dubinsko razumijevanje rata. S obzirom da je u teorijskom kodu "uloga hrvatskih branitelja" izdvojeno mnogo za istraživanje značajnih narativa, teorijski je kod radi preglednosti istraživanja podijeljen na subkodove. Nakon koda "uloga nacionalnog identiteta", kod "uloga hrvatskih branitelja" drugi je najopsežniji kod u istraživanju, što jest očekivano s obzirom na usku usmjerenost istraživanja na ratna događanja.

⁸¹ Subkodovi su 1) primjećivanje različitog odnosa spram nesrba u JNA vojsci i izoliranje hrvatskih časnika, 2) naoružavanje HV i stanje Hrvatske vojske uoči rata, 3) branitelji i tijekom rata, 4) vojnici suprotne nacionalnosti u HV, 5) odnos HV prema srpskim vojnicima. Akcija Oluja zajedno s kodom "izbjeglička kolona" analizirana je kao zaseban teorijski kod.

Kao ključan trenutak i svojevrsnu prekretnicu u ratu dvoje kazivača navode poziv tadašnjeg predsjednika Franje Tuđmana svim nesrpskim pripadnicima vojske da napuste Jugoslavensku narodnu armiju na početku rata.

"Moje mišljenje je da je Tuđman učinio jednu, to nitko ne spominje, najveću stvar nakon formiranja stranke. I dobivanja hrvatske države. To je njegov poziv '91. godine da svi nesrbi napuste Armiju. To bježanje iz te Armije. To je bilo stravično. To mi nismo mogli snabdijevati. Ljudi su se svlačili u kukuruzima, presvlačili, bježali preko granice. S nama. Mi ih vozili u kombijima, autobusima. Napuštali masovno. Ta maršalka je ostala prazna."

Kazivači također ističu i opisuju vrlo slabo naoružanje hrvatske vojske, te uopće vrlo slabu opremljenost hrvatskih vojnika i vojske na početku rata. Kazivači navode da su na početku rata više oružja imali lovci nego hrvatska država.

(Ispitivač; Koliko je bilo pripadnika obrane u Kijevu tada?)

"Pa u Kijevu samome je bilo negdje oko 200 i nešto naoružanih osoba. Zajedno sa pripadnicima MUP-a, i nakon jednog vremena, negdje u 5. mjesecu, kad su došli pripadnici Zbora narodne garde. Ovdje u samom selu, nas četvorica smo bili. Ja sam imao jedini oružje. Automatsko oružje, koje sam zadužio dole u Kijevu, u policijskoj postaji. (...) Ovi ostali su imali puške iz Drugog svjetskog rata, sa 6 metaka, 10. Ne znaš jesu li ispravni."

(Ispitivač; Kako ste održavali... Da li je kod vojnika, koji su bili Vama podređeni, da li je postojala želja da se napadne? Da ih se na neki način tako provocira. Ili ih je bilo lako kontrolirati?)

"Tako nas je bio, relativno, u odnosu na njih, mali broj. Iako smo bili, ne smijem reći goloruki, ali smijem reći slabo naoružani. (...) Iako su to bili svega 130 djelatnika Zbora narodne garde, 37 djelatnika specijalne policije, nekoliko stotina pričuvnog sastava. Što brigade, što policije, redarstvenika. Vrlo malo je njih, svi su oni bili spremni da odgovore. Ali svi su pitali čim. Imali smo samokrese, puške. 16 ručnih bacača. 6 netrzajućih topova. 6 minobacača. Najviše nas je bilo 1280. A nekada nas je bilo najmanje 67. A njih. Samo ta brigada iz Trebinja broji 5000, odnosno 6100. Puk iz Radovića, preko 3500. Užički korpus, 15000. Doduše oni nisu išli na Dubrovnik. Jedan dio je išao prema Stonu. Jedan dio je išao prema dolini Neretve. Ali je sve to imalo odraz na stanje, obranu grada."

Kazivači branitelji iznose svoje poticaje za odlazak u rat i motive za ustrajanje u ratu. Nadalje svjedoče o svojim iskustvima sudjelovanja u obrani i ratovanju – a koja su igrala vrlo važnu, ponekad presudnu ulogu u obrani zemlje.

Gotovo svi kazivači branitelji na neki način ističu da su krenuli u rat dobrovoljno, znajući da u svakom trenutku mogu poginuti, te da im je neupitan motiv bio da se Hrvatska obrani i da bude slobodna.

Kazivači iznose: *"Kasnije, jednostavno iz razloga one ideje, zbog koje sam i krenuo u Domovinski rat, a to je obrana, zaista obrana Hrvatske, to vas je onda i vodilo naprijed."*; *"Praktično od tada, od tog 18.9, kad sam shvatio da više nemam mira, da moram obraniti svoju obitelj, svoj kraj, goli život praktično. Jer mi nismo nikog napadali. Mi smo bili na svojem. Mislim da je to najveća obaveza i čast, braniti svoje."*; *"Što vam je najviše pomoglo da izdržite tijekom rata? Volja i želja za slobodnom Hrvatskom. To sigurno. Sjećam se situacije kad sam u Ogulinu nakon jednog odlaska preko Kapele, pale su vojarne, kad sam dobio mitraljez. Šarac onaj, M-53. Mislio sam si: gdje si, Korenico? To je nešto nevjerovatno. Da se Hrvatska bez volje branitelja, bez takve volje, ne bi sigurno obranila."*; *"Branitelji su svi, tko je bio i jedan dan, ali pravi branitelji su... Zna se. Oni koji su bili u svakom momentu spremni poginuti za hrvatsku državu."*

Nadalje, kazivači branitelji iznose iskustva s terena, svjedočeći tako o napadu JNA na Dubrovnik, Kijevo, Saborsko, Vodice i Šibenik, Zadar, te Istočnu i Zapadnu Slavoniju. Svjedoče o situacijama s bojišta u kojima su mnogo puta snosili veliku odgovornost i ponekad bili prepušteni sami sebi kada dodatna pomoć nije uspjela stići. Tijekom 1990. i 1991. god. bili su stalno napadani od jačeg i naoružanijeg neprijatelja – vojske JNA, koja je naoružavala lokalne vojnike SAO Krajine. Svi kazivači branitelji koji su bili ranjeni u ratu, nakon ranjavanja vraćali su se u rat.

(Ispitivač; Po dolasku u Dubrovnik, jeste li se prijavili u Hrvatsku vojsku? Odnosno u neke odrede u formiranju te Hrvatske vojske?)

"Ja sam bio časnik na vezi. I zadaća mi je bila da ostanem što duže (...) da vidim nakane. I kada sam vidio da se primiče crvena crta. Onda sam se odlučio. I mislim da sam se odlučio jer svega 10 dana iza toga je uslijedio rat. (...) Kada ste shvatili da Dubrovnik napadaju iz Trebinja, Vaši nekadašnji kolege, kako ste se osjećali u tom trenutku? Ja sam vjerovao, ako će itko napasti, da će napasti ta brigada. Ja sam te časnike znao. Znao sam njihove mogućnosti. Čak sam i mogao proniknuti u njihove misli. Nakane. To nas je moguće i spasilo. (...) Kako ste uspjeli organizirati obranu sa tako slabim naoružanjem? Imali smo neko oružje na kojega agresor nije računao. Imali smo snagu domoljublja. Imali smo zajedništvo kakvo nikada više, valjda, nećemo postići u ovoj državi. Jer mi smo Hrvati čudni svati. Nama dok ne dođe voda do grla, ne znamo se uhvatiti za ruke. (...) Na brdima oko Dubrovnika, gdje su bili hrvatski položaji? Položaja nije bilo. Zato što je bio naputak iz

Zagreba da ih ne provociramo. Da ih ne izazivamo. I da im ne damo povoda. Granica su visovi. Od te granice do mora je na mjestima 750 metara. I dok se na drugim prostorima, zbornim područjima, bojištima dužine mjere u kilometrima, na južnom bojištu se to mjeri u metrima. Taj pakosni Golubov Kamen, iznad Mokošice. Pod njega, a to je granica sa Bosnom i Hercegovinom. Na koju su oni došli prije početka rata. Donijeli stvarno teška sredstva prije početka rata. Dovukli streljivo. Dovukli hranu. Napravili bunker. I tu čekali da dobiju zeleno svjetlo da paljbenu djeluju. A mi za to vrijeme nismo smjeli raditi ništa. Jer im nismo smjeli davati povoda, ni razloga da ga uzmu za povod, da po nama djeluju. (...) Nakon oslobođanja dubrovačkog područja, kako je dalje tekao Vaš ratni put? I kako je završio? Kako sam ja malo teži invalid, sa stupnjem invalidnosti 90%. Mene su pitali koliko ću moći izdržati. Ne razmišljajući puno, ja sam rekao, dok ne završi rat. I ostao sam dok nije završio rat."

"To je bilo manje-više sve i riješeno. I onda sam, u 09. mjesecu, pošto nismo imali naoružanja, čekali smo na naoružanje. '91. godine, u 09. mjesecu, ušao u sastav pričuve Hrvatske vojske, u 101. brigadu. I sa njom krenuo na pokupsko bojište. (...) Ja sam tad bio zapovjednik bojne. Znači, bio sam odgovoran za 750 ljudi.(....) U okolicu Osijeka. Zagrebačka 101. Brigada dobiva zapovijed da ide u pomoć obrani Osijeka. To je bilo koje razdoblje? 11. mjesec, odnosno kraj 10., 11. mjesec '91. godine. Odlazi cijela 101. brigada. To je negdje oko 1800 ljudi. Odlazi za Osijek. I raspoređuje se na teren, koji nikada do tada nisu vidjeli. I tamo doživljavamo, na samom početku, a to je uvijek ta kritična točka... Dolazak na bojište i povlačenje. To su vam dvije najkritičnije točke kod neke zadaće. Tamo nam u jednoj žestokoj borbi sa napadom, koji smo imali iz pravca Tenje, a s ciljem da se zaobiđe Osijek, jer je Vukovar već pao. Da se zaobiđe Osijek i da se prereže komunikacija Osijek - Đakovo, strateški izuzetno važna stvar. I tu se stavlja brigada, koja je došla iz Zagreba, koja nije nikad vidjela taj teren. Vrlo teška situacija. U kojoj nam u jednom danu poginu 27 ljudi."

Kazivači branitelji također ističu primjere sudjelovanja vojnika suprotne nacionalnosti u ratu, a osobito Srba. Kazivači svjedoče njihovom velikom doprinosu i ulozi u hrvatskoj vojsci.

(Ispitivač; Jeste li imali možda neke prijatelje prije rata koji su se kasnije pokazali kao neprijatelji? Ili obrnuto, nekoga od koga niste očekivali, a da vam je uskočio kao pomoć i postao prijatelj?)

"Evo, kroz rat... Recimo, bila je linija razdvajanja na punktu Vojnovac. Prema Plaškom. Između Josipdola i Plaškog. I ja kao vođa punkta imam svojih 5 ljudi, pričuvnih policajaca. Radimo na punktu, na liniji razdvajanja. U jednu noćnu smjenu na popisu stoji Grba. Grba su

ovdje, na ovom području Srbi. Pa mislim si: ko mi ovoga daje na liniji razdvajanja? Ko mi ovoga Srbina daje u smjenu? Ne znam ko je. Nikada ga vidio, čuo. I ajde, otišli smo u smjenu. Vidim ja dečko, je mlad. Iz razgovora... On je pobjegao iz jugovojske. Pa mislim si: zašto si ti bježao kad si Srbin? Ali ne, on je bio pola-pola. Mama mu je bila Hrvatica, tata Srbin. Ti ljudi iz miješanih brakova, ja mislim da su oni još iznijeli najveći teret. Nisu pripali ni ovamo, ni onamo. Njima nitko nije vjerovao. I tu noć, na punktu... Sad, ima među policajcima pričuvnima ima i ljudi: ma šta ovaj Srbin tu! Smeće! Ko mu vjeruje! Dogodilo se da usred noći, četnici su se privukli do te naše barikade i pokušali su pogoditi protuoklopnim sredstvom naš kontejner. Zapucalo se. Ove moje Hrvatine, sve se izgubile u, kako da kažem, u liniju, u vatrenu liniju. Ja idem prema barikadi. Čujem neke korake iza sebe. Kad na barikadi jedino... Jer treba provjeriti barikadu. Treba vidjeti jesu mine koje su bile postavljene odnesene, maknute. Jedino taj moj Srbin tapka za mnom. Kaže: e Pero, i ja sam tu. Na kraju, od mojih ovih Hrvatina glasnih, nitko se nije. A taj Srbin... Tako da sam u njega stekao povjerenje."

Kazivači također opisuju postupanja sa zarobljenim srpskim vojnicima, ili pripadnicima vojske JNA ili pripadnicima vojske SAO Krajine. Kazivači ističu da je bila zapovijed da se sa zarobljenim srpskim vojnicima postupa krajnje korektno upravo radi širenja propagande i velikog straha od "ustaša" od strane Miloševićeve politike.

"Recimo, ovdje je poginulo mladih ljudi. Recimo, roditelji tih ljudi. Nisu se latili oružja i osvetili se njemu. Normalna stvar, u to vrijeme, ljudi polude. Jer, pogine ti dijete. Mogle su se događati takve stvari. Ali nisu. Recimo, mi smo imalo zarobljene četnike tu. Zarobili smo ih na Kapeli. Mi, ne da smo... Što mi je poslije bilo krivo. Sjedili su, istina i bog, sjedili su 3 dana za stolom. To im je najveća tortura koju su doživjeli, jer nismo imali drugog smještaja, morali su sjediti. Osim što su ih guzice boljele od sjedenja. A za ručak su imali juhu, meso, imali su litru rakije na stolu. Imali su cigarete, koje mi na položajima nismo imali. Sve s ciljem da, kad dođu, kad ih razmijenimo, kad dođu među svoje, da im kažu kakva je situacija. Da mi nismo nikakvi koljači, ni ustaše. Na kraju su u uniformama martićeve milicije otišli, da im nismo... Ja kažem: što im makar one uniforme nismo rasparali? Da im makar tu štetu napravimo. Razmijenili smo ih. Oni su dali 3 civila taoca za tih 9 zarobljenih četnika. I tad već, to je bilo možda mjesec i pol dana prije pada Saborskog. Ako im to nije bilo dovoljno, ne znam što bi im više trebalo biti."

"Njima nije bilo jasno, kako mi to ranjene njihove. Jer mogu zaista tvrditi da je propaganda takva bila s one strane, o nama, u negativnom smislu. Jer su oni bili zapravo, na neki način, poslije kad smo razgovarali s tim ljudima, iznenađeni kako to da mi ne ubijamo. A

mi smo bili iznenađeni: "Kako to mislite? Pa pucamo ne neprijatelja, ali nismo mi tu došli ubijati ljude."

Vojno redarstvena akcija Oluja analizirana je kao odvojen teorijski kod.

Percepcije o VR akciji Oluja (kod izbjeglička kolona)

Kazivači uglavnom ističu da je akcija Oluja bila pomno planirana vojna akcija za koju se znalo kako će teći, te legitimna akcija s ciljem oslobođenja teritorija.

(Ispitivač; Jeste li sudjelovali u operaciji "Oluja"?)

"Jesam. Kako je to izgledalo? - Oluja je već bila jedan rutiniraniji posao. Već je Hrvatska vojska bila ustrojena. Imala je gardijske brigade. Profesionalce, opremljene, iskusne, koji su znali svoj posao i koji su to vojnički odrađivali. Uvažavajući protivnika i njegove i mane i vrline. Bili smo u tom trenutku povijesnom puno bolji i naš je cilj i motiv bija jači."

(Ispitivač; Znači, išli ste i po terenu?)

"Da. Arhivi brigada su na terenu. Kad je došla ta informacija za Oluju, da se ide, znali ste da je to to? Da. To se znalo točno. Ovako, prvo je bila priča... Dakle, kao prvo, vidjelo se da se ekipa mobilizira, da postoje... Vidjeli su se američki časnici, koji su školovali naše i tako dalje. I Oluja je počela u petak, ja mislim. (...) I sve se znalo. Znalo se kad počinje. Koliko košta prvi hitac, koliko tu municije će biti, koji su operativni pravci. Praktički, tu nije bilo uopće iznenađenja."

Kazivači upućeni u vojna i ratna djelovanja izražavaju mišljenje da Hrvatska nije mogla spriječiti, te da nije trebala sprječavati odlazak srpskog naroda, koji se povlačio za svojom vojskom. Kazivači navode da je bilo očekivano da će i srpski vojnici i srpski narod napustiti Hrvatsku, te da je bolje da je to učinjeno sa što manje kontakata s oružanim snagama.

"Zapadna Slavonija je u Bljesku riješena. A kasnije Oluja, ovaj Sektor Sjever-Jug. A Sektor Zapad je bil riješen u Bljesku. Kak' sam ja to pisao prije svega toga, onda je bila ideja da se to istovremeno sve napravi. Jedina razlika u koncepciji, u izvedbi nema razlike jer moja nije izvedena, ja nisam izvodio tu operaciju, je bila što je na kraju napad bio na preko 30 pravaca. A ja sam predlagao 4 samo. I upravo onako kao što se na kraju i dogodilo, to je da se omogući odlazak Srba. Tak' da dođe do što manjega kontakta s oružanim snagama. Da oružane snage, odnosno ova Srpska vojska Krajine, da pređe prek' Bosne i ode. To je bila ideja. I tak' da ih se stisne. Ne da narod ode. To ne, to ne. To je besmisleno, to bi bilo protiv svega u što ja vjerujem. Jer je bilo jasno da Srbi neće dočekati Hrvate. Neg' da će otići prije toga. I narod. Kasnije je postalo jasno da je i narod. Ja sam o tome pisao. Također je izašao

jedan članak o tome da će svi Srbi otići. Nekoliko dana prije Oluje. Da. Isto je to objavljeno. Isto tako jedna studija koja je davala prognozu što će se dogoditi. I to se stvarno i dogodilo. A to je trebalo spriječiti na razne načine. (...)"

(Ispitivač; Mislite li da je hrvatska vlast učinila dovoljno da to spriječi ili je na neki način to i priželjkivala ili odobravalala?)

"Hrvatska vlast nije bila obavezna to sprečavati. Svatko može ići kamo hoće. This is a free country after all. Ako oni žele, neka idu kamo god ih volja. Ali nije stvar u tome. Čak ja mislim da je bolje da nije sprečavala. Jer bi ih sprečavala snagom oružja. I dobro je da je što manje kontakata bilo. Dobro je da su se svi povlačili. To je dobro jer imate di god je bio kontakt je došlo do žrtava. Što manje kontakata, što manje pucačine, to bolje. (...) Napad je bio legitiman. Protivnik je pružio mali otpor. Mjestimično nešto malo bolji, recimo, Petrinja. Ostalo je bilo katastrofalno. Baš su se raspali. I s njima je otišao i narod. To nije odgovornost hrvatske države. To je bilo očekivano. To je znao UNPROFOR, to je znao Crveni križ. To su svi znali da će se to dogoditi. To sam ja znao. Onda što ćeš dalje pričati o tome. Bilo je sasvim jasno da će se ovi dići i otići. To se i dogodilo i to nije odgovornost hrvatske države."

Kazivači ističu da je odgovornost Hrvatske države velika za Srbe koji su odlučili ostati, te da je ono što im se dogodilo u Hrvatskoj neposredno nakon rata odgovornost hrvatske države, referirajući se na nesankcioniranje zločina u i nakon Oluje, za koje upućeni kazivači smatraju da se u te zločine trebalo energično zahvatiti odmah 1995. god. Kazivači navode da nije postojala politička volja da se pojedini zločini sankcioniraju. Kazivači također navode da su unutar hrvatske vojske za puno zločina znali, navode da se znalo za Gospić, Sisak, Pakračku Poljanu, Paulin Dvor, i da su to bile stvari koje su se pričavale.

"Ali ono što se poslije dogodilo, to je odgovornost hrvatske države. (...) Odgovornost hrvatske države je ono što se dogodilo onima koji su ostali.(...)"

(Ispitivač; A procesuiranja za zločine počinjene u i nakon Oluje, odnosno nakon Oluje?)

"Sami ti zločini u i nakon su jedna od priča koju ne treba gledati izolirano od događaja '91. godine. '91. godine smo mi trpili batine, mi smo dobivali batine. Međutim, i tada su se događale svinjarije. I mi smo tada znali za sve to što se događa. Mi smo u vojsci to sve znali. Znalo se za Gospić, znalo se za Sisak, znalo se za Pakračku Poljanu, za Paulin Dvor. To su sve bile stvari koje su se pričavale. Koje vi, naravno, niste mogli učiniti ništa protiv toga. Jer postoje tijela koja to rješavaju ili ne rješavaju. Ali u svakom slučaju, mi smo to znali. Isto tako je bilo jasno nama od samog početka rata, i meni kao sociologu, da je rat jedan pljačkaški pohod. I svi su pljačkali. Jedna i druga strana su se bavile pljačkom na ovoj

mikrorazini. To nije bila državna politika. Ali ljudi sve uzimaju. Nitko to ne čuva, što sad? Da se ne baci. Onda to uzmu. Tak' da je to bila jedna situacija u kojoj su se događale teške stvari. ...(...) Onda da se počelo '91. godine uvoditi reda. Kao što u nekim vojskama ima gdje se zbilja to... Nije to moralo biti niti javno. Niste Vi morali sad Merčepa objesiti na Trgu u Zagrebu zato kaj je tam' po Pakračkoj Poljani nešto... To bi se znalo da je on na Vojnom sudu dobio 10 godina robije. I gotovo. Znalo bi se što to znači. Ne morate to u novine stavljati. To bi se znalo. Tu je trebalo odmah reagirati. (...) A bilo je puno zločina za koje smo mi '91. godine znali. Kad smo bili u relativno teškoj poziciji nego '95. Jer smo bili napadnuti od relativno superiornog neprijatelja. I di su se događali, mali broj se stvari događao, mi smo za sve njih znali. I one nisu bile procesuirane jer kao "Pa ne treba". Zašto mislite da je to bilo tako? Mislim da se radilo o tome da nije postojala politička volja da se to sankcionira."

Kazivači ističu da je vojska u jednom trenutku oslobodila preveliki teritorij koji se nije mogao kontrolirati.

"Ja uvijek kažem da Hrvatska nije mogla toliko duboko planirati, odnosno, rukovodstvo Hrvatske. Hrvatske civilne strukture nisu mogle pratiti Hrvatsku vojsku. Hrvatska vojska je odjednom, u kratkom periodu, oslobodila prevelik prostor, koji je bio okupiran, i jednostavno civilne strukture nisu bile spremne uzeti to. I onaj tko je htio napraviti zlo, on je napravio zlo, bez problema. I ja znam da se to događalo. Ali je činjenica da iza toga nije stajala vlast, nije stajala država Hrvatska. Nego da su to bili pojedinačni slučajevi. I najveći problem je bio upravo to što se nisu sankcionirali, odnosno sprovele te radnje koje trebaju, da bi se ti slučajevi završili. Nego, jednostavno, to se stavljalo sa strane. Iako, kažem preko 4 tisuće prekršajnih prijavi je išlo od akcije Oluja pa tamo negdje do 10., 11. mjeseca."

Kazivači hrv. nacionalnosti iznose podvojene stavove i mišljenja o Oluji i Bljesku. Većina kazivača slaže se s legitimnošću akcije Oluja, no i većina kazivača osuđuje pojedine posljedice Oluje, navodeći različite razloge - od nefunkcioniranja pravne države i nepostojanja volje za neposrednim sankcioniranjem pljačke i zločina nakon Oluje, do naglog širenja mržnje prema onima druge etnonacionalne pripadnosti koja je u Hrvatskoj uslijedila.

"Nisam baš nešto ni za Oluju ni za Bljesak bila fascinirana, jer sam zahvaljujući tim učenicima u školi, koji zbilja nisu nikome ništa krivo učinili... Oni su bili manjina, ali svejedno mi je bilo strašno to da netko s 15, 16, zato što je druge vjeroispovijesti ili druge etničke pripadnosti, a želi pripadati, rođeni su u Zagrebu, da stradavaju i da moraju to prolaziti u tako mladoj dobi. Takve strahove prolaziti. To mi je bilo strašno I tu sam se onda jako distancirala od svega."

Kazivači koji iznose svoja svjedočenja navode da su se njihove brigade odnosile prema srpskim vojnicima i civilima korektno i profesionalno, kao i prema imovini, te navode svoja saznanja da barem do nivoa brigade nije postojala informacija da postoji dogovor o seobi srpskog stanovništva. No, kazivači svjedoče da su čuli da su neke brigade na povratku iz Oluje palile kuće.

"E sad, kad si išao kroz prazan teritorij, dakle osim u Korenici gdje je bila baš borba oči u oči, neki ljudi su išli - moraš pretražiti kuće – i neki ljudi su išli i naletili na poteznu minu. Nastradali su. I onda je bilo kasnije naredba – ne ulaziti s vojskom u kuće, nego prvo ti tresni tromblon. Upozori da li ima koga, Hrvatska vojska, nećemo vam ništa... I onda da, da ne bude poteznih, prvo tresni tromblon, da ne izgubiš vojnika. I čak kad ideš s najčišćom namjerom, da ne uništavaš tuđu imovinu i da ne kradeš, jednostavno imaš priču da ti par čovjeka pogine na poteznim minama. (...) A moraš pretražiti kuću. Ne možeš ostaviti kuće koje nisi pretražio, makar ništa ne razbio iza sebe. Hoću reći, Oluja je bila zapravo, pošto nije naših nastradalo, Oluja je bila jedna prilično... Osim trauma dečki, koji su definitivno pucali u ljude u Korenici, bila relativno dobro prošla. Bili smo se našli u Zagrebu, kasnije, u MORH-u, 15. ili 16. osmoga. Uglavnom, kad je Prva brigada se vraćala sa Banije. I onda je već, prvi put sam čuo od jednog visokog časnika, da nije u redu da je Prva brigada na povratku palila kuće. Dakle, odmah smo znali da se kuće pale. (...) I druga tema razgovora je bila da nema smisla paliti kuće. Dakle, ajmo reći, na nivou časnika je bilo veoma jasno da se događaju stvari koje nisu ok. Mi smo se skinuli... Mislim u jedanaestom '95. su zadnje obaveze bile u MORH-u. Rat ste proveli u MORH-u, praktički u uredu u Zagrebu? Sa puno terena. Dakle, prošao sam jako puno terena. (...)"

(Ispitivač; Što je bilo s očekivanjima prema srpskom stanovništvu, prema civilima tamo?)

"To je bilo jedno jako veliko pitanje, što će se dogoditi s time. Ono što znam sigurno, da barem do nivoa bojne... Barem do nivoa brigade nije postojala informacija da postoji dogovor o seobi stanovništva. Dakle, do nivoa brigade su bile naredbe veoma jasne, veoma čiste. Tipa, "nemojte praviti sranja". I tu uopće dileme nije bilo. Pri čemu, ja sam siguran da većina postrojbi i nije radila sranja."

Kazivači također navode da su tada po Krajini harale svakojake vojske i ljudi.

"Jer u to vrijeme su harale svakakve vojske i svakakvi ljudi po Krajini. I naši i srpski i, ne znam, četnički i ne znam ni ja više tko."

Naposljetku dvije kazivačice iznose svoja iskustva i zapažanja iz vlastitog prisustvovanja izbjegličkoj koloni u Oluji. Kazivačice svjedoče da se radilo o "bujicama ljudi" koje su se kretale u više kolona, i tko je ušao u tu *bujicu*, više nije mogao natrag. Pješačka

kolona kretala se "puževim korakom", okružena vojskom, tenkovima, vojnim vozilima. Neki srpski civili i vojnici koji su iseljavali išli su kamionima ili autima. Kazivačice govore o katastrofalnim uvjetima u koloni, gdje nitko ne gleda jesi li ranjen ili imaš li dijete. Kazivačice svjedoče da u tim uvjetima uopće nije bilo ljudske solidarnosti.

"(...) Umirali su ljudi u toj koloni. Rađale su žene. To je bilo strašno. (...) Tu smo mi putovali 16 dana u toj koloni. Bez hrane, bez ikakve organiziranosti. Onda smo dospjeli negdje 16., 17. dan na Raču. Tamo je bio prihvat organiziran. Tamo smo dobili neke prve obroke od Ujedinjenih Naroda. Dobili smo vode da se umijemo, da se operemo. (...)"

Percepcije o djelovanju JNA tijekom rata na prostoru Hrvatske

Kazivači u kolektivnim sjećanjima zadržavaju strahote ratnih razaranja Hrvatske od strane JNA, referirajući se najviše na Vukovar i Dubrovnik⁸².

(Ispitivač; I kako je izgledalo to na početku kad je počeo rat?)

"U početku Vam je to bilo tako da je na Vukovar već početkom kolovoza pala 1 ili 2 granate dnevno. ... Onda opet za 2-3 dana opet 2-3 granate. U to vrijeme je vojska JNA imala tu... I transporterima tu se vozala po gradu, išla u Borovo Selo. Tamo su imali kao neki punkt razgraničenja. Tamo je ta jedna vojna kampanjola naletila na neke mine. I imali smo ranjenike, jugoslavenske vojnike, koji su tu bili u kolovozu. I onda smo mi komunicirali međusobno. Taj zapovjednik kasarne je tražio da mi sve te ranjene vojnike pošaljemo u kasarnu. Ja sam rekla da ne može. Tek su sad došli, morali smo ih liječiti. I nisam htjela. E, onda me zvao šef policije da ipak mi njima transport pripremimo, da oni inzistiraju. I onda smo ih pripremili za transport. I onda su otišli u vojarnu, iz vojarne za Beograd. Neki od tih vojnika su molili da ih nigdje ne šaljemo, da ne žele ići, da im je tu dobro, jer su se bojali. To je bilo u kolovozu '91. Kad su ti vojnici otišli, e onda je počelo bombardiranje totalno. Onda su bombe počele padati avionske. I po gradu. Uglavnom, od kolovoza do 20. studenog, to je bilo dnevno tisuće, tisuće granata. Bombe. Mislim, to je bilo prestrašno. To u najgorim horor filmovima, ove što sad gledaš naučne fantastike, to je totalno uništenje bilo. (...) Ja uvijek kažem da smo mi bili pilot projekt za isprobavanje svog oružja JNA. Od nekakvih fosfornih bombi, naši ljudi su govorili da su to napalm bombe, to je gorilo i nebo i zemlja, to je rušilo, to je ubijalo. A u Vukovaru je ostalo 15 tisuća ljudi, od 45 tisuća, koji su živjeli prije rata. Njih 15 tisuća nije htjelo nigdje otići. To je bilo isto miješano stanovništvo. Svi su živjeli u podrumima, u skloništima. Srećom, evo, imali smo dobro protuatomsko sklonište."

"I do polovice 11. mjeseca je, zapravo, Dubrovnik bio sveden na nekih sat, sat i po' hoda. Od Belvedera, preko Svetoga Jakova, Srđa i Bosanke, preko Sustjepana do Mokošice. U Mokošici su 20 i nekog 11. čini mi se 22.11., ušla jugo-vojska. Za vrijeme pregovora. Okupirala i taj dio. Praktički je Dubrovnik, i ljudi koji su tu ostali, a bila je gomila ljudi iz

⁸² Mnogi su gradovi i sela granatirani i uništavani za vrijeme Domovinskog rata od strane JNA. Iako se u uzorku kvalitativnog istraživanja vodilo računa o regionalnoj pripadnosti kazivača te njihovom boravljenju na prostorima Hrvatske koji su u ratu najviše stradali, rezultati ovog istraživanja ne mogu iznositi statističke rezultate o stupnju uništenosti pojedinog grada i mjesta u Hrvatskoj (niti to spada u uže ili šire ciljeve ovog istraživanja). Vukovar i Dubrovnik zasigurno jesu bili među najpogođenijim gradovima koji su stradali tijekom rata, no na njih se u ovom teorijskom kodu referira ponajprije radi kazivačevog subjektivnog doživljaja djelovanja JNA, odnosno presjeka ratnog zbivanja povezanog s djelovanjem JNA sa osobnim iskustvom od strane pojedinog kazivača.

Konavala, Rijeke, Župe Dubrovačke, iz Primorja, koji su pobjegli. Dubrovnik je praktički bio logor. Logor jedan."

Kazivači ističu da je u razdoblju neposredno pred rat započeo veliki strah od JNA, koji je počeo s događanjima na Kosovu, te se otada neprestano širio. Govorilo se da je JNA treća oružana sila u Europi i peta u svijetu. Kazivači ističu da je u trenutku raspada Jugoslavije i početka napada na Hrvatsku Milošević pridobio JNA na svoju stranu, utemeljujući svoju politiku na retorici da želi održati Jugoslaviju.

"Jer je taj strah postojao. Ljudi su se naprosto bojali što će biti dalje, što će se dalje događati. To su ona vremena kad ovi dalje dole, na Kosovu tenkovi voze kroz grad sa 60 na sat, pokazuju silu. To su situacije u kojoj se svi boje. JNA je izgledala dosta opasno. Nije baš bila nešto omiljena silno u to vrijeme. Postajala je sve više... "Srbnula" je, što bi se reklo. Tak' da je bila dosta napeta situacija. I meni je razumljivo da su se u tom času ljudi počeli baviti hrvatstvom i osjećati svoj hrvatski identitet kao zaštitu."

"Još se uvijek plašilo i strašilo sa snagom Jugoslavenske narodne armije. To se pričalo više propagandno. Ali i faktički je bila ona naoružana i bila je brojna. I ona, govorilo se kao da narod bude stišan, da je treća sila u Evropi, 5. u svijetu. Oružana. Nije to baš tako, ali to je bio zalog da ostane mir, da se ne dira oko Armije."

Kazivači ističu da iako je JNA nastupila kao neprijateljska i napadačka snaga, JNA je bila uvjerena da nacionalističko vodstvo uspijeva manipulirati sav narod Jugoslavije za kojeg su očekivali da će se većinom opredijeliti za Armiju i Jugoslaviju.

"Kada su krenuli na potpuni raspad Jugoslavije, onda je to bila prilika za Miloševića pošto je uspio pridobiti JNA na svoju stranu. Jer je opet pametniji od drugih. Jedini je retorički zagovara održanje i očuvanje Jugoslavije."

"Za angažiranje JNA je bila definirana opcija samo u slučaju međunacionalnog trvenja, ući u tampon zonu između jednog, odnosno drugog naroda. Jednom sam na televiziji gledao angažiranje vojske u Borovu Naselju. Pa nisam mogao doći k sebi. Jer sam po onome što se dalo zamijetiti. Ta vojska je pucala u redarstvenike. Paljbeno djelovala. I tada mi je, uz još neke pojavne oblike naoružavanja srpskog naroda, me je ponukalo da dam ostavku. Da tražim razrješenje, i da odem iz te vojske."

Kazivači izražavaju iznenađenost i zaprepaštenost napadom JNA na Hrvatsku ističući da je to vojska koju su cijeli svoj život i Hrvati jednako financirali, stoga i naoružavali, a ona sada napada hrvatska sela i gradove i ubija djecu, žene, starce u Hrvatskoj.

"Ne može jedan vojska, koju, što sam vam rekla prije, kad sam radila u Jugoslaviji, iz mog platnog spiska vidjela sam koliko se daje za vojsku. Ta ista vojska, koju smo mi naoružavali, kroz moj život, ona ide, ruši moje gradove, naša sela, ubija naš narod, žene, djecu, starce. To je bilo prestrašno. To nisam mogla dopustiti."

Naši kazivači u svojim svjedočenjima i zapažanjima pokazuju dvostrukost djelovanja vojske JNA, koja je s jedne strane brutalno napala Hrvatsku i dovukla silno oružje na prostor Hrvatske. Tome u prilog kazivači navode opsadu i napad na Vukovar gdje je od kolovoza do studenog 1991. god. dnevno padalo tisuće granata. Iznose se i sjećanja na razaranje Dubrovnika koji je okupacijom JNA kazivačevim riječima praktički postao logor.

Po pitanju oružja, kazivači svjedoče o postavljanju mitraljeskih gnijezda JNA na području Šibensko-Kninske Županije te donošenju 30 tona eksploziva helikopterima u Peruču branu pored Kijeva.

"Lijevo od barikade, odnosno od rampe, kako su oni zvali da je to granica, bilo je postavljeno mitraljesko JNA gnijezdo i 2 minobacačka gnijezda. To je uz cestu kad se ide iz Skradina, odnosno iz Bribirskih Mostina prema Đevrskama i Kistanjama. To je već bilo na jedan način okupacija od strane JNA. Zatim na Bribirskoj Glavici koja je istorijski poznata kao iskopine iz rimskog doba, postavili su mitraljesko gnijezdo. Smatram da je to praktički uništavanje naše povijesti. Nije pitanje da li je to povijest moja ili bilo čija, nego je to povijest ovog područja. Područje Laškovice, Smrdelj, to je dio od Visovca kad se ide prema Đevrskama. Tamo su postavili barikadu. Ja sam prvi došao na tu barikadu.

(...) U Kijevu se odvijalo sve normalno do 3.8. 3.8. sada pokojni Joso Jurić Orlić me zvao da dođem u bazu 1. To je u Glavaš. Došao sam gore u Glavaše. Našli smo se. On meni kaže da je u Peruču branu ukopano preko 30 tona eksploziva. Taj eksploziv je dovezen helikopterima i on je brojeći sanduke došao, da je otprilike 30 tona eksploziva. Da li je bilo 33 ili 27, kasnije se ispostavilo da je negdje oko 35 tona eksploziva ukopano. Srećom, među tim pravoslavicima, među Srbima i među JNA bilo je onih koji nisu spojili cijeli eksploziv. Da je eksploziv cijeli eksplodirao, sve bi otišlo dole. Sinj, Vrlika, sve bi bilo nastradalo. Dole do Omiša. Sve automatski. Cijela Cetinska krajina bila bi nastradala."

No s druge strane, kazivači primjećuju i svjedoče određenim slabostima JNA, a koja je također imala veliku ulogu u nerealizaciji rata po planu političkog projekta Slobodana

Miloševića. Kazivači iznose da je krajem 1971. god. 300 000 prvopozivnika (muškaraca do 50 god. starosti) napustilo Srbiju te da je to razlog zašto Milošević nije imao posade, te posebno priučene posade za još žešći, jači i otvoreniji napad na Hrvatsku. Kao ključne slabosti JNA kazivači ističu priučenost vojnika JNA da rade nešto za što nisu sposobni, predavanje generala JNA jer nisu imali posade za oružje koje su posjedovali, postojanje generala JNA koji su dvojili, te su skoro bili nagovoreni da prijeđu na hrvatsku stranu, odnosno da njihova vojna oblast prijeđe pod zapovjedništvo hrvatske države.

"A kao primjer ću ti reći. U Dugom Selu je bila baterija artiljerije i tenkova. Oni su imali 75 tenkova. Ja sam poznavao tog zapovjednika. Ja sam kod njega išao da pregovaram da nam te tenkove preda. On je Srbijanac. Naravno da to nije baš išlo tako. I na kraju on meni otkrio tajnu. Veli: "Što si toliko zapeo za te tenkove? Pa ja imam 14 posada." Dakle, 75 tenkova, 75 praznih kanti. Niš' ne vrijede. E, to je i Varaždin doživio. Nije se onaj general tamo predao radi toga. Nego je ostao bez posade. 5. vojna oblast i taj Uzelac, ja mislim Uzelac se zvao, zapovjednik, on je sa mnom se trebao sastati 10 puta. Nikako. Jer se je bojao. On nije imao posadu. I onda kad su krenuli s ovim kamionima i s onim tenkovima, to je ostajalo po. Jer su priučili ljude da nešto rade što oni nisu bili sposobni. Ta destrukcija da napuste Jugoslavensku armiju svi ljudi koji nisu Srbi, to je njih uništilo. To je njih prepolovilo. (...) I druga stvar. Kad je Milošević rekao da Srbi "ne ume da rade, ali ume da se biju", prevario se ljuto. Jer ja sam dobio podatak od jednog čovjeka iz unutrašnjih poslova Jugoslavije, koji je bio naš čovjek. Pred konac '71. godine iz Srbije je iselilo prvopozivnika, to su ljudi do 50 godina, 300 000 je napustilo Srbiju. 300 000 prvopozivnika. Ako jedna nacija može mobilizirati 10 posto prvopozivnika, a Srbija ima 7 i po u cijeloj Jugoslaviji milijuna ljudi, znači 300 000 je polovica od prvopozivnika koji su napustili. Milošević ne da nije htio, nego nije imao s čim, napasti žešće, jače, otvorenije Hrvatsku. Ti tenkići koji su išli prema Vukovaru, to je sve bila priučena posada. Naravno, to je snažno oružje. Ali ovi naši ljudi koji su bili odlučni, i obučeni i naoružani s maljutkama i s ostalim tenkovskim oružjem, koji su te tenkove razbijali kao kante. (...)"

Kazivači također svjedoče o sumnji vojnika JNA o njihovim vlastitim djelovanjima i postupanju na tlu Hrvatske, što je u skladu s povijesnim saznanjima da mnogi mobilizirani vojnici JNA nisu htjeli napadati Hrvatsku te da su bili vidno demotivirani. Kazivači iznose svoja mišljenja o povremenom nestrateskom djelovanju JNA, a ističu da je to vidljivo na

primjeru povlačenja jugovojske iz Karlovca, zaključujući stoga da je JNA operirala po etničkoj karti, te da je na kraju platila cijenu toga što je bila ideologizirana vojska.

"Meni je čak jednom jedan tu oficir... Moram reći oficir, jer ono je bila Jugoslavenska vojska. Rekao: "A tu se sad nešto pregovara, da mi odemo odavde. Pa kako ćemo mi otići odavde? Pa što ćemo reći doma? Gdje smo bili, šta smo radili, zašto smo bili?" To je, naravno, rekao kad smo nas dvoje bili sami. Ne bi on to, naravno, smio reći kad ih ima. Tako da vidim ja, kažem: "Bome, ovo izgleda ozbiljno." Kad je već on, kao član, pripadnik Jugoslavenske vojske o tome govori. A to smo mi čuli kroz medije. Tako da se onda vidjelo. Onda se počelo..."

"To da JNA i sama nije imala strategiju, to stoji. Nije dala neke signale što kani raditi. Da je JNA imala strategiju da baš preuzme kontrolu nad cijelom Hrvatskom onda se ne bi povukla iz Karlovca. To je jedna stvar koju sam baš naučio konkretno iz vojne geografije dok sam bio u vojsci. Bilo je puno tih neodlučnosti, toga svega. (...) JNA nije išla na podvrgavanje cijele Hrvatske. To se može po karlovačkom primjeru očigledno očitati. Nego je operirala po nekoj svojoj etničkoj karti. Odredila je gdje se neće petljati u to da hrvatske snage, policija i ovo što se stvaralo kao Zbor narodne garde, da intervenira, a gdje će sprečavati. Očigledno su to radili po etničkim svojim iscrtanim linijama. Pa u Pakracu Hrvatska policija je mogla intervenirati. U Kninu nije mogla. Jer im ovi nisu dali. (...) I dan danas se oni spore oko toga je li se njima dogodilo to da stave Vukovar pod opsadu, i tamo se ukopaju i sve uništavaju 3 mjeseca ili su ga trebali zaobići i ići prema zapadu. Da li ići na Osijek ili i njega isto tako samo okružiti i ići na Zagreb ili ne? Oni su isto time bili zatečeni. JNA je platila cijenu toga što je bila ideologizirana armija. Koja je stvarno izgleda funkcionirala oslanjajući se na to da ono što je govorila režimska ideologija ima neku stvarnost. Da je narod većinom na strani toga da ostane Jugoslavija. (...)"

3.2.6. Uloga međunarodne zajednice u Domovinskom ratu

Subkategorija "Uloga međunarodne zajednice u ratu u Hrvatskoj" sastoji se od seta sljedećih dvaju teorijskih kodova:

Uloga UNPROFOR-a u ratu u Hrvatskoj

Percepcije o ponašanju međunarodne zajednice prema ratu u Hrvatskoj

Prilikom konceptualizacije subkategorije "Uloga međunarodne zajednice u ratu u Hrvatskoj" analizirane su narativne cjeline, odnosno odgovori kazivačica i kazivača koji se odnose na ulogu UNPROFOR-a, stav i djelovanje Europe i Svijeta prema ratu, te prisustvo raznih komisija na području hrvatske: tzv. bijeli promatrači, UNPROFOR, Međunarodni crveni križ, organizacija Liječnici bez granica (*Médecins Sans Frontières*), itd.

Upitnik ne postavlja izravna pitanja o ulozi UNPROFOR-a i međunarodne zajednice u ratu, zbog čega odgovori dobiveni o njihovoj ulozi i djelovanju postaju još važniji. Kazivači su osjećali potrebu o tome govoriti, te su te teme "iskrsle" u tijeku intervjua što naznačava da kazivači te teme sami smatraju vrlo važnima.

Uloga UNPROFOR-a u ratu u Hrvatskoj

Kazivači iznose različita mišljenja o ulozi UNPROFOR-a u ratu u Hrvatskoj, te govore o pozitivnim i o negativnim ulogama UNPROFOR-a tijekom rata.

Iako je UNPROFOR osnovan 21. veljače 1992. god. Rezolucijom 743 Vijeća sigurnosti u svrhu rješavanja krize u Jugoslaviji, iz izjava kazivača moguće je zaključiti da UNPROFOR često nije mogao procijeniti situaciju na terenu. Kazivači UNPROFOR-u najviše zamjeraju napuštanje područja za vrijeme najžešćih ratnih djelovanja. UNPROFOR se tada povlačio, i civili su ostajali nezaštićeni.

"U Drnišu je bilo područje razgraničenja i radio je što je 'ko 'tio. I to je bilo tako. Drniš nije nikad imao svoju vlast. Ni civilnu ni ovu. Tu su bile stacionirane vojne njihove, punktovi okolo. Ne znam, UNPROFOR je bio tu raspoređen, ali svaki prvi pucanj ili nešto, oni se pakupe i odu u Knin. Mi ostanemo prepušteni sami sebi civili. I to je to. Sve 4 godine je tako to funkcioniralo. Kakve koristi od UNPROFOR-a kad oni dolaze ujutro redovno na posao u 8? Oprosti, molim te, 'ko nas preko noći štiti? Ni'ko! Ja zamjeram zaista UNPROFOR-u na takvim aktivnostima."

Kazivači ističu pozitivnu ulogu UNPROFOR-a u prijenosu informacija i pisama među rodbinom i prijateljima u udaljenim i presječenim dijelovima Hrvatske, no isto tako kazivači ističu da je u održavanju veza te kontroli prelaska ljudi i robe iz Srbije u Krajinu UNPROFOR igrao ključnu ulogu u održavanju koridora koji, osim što je bio humanitaran, služio je i za prijevoz oružja iz Srbije u Krajinu.

(Ispitivač; Jeste li imali ikakav kontakt s UNPROFOR-cima? Kakav je bio odnos s njima?)

"Jesmo. Mi smo imali s njima kontakte. Bila je i ta kanadska civilna policija UNPROFOR-a, pa ne znam... Oni su nama pomagali utoliko što su odvijali kontakte nas sa rodbinom na hrvatskoj strani. Prenosili su nam pakete, lijekove, onu poštu preko Crvenog križa, one papiriće što smo slali..."

"Ali ovaj puta kod Đakova. Okolicu Orašja. Tu isto, svakodnevno je bilo bombardiranja. Jer je tu bio koridor. Taj famozni koridor. Koji je bio poveznica srpskoj vojsci za komunikaciju Srbija - Krajina. I to smo trebali držati pod nadzorom. Tu je isto bio dogovor. Jer UNPROFOR se držao jedne maksime da je to humanitarni koridor. Mislim, je bio humanitarni možda 50%. Ali 50% je išlo vojne oprema i goriva i tako dalje. Koliko je bio širok taj koridor? Taj koridor je bio širok negdje oko 3 kilometra. Ali komunikacija samo jedna. Samo jedna cesta je vodila kroz taj koridor. Taj koridor, taj prolaz je bio vrlo bitan. I nikad nije bio presječen. Vojnički gledano, ja bih ga presjekao sutra. Ali politički je bila odluka da se to, zbog humanitarnih razloga, propušta."

UNPROFOR je, prema izjavama kazivača, bio stalni posrednik u političkim pregovorima između Hrvatske i Srbije.

"Stali smo na ovim sastancima s predstavnicima pobunjenih Srba. Sastajali ste se i na okupiranom teritoriju i na slobodnom teritoriju. Kako je obično dolazilo do tih sastanaka? Tko bi ih inicirao? - Uvijek je to radio UNPROFOR. I uvijek sam ja diktirao da se utvrdi dnevni red o čemu će se razgovarati. I na temelju toga dnevnog reda onda se odredilo mjesto, sjedište. Dogovaralo se s nama, sa Srbima. A uvijek je odredio UNPROFOR gdje ćemo napraviti sastanak. I mi nismo nikad razgovarali tête-à-tête. Nego preko njih. Mi sjedimo za istim stolom. A na čelu stola sjedi predstavnik međunarodne. Da li Cyrus Vance, da li Tonberry? ili netko drugi. I onda mi ne govorimo njima, oni nama. Nego mi govorimo predsjedavajućem. On njih obavještava što ja govorim. Haha. On preuzima od njih, ja čujem to sve njihovo, meni saopćava. Dakle, uvijek smo komunicirali preko predstavnika međunarodne. A bilo je i zajedničkih (...) Tako je bilo i vani. Mi nismo imali kontakte direktne jedni s drugima. Recimo, u New Yorku, mi smo bili na 80. katu, a Srbi na 170. Haha. Ali,

dobro, možeš opet napraviti kontakt ako 'oćeš. To nije tako nemoguće. Ali oni to su tako zamišljali ovi međunarodni faktori koji su to sve manje-više dirigirali. Dakle, i dnevni red, teme, i način i mjesto. Sve su oni to dirigirali."

Kazivači govore da je UNPROFOR bio informiran o akciji Oluja, te da je znao da se akcija provodi s ciljem oslobađanja teritorija, kao i da će u toj akciji Srbi napustiti Hrvatsku. No isto tako, kazivači iznose da se nije znalo kako će se UNPROFOR postaviti i ponašati tijekom Oluje. Bilo je pitanje kako zaobići UNPROFOR u Oluji. Kazivači ističu da je UNPROFOR bio između hrvatske i srpske vojske te da je određen broj vojnika stradao radi UNPROFOR-a, koji se onda vojno htio zaobići s hrvatske strane kako bi se smanjili gubici.

"Većini upitnik je bio što će biti s UNPROFOR-om. Jer on je realno bio između. Ispod Karlovca su bili naši tresnuli u neko poljsko gnijezdo, koje je bilo pucalo, koje se bilo branilo. Sigurno je da postoji određeni broj vojnika koji je stradao zbog UNPROFOR-a. Jer je radio ono što UNPROFOR nikad nije radio, pogotovo ne u Srebrenici. Ne ulazim iz kojih motiva. Tako da ono što se definitivno bilo analiziralo, kako će se ponašati UNPROFOR, kako zaobići UNPROFOR, kako smanjiti gubitke."

Percepcije o ponašanju međunarodne zajednice prema ratu u Hrvatskoj

Većina kazivača izražava razočaranje radi nedjelovanja Europe, SAD-a i ostatka svijeta u sprječavanju rata u Hrvatskoj, navodeći da je u tom smislu međunarodna zajednica zaista dijelom kriva za rat, jer ga nije spriječila.

"Ja njih nisam toliko osuđivala. Ali znate kako sam bila razočarana s takozvanim demokratskom zajednicom, Europom, Amerikom, svijetom. Jer oni su to dopustili. Da su htjeli, mogli su sve to zaustaviti. Tako je bilo jednostavno sve to zaustaviti na samom početku. Samo da je bilo volje. To je uvijek tako. Ali nije bilo političke volje. Ja sam strašno bila ogorčena na njih. I kad sam bila u Njemačkoj, na bilo kojem skupu, uvijek bih to otvoreno rekla. Da su zaista krivi za taj rat. Uvijek gledaju nekakve sitne političke interese. Vjerojatno je bilo bolje da Balkan ostane takav. I da imaju jednog balkanskog diktatora. Pa je lakše s njima onda raditi, nego da ima nekoliko zemalja, pa što će se onda tu dogoditi. Tako su mislili. Mi smo razmišljali, nema ovdje nafte, pa nije im stalo. Što je njima stalo. Govore da su oni demokratski svijet, da su kulturni, ali za kulturnu baštinu, za svjetsku baštinu UNESCO-vu, nije im stalo. Uopće im nije stalo. Jer da im je bilo stalo, mogli su to zaustaviti. Ako im nije bilo stalo do svetinje života, ali mogli su zaustaviti, recimo, da se Dubrovnik ne

bombardira. Ali nisu. I mislim, zaista, ja to njima ne mogu oprostiti. Europi to ne mogu oprostiti."

Kazivači smatraju da oni koji su mogli, većinom nisu djelovali. U ratu u Mostaru Crveni križ je izlazio iz grada u vrijeme najžešćih napada. Neki kazivači izražavaju i stanovito razumijevanje prema vanjskim promatračima koji su boravili u Hrvatskoj u vremenu rata, a nisu djelovali dovoljno u zaustavljanju rata. Kazivači govore da im je to razumljivo i da bi se vjerojatno tako i sami ponašali da su promatrači u nekoj stranoj zemlji gdje je rat. Uzeli bi dobru plaću, pazili da ne izgube glavu. Kazivači govore da je u tome smislu svaki rat jedan drugom nalik. Ciničan i nepravedan.

(Ispitivač; Gdje ste sve odlazili na snimanje? Jeste li snimali unutar grada? Ili ste odlazili na prve crte?)

"Dijelom. Najviše smo se usmjerili - još uvijek smo mislili da će reagirati ova međunarodna zajednica - pa smo se najviše usmjerili na prikazivanje stradanja grada. Koji jest stradao. Najviše smo izvještavali o stradanjima, o rušenjima. To nam je bilo najvažnije da snimimo. Bio je problem i poslati to. Pa smo slali Ilirijom. Davali smo pa bi ovi sakrili u strojarnicu. U strojarnicu bi sakrili kad slete. Samo što se onda dogodilo: najprije, nestale su neke kazete koje nikad nisam otkrio da li su prodavane. Ili nisu. I vidio sam da uvijek ponavljaju iste kadrove. Mi smo neprekidno slali. (...)"

(Ispitivač; Jel postoji neki određeni trenutak kad ste shvatili da neće doći pomoć od nje?)

"Postoji trenutak. Zapravo... Evo ovako: 11. do 14.11. je bio najteži zato... Zapravo, 6.12. se uvijek za Dubrovnik spominje. To je najteže bilo. Tad je i moja kuća roditelja izgorila u tim napadima. Od 11. do 14. studenog '91. Tad su bijeli promatrači pošli iz Dubrovnika. I onda sam shvatio da oni čuvaju svoju glavu. I da im nije baš preveliki... Poslije sam malo razmišljao o tome. Pa onda bi i ja, vjerojatno bi se i ja... Nalazio neka opravdanja. Vjerojatno bi se i ja tako ponašao da dođem u Afriku kao promatrač. Pazio bi da uzmem dobro plaćenu plaću. I da ne izgubim glavu. Ciničan postaneš u ratu. Onda povremeno bili su i ti strani novinari. Povremeno sam završavao. Onda su mi postali jasni svi filmovi o Vijetnamu. Iz Vijetnama. Oni su tamo imali i šnicele. Oni su imali hranu. Imali su vino, piće. Neki domoroci su ginuli. Rat k'o i svaki drugi. Ciničan, nepravedan. Rat jednostavno."

Neki kazivači također navode da je bilo naivno očekivati da nešto mogu napraviti institucije poput UNESCO-a, a radi žestine napada i količine oružja koju je JNA dovukla.

"I reći tom nesretnom Miloševiću. Pa su onda i iz Hrvatske pisali. Onda je bio Federico Mayor ili već tko predsjednik UNESCO-a. Nemojte gađati Dubrovnik koji je pod zaštitom. Ili ovako nešto. Mislim, neke naivne stvari su bile. U smislu, nismo mogli znati kolika je žestina toga. Kolika je količina toga oružja. Koliko dok se to ludilo ne ispuca. (...)"

Kazivači iznose i konkretne primjere u kojima su se obraćali međunarodnim institucijama. Iako ističu da većina nije odgovarala niti pružala pomoć, neke su međunarodne institucije u određenim razdobljima rata djelovale i pomagale.

Na području Cavtata i Dubrovnika, Međunarodni crveni križ posredovao je u prijenosu informacija i pisama koja su stizala od hrvatskih zarobljenika u logorima u Crnoj Gori. Kazivači ističu i da su dobiveni odgovori u Vukovaru od UNICEF-a i Liječnici bez granica (*Médecins Sans Frontières*) koji su htjeli pomoći.

Radi prisistva Međunarodnog Crvenog križa, Borsingera i Vancea, neki su ranjenici i civili uspjeli izaći iz Vukovara, no većina je nestala. Kazivačica iz Vukovara navodi da je bilo više od 700 ljudi, od kojih je samo 174 uspjelo izaći. Svjedoči tome kako su Šljivančanin i JNA prevarili pripadnike međunarodne komisije - Međunarodni Crveni križ, te Borsingera i Cyrusa Vancea, tako da su ih propustili na ugroženo područje i područje bolnice tek kada su ranjenici i civili bili odvedeni na Ovčaru, a liječnici bili odvedeni u zatvor.

"A kod nas su došli tek navečer Međunarodni Crveni križ. Kratko. I otišao. I onda mene su odveli na ispitivanje prvi put tu noć u utorak na srijedu, 19. na 20. I onda me vratili opet ujutro rano u bolnicu. Tu je bio neki sastanak, Šljivančanin preuzeo bolnicu, VMA preuzeo bolnicu. I ponovo su me odveli u zatvor. A zapravo su nas stavili u zatvor. I onda su počeli odvoditi ranjenike. Tako da su te prve ranjenike i civile prve odveli, koji su završili na Ovčari. (...) I još neke teške za koje ni ne znamo gdje su završili. Jer za 268 osoba ne znamo gdje su, a 200 je tijela nađeno na Ovčari. I tek onda... Jeste Vi bili u tom trenutku kad su njih odveli bili u bolnici? Ne, ne. U zatvoru. E onda, tek kad su i mene odveli i njih odveli, e onda su pustili tu Međunarodni Crveni križ. Znae one slike kad se taj Borsinger svađao sa Šljivančaninom. On je točno vidio taj autobus. Ovaj mu nije dao proći, nego kad je došao autobus, e onda je njega pustio. Pustio Cyrus Vancea i te. I onda ti koji su ostali u bolnici... Bilo je preko 700 ljudi, 450 ranjenika i bolesnika. Samo 174 je pušteno u Hrvatsku. I to prvo 124. I onda još 50 drugi dan. A ovi su svi drugi bili nestali. I onda smo našli Ovčaru. Još, eto, nismo našli mnoge."

3.2.7. Uloga politike hrvatske države u Domovinskom ratu

Subkategorija "Uloga politike hrvatske države u Domovinskom ratu" sastoji se od seta sljedeća četiri teorijska koda:

Uvođenje višestranačja u Hrvatskoj i mišljenja o pobjedi HDZ-a

Odnos prema Franji Tuđmanu

Obavještajne službe i obavještajna djelovanja u Domovinskom ratu

Odgovornost hrvatske politike (državne vlasti) u Domovinskom ratu

Prilikom konceptualizacije subkategorije "Uloga politike hrvatske države u Domovinskom ratu" analizirana su sljedeća pitanja iz upitnika:

23. Jeste li s nekim razgovarali o političkoj situaciji i mogućim promjenama?

(Jeste li razmišljali o mogućim rješenjima? Kako ste se osjećali?)

24. Kakav ste stav imali o proglašenju neovisnosti Hrvatske i o pojavi višestranačja u Hrvatskoj?

25. Kako je Vaša okolina reagirala na proglašenje neovisnosti Hrvatske i jeste li s nekim o tome razgovarali?

26. Kakav ste stav imali prema pojavi HDZ-a i Franje Tuđmana?

27. Je li postojala nacionalna homogenizacija pred rat i ako smatrate da jest, kakav ste stav imali prema tome? (Je li se Vaš stav prema tome mijenjao?)

29. Jeste li se u tom razdoblju intenzivnije informirali o društvenoj i političkoj situaciji?

Uvođenje višestranačja u Hrvatskoj i pobjeda HDZ-a – osobna viđenja

Većina naših kazivača izražava zadovoljstvo uvođenjem višestranačja i demokratskog sustava glasovanja na izborima u Hrvatskoj 1990. god., povezujući uvođenje višestranačja sa slobodom i samostalnošću, te zatim novim poletom za hrvatsku državu.

(Ispitivač; U tom smislu, kako su uopće doživljeni prvi demokratski izbori na ovim prostorima?)

"Pa meni je to bilo jako... Ovdje je bilo, to je bilo... Veselje. To su ljudi baš pozdravili. Svidjelo se svima. To je ono, prvi put se ide na prava, demokratske izbore. Mi smo u komunizmu imali izbore, ali se znalo uvijek. Uvijek je to bilo jednostranački. Pa si izabrao. Samo si birao među nekim osobama. Ali ovo su bili prvi, pravi demokratski izbori. I to su bili neki novi momenti. Masu ljudi, starijih, nisu ni znali. Trebao si im objašnjavati o čemu se

radi. Ali to je pozdravljeno. Apsolutno, u ovom kraju je to stvarno pozdravljeno. To je odaziv bio fenomenalan. Brojčano. To je ono, baš su ljudi išli. Svečano obučeni su išli na izbore."

S druge strane, kazivači izražavaju podvojena mišljenja i osjećanja o pojavi i pobjedi HDZ-a na prvim višestranačkim izborima. Dok neki govore o stanju opće euforije i oduševljenja, drugi govore o zbuđenosti te izražavaju mišljenja da im se ni HDZ ni Franjo Tuđman nikad nisu sviđali.

(Ispitivač; Kakav si stav imao prema pojavi Franje Tuđmana i prema pojavi HDZ-a?)

"Nisu mi se nikad sviđali. Ne znam. Te face su bili manje-više svi nekakvi emigranti koji su se vratili nakon neke velike borbe koju su vodili u emigraciji, koja je bila... Način na koji su to radili, to mi se nije sviđalo. To je preprimitivno bilo po meni. I mislim da to uopće nije bilo nikakvo višestranačje, nego je to bilo izrežirano i nametnuto sve od početka. Gotovac mi je bija jedini normalan političar kojeg san... Zbog kojeg san uopće se zanima za politiku."

Kazivači čije su obitelji bile pogođene tragedijom na Bleiburgu, te čije su obitelji na kraju Drugog svjetskog rata nastradale od strane komunističkog režima 1945. god., izražavaju veliko zadovoljstvo i višestranačjem, i pobjedom HDZ-a na izborima, argumentirajući isto time da su sada napokon mogli reći da su Hrvati i izraziti svoje mišljenje, što je bila velika stvar jer se o tome desetljećima moralo šutjeti.

"Kad se krenuo organizirati HDZ, mi smo se svi uhvatili, kao i što su se u prošlom ratu svi uhvatili na jednu... Hrvatsku. Želimo samostalnu Hrvatsku. (...) (Ispitivač; Kako ste se osjećali kad se prvi put pojavio HDZ kao stranka? Kad se ponovno pojavila šahovnica i hrvatska zastava?) Mi smo računali da je sad došlo vrijeme da možemo reći tko smo i što smo. Čim smo mogli pjevati već neke pjesme da nitko ne ide u zatvor, već nam je bilo lakše."

(Ispitivač; Kako ste doživjeli političke promjene? Kad su došli prvi izbori, formiranje političkih stranaka, predizborni skupovi.)

"Upravo na tragu ovoga što pričam, taj sam odgoj, djetinjstvo moje i poznavajući na neki način, ali drugu sliku, Drugog svjetskog rata i poslijeratna događanja, vezano poglavito za ovdje gdje sam odrastao, znao sam što će se dogoditi. Mi smo, u biti, u mojoj familiji, kao i većini Hrvata, koji su tako disali, na neki način, razmišljali smo uvijek o samostalnoj državi Hrvatskoj. Nisam bio uključen, u samome startu. Za mene je politika bila na neki način... Šta ja znam. Netko drugi se bavi s tim. Ne mi. Mi smo mali ljudi, mi smo ti koji ćemo sprovesti politiku. U biti tako. Tako su moji živjeli. Na neki način, ja sam to zamišljao. I nisam se htio uključivati nigdje. Iako, kažem kad je došlo vrijeme, svoj glas sam dao za hrvatske političke stranke."

Kazivači srpske nacionalnosti bili su vrlo skeptični prema pojavi i pobjedi HDZ-a na izborima, povezujući njihovu pobjedu s pojavom atmosfere straha i nesigurnosti te antagonizmom prema Srbima i svima suprotne nacionalnosti.

"Komešanje je počelo krajem '88., '89. Dolaskom na vlast HDZ-a i naravno ove opcije, Tuđmanove opcije. ((Ispitivač; Kako ste gledali na uspon HDZ-a i rast nacionalizma u Hrvatskoj?) Bili smo zbunjeni. Bili smo zbunjeni. I istovremeno je bilo malo čudno. Taj prelaz. Jer smo mislili da će... Znači, bila je neka nelagodna situacija. Počelo je s onim ubojstvom onoga vojnika, napada na JNA. Odnosno, kako se gleda. S koje strane se gleda. Tko je koga napao. (...)Mislim na početak onih velikih prosvjeda protiv države u, kad je poginuo onaj vojnik, Gešovski. Jedna situacija je postala vrlo, vrlo tamna. Naravno, zavladao je strah. I nesigurnost. To je jedno vrijeme kada ljudi polude, kad izgube sve kriterije, i kad se svakome prebrojavaju krvna zrnca i kad svatko svakoga smatra neprijateljem. Naravno, tko je suprotne nacionalnosti. (...)"

Također stanovit broj kazivača hrvatske nacionalnosti izražava nezadovoljstvo pobjedom HDZ-a na izborima, objašnjavajući to zazorom prema stranci i argumentima da je HDZ širio nacionalističke poruka, pri čemu im, ističu, nije bio zazoran sam nacionalizam, nego vulgaran i primitivan način zalaganja za isto. Ističu da je nacionalizam tada praktički bio postao zrak koji dišemo te da HDZ nije imao program nego golu nacionalističku poruku: Mi smo za Hrvatsku protiv Jugoslavije i komunizma.

"To mnogi analitičari dobro upozoravaju. Oni su jedini koji su bez ikakvih... Zna se HDZ. Ne ono mi ćemo, ne znam, uvesti privatizaciju u ekonomiji, mi ćemo uvesti slobodu poduzetništva, mi ćemo ovo, mi ćemo ono. Ne nego, zna se, mi Hrvati. Kaj tu imamo puno pričati? I to se podudarilo s onim. Za to što je bila najradikalnija desna pozicija na prvim izborima, za to je relativna većina glasala. Nije apsolutna. Ni za koga nije apsolutna. Ali relativna većina, oko 45 posto birača, je glasala za to. (...) Ono što je bilo poražavajuće je ovaj pseudodemokratski nacionalizam koji je apsorbirao gotovo sve što nije bilo onako otvoreno primitivno za HDZ. I svi drugi su bili nacionalisti, samo nisu htjeli biti tak' vulgarno. HDZ je bio baš goli primitivizam, šurovanje s pravim ustašama. Da se ne zavaravamo. Svi kojima je to bilo zazorno su se uglavnom držali tak' da je bilo jasno da im nije zazoran sam nacionalizam, nego samo taj vulgarni, primitivni način. Ali zapravo je nacionalizam bio praktički postao tada zrak koji dišemo."

Odnos prema Franji Tuđmanu

Mišljenja i stavovi kazivača prema Franji Tuđmanu u vremenu prije rata te tijekom rata su vrlo podvojeni, te variraju od izrazito pozitivnih do izrazito negativnih mišljenja i stavova. Većina kazivača pozdravlja uvođenje višestranačja kao novog sistema, no o pojavi i pobjedi stranke HDZ-a predvođene Franjom Tuđmanom kazivači iznose različita mišljenja.

Neki kazivači smatraju da je Tuđman imao maksimalnu podršku birača te da je dočekan s oduševljenjem kao i samo višestranačje. Ti kazivači smatraju da je odnos hrvatskog naroda prema Tuđmanu na izborima 1990. god. bio izrazito pozitivan. Ističu i povjerenje u Tuđmana kao političara.

"Tuđman nije bio veliki govornik. Ali je bio animator nevjerojatan. Ljudi su njega u tom njegovom štucanju, mucanju i tom njegovom zastajkivanju, ali su ga ljudi silno osjećali kao čovjeka da govori iz dna duše."

"Franjo Tuđman je... To je posebno, to je kao spasitelj, mesija. Mesija hrvatskog naroda. Tako je on doživljavao. I ovi njegovi suradnici, koji su bili s njim. Ovdje su oni imali maksimalnu podršku, u Konavlima."

S druge strane, neki kazivači iznose mišljenja da je Tuđmanov politički program bio ratoboran i pretjerano nacionalistički, te da je nacionalistička, konzervativna i klerikalna politika i ideologija koju je vodio zadirala u sve pore hrvatskog društva, te se najvećim dijelom manifestirala u isključivanju i antagonizmu prema drugim nacionalnim grupama, a osobito Srbima.

"Naravno, ono što je bilo strašno, bio je taj odgovor u Hrvatskoj koji je bio jezivo ratoboran, nacionalistički iracionalan, bez ikakve želje da se mirno sjedne i razgovara. Od: "Sva sreća da moja žena nije Židovka ni Srkinja", pa "Sretna Nova godina Hrvatima". Moram priznati da sam otpočetak imala, nimalo racionalan, ali prvi put kad sam vidjela Franju Tuđmana da govori na televiziji, promijenila sam kanal jer mi je nešto bilo prestrašno."

"A kako ste doživljavali Tuđmana i njegovu retoriku, njegov uspon na vlast? Kao crni mrak. On je samo s novom osnovom legitimnosti zapravo nas vratio u doba poslije '45. Revolucionarna vlast koja ima na dispoziciji čitavo društvo koje može mijesiti kao tijesto i prepravljati ga kako hoće. U sjeni rata. (...) I druga stvar ekvivAlont onoga što smo posprdomo izvana, iz daleka, fala Bogu, gledali u Kini - kulturna revolucija. Mi imamo kulturnu tiraniju nečega što se zove duhovna obnova. Nametanje ove nacionalističke, konzervativne, klerikalne

tradicije i ideologije u sve. U kulturu i obrazovanje prije svega. To svi vrlo dobro znamo. Samo treba sumarni zaključak izvesti. To je bio pokušaj kulturne revolucije. Kad Tuđman i kompanija stalno govore u toku prve polovice '90-ih, kasnije su tu se malo utišali, o duhovnoj obnovi. Treba mentalno preobraziti hrvatsko društvo. I kak' je on govorio: hrvatskog čovjeka. Koji treba biti nacionalist i katolik. I to klerikalni katolik, militantni katolik. To je za mene ta ekipa bila od početka. Tu opet nije bilo ništa od demokracije. Njima je ova formalna demokratizacija dobro došla. Oni su legitimno iskoristili priliku."

Isto tako, neki kazivači istovremeno iznose i pozitivna i negativna mišljenja o Franji Tuđmanu i politici koju je vodio, a slažu se u mišljenju da su Tuđmanove zasluge u ratu bile velike, iznoseći pritom Tuđmanov poziv svim nesrpskim generalima, časnicima i vojnicima da napuste JNA što je bila silna destrukcija za JNA.

"Gledajte, kao da je meni Tuđman drag. Kao da mi je to sve skupa ostvarenje mojih snova. Brate, možda je, a možda i nije. A da Vam velim iskreno, baš i nije. I da uopće mi se taj čovjek nije dopadao. Ali ne možete vi pucati zbog toga, brate!" To je bio moj osnovni prigovor. To je bio razlog zašto sam ja išao u rat. OK. Ne pristajemo uz to. (...) Nisam nikad glasao za Tuđmana, niti za HDZ. Al' sam uvijek smatrao da je Tuđman predsjednik. Jer sam ja bio na tim izborima. Ja sam za nekoga glasao. Dakle, sudjelovao sam u tom procesu. To je bio politički proces izbora. I prema tome, ja to priznajem. I on je moj predsjednik. Kako sam ga vidio, "gospodine predsjedniče", sve u najboljem redu. Razumijete? E ovi se nisu tako ponašali. Nego prezreli su politički sistem, borili se protiv njega s puškom u ruci. I nepolitičkim sredstvima se borili za političke ciljeve. E pa to ne... Tak' da bilo je tu raznoraznih momenata. Potresnih, doduše, moram priznati."

"Čitava priča ima uvijek jednu pozadinu koja se manje zna. A taj je poziv Tuđmanov da napuste svi nesrbi JNA je silna destrukcija JNA. Jer od te 5. i 7. sile na svijetu nije ostalo ništa (...) Moje mišljenje je da je Tuđman učinio jednu, to nitko ne spominje, najveću stvar nakon formiranja stranke. I dobivanja hrvatske države. To je njegov poziv '91. Godine da svi nesrbi napuste Armiju."

Djelovanje tajnih obavještajnih službi u ratu

Značajnu ulogu u ratu imali su različiti izrazi djelovanja tajnih obavještajnih službi. Odgovore i mišljenja kazivača u odnosu na ovaj teorijski kod vrlo je teško sumirati, no iz izjava kazivača moguće je dobiti uvid o funkcioniranju i različitim ulogama obavještajnih i kontraobavještajnih službi u ratu.

Generalni je dojam jednog kazivača, koji je imao političku ulogu tijekom rata, da konačne odluke o kretanju politike u svijetu vodi obavještajna i kontraobavještajna služba, te da su uloga američke politike u Domovinskom ratu, kao i prisustvo američke vojske na Balkanu, bile motivirane i diktirane djelovanjem obavještajnih i kontraobavještajnih djelatnosti. Kazivač smatra da je američki, točnije CIA-in interes, bio da se na ovom prostoru malo zakrvi, da se tu Amerika infiltrira sa svojom vojskom te da na Balkanu ostane.

"Ono što ljudi ne znaju, a trebaju da znaju, da se politika vodi političkim sredstvima, političkim strankama, ali da konačne odluke o kretanju politike u svijetu vodi obavještajna služba i kontraobavještajna služba NKVD u Rusiji. CIA u Americi. MI6 tamo, M ovaj, i tak' dalje. Prema tome te obavještajne službe, i danas ovo što se događa, 'ajmo reći s Europom, ovo s krizom, to je sve u rukama obavještajnih i kontraobavještajnih službi. (...) Osim u toj početnoj fazi rata, sastajali ste se s predstavnicima pobunjenih hrvatskih Srba i za čitavo vrijeme rata. - 52 sastanka sam imao. Ali to nije trajalo jedan dan. To je trajalo po nekoliko dana. Sastajali smo se na prostoru Hrvatske, na prostoru okupiranog dijela Hrvatske i u evropskim gradovima u Beču, u Pešti, u Ženevi, u New Yorku. U Norveškoj? - Norveškoj. Lillehammeru. Svud. Čitava priča je dvostruka. S jedne strane su bili međunarodni faktori, asocijacije koji su bili od Ujedinjenih nacija ili od Vijeća Europe imenovani. Njih je bilo 50-ak. Imate ih po imenice u mojoj knjizi sve. Značajne su bile to ličnosti političke. Stoltenberg koji je bio ministar vanjskih poslova Norveške. Vollebaek. Onda Robert Owen koji je londonski grof i državnik. Cyrus Vance? - Cyrus Vance. Nekadašnji ministar vanjskih poslova Sjedinjenih Američkih Država. Bilo je toga puno i tih dosta sastanaka. Na mene je ostavio veliki silan utisak Cyrus Vance. Ali naravno, politika njegova, koju je on provodio, je bila politika CIA-e. I to što je on mogao spriječiti i činiti, i u Vukovaru je bio, dakle, mogao je štošta, nije ništa učinio. Jer je interes bio američki, dakle, CIA-in da se na ovom prostoru malo zakrvi, da se raščisti. I da se tu Amerika infiltrira sa vojskom svojom. I da tu na Balkanu ostane. I znaš gdje je sada? Na Kosovu. Kosovo je vojna okupacija američke vojske. To je najveći poligon vojni u Europi danas. Oni na taj način sada s tog prostora kontroliraju Bliski istok, Rusiju i cijelu Europu. A oni su to tražili cijelo vrijeme da dobiju takav poligon."

Nadalje, kazivači iznose svoja saznanja o obavljanju poslova u Domovinskom ratu vezanim za obavještajne i kontraobavještajne funkcije, gdje su se ljudi bavili logistikom obrane i sakupljanjem informacija o neprijatelju.

(Ispitivač; Rekao si da ti je tata bio na položaju. On se priključio obrani grada, bio je mobiliziran.?)

"Tako je, tata se priključio obrani grada do samog početka rata. On je bio, budući da se cijeli svoj život bavio informatikom, bio je u Centru za motrenje i obavješćivanje. Tako da je radio na nekim takvim obavještajnim i kontraobavještajnim funkcijama. Tako da nije bio direktno na bojištu. Koliko ja znam i koliko mi je kasnije o tome pričao, on se bavio skupljanjem informacija o neprijatelju i o tome što se događa oko Dubrovnika. U toj nekoj logistici obrane grada."

Pojedini kazivači navode i da su obavještajna djelovanja bila praćena prisluškivanjem čija je posljedica često bila neprimanje informacija, ili pogrešno i manipulirano informiranje.

Na taj je način često dolazilo i do širenja netočnih informacija o tome kako su ljudi ubijeni, a zapravo su ostali živi.

"Dođemo, donesemo municiju. To se za 2 dana potroši. Pa opet. I tako. Onda dođeš u Ogulin, ne možeš vjerovati. Ljudi sjede na terasama, kafići rade. Sve se normalno. A ovdje! Vijetnam. Nismo dobivali nikakve informacije. Bila je jedna radio veza s Centrom za obavješćivanje u Ogulinu. Ali to je... Ja ne znam je li par puta se na tu vezu... Jer, normalno, druga strana je prisluškivala. Nije se moglo ništa konkretno govoriti o vojnim operacijama, obrani ili tako dalje."

(Ispitivač; Nakon dolaska u Vrliku, nakon pada Kijeva gdje ste Vi?)

"Trevio me Romac. On je bio zapovjednik iz Vrlike, zapovjednik Policijske postaje. On je bio na punktu u Hrvacama, prije samog ulaska u Sinj. Kad me vidio sjeo je na sred ceste. Ja kažem: "Šta je Romac?" Kaže on meni: "Znaš li ti da mi imamo spisak da ste svi poginuli?" Kažem: "Nitko nije poginuo". Od njega sam uzeo mobitel i zovem kući svoju sad pokojnu ženu. Ja se javim, kažem: "Martin je". Ona je pala. Nakon toga mi se javio sin. Kaže meni: "Tko je na telefonu?" Ja kažem: "Tata je" -"Molim?" Kažem: "Tata je" Kaže: "Znaš li da je nama javilo iz Policijske uprave da ste poginuli svi?" Ja kažem: "Nisam poginuo ni ja..." Teško mi je pričati o tome. "Nisam poginuo ni ja, ni jedan policajac, ni civil. Izvukli smo se svi." Dolaskom u Šibenik. Odnosno, najprije mi je sin osigurao prijevoz do Šibenika. Došli smo u Šibenik. Zabranjeno mi je da idem na televiziju. Ja sam u dogovoru s Vukušićem išao na televiziju. Pod kojim obrazloženjem Vam je zabranjeno da idete? -Iz Zagreba. Ovo je šta je taj dan pročitano na televiziji. To možete kasnije snimiti. Možete li nam ukratko prepričati što piše tu? Ja sam pozvao Rogošića iz HTV-a. On je u Splitu snimatelj i reporter. Ja kažem: "Rogošiću, Čičin je." -"Koji Čičin? Ja kažem: "Martin." "Iz Kijeva? Ja kažem: "Je". -"Kaže: Čekaj, šta niste Vi poginuli?" Ja kažem: "Nitko mi nije poginuo." To je bilo poslijepodne, negdje oko 4 sata. Ja kažem: "Želiš li ti ekskluzivno za televiziju?" -"Oću!" Ja sam ga pozvao. On je došao u Vodice taj dan. Ovo je službena zabilješka koju sam ja pisao i dostavio

predsjedniku Tuđmanu. Ministarstvu unutrašnjih poslova i Policijskoj uprava šibensko - kninskoj. I ovo sam pročitao na televiziji. U ono vrijeme Dnevnik je počinjao s mojom slikom. 28. se ovo objavilo. -Kakva je to objava bila? Jednostavno. Objavio sam ja kad je pad Kijeva. Nema žrtava, nema ovoga, nema onoga... I zapovjednik iz Kijeva. Onda sam ja obrazložio sve ovo ovdje što sam sad Vama govorio."

Kazivači navode i da je manipuliranje informacijama od strane obavještajnih službi u ratu za posljedicu imalo slanje određenih ljudi u zatvor te udaljšavanje istih s društvene scene jer su bili prijatnija.

(Ispitivač; Možete li nam malo detaljnije opisati kako je tekao taj bombaški napad i sudski proces protiv Vas?)

"Pazite, napad. Bačena je bomba. Netko je bacio bombu. Na osnovu svjedočenja nekih, rekao bih, retardiranih ljudi. Koji ili su plaćeni ili su... Osuđeno je nas sedam, koji smo bili najvrjedniji toga momenta. Gospodin Deković, koji je odvjetnik. Srećko Lorger, novinar. Ja, kao poznati ugostitelj. Božo. Srećko Rafaneli. I još dvojica. Dva studenta, mislim da su bila. U zatvoru su nas maltretirali. Nismo imali nikakva prava. Bili smo prvi politički zatvorenici u Republici Hrvatskoj. (...) (Ispitivač; Mislite li da je taj proces protiv Vas i Vaših kolega iz stranke, trebao biti primjer na kojem će se skršiti ideja regionalizma i Dalmaciji?) Očito. To je očito i to je sigurno tako. To su vjerojatno bile upetljane ove sve tajne službe u to. A tko je zaista bacio bombu na sjedište Dalmatinske akcije? To nitko ne zna. Ali je čisto glupa situacija zašto bi mi kao članovi bacili bombu na svoju stranku. Ne znam koja je to logika. Meni je to smiješna logika."

Odgovornost hrvatske politike u Domovinskom ratu

Teorijski kod "odgovornost hrvatske politike u Domovinskom ratu" obuhvaća niz različitih mišljenja i različitih iskaza kazivača. Po različitosti iznesenih narativa, taj je kod jedan od najheterogenijih kodova u analizi. Budući da kod karakteriziraju različiti uvidi i mišljenja, nije moguće kategorizirati narative naših kazivača. Zbog toga ćemo iznijeti najznačajnije narative kazivača.

Dok većina kazivača iznosi pozitivne stavove prema uvođenju višestranačja, te je značajan broj kazivača koji je podržavao politiku HDZ-a predvođenu Franjom Tuđmanom, iznose se vrlo podvojena i oprečna mišljenja o ulozi te politike tijekom Domovinskog rata. Odgovori kazivača sugeriraju da se stav politike prema ratu mijenjao tijekom rata, te da su se "velika politika" i "političke igre" počela negativno odražavati na obranu Hrvatske i tijekom rata od početka 1992. god.

Do tada, smatra se da je u Hrvatskoj vladao veliki strah i nepovjerenje te da je jedini cilj, politički i vojni, bio da se zemlja obrani, i taj je cilj u principu ostvaren.

Iako se odgovori kazivača ne mogu sumirati te niti o jednoj specifičnoj vojnoj akciji u ratu nije izneseno dovoljno podataka za donošenje zaključaka, ovo kvalitativno istraživanje obuhvaća veći broj kazivača koji smatraju da je hrvatska politika na čelu s Tuđmanom tijekom rata donijela niz političkih odluka i naredbi koje su bile nelogične i koje su zemlju i vojnike dovodile u veliku opasnost.

Kazivači navode različite situacije i iznose različita mišljenja koja upućuju na negativne utjecaja miješanja politike u nastavku rata. Konkretno, oko odluke o padu Vukovara postoje suprotstavljena mišljenja. Iznose se mišljenja i vjerovanja o tome da se Vukovar nije mogao obraniti zbog količine vojske i oružja dovučenog od strane JNA gdje hrvatska vojno onda više nije imala šanse. U tom slučaju ne smatra se da su hrvatska vlast, i neposredno predsjednik Tuđman stajali iza odluke o padu Vukovara. Naprotiv, vjeruje se da se i s političke strane napravilo sve što je bilo moguće.

"Jeste mislili da će stvarno stići ta pomoć?- Pa nadali smo se. U to vrijeme je postojala jedna akcija. Pokušali su napraviti proboj u Vukovar. Mile Dedaković je poveo, ne znam, dragovoljce od svuda. I pokušali su napraviti proboj u Vukovar. I mi smo se nadali da će oni uspjeti. Međutim, kasnije, kad sam ja to sve analizirala, vidila sam da oni nisu imali šanse. Jugoslavenska vojska je toliko navukla tu oružje. Topova, i tenkova, i bombi i aviona. Da oni nisu imali šanse. I da su uspjeli ući, ne bi nitko izašao isto vani. Jer u to vrijeme je toliko bila razvijena ta agresija, i toliki bijes i mržnja prema nama. Zapravo je Jugoslavenskom tzv.

Narodnom armijom upravljao Šešelj. I ja sam slušala njega na motorolu. On je dolazio na Sajmište i govorio: "Vukovar mora pasti za 2 dana." "Ovo ćemo sve poravnati. Tu ćemo napraviti park." I onda opet za 2 dana. "Kako da još nije pao?" Šešelj je tu bio svaki drugi dan."

S druge strane, stanovit broj kazivača iznosi mišljenja da je hrvatska politika na čelu s Tuđmanom donijela niz političkih odluka i naredbi koje su bile negativne za tijek ratovanja. Kazivači iznose da je hrvatska vlast namjerno pustila Vukovar da strada, a radi priznanja Hrvatske od strane međunarodne zajednice. Smatra se i da je nepostavljanje obrane Dubrovnika politička odluka s vrha te da se i tu radilo o *političkim igrama*. Kazivač koji govori o nepostavljanju obrane Dubrovnika svjedoči da je o tome i razgovarao s Miljenkom Bratošem, koji je poginuo dan nakon što je vlasti zaprijetio da će o tome progovoriti javno. Kazivač svjedoči da se danas sve više govori o slučaju Bratoš kao vrlo kontroverznom.

"Onda sam nekakvu identifikaciju s ratom i strašnu patnju osjetila uz Vukovar. Tu mi se činilo da nešto definitivno ne štima. Slušala sam Stojedinicu. Slušala sam Sinišu Glavaševića. Činila mi se strašna ta prevara hrvatske vlasti. U kojem smislu prevara? -Bila sam duboko uvjerena da su iznevjerili Vukovar i da su ga namjerno pustili da strada jer su računali da će se međunarodna zajednica na to obeznaniti i odmah reći Hrvatska je časna i divna. Poslat će nam vojsku i oružje. Poslije toga sam već dosta izgubila tu identifikaciju s ratom."

"(...) uglavnom je izgledalo da će se Dubrovnik jednostavno predati. U jednom trenutku su tamo na ovoj zgradi za obranu spustili zastavu. U jednom danu je izgledalo da će Dubrovnik pasti. ... Pa bilo je čudno, jer se odjednom sve to dogodilo. Ni do tad nije bilo neke obrane pravo organizirane, osim ovih dobrovoljaca koji su išli glavom u zid, uz sve koji su se prijavili, i policije koja je bila angažirana i te male grupe dobrovoljaca koja je branila grad. Tako da se vidjelo da je Dubrovnik blokiran. Nismo tad još imali svijest da je to politička odluka s vrha. Meni je o tome pričao tadašnji načelnik za obranu, Miljenko Bratoš, koji je poginuo poslije, jer je dan prije nego što je poginuo došao kod nas u Lapad. To sve što sad pričam se događalo prije 6.12. i prije svega. Ovaj... I..? Tad je bio užasno ljut zbog cijele te situacije što mu ne dozvoljavaju da napravi rezerve vode, hrane, nafte, da se Dubrovnik naoruža. Cijelo vrijeme je govorio da se tu radi o nekakvim političkim igrama. Bio je bijesan i zvao je na telefon ljude koji su tad radili u upravi i koji su vodili grad tad. Zaprijetio im je da će o tome javno progovoriti i sljedeći dan je poginuo. Kao stražar ga je... Sad se sve više govori o tom ubojstvu ili o tom slučaju kao jako kontroverznom i jako čudnom. Ti akteri su kasnije nestali ili su otišli na neke političke funkcije daleko od Dubrovnika u neke daleke

zemlje. Dosta stvari govori o tome. Ne mogu suditi, niti je to sad neka teorija urote, ali sve tako izgleda na prvi pogled."

Nadalje, kazivač koji je prisustvovao sastanku u Vili Dalmacija u Splitu iznosi sumnju u političke odluke s vrha koje je smatrao nelogičnima i kobnima. Smatra da su neke vojno taktičke odluke političkog vodstva mogle bile povezane s očekivanjem da Europska Zajednica prizna Hrvatsku. Kazivač svjedoči da je tada, prilikom sastanka u splitskoj Vili Dalmacija, iznio mišljenje *"da nam ne treba priznanje Hrvatske s milijun poginulih Hrvata"*. Kobnim odlukama politike kazivač pripisuje neevakuaciju Kijeva te nedobivanje oružja i pojačanja za napad na Knin.

"Još ću jednu stvar, ovdje sam preskočio. 1.8. smo imali sastanak u Vili Dalmacija u Splitu. Bio je ministar obrane Luka Bebić, današnji predsjednik Sabora, svi zapovjednici s terena, svi načelnici Policijske uprave šibenske, splitske, zadarske, dubrovačke, zatim predsjednici mjesnih zajednica, danas općina. To je Kijevo, Kruševo, Vrlika, Sinj, Drniš... Oni su mi postavljali pojedina pitanja na koje ja, jer ja nisam vojni taktičar. Ja sam završio auto jedinicu. Niti sam imao vojnu obuku pravu niti išta. Postavljali su mi pitanja na koja ja nisam mogao odgovoriti. Ja sam reko: "Gospodo moja, vi ste sjeli na ministarske fotelje, vi se trebate razumiti u taktiku i tehniku, vi trebate voditi obranu. Mi smo na terenu koji trebamo to provesti." Nakon tog sastanka u Vili Dalmacija u Splitu ja i načelnik Policijske uprave, odnosno u ono vrijeme je bio zapovjednik Južnog bojišta Vukušić Nikola, smo razgovarali. Donijeli smo odluku da treba evakuirati mjesto Kijevo, jer da ćemo biti žrtveno janje. Što se kasnije ispostavilo da smo bili u pravu i ja i on u odnosu na taj sastanak u Vili Dalmaciji. Kako su ti ministri i ti koji su zasjeli u fotelje reagirali na Vašu ideju da treba evakuirati Kijevo? Ne, oni meni čak nisu ni dali ideju da evakuiramo Kijevo. To je ideja moja i načelnika policijskoga. (Ispitivač; Koja je bila njihova reakcija na to?) Ništa. Oni su šutili. Oni su rekli da ćemo dobiti ovo što trebamo naoružanje, jer ja sam tražio, pošto smo mi držali cijelo vrijeme Dinaru. Mi smo imali pogled, direktni pogled na Knin. Sa Dinare mi smo mogli tući Knin, što god želimo. Bez koordinatora koji će nam ispravljati vatru, bilo šta. Mi smo odozgo mogli tući Knin i izazvat u Kninu kaos. Međutim, mi smo imali nulu od naoružanja. Imali smo samo osobno naoružanje. Nikakve minobacače, nikakve ručne bacače, ništa mi to nismo imali. Tako da smo tu jednostavno... Oni su obećavali brda i doline, a nismo dobili ništa. Ja i načelnik, kasnije i predsjednik Mjesne zajednice, smo donili takvu odluku iako su na početku Kijevljani mislili da sam izdao Kijevo. Nisam izdao Kijevo, jer je bitno bilo sačuvati živote.

(Ispitivač; Mislite li da je to što niste dobili nikakvo pojačanje, nikakvo naoružanje, da je to na neki način možda čak i bila namjerna odluka vodstva?) Pitalo me, ne samo Vi, pitalo me puno njih. Da li je namjerno ili nenamjerno ne mogu reći. U to vrijeme je zasjedala Europska Zajednica i trebalo je doći do priznanja Hrvatske. Ja sam rekao da nam ne treba priznanje Hrvatske sa milijun Hrvata poginulih."

Nezadovoljstvo i sumnja u političke odluke tijekom rata ilustrirano je i mišljenjem kazivača koji iznosi da su frustracije s "velikom politikom" počele već krajem 1991. god., kada se primijetilo da su neke operacije koje su bile započete, a koje bi daleko poboljšale položaje, bile prekinute. Nelogičnost vojnih zapovijedi tijekom 1992. god. povezuje se s prodajom Posavine (insinuacije o predaji Posavine kao hrvatskog nacionalnog teritorija srpskoj strani) i početkom hrvatsko-muslimanskog sukoba.

(Ispitivač; Kako ste vi gledali na hrvatsku politiku, recimo, od '91. pa do...)

"Pa bio sam u HSLS-u. Ta politika je više-manje jasna. Ona je bila jasna kritika vladajuće stranke. Jedina kritika koja je imala dovoljno glasova i dobivala neke rezultate na izborima. (...) (Ispitivač; Je li se vaš stav prema ratu promijenio '95., u usporedbi s onim kako ste razmišljali '91?) Nama je puklo '92. u glavi. Nama je u Bosni puklo. Kad smo vidjeli zapravo da je prodana Posavina. U Posavini je bila, 111. riječka brigada je bila isto u Posavini. I onda je Pavao Miljavac, koji je postao kasnije načelnik MORH-a, povukao svoju brigadu. I doveo u teški položaj našu brigadu. Bilo je zarobljenih iz Crikvenice. Zarobiti lika iz Crikvenice u Bosanskoj Posavini. Dakle, tada smo skužili da... A Pavao Miljavac je povukao brigadu jer je dobio telefonskim putem izviđanja da dolazi iz Knina, dvije tisuće knindža i pedeset tenkova, pa neće moći zadržati položaj. What the fuck? I sad je priča o tome bila, da si onda skužio da se neke stvari blesavo rade i to više nije to. Dakle, praktički nama je bilo, čak i prije hrvatsko-muslimanskog sukoba jasno da to nije to. A pogotovo kasnije, kad je počeo hrvatsko-muslimanski sukob."

O događajima koji su bili posljedica akcije Oluja, prije svega se iznosi mišljenje o legitimnosti akcije, te da je zapravo bolje da se neposredno prije i tijekom Oluje srpski narod zajedno s vojskom povlačio sa što manje kontakata s hrvatskom vojskom, jer je bilo manje opasnosti od uporabe oružja i manje opasnosti od novih žrtava. Kazivač smatra da nije postojala politička volja za sankcioniranje pljačke i zločina tijekom 1991. god., za koje se isto tako znalo. Smatra da se zločini i pljačka počinjeni s hrvatske strane nisu sankcionirali zbog napada od relativno superiornog neprijatelja, no da se tu odmah trebalo pokazati da postoji pravna država i da se to trebalo odmah sankcionirati. Po mišljenju kazivača, s obzirom da se

sudjenja za zločine nisu događala, neminovno je to što se dogodilo 1995. god. s ulaskom različitih vojski i civila na područje SAO Krajine⁸³.

Neki kazivači, koji su bili politički aktivni tijekom rata, svjedoče o svom političkom djelovanju i potezima kojima su na razne načine nastojali utjecati na poboljšanje položaja Hrvatske tijekom rata ili na poboljšanje stanja u Bosni i Hercegovini. Stoga se i na razne političke načine znatno pomagala obrana zemlje. Kazivač koji je bio izravni član političke elite u vremenu rata⁸⁴ svjedoči o svom sudjelovanju u Komisiji za sprečavanje sukoba Srba i Hrvata u Bosni i u Hrvatskoj, a kada je rat već bio itekako u tijeku. Kazivač je poslan od strane predsjednika Tuđmana u Beograd u Predsjedništvo Jugoslavije, da sudjeluje kao član Savjeta za predsjedništvo u Komisiji. Kazivač je s ostalim članovima iz Hrvatske pokušao pokazati snimke o ratu u Hrvatskoj, što je Predsjedništvo Jugoslavije odbilo. Zatim je kazivač odlučio reći da je u Hrvatsku uvezeno "200 tisuća cijevi", a u vremenu embarga na oružje. Beogradski vrh toga se jest preplašio te je u to povjerovao, a kazivač je znao da zbog toga ne može biti kažnjena Hrvatska, već Predsjedništvo Jugoslavije, a da će se druga strana sigurno prepasti. Na taj je način kazivač svjesno i promišljeno kupovao vrijeme u politici, a dok se Hrvatska zaista ne naoruža.

"Pitam ja, a tako smo se oslovljavali: "Gospodine predsjedavajući, smijem li ja nešto reći?" A veli ovaj Kostić: "Ne da smiješ nego očekujemo što da kažeš na ove reći predsjednika." Ja velim da skratim: "Predsjedniče, imate dobru obavještajnu službu. Točno je. Uvezli smo. Jednu su grešku napravili. Nismo uvezli 20 tisuća cijevi nego 200 tisuća cijevi." Tajac. Svi ovako. I veli onaj Kostići iz Vojvodine, Jugoslav: "Što reče ti Degoricije?" Član je bio Predsjedništva Jugoslavije. Rekoh: "Dobro si čuo što reče. Ali to je tek polovica od onoga što su nam oduzeli. Oduzeli ste nam 400 tisuća cijevi. Ali ovo što smo uvezli nije samo kvaliteta u sitnom pješačkom naoružanju. Nego za gor, za dol i dol. I to visoko kvalitetna." Što je gor, što je dol, pitaj Boga. I oni stali i gledaju. Gleda mene Mesić otvorenih očiju. I Drnovšek meni šapće: "Pa nisi to smio reći. Pa embargo." Ja velim: "Šuti." Veli Jović: "10 minuta time-out." Svi u svoje bukse. Mesić u svoju kancelariju. I ja za njim. A Drnovšek pita: "Smijem s vama?" Rekoh: "Može. Kako ne?" Uđemo mi unutra i sad on priča meni da ja to nisam smio reći. Ja velim (...) "Ako Jović ovo danas što sam ja rekao kaže bilo kome, bit će kažnjeno Predsjedništvo Jugoslavije. A ne Hrvatska, ne Slovenija, ne drugi. Nego oni. I oni su

⁸³ Navod kazivača koji ilustrira ovakvu interpretaciju i slijed događaja prethodno je iznesen u analizi, a nalazi se u radu na stranicama 203-205.

⁸⁴ U trenutku izvođenja intervjua kazivač nije bio na položaju vlasti, odnosno već je duže vrijeme pripadao sloju šire društvene publike, što je bio preduvjet istraživanja. Niti drugi kazivač, čiji se navod u nastavku teksta iznosi, u trenutku davanja intervjua oralne povijesti nije obnašao aktivnu političku funkciju.

toliko lukavi političari da to neće nikome reći." Mene Mesić gleda i kaže: "Za Isusa Boga. Ja sam se smrzo što ćeš reći kad te to upitao. Otkud ti to?"

Drugi kazivač svjedoči o svome govoru koji je kao predstavnik hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini održao u Livnu, gdje se trebalo rješavati hrvatsko pitanje u Bosni i Hercegovini. Kazivač održava govor u pratnji Mate Bobana, Gojka Šuška i Vice Vukojevića nedugo prije Daytonskog sporazuma, kada je već bila formirana Republika Srpska u Bosni i Hercegovini te kada su postojale jasne namjere s hrvatske strane da se u Bosni i Hercegovini formira hrvatska republika Herceg-Bosna koja će se priključiti Hrvatskoj. U jeku rata koji je u Bosni i Hercegovini bio specifično kompleksan, jer su se sukobile tri etnonacionalne grupe, te se događala homogenizacija etnonacionalnih grupa koja je bila jako zaoštrena ratnim zbivanjima, kazivač u svom političkom govoru poziva na pomoć svih država bivše Jugoslavije, a osobito Hrvatske i Srbije, Bosni i Hercegovini.

"Sutra sam otišao sam, svojim kolima za Livno. Ja sam u Livnu imao dobre predizborne skupove '90-ih godina. Ljudi su me poznavali po mojim istupima u Skupštini. Čim sam ušao u Livno, parkirao sam auto i idem prema kino dvorani jer su mi rekli da će to biti tamo. Vidim, ljudi me podozrivo gledaju. Vidim da nisam dobrodošao. Ja se prijavio za raspravu. Točno u pet sati me prozovu i ja izađem. Odmah u startu sam rekao kad sam dolazio: "Vidio sam podozrive poglede." Odmah da i drugima bude jasno. "Mnogi se od vas pitaju što će ovaj ovdje " "Ovdje sam prvo jer sam pozvan. Samo je nezvanom gostu mjesto za vratima." "Drugo, ja sam Hrvat zastupnik iz reda hrvatskog naroda." "Treće, ovdje sam zato što vam imam nešto kazati." Dobro se sjećam tog mog istupa. "Mnogi su od vas učeći povijest naučili tuđu povijest, a ne povijest Hrvata." "I rade ono što nikad nije bilo hrvatskom narodu svojstveno." "Vi ste zaboravili da baštinite..." Sad ja ulazim u povijest. "Da vi jednoga Petra Krešimira, Petra Svačića, Dmitra Zvonimira..." Dođem ja: "Jednoga Antu Pavelića, Josipa Broza..." Kad sam ja rekao Josipa Broza, taman sam htio reći Franju Tuđmana i završiti s nabranjem. Bio je drveni pod. Počelo je lupanje nogama po podu, zvižduci... Ja sam ušutio i sad tražim izlaz. Kad su malo utihnuli kažem: "Možete se vi ljutiti, ne ljutiti, zviždati, ne zviždati, tući, ne tući u pod, ali Josipa Broza, Hrvata iz povijesti hrvatskog naroda nitko ne može istjerati." "Povjesničari će s malo dalje vremenske instance njega staviti na mjesto koje mu pripada kao što je sve dosad stavljeno." "Mi kao njegovi sudobnici..." Uvijek sam govorio hrvatskim jezikom, ali tad sam nastojao govoriti onim čistim puritanskim jer oni nemaju pojma što su sudobnici. To je njima generacija. Oni se busaju u prsa kao mega Hrvati, a nemaju pojma o hrvatskom jeziku. Uključujući i Smiljka Šagolja koji danas ševalji po Splitu. Velim: "Mi kao njegovi sudobnici, što iz subjektivnih razloga što iz nedovoljnih spoznaja ne

možemo o njemu prosuđivati onako kao što će se moći. Kao i o svakome prosuditi za neko dogledno vrijeme. Ja nisam pametan čovjek nego sam učio od mudrih ljudi. Za ovu prigodu sam zapamtio dvije maksime koje ću vam kazati. Kad god je netko prijetio slobodi Rimskog carstva u Senatu je bila maksima - 'Spas naroda rimskog carstva neka bude najveći zakon.' Naroda, a ne samo Rimljana. Drugo, kad je Kennedy ulazio u Bijelu kuću, nije rekao ništa mudro osim 'Ne pitajte što Amerika treba učiniti za vas, već što vi trebate učiniti za Ameriku' Naša Amerika je Bosna i Hercegovina. Ponašajmo se tako - što mi možemo uraditi za Bosnu i Hercegovinu? Druge države su druge države, uključujući i Srbiju i Hrvatsku. Hvala vam."

Oba politička istupa su bila hrabra i imala su pozitivne ciljeve: u prvom slučaju pomoć Hrvatskoj, a u drugom pomoć Bosni i Hercegovini, a od strane predstavnika hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini.

3.2.8. Doživljaj završetka rata i razmišljanja o ratu iz današnje perspektive

Subkategorija "Doživljaj završetka rata i razmišljanja o ratu iz današnje perspektive" sastoji se od seta sljedeća tri teorijska koda:

Doživljaj završetka rata i mišljenja o završetku rata

Branitelji nakon rata (nezadovoljstvo branitelja)

Odnos prema Međunarodnom sudu pravde u Haagu

Prilikom konceptualizacije subkategorije "Doživljaj završetka rata i razmišljanja o ratu iz današnje perspektive" analizirana su sljedeća pitanja iz upitnika:

35. Kada je po Vašem mišljenju rat završio?

36. Kako je završio rat u Vašem mjestu/gradu/kraju?

37. Kako ste se osjećali i o čemu ste razmišljali kad je rat završio?

39. Je li se Vaše mišljenje i stav o ratu mijenjao tijekom 1990-ih? (Kakvo danas imate mišljenje o ratu?)

40. Kako ste na početku 1990-ih sebi objašnjavali pobunu Srba, a kako na to gledate danas i je li u nekoj mjeri došlo do promjene mišljenja?

42. Kakvo je Vaše mišljenje o procesuiranju ratnih zločina?

Na domaćim sudovima? Na Haškom tribunalu?

43. Što mislite o dokumentiranju svih žrtava stradanja?

44. Kako gledate na djelovanje hrvatske Vlade u razdoblju nakon rata prema posljedicama rata?

(Politika prema braniteljima, civilnim stradalnicima, registar branitelja...)

45. Kakav je Vaš stav prema isprikama visokih dužnosnika pojedinih zemalja koje su u ratu počinile agresiju za zločine počinjene u ratu?

47. Što mislite o procesu suočavanja s prošlošću/posljedicama rata/posljedicama političkog nasilja? (Otpori, neugoda, značenje različitih aspekata procesa, ...)

Doživljaj završetka rata i mišljenja o završetku rata

Mnogi kazivači o završetku rata govore upravo iz svojih vlastitih perspektiva, te iz svog vlastitog sociokulturnog konteksta, iznoseći mišljenje "kada je za njih rat završio", te na taj način smještajući rat u presjek svojih osobnih ratnih priča sa širim ratnim zbivanjima. Zbog toga kazivači vrlo rijetko, ili uopće ne navode povijesne događaje koji mogu označavati kraj rata, kao što su završetak Oluje, završetak posljednjih ratnih operacija koncem 1995. god., ili mirna reintegracija hrvatskog Podunavlja u siječnju 1998. god. Iako su kazivači itekako svjesni kada i kako je rat završio, kazivači toj prostornoj i vremenskoj odrednici pristupaju iz perspektiva vlastitih iskustava. Pristupajući Domovinskom ratu kao kulturnoj traumi za hrvatsko društvo, kazivači pokazuju da su iskustva rata ugrađena u srž njihovih osobnih i kolektivnih identiteta. Ovaj teorijski kod, kao i mnogi drugi kodovi, pokazuje kako rat kao kolektivni događaj ostaje snažno ugrađen u osobna i kolektivna iskustva te zbog toga nastavlja "živjeti" dugo nakon svog završetka. Kroz prizmu svojih vlastitih iskustava, pojedini kazivači označavaju završetak rata ispaljivanjem zadnjeg metka, prestankom sirene, ili obavljanjem svoje profesionalne djelatnosti (policija) dugo nakon završetka rata. Neki kazivači izražavaju mišljenje da rat na neki način još uvijek traje.

"Pa meni je rat završio, što ja znam, kad sam se vratila kući. Kad sam ja mogla u svoju kuću. Kad više nije bilo ljudskih gubitaka. Kad nije bilo sirene. Kad sam imala struju. Ne znam, kad sam mogla normalno živjeti nekako."

(Ispitivač; Po Vašem mišljenju, kad je završio Domovinski rat?)

Po mojem mišljenju, Domovinski rat je završio onog trena kad je opaljen zadnji metak, zadnja granata. Kad je zadnji vojnik, nažalost, poginuo ili je ranjen. Tada. A ovo drugo je sve tako."

(Ispitivač; A kad je po vašem mišljenju završio rat Domovinski?)

"Pa Domovinski rat, za nas policiju je završio puno kasnije nego za vojsku. Jer stalno se nešto događalo, stalno su bili nekakvi problemi, koji su ostali od rata. Nekakva ubojstva i tako dalje. Tako da je za nas policajce rat trajao puno duže nego za običan narod. I ja ne mogu reći kad je točno za mene završio rat. Vjerojatno je za mene završio rat 2007. kad sam otišao iz policije. ... Ja sam bio mlad čovjek i ja uopće nisam shvaćao za taj rat, što je taj rat. Pričao sam vam prije da sam bio na čuki kad je Mladić doveo vojsku i kad su pucali na nas. Tad sam ja tek shvatija šta je rat i što je top. Ja nisam znao što je top. Nisam znao doslovno kako to izgleda. Kako to izgleda kad ti granata padne desetak metara od glave. Kad ti fijuču

geleri i kamenja oko glave. Nisam mogao jednostavno pretpostaviti što to uopće znači. Znao sam što je puška, pištolj. To sam sve osjetio, ali granate i helikopteri, avioni... A sve sam to vidio i doživio. Kažem, tad sam tek shvatio što je rat. Tad nisam uopće razmišljao o ratu kao o ratu."

Na pitanje o mišljenju o završetku rata kazivači nerijetko odgovaraju i kroz prizmu sadašnjih događanja, što nadalje svjedoči o prisustvu Domovinskog rata u kolektivnom sjećanju i u sadašnjosti. Iz današnjih perspektiva, iskazuje se prije svega veliko nezadovoljstvo političkim vođenjem zemlje nakon rata. Kazivači u svojim odgovorima iznose silno razočaranje u politički sustav u kojem su se određeni ljudi obogatili, dok velika većina ljudi iz dana u dan i dalje živi sve teže.

"Stvarno je to bilo nešto predivno. Najljepši prizor što smo tad mogli vidjeti. Da je konačno ušla Hrvatska vojska u Cavtat i da smo mi ponovno u Hrva... Mislim. Jesmo teritorijalno, ali nismo bili pod kontrolom Hrvatske države. To je bilo prelijepo. (...) U vremenu, koje je slijedilo poslije rata, mislite li, je li se dijelom iznevjerilo očekivanja koja su ljudi imali najprije s prvim demokratskim izborima... Je. Ja mislim jako. Ljudi su tako bili oduševljeni. Najprije prvim demokratskim izborima. To je bilo tako jedno veselje, jedno zadovoljstvo, sreća. To se mislilo: "Eto, sad imamo Hrvatsku. To je naša zemlja, naša domovina. Sad će to sve procvjetati. Jer imamo bogatstva sva moguća. To će teći med i mlijeko." Međutim... Da je rat nekom rat, nekom brat, što se kaže. Da se previše gledaju osobni interesi. Odmah se krenulo na pozicioniranja, razno-razna. Zauzimanje položaja, svega. Tako da se par ljudi izdvojilo. I drma svim i svačim. A velika većina ljudi iz dana u dan sve teže i teže. Nas je u ratu, okupaciji, držalo stalno ta misao: "Ovo će završiti. I doći će Hrvatska vlast. I mi ćemo ponovno biti sa svojim, u sastavu zemlje. I živjeti. I onda ćemo biti svoji gospodari i sve ostalo." Ali nije to. To se puno iznevjerilo. I odmah od samog početka se vidjelo da tu ima puno, reklo bi se, bilo je po zakonu, ali nije bilo moralno, jer zakoni nisu doneseni kako treba. Da se određeni broj ljudi obogatio, stekao nekakva bogatstva, koja nigdje u svijetu ne bi mogao steći preko noći i tako."

Kazivači izražavaju i nezadovoljstvo nerazjašnjavanjem činjenica o ratu sve do danas.

"A kako bih vam rekao? Za mene nema dileme danas, 20 godina kasnije. Kao što se onda znalo, danas se to može potvrditi sa milijon i jednim dokumentom. Da je to bila, recimo, govorimo samo o operaciji "Dubrovnik", kako se to nazivalo u Beogradu, Podgorici i Trebinju. To je bila smišljena jedna operacija, kojom je trebalo uzeti, zauzeti, okupirati južni dio Hrvatske i izbiti u dolinu Neretve. I onda dalje ići. To je Veljko Kadijević u svojoj knjizi

"Moje viđenje raspada" '93. Godine savršeno objasnio. A, recimo, među inim dokumentima koje sam prikupljao svih tih godina sam došao i do ovoga dokumenta. Ovo je dokumenat od 29.09.'91. godine. To je direktiva za napad Druge operativne grupe, kako se to tada zvalo, za dubrovačko i hercegovačko ratište."

Mnogi kazivači izražavaju mišljenje da rat zbog netom navedenih razloga još uvijek traje te je vrlo živo prisutan u društvu na razne načine. Kazivači iznose mišljenje da rat zasigurno ni danas nije završio za one koji su bili izravne žrtve, zatim navode druge razloge nedovoljnog suočavanja s prošlošću, referirajući se na traume rata koje su i danas vrlo žive, poput pogibije ljudi i problema procesuiranja ratnih zločina. Kazivači se referiraju i na ekonomske posljedice rata koje vide kao izravnu posljedicu rata ocrtanu u u nepravедnoj pretvorbi i privatizaciji.

(Ispitivač; Kad je po Vašem mišljenju završio rat?)

"On još nije završio u stvari. Danas sam slušala Sabor, vozeći se u autu. Jedno vrlo emocionalno urlanje Milorada Pupovca zato jer je opet, po ne znam koji put, bio sukob između HDSSB-a i Pupovca. Pitanje Glavaša i Stanimirovića. Onda vidite da u sekundi sve opet bukne kao da nije sve ovo prije toga bilo. Kao da sad u nedjelju ne idemo na referendum za Europsku uniju. Još će puno vode proteći dok taj rat... (...) Lako je meni reći, ja ne gledam na nacionalnost. Ne znam da mi je netko ubio dijete. Kad u Vukovaru razgovaram s čovjekom koji mi kaže da je 10 minuta nosio otkinutu glavu svog najboljeg prijatelja. Tek je nakon 10 minuta shvatio da nosi. A ta je otkinuta glava bila od čovjeka od 18 godina. Uvijek kažem, lako je meni biti racionalna. Ja mislim da bi svaka priča trebala dobiti puni kontekst da bi se potpuno razumjelo zašto netko misli i radi nešto na određeni način. Jednako mi smetaju ljudi koji ne razumiju tu kompleksnost. Sigurno ne može netko, ako vidi da mu nekoga ubijaju, ako vidi smrt i klanja pred sobom, taj ne može na isti način vidjeti stvari kao ja. To isto moramo uzeti u obzir kad čujemo govor mržnje. Treba s tim ljudima raditi. Znam psihologinje koje su radile, i u Bosni pogotovo, kako su mi rekle koliko je to dugi proces."

(Ispitivač; Kad je po tvom mišljenju rat završio?)

"Mislim da nije završija još. Sad traje, samo promijenio je formu. Sad je ekonomski, onda je bija malo više s oružjem, ovim metcima... Nakon HDZ-a ili? Nakon 2000. onih izbora. Jesu li se otvorile neke teme o kojima se dotad nije govorilo? - Pa jesu, kako ne. Mislim da jesu. Počelo se pričat' o nepravедnoj toj pretvorbi, privatizaciji, što ja znam, o tim ratnim zločinima itd. Što je bilo prešućeno prije toga."

"Ono što smo očekivali, što su svi očekivali, to je isprika. Zato taj rat nije još ni dovršen. Osim crnogorske strane, koji su u onoj fazi kada su oni tražili svoju samostalnost, kad su shvatili da ne mogu sa Srbijom više živjeti, oni su uputili ispriku. Srpska strana, trebinjska strana Dubrovniku nikad nije uputila ispriku. Čak rade golemi spomenik braniteljima Trebinja. Tako da je to..."

(Ispitivač; Kad je, po Vašem mišljenju, završio rat?)

"Pa ne znam kad. Rat je završio fizički valjda '95., ali psihički on još uvijek traje. Još uvijek i sam vidiš da to nije to. Vidiš i Bosnu šta je. Tako da ja ne znam... Ja bih volio da se opet sve vrati u oni stanje prije 25, 30 godina, da opet ljudi budu ljudi, bez obzira na vjeru i nacionalnost."

Važno je upozoriti i na različite percepcije o završetku rata, kao i različite percepcije o naravi rata od strane pojedinih kazivača hrvatske i srpske nacionalnosti.

"Recimo, pravoslavci koji se vraćaju, odbjeglo stanovništvo koje je otišlo odavde, pa sad se postepeno vraća, oni imaju drugačije viđenje ovoga kraja, ovoga življenja kakvo je sad tu, ovih općina, ovih mjesnih zajednica, nego što imamo mi. Oni se ne mogu pomiriti sa nazivima nekima koje je Hrvatska dodijelila sad, u pojedinim selima. Nazivima ulica. Mjesta nisu mijenjana. Takva kakva jesu, jesu. Ali su neka mjesta dobila sad ulice, koje prije nisu imale. Pa su dobili ulice po zaslužnim građanima Republike Hrvatske. To im ne odgovara. Jedan sam čula komentar: "Pusti, nema veze. To će ionako dvije-tri godine trajati, pa će opet biti po našem." Zato velim da rat nije završio u ljudskim glavama."

Branitelji nakon rata

13 kazivača koji su sudjelovali u ovom uzorku bili su hrvatski branitelji. Polovica od njih provela je gotovo cijelo razdoblje rata na bojištu, bili su ranjavani, i sudjelovali su u brojni ratnim operacijama za oslobođenje Hrvatske. Neki od njih bili su generali, zapovjednici ili nositelji viših vojnih činova.

Gotovo svi kazivači branitelji ističu razočaranje političkom korupcijom i lopovlukom koji su uslijedili nakon rata, te nezadovoljstvo trenutnom recesijom u društvu.

Kazivači branitelji govore o silnom nezadovoljstvu uzrokovanom svime što je uslijedilo nakon rata. Ističu da je vrijeme nakon 1995. god. jedno sasvim drugo vrijeme od vremena rata kada su se svi počeli boriti za svoje pozicije, činove i odličja. Kazivači branitelji ističu da su upravo nakon Oluje počeli proživljavati svoje "osobne oluje". Branitelji koji su bili zapovjednici više brigada i obavljali više djelatnih mjesta u ratu, imali su problema s

priznavanjem činova i statusa branitelja, a istovremeno iznose da su se neki drugi time koristili.

"Nakon Oluje... Kažem, nakon Oluje sam imao svoju oluju osobnu. To vrijeme poslije '95. je sasvim drugo vrijeme, od za vrijeme rata. To je bilo vrijeme kada su ljudi borili se za pozicije, za činove, za odličja. Katastrofa. Ja to nisam mogao vjerovati. Ozbiljno. Od ljudi s kojima sam se znao, koje sam poznao u toku rata, da se jednostavno tako mogu promijeniti, da mogu postati druge osobe, jednostavno nisam mogao vjerovati. Ja sebe jednostavno poslije toga, '96. godine, u ovo vrijeme, '96. godina, prvi put sam tada otišao u Zagreb, u Ministarstvo obrane. Nisam ni znao gdje je. I ja dođem kod, tada, generala Krešića, koji je bio načelnik personalne uprave. I tako, on mene zna, čuo za mene, iako ga nikad u životu nisam vidio. Zna me. Ukazuje mi ukaz od predsjednika, general Čermak zapovjednik, ja zamjenik. On zna moju priču, ali ide tamo tražiti moj dosje. Nema ga. Ja uopće ne postojim. U Ministarstvu obrane ne postojim kao vojnik niti kao časnik, ništa. Iako sam za vrijeme rata, ukratko je ovo bio ratni put koji sam rekao, ali za vrijeme rata sam bio na 2 djelatna mjesta - zapovjednik zbornog mjesta Knin i zapovjednik Samostalne domobranske bojne Knin. I još dozapovjednik 126. brigade. To su 3 djelatna mjesta. A mene nema uopće. Nema me u jedinici. Tako da je to katastrofa."

(Ispitivač; Kad je završio Vaš ratni put?9

"Moj ratni put je završio 1995. 3.1. Nakon toga ja sam imao smrtni slučaj. Žena mi je umrla. Onda sam molio načelnika da me makne sa prve linije, iako sam i dalje bio na prvoj liniji. Ostalo mi je dijete, kćer od 11 godina, koje je trebalo jesti, piti, koje je trebalo prati, brinuti se o njoj. Opet sam odlazio na prvu liniju, ali nisam više bio delociran, Kijevo, bilo gdje, nego sam ostao na području ovdje našem. 3.1.'95. godine sam poslan u penziju. Žalost. Status hrvatskog branitelja dobio sam 2009. godine. Zašto tako dugo niste mogli dobiti status branitelja? Zbog toga što mi Ministarstvo hrvatskih branitelja nije priznavalo ratni put. Da nisam učesnik prve linije, da nisam bio u neprijateljskom okruženju, da nisam bio životno ugrožen, da nisam bio izložen granatiranju. (...) Ja sam jedini koji nakon svega što sam prebolio nemam ono što su drugi dobili, koji nisu bili ni ranjeni, niti imaju preboljeni infarkt, nit bilo šta, imaju 11000 - 12000 kuna mirovine. (Ispitivač; Kako ste se osjećali zbog toga?) Živci su mi stradali za vrijeme rata, ne trebam govoriti kako je sada. Pijem dnevno za srce, za tlak, za masnoću, za gušteraču. Pijem, ni manje ni više, nego 14 tableta i 7 tableta za živce. Od '97. kad sam preživio drugi infarkt. U Zagrebu u Vinogradskoj bolnici su mi konstatirali PTSP. Onda. Nakon toga još uvijek sam se borio sa državom da bi dokazao status hrvatskog

branitelja, ne učesnika. Da bih dokazao baš status hrvatskog branitelja. Priznaju vam staž dupli za penziju, a ne priznaju status hrvatskog branitelja. To samo kod nas u državi može biti."

Kazivači branitelji progovaraju i o problemu političkih veza i odluka moćnih prilikom dodjela braniteljskog statusa, kojeg vide kao politički interes i pridobivanje glasačkog tijela na što oni nažalost ne mogu utjecati jer je to dio politike. Ali upozoravaju da je upravo to i jedan od problema zašto mnogo hrvatskih branitelja počinjava samoubojstvo ili živi na rubu egzistencije. Branitelji ističu da se za takvu državu nisu borili, a osobito osuđuju lopovluk koji se zbiva u politici i na vrhu državne vlasti.

"Nažalost, većina Hrvata danas, još uvijek danas misli, nažalost da su im Srbi, kao i '91. nanijeli najveći problem. Da su oni njima neprijatelji. Nisu Srbi. Pa nisu i 2001. i 2011. Pa nisu. Mi smo sami najveći neprijatelji. Sami sebi. Pa to se vidi. Naš premijer, i danas čujem opet neka nova optužnica. Mito od 10 milijuna eura. Šta ćeš onda govoriti? O čemu pričati uopće? Zašto? Zato što je od ovih 50 % invalida koji jesu, lažnih invalida, što su od 500 tisuća hrvatskih branitelja... Ja ne kažem da su to laži. Nije ni jedan lažan. To su pogrešna tumačenja. Jer ako zakon kaže da je jedan dan bio u Hrvatskoj vojsci, da je branitelj, znači da mu je to pravo po zakonu. Znači, on nije lažan. Ali je činjenica što je on za jedan dan ostvario sve ono što ni u jednom ratu na svijetu ne bi mogao ostvariti. (...) Jednostavno bez dostatnog staža, bez ranjavanja, bez svih tih, kako bih rekao, svega onoga što zahtijeva da bi on ostvario to pravo, on je jednostavno ostvario to preko noći i preko političkih veza, s novcem ili tako. I to je problem zašto nam se masu pravih hrvatskih ratnika, jednostavno nestaju svaki dan. I ubijaju se, i umiru od gladi. Čovjek je nemoćan u tome. Jednostavno, mi mali ljudi nismo moćni. Mi nismo u politici, jer to jedino politika može rješavati. Ali ne. Politici je u interesu valjda da ima 500 tisuća hrvatskih branitelja, radi glasačkog tijela. I to je jednostavno tako i to se promijeniti ne može. Nažalost, ne može. Ali eto, naše je pravo, moje je pravo da kažem. I ja to kažem svugdje, gdje god imam priliku."

Kazivači govore i o socijalnim problemima koji su nastupili 1992. god. nakon demobilizacije vojnika od kojih se mnogi nisu imali kud vratiti na posao. U Hrvatskoj su poduzeća i firme počele masovno propadati i u odnosu na socijalistički sustav izgubljeno je 900 tisuća radnih mjesta. U takvim je uvjetima vojska postajala socijalna institucija, a država je imala politiku dijeljenja mirovina, naknada, invalidnina, a nije razvijala adekvatne načine pružanja psihološke pomoći.

"E, onda su počeli socijalni problemi. '92. je rat stao. Počeo se UNPROFOR razmještati. I sad, počele su demobilizacije. A u međuvremenu su ljudi ostali bez posla. Bili su u vojsci,

dakle, država im je plaćala plaću. Poduzeća su počela već opasno propadati. I sad se nisu imali više kamo vratiti. I to je bio veliki problem s demobilizacijom. Jer su ljudi rekli: "Čekajte, dobro, a što? Kam' da ja sad idem? Ja nemam niš' više." I onda je vojska počela postajati jednim dijelom i socijalna institucija di ste zbrinjavali... I onda su ostajali oni koji nisu imali kamo ići. Kad se naše Zapovjedništvo rasformiravalo, onda su u vojsci ostali oni koji su bili inače bez posla. A mi koji smo imali posla smo se vratili na posao '93. (...) Gledajte, izaći iz rata i vratiti se na nekakvo mirnodopsko radno mjesto je mnogima bilo nemoguće. To treba imati u vidu. Izgubljeno je, ja mislim, u Hrvatskoj jedno 900 tisuća radnih mjesta. Tijekom svih ovih godina. U odnosu na ono što je u socijalizmu bilo."

"Pa mi nismo imali ništa od života, zapravo. Razumijete? Službe su zakazale. Psihološka pomoć nije adekvatno ponuđena. Nama, kao policajcima. Na kraju su na svakakve načine pokušavali nas se riješiti, davati otkaze. Da bi 2001. godine kao policajac bio neraspoređen i dobio otkaz."

Odnos prema Međunarodnom sudu pravde u Haagu

Većina kazivača koji se referiraju na Međunarodni sud pravde u Haagu i njegovu ulogu u suđenju za ratne zločine i ulogu u stabilizaciji međudržavnih odnosa, smatraju da je haški sud politički sud te da mnogi procesi koji se vode uključuju nepoznavanje situacije rata u Hrvatskoj od strane haških istražitelja, čega su onda logičan rezultat i neke presude. Za teorijski kod stoga kod kazivača prevladava stav razočaranosti političnošću haškog suda.

(Ispitivač; Koje je Vaše mišljenje o procesuiranju ratnih zločina na Haškom tribunalu?)

"To je politički sud. To je interesantno da ga Amerika financira i osniva, a da njoj, i njezinim ljudima i njezinim zločinima ne sude. To je čista politika. Ovog časa sigurno da ja garantiram da Markač nije počinio ratni zločin ni u kom pogledu ni u kom obliku."

(Ispitivač; Što mislite o haškoj presudi Šljivančaninu?)

"Da, ma to je sramotno. Izvukao se. Haški sud je politički sud. To je činjenica. I onda, to sam se ja uvjerila još kad sam prvi put išla kao svjedok, da tu lobiji rade razni. Ali oni hoće izjednačiti krivnju, ovo, ono. I onda su našli neku foru da on nije bio taj. Jer kad ti gledaš te presude, nitko od vrha JNA nije osuđen. Bila sam toliko ljuta da sam rekla da više neću svjedočiti u Haagu."

Nekoliko je kazivača koji su kao svjedoci bili pozvani svjedočiti na Međunarodnom sudu pravde u Haagu. Kazivači govore o prisustvovanju suđenju Šešelju, Šljivančaninu, Hadžiću,

Gotovini, Markaču. Govore o svojim iskustvima prilikom tih svjedočenja. Za neke su svjedočenja bila iscrpljujuća i zamorna, no prije svega kazivači naglašavaju da haški istražitelji ne poznaju dobro okolnosti rata te da imaju krivu predodžbu o Domovinskom ratu. Kazivači većinom smatraju da je Haški sud politički sud, no s kojim su nezadovoljni i Hrvati i Srbi.

(Ispitivač; Htjela sam Vas pitati, spominjali ste generala Gotovinu, generala Čermaka. Da li Vas je netko iz Haaga kontaktirao?)

"Da. Ja sam u tri navrata svjedočio pred haškim istražiteljima. 2002. i 2003. Kontaktirali su Vas kao potencijalnog svjedoka? Da. Tako je. Kao svjedok. Odmah su mi u startu rekli. Sva tri puta sam bio u Zagrebu. U prostorijama Ministarstva obrane. Kako ste se osjećali u tim trenucima? Ja sam znao da oni imaju krivu sliku vezanu za Domovinski rat i događaje ovdje. I da su politički usmjerena i da možda moje svjedočenje neće puno promijeniti tu sliku, ali išao sam s nadom, da kažem istinu. Baš vezano za sam Knin, zašto sam ja išao gore. Mogu reći ono što se događalo i da će ljudi shvatiti ipak da su donijeli krivu sliku, jer su imali svi... Mislim da su oni imali i koristili više izvora s druge strane. A ne ovdje sa terena, odnosno s naše strane, s hrvatske strane."

Kazivači iznose i svoja mišljenja o optužnicama koje su se odnosile na razdoblje akcije Oluje i razdoblja neposredno nakon Oluje.

Svi kazivači smatraju da je neupitno da su se neki zločini s hrvatske strane dogodili. Svi kazivači također iznose da iza toga nije stajala vlast, odnosno hrvatska država, jer se radilo o pojedinačnim slučajevima, ali da ti zločini dijelom jesu odgovornost hrvatske države jer ona nije ni tada a ni ranije sankcionirala te zločine. "Plodnom tлом" za zločine kazivači vide oslobađanje prevelikog dijela teritorija od strane Hrvatske vojske u jednom trenutku, koje je potom bilo jako teško kontrolirati, odnosno uspostaviti civilne strukture na oslobođenom teritoriju koji je dotada bio okupiran. Kazivači navode da, tko je htio napraviti zlo, napravio je. Naposljetku se svi kazivači slažu da je najveći problem što se zločini nisu odmah sankcionirali, te se slažu u tome da je država odigrala lošu kartu jer nije cernirala cijelo područje i proglasila ga ratnom zonom te zabranila ulazak svima.

(Ispitivač; Kako je Vaše osobno mišljenje o optužnicama?) (odnosi se na optužnice Gotovini i Čermaku)

"Slušajte, neke stvari ne može čovjek reći da se nisu dogodile. Ja uvijek kažem da Hrvatska nije mogla toliko duboko planirati, odnosno, rukovodstvo Hrvatske. Hrvatske civilne strukture nisu mogle pratiti Hrvatsku vojsku. Hrvatska vojska je odjednom, u kratkom periodu, oslobodila prevelik prostor, koji je bio okupiran, i jednostavno civilne strukture nisu

bile spremne uzeti to. I onaj tko je htio napraviti zlo, on je napravio zlo, bez problema. I ja znam da se to događalo. Ali je činjenica da iza toga nije stajala vlast, nije stajala država Hrvatska. Nego da su to bili pojedinačni slučajevi. I najveći problem je bio upravo to što se nisu sankcionirali, odnosno sprovele te radnje koje trebaju, da bi se ti slučajevi završili. Nego, jednostavno, to se stavljalalo sa strane. Iako, kažem preko 4 tisuće prekršajnih prijava je išlo od akcije Oluja pa tamo negdje do 10., 11. mjeseca."

Također, vezano za optužnice u Haagu koje se odnose na Knin i Oluju, kazivači branitelji smatraju da je hrvatska vojska imala vrlo malo resursa, a naposljetku i vrlo malo profesionalnih vojnika koji bi kontrolirali događanja na terenu. Hrvatska je vojska, napominju kazivači branitelji, imala podređeni kadar i većina ljudi nisu bili profesionalni vojnici. Upravo radi toga smatraju da je apsurdno govoriti o prekomjernom granatiranju Knina, te da je dobro da je hrvatska vojska uopće toliko granata imala. Granatiranje Knina smatraju neusporedivim s primjerice granatiranjem Vukovara gdje je tijekom opsade vrlo često na dnevnoj razini padalo 2 tisuće granata, a radi dobre opremljenosti vojske JNA, i planiranog vojnog cilja da Vukovar padne.

"To možda bi moglo se govoriti u Pustinjskoj oluji, kod Amerikanaca ili kod Engleza, koji maju ustroj vojske, 200 godina star. U kojem se stvari odvijaju već dvjesto godina na isti način. Hrvatske vojska, koja ima podređeni kadar, od zapovjedništva satnije čak. Pa i naniže. Ljude koji nisu profesionalni vojnici. Provoditi vojničke odluke, na način kako ga oni sad prosuđuju, je nemoguće. Nemoguće. Što se samog ovog dijela tiče, Dalmatinske Zagore - pa svi, svi ljudi, koji su tamo živjeli, u izbjeglištvu, su imali uniforme. Su bili u nekoj od postrojbi evidentirani. Radi mogućnosti da dobivaju nekakav novac. Oni su poslije toga išli doma. Uniforma, u biti, obilježava, ali vas ne čini dijelom sustava. Vi možete uniformu kupiti na Hreliću, sad, kakvu hoćete. Razumijete? Što hoću reći? Ta događanja nisu mogla biti kontrolirana. I zapovjeđena. Ogroman teritorij. Mali broj ljudi koji to može kontrolirati. I zato mi kao vojnici gledamo na tu presudu u Haagu, i taj cijeli proces... Zaista nam je neki put, ajmo reći, prekupi."

Nadalje se generalno referirajući na procesuiranje ratnih zločina u Haagu, kazivači iznose različita mišljenja, ističući pritom mnoge probleme samog pravosuđa. Kazivači spominju mnoge hrvatske ratne generale koji su bili vrlo sposobni te su zaslužni za mnoge uspješne akcije u ratu. Navode se Petar Stipetić, Lošo, Červenko. Nadalje, s obzirom da su bili vrhunski vojni znalci, nisu osuđeni pred Međunarodnim sudom u Haagu.

Iako prevladava mišljenje da je haški sud politički sud, iznosi se i mišljenje da se neki proces suočavanja s prošlošću počeo događati i na razini institucija i na razini političkog

aparata, iako su odnosi jako daleko od idealnih. Kazivač koji je 4 godine radio na praćenju suđenja za ratne zločine u Hrvatskoj i u susjednim zemljama te je odradio svoj pravni pripravnički staž na haškom tribunalu, smatra da je u Haagu napravljeno puno za stabilizaciju odnosa u cijeloj regiji, te da je puno toga napravljeno da bi uopće moglo doći do faze kad se svi ratni zločini u Hrvatskoj procesuiraju na jednak način.

"Međutim, danas imamo situaciju da i predsjednik aktualne države Josipović, da se ispričao za stvari koje su se dogodile, da je predsjednik Tadić došao u Hrvatsku, da su se ti odnosi normalizirali. Dakako, da su i dalje daleko od idealnih. Međutim, neki proces suočavanja s prošlošću se počeo događati. I na onoj razini institucija i političkog aparata. A pomalo, što je puno kompliciranije, to se događa i na ovim nižim mikrorazinama. I u životima ljudi pomalo se uspostavljaju te veze. Ja se sjećam 2003. sam prvi put nakon rata htio poći na Žabljak. I doma sam doživio otpor i negodovanje. Imamo saborskog, bivšeg saborskog zastupnika, ali za vrijeme trajanja suđenja aktualnog saborskog zastupnika, Branimira Glavaša, koji je ratni zločinac. I danas svatko može reći da je Branimir Glavaš ratni zločinac. [tišina] On je osuđen od strane hrvatskih sudova za ono što je napravio srpskim civilima u Osijeku. Još uvijek postoji dosta slučajeva koji nisu procesuirani. Međutim, mislim da se nekako radi na tome. I da je hrvatsko pravosuđe shvatilo težinu tog zadatka. I da se na neki način počelo nositi s tim."

Kazivač kao vrlo dobar poznavatelj suda također smatra da je poražavajuća činjenica to što dosta ljudi u Hrvatskoj ne zna konkretne činjenice o radu Haškog suda i o predmetima Haškog suda za što osnovnu odgovornost snose mediji koji sustavno ne prate suđenja. Navodi da mnogo ljudi u Hrvatskoj uopće ne zna da je cijelo rukovodstvo Republike Srpske Krajine osuđeno, ta da su osuđeni na dugogodišnje zatvorske kazne.

"Mislim da je poražavajuća činjenica da dosta ljudi u Hrvatskoj ne zna činjenice. Konkretno činjenice o radu Haškog suda, o predmetima Haškog suda. Mediji nose ogromnu odgovornost za to. Jer nema praćenja sustavnoga, izvještavanja. Uopće nema interesa ni medijskoga prostora za ta suđenja. Javlja se neki interes. Ali mislim da je uvjetovan potpuno krivim razlozima kada u finalnu fazu dolaze predmeti u kojima se sudi hrvatskim optuženicima. A s druge strane, što je potpuno apsurdno, kad imamo hrvatske žrtve i srpske počinitelje, tu uopće nema medijskog interesa. To se vrlo sumarno poprati u hrvatskim medijima. I zato se u javnosti stvara jedan dojam da je to sud koji je pristran, da je to srpski sud. Mi smo još imali kad je Carla del Ponte dolazila u Zagreb transparente u središtu Zagreba koji govore da je Međunarodni kazneni sud za bivšu Jugoslaviju da je to srpski sud,

što je apsurdno. Jer ljudi u Hrvatskoj ne znaju da je cijelo to rukovodstvo Republike Srpske Krajine osuđeno. Da su osuđeni na dugogodišnje zatvorske kazne."

Kazivač zaključuje da, iako je napravljeno mnogo propusta od strane sudaca i suda, da je taj sud vrlo važan za cjelokupni proces pomirenja i uspostave odnosa na prostorima bivše Jugoslavije.

"Uvijek možemo kritizirati. Naravno da je tu bilo puno propusta. Ali ljudi griješe, suci griješe, sudovi griješe. Međutim, mislim da je taj sud vrlo, vrlo važan za cjelokupni proces pomirenja i uspostave ponovo normalnih odnosa u bivšoj Jugoslaviji."

Naposljetku, četvero kazivača iznose svoje komentare i mišljenja o konkretnom suđenju dubrovačkoj četvorci: Miodragu Jokiću, Pavlu Strugaru, Milanu Zecu i Vladimiru Kovačeviću. U tome se na neki način "u malom" ogleda odnos hrvatskih građana prema haškom sudu. Kazivači smatraju da su presude i kazne dobivene za planiranje i izvođenje napada na Dubrovnik sramotno male, ponovno označavajući haški sud "jednom farsom" s obzirom na količinu "loših" presuda. Kazivači smatraju da presude impliciraju i stav prema ratu kao građanskom ratu, dok je on bio očevidna agresija, osobito u slučaju napada na Dubrovnik. No, ističe se i da, iako kazne nisu adekvatne i one neće vratiti ljude koji su poginuli, ne možemo reći da one nisu važne i da ne utvrđuju jedno činjenično stanje o tome što se u razdoblju rata dogodilo – gdje nema spora da je Dubrovnik napadnut iz razloga koji nisu bili opravdani s vojnim taktikama i s ratovanjem, već da su tu namjerno i sustavno ubijani civili i da je tu namjerno i sustavno uništavana svjetska baština.

(Ispitivač: Kako ste reagirali kada ste čuli presudu za četvoricu? Za ljude koji su bili odgovorni za granatiranje Dubrovnika?)

"Ma, da vam pravo rečem, to mi je toliko sve skupa jedna farsa. Da i ne očekujem da bi nešto bilo na određeni način u redu. Jer to je kao ono granata o kojoj sam vam pričala. Što si dobio, to drži. I tako da, potpuno je nemoguće nekome koji takove neke odluke donosi ili takove neke presude donosi, išta da razumije, ako ne razumije. Nama se događalo da je bezbroj puta netko govorio. Još kada sam bila u Zagrebu. Onda je bilo puno tih nekih konferencija o ratu, o miru, pa poslije toga. Nama se događalo da ljudi govore, pa to je bio građanski rat, pa to je bio bratoubilački rat. Pa to nije bio ni građanski rat ni bratoubilački rat. To je bila jedna agresija koja je imala samo sebi svrhu. A obzirom na tu količinu loših presuda ili loših posljedičnih tumačenja nečega. Čovjek jednostavno ogugla. ... I mislim da tu nema nikad nekakve pravedne namirbe."

(Ispitivač; A presude koje su u Haagu donesene za Pavla Strugara i zapovjednike koju su zapovijedali napadom na Dubrovnik?)

"Ogorčenje je bilo. Ja sam snimao i građane kada su te presude donesene. Ako je za prekomjerno granatiranje Knina Gotovina dobio, koliko - 22 godine u prvostupanjskoj presudi, onda je stvarno 7, 8 godina za granatiranje Dubrovnika, stvarno, strašno malo. Jer ako ima prekomjernog granatiranja ili neselektivnog granatiranja, onda je tu Dubrovnik najjasniji primjer."

"Naime, Miodrag Jokić u jednom predmetu i Pavle Strugar u drugom predmetu su osuđeni za napad na Dubrovnik, za napad 6. prosinca 1991. godine. Oni su dobili za to kazne koje nisu možda adekvatne, koje neće vratiti one ljude koji su poginuli, koji su umrli, koji tim majkama, braćama, sestri neće nikada nadoknaditi ono što su izgubili. Međutim, ne možemo reći da te presude nisu važne, da te presude ne utvrđuju jedno činjenično stanje i da te presude ne govore o tome što se u ono doba događalo. Jer ti ljudi koji kritiziraju te presude, koji se zgražaju kako je mogao Pavle Strugar dobiti 8 godina pa nakon 7 godina izići iz zatvora, oni ne znaju da je ta presuda protiv njega utvrdila da se tu dogodio zločin, da nema spora da je Dubrovnik napadnut iz razloga koji nisu bili opravdani s vojnim taktikama i s ratovanjem, već da su tu namjerno i sustavno ubijani civili i da je tu namjerno i sustavno uništavana svjetska baština. Tako da mislim da se treba puno toga još napraviti da se u svijesti ljudi nekako... Na prvom mjestu da se informiraju o tome što se u tim predmetima događalo."

3.3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Za razliku od dominantnih narativa o Domovinskom ratu ("agresija"/"građanski rat"), koji su snažno nacionalno obojeni, te u medijima prikazani kao jednostrani i međusobno isključivi - ovo istraživanje pokazuje da su narativi običnih ljudi o ratu izraz iznimne raznolikosti stavova i mišljenja o ratu, te izraz iznimne raznolikosti proživljenih iskustava u ratu. Kao takvi, ti se narativi ne mogu svesti na jedan obrazac, niti mogu ići u prilog tezi o "agresiji", ili tezi o "građanskom ratu". Radije, iznose se heterogene perspektive o ratu koje odlikuje dubina proživljenih iskustava te brojnost iznesenih stavova dobivenih u dugotrajnim razgovorima metodom intervjua oralne povijesti.

Stoga, iako u narativima običnih ljudi prevladavaju mišljenja i stavovi da je u Hrvatskoj vođen obrambeni rat, te je među kazivačima gotovo u potpunosti prihvaćen narativ brutalnog napada na Hrvatsku koji je bio rezultat manipulacije mitovima prošlosti od strane srpskih političkih i intelektualnih elita⁸⁵ predvođenih Slobodanom Miloševićem, taj je narativ gotovo uvijek nadopunjen uvidima o nacionalističkim tendencijama koje su, po mišljenjima kazivača, bile izražavane i u srpskoj i u hrvatskoj politici. Rezultati ovog istraživanja stoga pokazuju da se sjećanja običnih ljudi na Domovinski rat sastoje od mnoštva društvenih iskustava i reprezentacija, često različitih i kontradiktornih. Narativi kazivača također sadrže raznolike informacije, mišljenja i uvide u ratna postupanja, što ukazuje na vrlo kompleksan karakter Domovinskog rata te kompleksan karakter okolnosti u kojima je rat vođen.

Istraživanje ima važan utjecaj na studije kolektivnih sjećanja i teorije identiteta, o kojima je u radu dan opširan pregled. Sagledavajući sjećanja običnih ljudi te promatrajući različita značenja koje oni pripisuju svojim identitetima na individualnoj razini, tvrdimo da nam niti jedan od trenutno postojećih teorijskih pristupa identitetu ne omogućuje da u potpunosti razumijemo kako se etnički i nacionalni identiteti ponašaju "na terenu", odnosno kako se ostvaruju među ljudima.

U odnosu na studije kolektivnih sjećanja, zamijećeno jest da se u istraživanjima još uvijek uzdiže političko, a zanemaruje društveno, te je ishod toga da se sjećanje konstruira kao prirodna posljedica političkog razvoja i političkih interesa. Ovo istraživanje pokazuje da se analiza mnogih problema povijesti i sjećanja ne može svesti na političko, te pokazuje kako se

⁸⁵ Manipulacija prošlošću i prizivanje pristranih povijesnih sjećanja a radi stvaranja uvjeta za ratni sukob od strane srpskih političkih i intelektualnih elita bili su provedeni vrlo efikasno i u odgovarajućem povijesnom trenutku (1990. god.) relativno brzo radi preuzimanja dotada zajedničke vojske JNA na srpsku stranu.

teorije etničkih i nacionalnih identiteta trebaju više usmjeriti na proučavanje *donjih* društvenih razina (povijest i sjećanja "odozdo") gdje se odvijaju "sukobi oko značenja". Stoga se istraživanjem ujedno predlaže ponovno promišljanje metodologija koje se inače rabe u istraživanju povijesti, kolektivnih sjećanja i identiteta, te se predlaže puno šira uporaba metode intervjua oralne povijesti, koja može doprijeti do dubinske analize konstrukcije značenja, te pružiti uvid u *življena* sjećanja i *življene* identitete, sfere koje drugim metodama nije moguće istraživati.

Istraživanje se i teorijski i empirijski odmiče od shvaćanja povijesti, sjećanja i identiteta kao zadanih kategorija, a umjesto toga istražuje se kako su povijest, sjećanja i identiteti konstruirani i rekonstruirani, te kako se značenja istih mijenjaju zavisno o kontekstu i vremenu.

Istražujući sjećanja običnih ljudi na Domovinski rat, odnosno istražujući kako se politička i javna povijest i sjećanja na Domovinski rat interpretiraju i prihvaćaju, zaključili smo da je interpretacija i recepcija narativa "odozgo" od strane običnih ljudi vrlo raznolika, te kontekstualno određena.

U odnosu na kontekst u kojem su konstruirani, narativi o ratu ispresijecani su važnim nacionalnim, generacijskim, regionalnim i profesijskim obilježjima.

3.3.1. Rezultati istraživanja s obzirom na etnonacionalnu pripadnost kazivača

Iz dubinskog uvida u Domovinski rat, ustanovili smo da različiti socijalni akteri ponekad imaju vrlo različite poglede na Domovinski rat i njegovu narav. Taj se zaključak jednim dijelom odnosi i na kazivače različite etnonacionalne pripadnosti.

Kvalitativnom istraživanju pristupili smo s preciznim, ali otvorenim istraživačkim pitanjima, s namjerom i sviješću da nam istraživanje može pružiti i posve nove spoznaje i podatke za kojima u početku nismo tragali. Stoga etnonacionalna pripadnost, odabrana kao uvjetan faktor prvog reda u istraživanju, nije bila nit vodilja istraživanja (radi naravi metodologije). Stoga smo razlikama dobivenima s obzirom na etnonacionalnu pripadnost pridavali relativnu pozornost, više se vodeći istraživačkim pitanjima, te teorijskim postavkama rada koje ističu veze kolektivnih sjećanja i zajednice te kolektivnih sjećanja i nacije.

Utemeljeno na uzorku ovog istraživanja, dobiveni su rezultati koji sugeriraju na različita gledišta o naravi rata - o početku rata, o karakteru rata, o prvim žrtvama rata - a s obzirom na različitu etnonacionalnu pripadnost, odnosno s obzirom na to radi li se o kazivačima hrvatske ili o kazivačima srpske nacionalnosti. Drugim riječima, istraživanje pokazuje da su i među običnim ljudima prisutne značajne razlike u percipiranju Domovinskog rata, i u percipiranju naravi toga rata, od strane građana suprotnih nacionalnosti.

Iako cjelokupno istraživanje radije rezultira multiplicitetom različitih narativa koji pokazuju različita sagledavanja Domovinskog rata, pa tako i među pripadnicima različitih nacionalnosti, te iako nije moguće utvrditi obrazac ponašanja po etnonacionalnom ključu, ipak treba primijetiti i istaknuti kako su se politički nacionalni projekti "izumljivanja tradicije" u slučaju Domovinskog rata, dijelom uspješni ostvariti na razini povijesti "odozdo" i sjećanja "odozdo". Narativi zaraćenih nacionalnih grupa vidno su prisutni i među običnim ljudima u interpretaciji i recepciji ratnih događaja. Stoga ovo istraživanje, iako pruža različite narative, u stanovitoj mjeri pokazuje da, u slučaju Hrvata i Srba, postoje grupno obilježene i teško premostive razlike u interpretaciji nedavnih ratnih sukoba. Mitovi prošlosti te izrazito nacionalno obojena konstrukcija socijalne zbilje velika su prepreka prilikom sjećanja tih nacionalnih grupa na protekli sukob. Navedene razlike mogu se ilustrirati s nekoliko sljedećih odgovora na pitanja koja se tiču uzroka i povoda rata u Hrvatskoj:

(Ispitivač; A kad ste počeli primjećivati da se stvari mijenjaju? Da ljudi u Vašoj okolini počinju voditi računa o tome?)

"Komešanje je počelo krajem '88., '89. Dolaskom na vlast HDZ-a i naravno ove opcije, Tuđmanove opcije."

(Ispitivač; Kako ste gledali na uspon HDZ-a i rast nacionalizma u Hrvatskoj?)

"Bili smo zbunjeni. Bili smo zbunjeni. I istovremeno je bilo malo čudno. Taj prelaz. Jer smo mislili da će... Znači, bila je neka nelagodna situacija. Počelo je sa onim ubojstvom onoga vojnika, napada na JNA. Odnosno, kako se gleda. S koje strane se gleda. Tko je koga napao."

(Ispitivač; Na što točno mislite?)

"Na početak onih velikih prosvjeda protiv države, kad je poginuo onaj vojnik, Gešovski. Jedna situacija je postala vrlo, vrlo tamna. Naravno, zavladao je strah. I nesigurnost."

(kazivač srpske nacionalnosti)

(Ispitivač; Jeste li vjerovali da može doći do rata?)

"Nikada. Nikada. Nisam vjerovao da će doći do rata sve do trenutka dok nije poginuo Josip Jović. Čak i kad je bilo na vijestima da su krenuli redarstvenici, da će napraviti tamo reda, mislio sam: "Ma, ovi će se maknuti i to će biti..."

(Ispitivač; Znači, rat ste dočekali u Zagrebu?)

"Rat je počeo, po mojim nekakvim procjenama na Uskrs, kad je poginuo Jović. To sam dočekao u Zagrebu. I kad je on poginuo, odmah sam se javio, kao dragovoljac u tadašnji Ured za općenarodnu zaštitu, nešto takvo. To je bila logika. I zbog te logika, kad sam vidio da to baš ne ide onako kako sam ja zamislio, sam odlučio: Pa nećete doći kod mene."

(kazivač hrvatske nacionalnosti)

Ratna su razdoblja vrlo jasan primjer vremena kada tradicija nacionalne grupe treba biti konstruirana. Na taj se način konstruira i osjećaj nacionalnog jedinstva. I dok taj osjećaj nacionalnog jedinstva u mirnodopskim razdobljima funkcionira tek kao doktrinarni i socio-psihološki privid, u ratnom razdoblju taj osjećaj zaista utječe na zbližavanje članova iste nacije. U ratu je nacija vjerojatno najmanje "zamišljena" zajednica, te se moment konstrukcije zajednice u slučaju rata zbiva vrlo brzo, u velikoj mjeri zaista dopirući do mnogobrojnih članova zajednice. To može biti razlog zašto su i naši kazivači, a kao članovi određene nacionalne grupe (hrvatske ili srpske), osjećali veću povezanost s vlastiti nacionalnim projektom, a stoga i veću pristranost u odabiru i interpretaciji povijesnih događaja koji su s tim nacionalnim projektom povezani.

3.3.2. Rezultati istraživanja s obzirom na generacijsku pripadnost kazivača

Generacijska je pripadnost također bila faktor prvog reda u sagledavanju narativa običnih ljudi o Domovinskom ratu. Nakon analize deset intervjuva koji su izvedeni s kazivačima i kazivačicama rođenima prije 1935. god., dobivene su naznake da kod te populacije, a koja je proživjela već dva rata prije Domovinskog rata, Domovinski rat dolazi kao "samo još jedan u nizu", a da u njihovu kolektivnom sjećanju puno *jače* ostaju usječeni oni događaji, a stoga i ratovi, koje su doživjeli u svojim formativnim godinama, odnosno u razdoblju života između 17. i 30. god. S obzirom da je velika većina intervjuva s osobama starijim od 75 godina davala vrlo malo informacija i zapažanja o Domovinskom ratu, ti su intervjui izostavljeni iz konačne analize. Izuzetak su intervjui sa starijim osobama koji su bili vojna lica te izravno uključeni u Domovinski rat. Na taj način, ovo istraživanje ide u prilog teoriji manhajmovskih generacija, odnosno njegove generacijske paradigme u sociologiji (Mannheim, 1952). Za Karla Mannheim, društvena bit generacije (Mannheim 1978: 41) je u tome da generacije nisu određene tek starosnom strukturom, već pripadništvom specifičnoj iskustvenopovijesnoj i kulturnoj zajednici koju vežu zajednička uvjerenja, vrijednosti i proživljena životna iskustva (Kuljić, 2006). Generacijski položaji izlažu individue istom društvenom iskustvu u sličnim vremenskim presjecima njihovih života, pa oni stvaraju specifičnu generacijsku kulturu ili svijest (Mannheim, 1952). Studije kolektivnih sjećanja ponovno su probudile interes za istraživanje manhajmovskih generacija kao važnog faktora koji utječe na sjećanja. Izvedeno je više istraživanja o znanju i prizivanju u sjećanje različitih političkih događaja kod podijeljenih generacija. Ta istraživanja ukazuju na važnost generacijskog pripadanja, ali i na postojanost drugih važnih faktora koji mogu fragmentirati generacijsko iskustvo, a to su rasa i etnicitet, regionalna pripadnost, rod i političko opredjeljenje (Schuman, Belli i Bischooping, 1997, Schuman i Corning, 2000; Schuman i Rodgers, 2004; Schwartz i Schuman, 2005).

Ovo istraživanje sugerira da je samo sociokulturna karakteristika izravne profesionalne pripadnosti Domovinskom ratu (jedan vojnik SAO Krajine) u interakciji s generacijskim položajem i iskustvom te utječe na pamćenje. Kazivač čija starost prelazi sedamdesetu godinu, a bio je pripadnik vojske SAO Krajine tijekom Domovinskog rata, jedini je stariji kazivač u uzorku koji se opsežno osvrće na Domovinski rat. U drugim slučajevima, pojedinačni akteri, a koji najbliže pripadaju generaciji '33.⁸⁶, uspostavljaju odnos između

⁸⁶ Aleida Assman, referirajući se dijelom i na manhajmovske generacije kao *zajednice sjećanja*, govori o različitim generacijama sjećanja, koje se potom na različite načine odnose naspram prošlosti. Aleida Assman na primjeru poslijeratne Njemačke opisuje kako se od generacije do generacije mijenjao stupanj spremnosti da se

vlastitog iskustva i zapamćene prošlosti potvrđujući teoriju manhajmovskih generacija. Stoga se ti kazivači, bez obzira na to što su različite nacionalnosti ili stupnja obrazovanja, čak i vrlo rijetko uopće osvrću na Domovinski rat, a naširoko iznose svoja sjećanja na Drugi svjetski rat te razdoblje života u Jugoslaviji tijekom 1950-ih i 1960-ih godina.

pripovijeda o prošlosti. Assman razlikuje pripadnike tzv. generacije '33., osoba rođenih između 1900. i 1920., koji su proživjeli Prvi svjetski rat, a Drugi svjetski rat im je obilježio mladost. Druga generacija je tzv. generacija '68. , osobe rođene između 1940. i 1950., a odrasli su tijekom Drugog svjetskog rata ili poslije njega. Posljednja je generacija '85. (rođeni između '65. i '80.), prva generacija odrasla bez globalnih ratnih razaranja, koja se stoga mogla lakše i objektivnije obračunati s prošlošću (Assman, 2007:60-65).

3.3.3. Rezultati istraživanja s obzirom na regionalnu pripadnost kazivača

S druge strane, uz to što smo ustanovili da različiti socijalni akteri ponekad imaju različite poglede na Domovinski rat i njegovu narav, a s obzirom na njihovu etnonacionalnu pripadnost, također smo ustanovili i da različiti socijalni akteri, obični građani i sudionici Domovinskog rata, dijele značajan broj zajedničkih narativa o ratu. Iako su narativi koje kazivači iznose o ratu bili sagledavani društvenokonstruktivistički, tj. u odnosu na kazivačev sociokulturni kontekst i kazivačevu osobnu (stoga i njemu svojstvenu) perspektivu, ti su narativi, odnosno sjećanja i mišljenja kazivača, u mnogočemu podudarni u odnosu na rat.

Istraživanje sugerira da su različite perspektive o naravi rata od strane naših kazivača puno više uvjetovane etnonacionalnom pripadnošću negoli regionalnom pripadnošću, kada narativi postaju vrlo slični, a osobito u odnosu na uspostavljanje kulturne traume (J. Alexander, 2004). Odnosno, bez obzira na različitost regije Hrvatske u kojoj su boravili tijekom rata (Vukovar, Zagreb, Dubrovnik, otoci, Mostar⁸⁷), mnogi kazivači dijele zajedničke narative proživljene boli, patnje i solidarnosti koja se potom razvila. Situacija napadnutosti Hrvatske, osobito tijekom 1991. i 1992. godine, utjecala je na homogenizaciju Hrvata kao *napadnute etnonacionalne grupe* koja je počela pokazivati solidarnost i suosjećanje bez obzira na regionalnu pripadnost stanovništva. Kazivačica iz Vukovara tako iznosi da je svjesna da su *"svi patili s Vukovarom"*, a kazivačica iz Zagreba napominje: *"Uvijek kažem, lako je meni biti racionalna. Sigurno ne može netko, ako vidi da mu nekoga ubijaju, ako vidi smrt i klanja pred sobom, taj ne može na isti način vidjeti stvari kao ja."*

⁸⁷ Kazivači koji su jedan dio rata proveli u Bosni i Hercegovini (Mostaru), a hrvatske su nacionalne pripadnosti, dijele vrlo slične narative o ratu s kazivačima koji su rat proveli u Hrvatskoj.

3.3.4. Rezultati istraživanja s obzirom na profesijsku pripadnost kazivača

S obzirom na profesijsku pripadnost⁸⁸, i branitelji, i zaposlenici bolnica, i novinari, i ostali ljudi koji su sudjelovali u uzorku, bivajući oni po struci informatičari, sveučilišni profesori, ekonomisti, pripadnici udruga, uglavnom su mnogi ratu pripisivali vrlo slične značajke te iznosili mnoga mišljenja koja su poopćiva. U svojim kolektivnim sjećanjima, mnogi kazivači postavili su se kao "svojevrsni branitelji", odnosno ističu da su se sami zatekli u stanju napadnutosti zemlje gdje nisu imali drugog izbora nego postaviti se u ulogu pomaganja i obrane zemlje.

Tako je primjerice u uzorku kvalitativnog istraživanja sudjelovalo pet kazivačica koje su u vremenu ratnih djelovanja obnašale profesionalne uloge ravnateljica bolnica, voditeljica bolničkih odjela ili medicinskih sestara. Njihova je uloga u ratu bila vrlo važna radi brige o ranjenicima, radi spašavanja života, brige o bolnicama i evakuacije ranjenika. Kod "uloga medicinskog osoblja u ratu" analizirali smo po ključu izdvajanja narativa kazivačica i povratne usporedbe sa socijalnim profilima kazivačica. Iako su u različitim dijelovima Hrvatske djelatnice bolnica obnašale različite uloge te djelovale u skladu s novonastalom ratnom situacijom, njihove su uloge poopćive te imaju veliki značaj u ratu i obrani R Hrvatske.

Uzorak je također obuhvatio pet kazivača koji su bili novinari ili su bili izravno povezani sa sustavima informiranja za vrijeme rata. Iz izjava tih kazivača također se može zamijetiti vrlo važna i poopćiva uloga novinara u pomaganju obrane Hrvatske, u zaštiti od srpske propagande i u zaslugama u održavanju medijskog informiranja u razdoblju rata.

U kvalitativnom uzorku, 13 kazivača bilo je uključeno u sastav HV-a. Među njima, jedanaest kazivača aktivno su sudjelovali u obrani Hrvatske, kao zapovjednici, časnici, pripadnici posebnih postrojbi i brigada, ili vojnici HV.

Teorijski kod "uloga hrvatskih branitelja u ratu", također je najvećim dijelom analiziran u povratnoj usporedbi narativnih cjelina sa socijalnim profilima kazivača. Kazivači branitelji svjedoče o svojim iskustvima sudjelovanja u obrani i ratovanju – a koja su igrala vrlo važnu, ponekad presudnu ulogu u obrani zemlje.

⁸⁸ Pod *profesijском pripadnošću* podrazumijevamo profesije naših kazivača i kazivačica koji su u istraživanju obuhvaćeni. Profesije zastupljene u istraživanju, od kojih je svaka profesija zastupljena s minimalno pet kazivača i kazivačica su branitelji (profesionalni vojnici), sveučilišni profesori, medicinsko osoblje, novinari.

Gotovo svi kazivači branitelji na neki način ističu da su krenuli u rat dobrovoljno, znajući da u svakom trenutku mogu poginuti, te da im je neupitan motiv bio da se Hrvatska obrani i da bude slobodna.

Kazivači iznose:

"Praktično od tada, od tog 18.9, kad sam shvatio da više nemam mira, da moram obraniti svoju obitelj, svoj kraj, goli život praktično. Jer mi nismo nikog napadali. Mi smo bili na svojem. Mislim da je to najveća obaveza i čast, braniti svoje."

(Ispitivač; Što vam je najviše pomoglo da izdržite tijekom rata?)

"Volja i želja za slobodnom Hrvatskom. To sigurno. (...) Hrvatska se bez volje branitelja, bez takve volje, ne bi sigurno obranila."

"Branitelji su svi, tko je bio i jedan dan, ali pravi branitelji su... Zna se. Oni koji su bili u svakom momentu spremni poginuti za hrvatsku državu."

Istraživanje stoga sugerira da kazivačice i kazivači istog profesijskog usmjerenja (branitelji, novinari, medicinsko osoblje) često dijele zajedničke i vrlo slične narative o ratu s obzirom na profesiju kojoj pripadaju. Isto tako, rezultati često pokazuju da su ti kazivačice i kazivači u razdoblju od 1991. do 1995. god. imali jedinstven cilj - pomoći u obrani Hrvatske. Navedeni kazivači su, ne samo kao direktni sudionici ratnih bojišta, već kao i djelatnici medija ili djelatnici u bolnicama, često imali direktne utjecaje na obranu Hrvatske. Stoga možemo primijetiti da i rezultati sagledani s obzirom na profesijsku pripadnost kazivača upućuju na razvoj solidarnosti kroz kolektivnu podjelu patnje i proživljenih traumatičnih iskustava.

4. ZAKLJUČCI

U dva dijela doktorskog rada dani su: 1) sociološki prikaz polja kolektivnih sjećanja i teorijski pristup utemeljen na društvenokonstruktivističkom sagledavanju kolektivnih sjećanja; te 2) rezultati empirijskog istraživanja provedenog metodom intervjua oralne povijesti o načinima na koji su naši kazivači i kazivačice doživjeli Domovinski rat iz svojih vlastitih perspektiva i u okolnostima svoje specifične društvene situiranosti.

Rad je posvećen istraživanju dubinskog razumijevanja Domovinskog rata iz perspektiva običnih ljudi, a analizirani i interpretirani su narativi koji predstavljaju sjećanja, mišljenja, iskustva, stavove i perspektive običnih ljudi o Domovinskom ratu.

U zaključku iznosimo završni osvrt na teoriju i rezultate istraživanja, prijedloge za daljnja istraživanja, ograničenja istraživanja i znanstveni doprinos.

4.1. Zaključna razmatranja: odnos teorije i rezultata istraživanja

Na koje se načine suodnose te u kakvoj su interakciji dvije razine sjećanja, javna (politička) i privatna (vernakularna) sjećanja na Domovinski rat? Odgovarajući na glavno istraživačko pitanje – Kako su *službena* povijest i sjećanja na Domovinski rat prihvaćeni ili odbijeni od strane običnih ljudi u Hrvatskoj? – dobiveni su rezultati koji daju opširnu topografiju narativa običnih ljudi o Domovinskom ratu. Ti narativi ponekad potvrđuju *službene*, javne diskurse i narative o Domovinskom ratu, no isto tako, ponekad ti narativi upućuju na postojanje svojevrsnih "protu-narativa" koji dolaze "odozdo", a koji u dosadašnjim *službenim* narativima nisu došli do izražaja.

U odnosu na nacionalnu pripadnost kazivača (hrvatsku ili srpsku), narativi "odozdo" analizirani u ovom istraživanju sugeriraju na snažnu prisutnost etnonacionalno obilježenih i teško premostivih razlika u interpretaciji Domovinskog rata koje se isto tako pojavljuju na "gornjoj" razini, odnosno u sferi javnih, historiografskih sjećanja.

U odnosu na regionalnu pripadnost, narativi u velikoj mjeri potvrđuju *službeni hrvatski* diskurs o ratu⁸⁹, osobito zato što se iznose opširni, a detaljni opisi srpskih napada i uništenja velikog broja hrvatskih gradova i mjesta.

Također je važno istaknuti da ove analize idu u prilog nekim ranije spomenutim teorijskim pretpostavkama kolektivnih sjećanja. U odnosu na nacionalnu pripadnost, narativi običnih ljudi o Domovinskom ratu potvrđuju da je jača identifikacija s grupom pozitivno povezana s pristranim povijesnim sjećanjima (Blatz i Ross, u: Boyer i Wertsch: 2009:228). Upravo radi toga, i naši kazivači su se, kao članovi jedne nacionalne grupe (hrvatske ili srpske), osjećali više povezani s vlastitim nacionalnim projektom te su stoga bili i više pristrani u odabiru i interpretaciji povijesnih događaja s kojima se osjećaju povezani. A posljedično su, u identifikaciji s vlastitim nacionalnim projektom i vlastitom nacionalnom zajednicom, razvili tendenciju projiciranja odgovornosti na članove "Druge" zajednice, istovremeno opirući se priznavanju vlastite odgovornosti za prošle akcije, te često smanjujući empatiju za članove "Druge" zajednice (Alexander, 2004; Devine-Wright, 2002).

U odnosu na regionalnu pripadnost, narativi kazivača isto tako idu u prilog teorijskoj pretpostavci da zajednice i kolektiviteti, nakon prolaska kroz određene teške kolektivne trenutke koji ostavljaju trag na grupnoj svijesti, imaju tendenciju razviti solidarnost koja će im

⁸⁹ Važno je naglasiti da se to odnosi na kazivače koji su pretežito hrvatske nacionalne pripadnosti.

pomoći u zajedničkom dijeljenju patnje. Definirajući i određujući uzroke patnje i pretpostavljajući moralnu odgovornost za svoje članove, zajednice osvještavaju i osnažuju svoj vlastiti osjećaj zajedništva, te ograđuju i definiraju svoj "mi" osjećaj (Alexander, 2004). Istraživanje pokazuje da, iako su kazivačice i kazivači u Vukovaru ili Dubrovniku bili izravno izloženi ratu, za razliku od kazivačica i kazivača u Zagrebu koji nisu bili izravno izloženi ratnoj paljbi, svi su kazivači ratna djelovanja doživjeli vrlo osobno, te su atmosferi rata pripisivali status kulturne traume bez obzira na svoju regionalnu pripadnost tijekom rata.

Iako rezultati istraživanja s jedne strane sugeriraju da između *službenih* sjećanja i sjećanja običnih ljudi nema značajnijih razlika (osobito s obzirom na faktor nacionalne pripadnosti), rezultati istraživanja također ukazuju na postojanje "protu-narativa" među običnim ljudima koji u *službenim* diskursima i narativima o Domovinskom ratu ne dolaze do izražaja. Postojanje takvih "protu-narativa" nadalje upućuje na dovođenje u pitanje određenih teorijskih pretpostavki kolektivnih sjećanja.

Istakli smo da je raznolikost iznesenih mišljenja i uvida, odnosno multiplicitet sjećanja među kazivačima, prva odlika koju u istraživanju treba primijetiti. Sjećanja običnih ljudi odraz su mnoštva društvenih iskustava i reprezentacija, nekada kontradiktornih i različitih. Upozorili smo na postojanje literature i istraživanja koja upućuju na "sjene prošlosti i sjećanja" (Brubaker, 2004; Miller-Idriss i Rothenberg, 2012) te sukobljena razumijevanja koja egzistiraju u našim osobnim i kolektivnim identitetima u odnosu na ratne događaje. I u ovom su istraživanju dobiveni rezultati koji upućuju na "sjene prošlosti i sjećanja" te sukobljena razumijevanja. Tu prvenstveno treba istaknuti kako i među rezultatima istraživanja koja u većoj mjeru potvrđuju narative "odozgo", postoje i oni narativi koji su u oštroj suprotnosti s narativima "odozgo". Odnosno, heterogenost sjećanja običnih ljudi katkada nadilazi nacionalne razlike i utvrđene teorijske obrasce sjećanja.

Izvjestan je broj kazivača hrvatske nacionalnosti koji ne pokazuju identifikaciju s vlastitim nacionalnim projektom i pristranim sjećanjima, već je njihov odnos prema Domovinskom ratu kritički uspostavljen. Kritički je odnos posebno vidljiv s obzirom na stavove prema vlastitoj (hrvatskoj) politici provedenoj za vrijeme rata, te odnos prema građanima srpske nacionalnosti koji su bili hrvatski državljani, a za koje smatraju da su bili nedužni i da su nepravедno stradali. Kazivači hrvatske nacionalnosti ističu da se prema Srbima u Hrvatskoj koji su odlučili ostati nerijetko provodilo sustavno verbalno nasilje, izbacivanje s posla, deložacije iz stanova, te udaljavanje iz društvenog života u atmosferi zaoštrene nacionalističke klime nastale usred rata. A s druge strane, mnogi kazivači hrvatske

nacionalnosti izražavaju razočaranost radi, od strane samih Srba planiranog iseljavanja srpskog stanovništva u Srbiju neposredno prije početka rata, a da bi rat izbjegli. Oba narativa su ili utišana ili potpuno izostaju iz *službenih* narativa i diskursa o Domovinskom ratu, a važni su u konstelaciji daljnjih odnosa i zbivanja u Domovinskom ratu.

Isto tako, u vremenu rata kao i nakon rata, mnogi kazivači ističu snažnu političku propagandu o Domovinskom ratu koja je prije i tijekom rata dolazila sa srpske strane. *Službeni* diskursi o Domovinskom ratu zapravo se vrlo ograničeno referiraju na određene oblike ratne propagande, a što gotovo svi kazivači prepoznaju kao jedan od direktnih povoda Domovinskog rata (Mitinzi istine, mitologiziranje prošlosti).

Ono što radi svođenja Domovinskog rata na političku uporabu također izostaje iz *službenih* narativa, a društvenokonstruktivistički pristup uporabljen u ovom istraživanju otkriva, jest subjektivan osjećaj egzistencijalne promjene koju kazivači često izražavaju kao bitnu sastavnicu rata. S obzirom da je taj osjećaj egzistencijalne promjene nakon iskustva rata nešto što većina kazivača iznosi kao bitno, iznosimo navod koji isto ilustrira:

I to je definitivno posljedica rata. Da nije bilo rata, ja bih vjerojatno bio neki yuppie, koji bi htio sve više novaca zarađivati, ne brinuti o nekim stvarima o kojima sada brinem. Ali rat vam promijeni neke perspektive, koje su jako bitne.

Osim na postojanje "protu-narativa", ili postojanje narativa koji ostaju utišani i potisnuti s obzirom na *službenu* i javnu povijest i sjećanja na Domovinski rat, ovo istraživanje pokazuje snažan utjecaj obiteljske prošlosti na percepciju Domovinskog rata. Ta je obiteljska prošlost povezana sa ratovima koji su se na području Jugoslavije i NDH događali tokom i nakon Drugog svjetskog rata. Istraživanje sugerira da postoje značajne razlike u percepciji života u Jugoslaviji te zatim u percepciji Domovinskog rata od strane dviju *suprotstavljenih hrvatskih strana*, a koje se razlikuju po obiteljskom naslijeđu.

S jedne strane, tu su kazivačice i kazivači koji potječu iz obitelji čiji su članovi pripadali redovima hrvatske vojske domobrana ili ustaša. Oni ističu svoju prognanost i izoliranost od strane komunističkog režima, pokazuju stanovit odmak od Jugoslavije te osobito ističu nezadovoljstvo radi zanemarivanja surovosti totalitarnog komunističkog režima te zanemarivanja zločina komunističkog režima koja se za njih najvećim dijelom ogledaju u zločinima koji su se dogodili neposredno nakon Bleiburga. Ti kazivačice i kazivači, iako iznenađeni raspadom Jugoslavije i početkom Domovinskog rata, ipak ističu da su bili i zadovoljni jer su cijelo vrijeme priželjkivali slobodnu Hrvatsku, kao i mogućnost da slobodno izraze svoje nacionalne stavove, a što je u vremenu komunističkog režima bilo u velikoj mjeri

ograničeno. Ti kazivači često govore i da je "Domovinski rat nastupio kao drugo poluvrijeme Drugog svjetskog rata".

S druge strane, kazivači koji svoja sjećanja oblikuju kroz prizmu obitelji čiji su očevi sudjelovali u partizanskom pokretu imaju potpuno drugačiju percepciju Drugog svjetskog rata, komunističkog režima u Jugoslaviji i nadolazećeg Domovinskog rata. S obzirom da je taj režim pružio bolje uvjete života tim obiteljima, jer je partizanska vojska izašla kao pobjednica u ratu i stala na kraj nacističkom i fašističkom režimu ustaštva u vremenu NDH, kazivači koji potječu iz obitelji partizana ističu vjeru i zadovoljstvo u režim koji je uslijedio. Ti kazivači izražavaju i žaljenje za Jugoslavijom i zajedništvom koje je postojalo, a imaju različita stajališta o Domovinskom ratu.

Naposljetku, razumijevanje prošlosti Domovinskog rata ne može biti odvojeno od identiteta grupe i načina na koji ta grupa doživljava "težinu prošlosti". Analiza i interpretacija oralne povijesti u radu je opsežna, a na uopćenom nivou ta analiza pokazuje da Domovinski rat nije samo pitanje službene politike, nego je i entitet dijeljenih, živih sjećanja. Narativi sjećanja na Domovinski rat izneseni u ovom istraživanju ocrtavaju upravo "težinu prošlosti" i njene različite odnose prema političkim "izborima" prošlosti (Lavabre, 1994).

Domovinski je rat paradigmatski primjer mnemoničkog mjesta u kojem se "izbor prošlosti" i "težina prošlosti" susreću. Dok možemo zamijetiti mnoge primjere u kojima Domovinski rat biva definiran na političkim razinama te služi za političke ciljeve, isto tako možemo zamijetiti njegovu snažnu prisutnost u kolektivnim sjećanjima običnih ljudi, sjećanjima koja su ujedno formirana političkim sjećanjima, ali i koja će nadalje sigurno imati velikih utjecaja na formiranje političkih sjećanja na Domovinski rat.

Stoga je istraživanje kolektivnih sjećanja običnih ljudi vrlo važna dimenzija *ukupnih* sjećanja na Domovinski rat. Temeljna važnost sadržaja tih sjećanja, kao i odnosa tih sjećanja s javnim, historiografskim, političkim sjećanjima na Domovinski rat, jest u njihovom budućem utjecaju na društvenu konstrukciju značenja o Domovinskom ratu.

4.2. Prijedlozi za daljnja istraživanja

Istraživanje donosi opširnu *topografiju narativa običnih ljudi* o Domovinskom ratu, interpretiranih u odnosu na istraživačka pitanja i teorijske postavke rada.

Da bismo dobili dublje uvide u problematiku Domovinskog rata, nastavak ovog istraživanja trebao bi se usredotočiti na kvantitativni ili kvalitativni⁹⁰ odabir specifične mnemoničke zajednice, odnosno kolektiva sjećanja, primjerice širi uzorak hrvatskih branitelja, sa specifičnom razradom pitanja o *konfliktnim sjećanjima*, ili *problematičnim, nedovoljno razjašnjenim toposima i problemima* Domovinskog rata.

Kolektiv sjećanja u ovom istraživanju čine kazivači koji su odmaknuti od sfere političke moći i vlasti, no taj je kolektiv unutar sebe vrlo heterogen te se ne uspijeva uzdići na razinu jedne *mnemoničke* zajednice sjećanja.

Uzorak je, na razini profesija, bio sastavljen od 13 branitelja, pet medicinskih sestara i ravnateljica bolnica, pet novinara i osoba koje su aktivno participirale u sustavu javnog informiranja, te četiri sveučilišna profesora društvenih i humanističkih znanosti. Pripadnici istih profesija ponekad su iskazivali vrlo slična razmišljanja te su dijelili stavove o Domovinskom ratu (novinari, medicinsko osoblje, branitelji), dok su primjerice sveučilišni profesori povijesti i sociologije ponekad iznosili vrlo različite stavove.

U daljnjim istraživanjima, trebalo bi proširiti kvalitativni namjerni uzorak na način da on bude pažljivo izabran među članovima iste mnemoničke zajednice sjećanja (primjerice 50 hrvatskih branitelja), te da se sa specifično razrađenim dubinskim polustrukturiranim upitnikom pokuša doprijeti do specifičnih i ciljanih uvida, razmišljanja i stavova o Domovinskom ratu.

Naposljetku, primjena metode dubinskih intervjuja oralne povijesti omogućuje uvid u prijenos onih sjećanja koja *obitavaju* u sferi obitelji i prijatelja. Ovo istraživanje, kao i neka druga recentna istraživanja provedena kvalitativnom metodologijom (Pavasavić Trošt, 2012; Tanja Vučković Juroš, 2012), ukazuje na važnost obiteljskih i generacijski prenošenih sjećanja, koja imaju vrlo značajnu ulogu u formiranju sjećanja, a često mogu imati i dominantnu ulogu u oblikovanju sjećanja i percipiranju povijesnih događaja. Istraživanje te *sfere sjećanja*, kvalitativnom metodologijom⁹¹, može pridonijeti puno jasnijem razumijevanju

⁹⁰ Istraživački najplodnije bilo bi primijeniti kombinaciju kvantitativnih i kvalitativnih metoda.

⁹¹ Drugi načini generacijskog prijenosa povijesti i sjećanja odvijaju se kroz školski sustav (udžbenici povijesti), medije, politiku.

određenih povijesnih događaja – a krećući iz osnovne pretpostavke disertacije, tek komparativno sagledavanje reprezentacije (pretežito političke), interpretacije (široka društvena arena sjećanja i razni akteri) i recepcije povijesti i sjećanja (pretežito obični ljudi, ili šira društvena publika) može omogućiti razumijevanje povijesnih događaja.

4.3. Ograničenja istraživanja

Mogućnost dopiranja do dubinskih, specifičnih i interpretativnih uvida o ratnim događanjima u naravi je ovog istraživanja, no isto tako u naravi istraživanja je i nemogućnost poopćavanja rezultata na širu populaciju, te su generalni zaključci koji se mogu iznositi vrlo limitirani. Iako smo pri odabiru uzorka, osim o raznolikosti i bogatstvu narativa (uvida) o Domovinskom ratu, veliku pažnju obratili i na sociodemografski sastav uzorka, te smo pokrili sva važnija mjesta pogođena ratom u Hrvatskoj (Vukovar, Slavonski Brod, Pakrac, Zagreb, Knin, Gospić, Kijevo, Saborsko, Zadar, Šibenik, Dubrovnik), kao što smo obraćali pažnju da u uzorku sudjeluju različiti ljudi, oba spola, to je još uvijek nedovoljno za sugeriranje na obrasce ponašanja i mišljenja u populaciji.

Zbog toga je potrebno daljnjim kvantitativnim i kvalitativnim istraživanjima produbljivati znanja o specifičnim sjećanjima na Domovinski rat⁹².

Iako je prvotnim istraživanjem prikupljeno više od 450 intervjua, što je prilično velik odaziv, treba uzeti u obzir da je provoditelj istraživanja bila udruga *Documenta - Centar za suočavanje s prošlošću*, a čiju profesionalnu ulogu u hrvatskom društvu neki građani vide kao vrlo kontroverznu i dijelom ideološki obojenu⁹³. Stoga svojevrсно ograničenje rezultata istraživanja dijelom može biti uvjetovano činjenicom da je provoditelj izvornog istraživanja s kojeg su preuzeti intervjui bila udruga *Documenta*.

Naposljetku, radi opsega istraživačkog materijala, odnosno transkripata i video materijala intervjua koji su se u početnoj fazi analize sastojali od više od 30 000 stranica teksta, odnosno više od 100 sati video materijala, ova je analiza ostala usredotočena i ograničena samo na analizu tih intervjua. Prvotni je plan analize bio dovesti u suodnos historiografska (javna) i kolektivna (privatna) sjećanja na Domovinski rat uključujući u analizu službene dokumente, pravne spise, knjige i znanstvene članke, no radi opsežnosti materijala intervjua i ograničenosti opsega doktorske disertacije, to nije bilo izvedivo niti smisleno.

⁹² U prethodnom poglavlju eksplicirani su i dani prijedlozi da daljnja istraživanja.

⁹³ Podrobniju raspravu o percipiranju uloge *Documente* u hrvatskom društvu pogledati na <http://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/documenta-udruga-gradana-ili-parapoliticka-organizacija-5897>

4.4. Znanstveni doprinos

Disertaciju vidimo kao znanstveni doprinos u obliku primjene teorijsko-istraživačkog modela kolektivnih sjećanja na mikro-sociološki pristup istraživanja Domovinskog rata, odnosno primjene kvalitativnog istraživanja na dubinsko razumijevanje značenja Domovinskog rata.

Smatramo da smo uspješno odgovorili na postavljena teorijska i istraživačka pitanja te na taj način:

- Odgovorili na izazove u znanstvenoj literaturi koja poziva na više empirijskih istraživanja o ulozi osobnih narativa u formiranju kolektivnih sjećanja radi izrazite podzastupljenosti uporabe kvalitativnih metoda, te osobito metode intervjua, u istraživanju kolektivnih sjećanja.
- Nadopunili istraživačke praznine u domaćoj literaturi koja povijesti Domovinskog rata uglavnom pristupa iz perspektive povijesti "odozgo", pretežito s ideologijskih polazišta, prateći tako trend nesagledavanja interpretacije i recepcije povijesti "odozdo", odnosno povijesti i sjećanja iznesenih od strane običnih ljudi.

Utvdili smo na koji su način konstruirani i na koje se načine konstruiraju narativi o Domovinskom ratu iz perspektiva "običnih" ljudi u okvirima njihove vlastite sociokulturne situiranosti, što jest iznimno važna tema za dublje razumijevanje različitih dimenzija Domovinskog rata.

Naposljetku, nalazimo se u vremenu koje je u povijesnom smislu još uvijek vremenski blisko povijesnom miljeu 1990-ih godina. S time u skladu, primjeri integriranog pisanog historiografskog "znanja" o ratu relativno su oskudni, a osobito su oskudni primjeri koji bi pokazivali međunacionalna povijesna slaganja⁹⁴. Institucionalizirano i historiografsko znanje

⁹⁴ Kako piše sociolog rata O. Žunec, većinu dosadašnjih povijesnih raščlambi o Domovinskom ratu možemo smjestiti ili u hrvatski, ili u srpski "tabor", odnosno govorimo o apologetičnim autorima o Domovinskom ratu (Žunec, 2007). "Razjašnjavanje" povijesti Domovinskog rata nadalje je otežano time da, vrlo često upravo oni povjesničari ili društveni teoretičari koji pripadaju "jednoj nacionalnoj strani", imaju više podataka, informacija i uvida o događajima koji su se na "njihovoj strani" dogodili, no s obzirom da se njihova tumačenja i eksplikacije rata ne odmiču od "nacionalističkih tumačenja", opet je onemogućena daljnja obrada povijesnog materijala, kao i put prema mogućem dijalogu oko bliske ratne prošlosti. U prilog tome govori društveni teoretičar Paul Mojzes, osvrćući se sam na kritiku svojih knjiga *Yugoslavian Inferno* i *Balkan Genocides*: "Moja želja da ostanem nepristran rezultirala je kriticismom autora rivalskih nacionalnosti, koji su me optuživali za pristranost i favoriziranje njihovih neprijatelja te za neprijateljstvo prema njihovoj vlastitoj strani (hrvatskoj ili srpskoj, op.a.)" (Mojzes, 2011:xiii).

o Domovinskom ratu na taj način ostaje obilježeno (najmanje) dvama nacionalno isključivim narativima i diskursima o Domovinskom ratu, odnosno "hrvatskom" i "srpskom" interpretacijom rata.

Ne treba se zavaravati mišljenjima da će brojni prijepori vezani za Domovinski rat nestati preko noći. Treba razumjeti i kako do mnogo toga iz povijesti Domovinskog rata vjerojatno nikada nećemo u potpunosti doprijeti. Upravo zato metoda oralne povijesti ostaje osobito vrijedan povijesni i sociološki alat, a čija jest pažljiva obrada u okolnostima nacionalno proturječnih povijesnih interpretacija ujedno značajan povijesni izvor. Treba naglasiti i da je sama prilika da obični ljudi iznesu svoja mišljenja o povijesti na način da im je ponuđena uloga u proizvodnji povijesnog znanja, osobito važna za daljnja poimanja te povijesti.

Oko puno toga se i ne moramo složiti, ali ono oko čega bismo morali uspostaviti konsenzus je odnos prema počiniteljima i odnos prema žrtvama rata. Istražujući dubinska promišljanja običnih ljudi o ratu, ovo istraživanje jasno pokazuje da tek spremnost država da prestanu sagledavati počinitelje i žrtve kao "naše" i "njihove" može označiti pravi početak suočavanja sa zajedničkom prošlošću, a onda i zajedničkom budućnošću.

POPIS LITERATURE:

Assman, Aleida (2007). *Geschichte im Gedächtnis: Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*. München: C. H. Beck.

Assmann, Jan (1992). *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: C. H. Beck.

Assmann, Jan (1997). *Moses the Egyptian: The Memory of Egypt in Western Monotheism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Assman, Jan (2011). "Communicative and Cultural Memory", u: Peter Meusberger (ur.) (2011). *Cultural memories. The Geographical Point of View*. Springer: Klaus Tschira Stiftung, 15-29.

Anderson, Benedict R. O'G. (2006). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Rev. ed. London, New York: Verso.

Alexander, Jeffrey C. (2003). "Cultural Trauma and Collective Identity", u: *The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology*. J. Alexander (ur.). Oxford University Press, 85-109.

Alexander, Jeffrey C. (2004). "Toward a Theory of Cultural Trauma", u: *Cultural Trauma and Collective Identity*. Alexander, Jeffrey C., Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser i Piotr Sztompka (ur.). Berkeley, CA: University of California Press, 1-28.

Albertson, Dean (1987). "Remembering Oral History's Beginning", *The Annual of the New England Association of Oral History*, 1 (1987-88), 2.

Armstrong, John A. (1982). *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.

Babić, Dragutin (2006). "Paul Connerton: Kako se društva sjećaju", osvrti i prikazi. *Revija za sociologiju*, 7 (1-2): 111-113.

Barth, Frederick (1969). "Introduction", u: *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference*, Frederick Barth (ur.). Boston, MA: Little, Brown and Company, 9-38.

Banjeglav, Tamara (2013). "Memory of War or War over Memory?: The Official Politics of Remembering in 1990s Croatia". *6 Junior Visiting Fellows' Conferences*. URL: <http://www.iwm.at/publications/5-junior-visiting-fellows-conferences/vol-xxxii/memory-of-war-or-war-over-memory/> (pristup stranici 10.7.2014.).

Barić, Nikica (2005). *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990-1995*. Zagreb: Golden Marketing-tehnička knjiga.

Bartlett F. Charles (1932). *Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Beim, Aaron (2007). "The Cognitive Aspects of Collective Memory". *Symbolic Interaction*, 30: 7-26.

Berger, Peter L. i Thomas Luckmann (1967). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Doubleday.

- Bernadette Dierckx de Casterle i ostali (2012). "QUAGOL: A guide for qualitative data analysis". *International Journal of Nursing Studies*, 49 (2012): 360-371.
- Bhasker, Roy (1978). *A Realist Theory of Science*. Sussex: Harvester Press.
- Bilandžić, Dušan (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Billington, Ray A. (1975). *Allan Nevins on History*. New York: Charles Scribner's Sons.
- Bloch, Marc (1925). "Mémoire collective, tradition, et coutume: a propos dans livre". *Rev. Synth.* 40:
- Bogosavljević, Srđan (2002). "Drugi svjetski rat – žrtve. Jugoslavija." *Dijalog povjesničara-istoričara* 5. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann.
- Bornat, Joanna (1994). *Reminiscence Reviewed: Perspectives, Evaluations, Achievements*. Buckingham: Open University Press.
- Bosto, Sulejman i Tihomir Cipek (ur.) (2009). *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput.
- Bosto, Sulejman i Tihomir Cipek (ur.) (2009). *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction*. R. Nice (prijevod). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1991). *Language and Symbolic Power*. John B. Thompson (ur.). G. Raymond i M. Adamson (prijevod). Cambridge: Polity Press.
- Breuilly, John (1994). *Nationalism and the State*. Second edition. Manchester: Manchester University Press.
- Brkljačić, Maja i Sandra Prlenda (ur.) (2006). *Kultura pamćenja i historija*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Brubaker, Rogers (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers i Frederick Cooper (2000). "Beyond Identity". *Theory and Society*, 29 (1): 1-47.
- Brubaker, Rogers (2001). "Au-delà de l'identité", *Actes de la recherche en sciences sociales*, 139 (2001/3): 66-85.
- Brubaker, Rogers (2004). *Ethnicity without Groups*. Boston, MA: Harvard College.
- Bryman, Alan (1992). "Quantitative and qualitative research: further reflections on their integration", u: *Mixing Methods: Qualitative and Quantitative Research*. J. Brannen (ur.). Aldershot: Avebury.

- Burke, Peter (1997). "History as Social Memory". *Varieties of Cultural History*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Burke, Peter (2006). *Što je kulturalna povijest?* Zagreb: Antibarbarus.
- Burns, James MacGregor (1994). "The Truth of the Battlefield", *New York Times Book Review*, 6 (1994): 34.
- Calhoun, Craig (1994). "Social Theory and the Politics of Identity", u: *Social Theory and the Politics of Identity*. C. Calhoun (ur.). Oxford UK: Blackwell Publishers, 9-36.
- Cifrić, Ivan i Krunoslav Nikodem (2007). "Relacijski identiteti. Socijalni identitet i relacijske dimenzije". *Društvena istraživanja*, 16 3 (89), 331-358.
- Cifrić, Ivan (2008). *Relacijski identiteti: prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta
- Cipek, Tihomir (ur.) (2011). *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb: Disput.
- Confino, Alon (1997). "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method". *American Historical Review*, 102: 1386–1403.
- Connerton, Paul (1989). *How Societies Remember*. Themes in the Social Sciences. New York: Cambridge University Press.
- Conversi, Daniele (2007). "Mapping the Field: Theories of Nationalism and the Ethnosymbolic Approach", u: *Nationalism and Ethnosymbolism: History, Culture and Ethnicity in the Formation of Nations*, A. S. Leoussi i S. E. Grosby (ur.). Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd., 15-30.
- Cooley, Charles Horton (1964[1902]). *Human Nature and the Social Order*. New York: Schocken.
- Coser, Lewis A. (ur.) (1992). *Maurice Halbwachs on Collective Memory*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Cornell, Stephen E. i Douglas Hartmann. (1997). *Ethnicity and Race: Making Identities in a Changing World*. First Edition. Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Crane, Susan A. (1997). "Writing the Individual Back into Collective Memory". *The American Historical Review* 102: 5 (1997): 1372-1385.
- Creswell, John W. (2007). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing Among Five Approaches (2nd Edition)*. London & Thousands Oaks, CA: Sage.
- Culler, Jonathan (1991). *O dekonstrukciji: teorija i kritika poslije strukturalizma*. Zagreb: Globus.
- Denzin, Norman K. i Yvonna S. Lincoln (1998). "Entering the Field of Qualitative Research", u: *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*. N. K. Denzin i Y. S. Lincoln (ur.) Sage: London.

- Denzin, Norman K. i Yvonna S. Lincoln (2011). *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. London: Sage Publications.
- Denzin, Norman K. (2010). *The Qualitative Manifesto. A Call to Arms*. Walnut Creek, California. 19-33, 85-115.
- Dnevnik.hr (2015). "Počela komemoracija na Bleiburgu". URL: <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/pocela-komemoracija-na-bleiburgu---385351.html> (pristup stranici 17.5.2015.)
- Domazet-Lošo, Davor (2011). *Hrvatski Domovinski rat 1991.-1995.: strateški pogled*. Matica Hrvatska Sinj.
- Durkheim, Emile (2008). *Elementarni oblici religijskog života*. Zagreb: Jesenski i Turk. Sociološka biblioteka.
- Durkheim, Emile (2012). *Sociologija i filozofija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Durkheim, Emile (2014). *Pravila sociološke metode*. Zagreb: Jesenski i Turk. Sociološka biblioteka.
- Fielding, N.G. (1995). "Qualitative interviewing", u: *Researching Social Life*. N. Gilbert (ur.). London: Sage.
- Foucault, Michel (1977). *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*. D. F. Bouchard i S Simon (prijevod). Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Foucault, Michel (2012). *Moć, znanje: odabrani spisi i razgovori 1972-1977*. (prevela Olja Petronić). Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fox, Jon E. i Cynthia Miller-Idriss (2008). "Everyday Nationhood", *Ethnicities*, 8: 536-563.
- French, Briggittine M. (2012). "The Semiotics of Collective Memories." *Annual Review of Anthropology*, 41 1 (2012): 337-53.
- Geertz, Clifford (1963). "The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Politics in the New States", u: *Old Societies and New States: the Quest for Modernity in Asia and Africa*, Clifford Geertz (ur.). New York: The Free Press of Glencoe, 105-157.
- Geertz, Clifford (1973). *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. London: Fontana.
- Geiger, Vladimir (2007). "Civilizacija traži cjelovitu istinu o žrtvama" (intervju s povjesničarem Vladimirom Geigerom, 13.5.2007), *Glas koncila* 19 (1716). URL: http://www.glas-koncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=11464 (pristup stranici 1.5.2015.)
- Gellner, Ernest (1964). *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Gellner, Ernest (1983). *Nations and Nationalism: New perspectives on the past*. Oxford: Basil Blackwell.
- Giddens, Anthony (1985). *The Nation-State and Violence*. Cambridge, MA: Polity Press.

- Gil-White, Francisco J. (1999). "How Thick is Blood? The Plot Thickens: If Ethnic Actors are Primordialists, What Remains of the Circumstantialist/Primordialist Controversy?", *Ethnic and Racial Studies*, 22: 789-820.
- Gil-White, Francisco J. (2001). "Are Ethnic Groups Biological 'Species' to the Human Brain?", *Current Anthropology*, 42: 515-553.
- Gillingham, John (1992). "The Beginnings of English Imperialism", *Journal of Historical Sociology*, 5: 392-409.
- Gillis, John R. (1994). "Memory and Identity: The History of a Relationship." *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton: Princeton University Press, 3-24.
- Glas Slavonije (2015). "Nema referenduma o ćirilici, ali ni prisilnog postavljanja dvojezičnih ploča u Vukovaru". URL: <http://www.glas-slavonije.hr/243864/1/Nema-referenduma-o-ćirilici-ali-ni-prisilnog-postavljanja-dvojezicnih-ploca-u-Vukovaru> (pristup stranici 22.4.2015.)
- Glaser Barney i Anselm Strauss (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Aldine Transaction: New Brunswick i London.
- Glowsky, David, H. Ellerman, K. Kromeier, and V. Andorfer (2008). "A Global Collective Memory? Results from a Quantitative Pilot Study". *Comparativ*, 2 (2008): 99-115.
- Goldstein, Ivo. (2008). *Hrvatska: 1918-2008*. Zagreb: EPH: Novi Liber.
- Goldstein, Ivo (2010). *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*. Zagreb: Novi Liber.
- Goldstein, Ivo (2011). *Povijest Hrvatske 1945-2011. (3. svezak 1991-2011.)*. Zagreb: EPH MEDIA d.o.o.
- Goldstein, Slavko (2007). *1941. – godina koja se vraća*. Zagreb: Novi Liber.
- Gordon, Milton (1975). "Toward a General Theory of Racial and Ethnic Group Relations.", u: *Ethnicity: Theory and Experience*. Nathan Glazer i Daniel Moynihan (ur.). Cambridge: Harvard University Press, 84-108.
- Gross, Mirjana (2006). "O historiografiji posljednjih trideset godina". *Časopis za suvremenu povijest*, 38 (2): 583-609.
- Halbwachs, Maurice [1925] (1952). *Les Cadres Sociaux de la Mémoire*. Paris, France: Presses Universitaires de France.
- (1941). *La Topographie Légendaire des évangiles en Sainte Terre*. Paris, France: Presses Universitaires de France.
- [1950] (1980). *The Collective Memory*. Mary Douglas (ur.). New York: Harper and Row.
- Hammersley, Martyn (1992). *What's Wrong with Ethnography?* London: Routledge.

- Hastings, Adrian (1997). *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirschfeld, Lawrence A. (1996). *Race in the Making: Cognition, Culture and the Child's Construction of Human Kinds*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1991). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. J. i T. O. Ranger (1983). *The Invention of Tradition. Past and Present* Publications. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Hoepken, Wolfgang (1998). "War, Memory, and Education in a Fragmented Society: The Case of Yugoslavia", *East European Politics and Society*, 13 (1): 191-227.
- Horel, M. A. i Judith Renne (2008). "Denting a Heroic Picture. A Narrative Analysis of Collective Memory in Post-War Croatia", *Perspectives*, 16 (2): 5-27.
- Hunt, Lynn (1989). *The New Cultural History*. Berkley, CA: University of California Press.
- Hutchinson, John (1987). *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London: Allen and Unwin.
- Hutchinson, John (1994). *Modern Nationalism*. London: Fontana Press.
- Irwin-Zarecka, Iwona (1994). *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Isaacs, Harold R. (1975). "Basic Group Identity: The Idols of the Tribe", u: *Ethnicity: Theory and Experience*. Nathan Glazer i Daniel Moynihan (ur.). Cambridge: Harvard University Press, 29-52.
- Jakovina, Tvrtko (2013). "Tito, Jugoslavija i NDH: Hrvatske povijesne i političke opsesije." predavanje održano na međunarodnoj konferenciji "Politička upotreba prošlosti: istorijski revizionizam na postjugoslavenskom prostoru", Novi Sad, 1.-2.12.2012. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=W2vSmJR0Q3k> (pristup stranici 21.4.2015.)
- Janesick, J. Valerie (2007). "Oral History as a Social Justice Project: Issues for a Qualitative Researcher". *The Qualitative Report*, 12 (1): 111-21.
- Jameson, Frederic (1998). *The Cultural Turn. Selected Writings on the Postmodern 1983-1998*. London, New York: Verso.
- Jenkins, Keith (2008). *Promišljanje historije*. Snježana Koren (prijevod). Zagreb: Srednja Europa.
- Jenkins, Richard (1997). *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage Publications Ltd.
- Jurčević, Josip (2005). *Bleiburg*. Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte.

- JUSP Jasenovac (2015). "KCL Jasenovac". URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=5109> (pristup stranici 20.1.2015.)
- JUSP Jasenovac (2015). "Poimenični popis žrtava KCL Jasenovac 1941.-1945.". URL: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (pristup stranici 20.1.2015.)
- Jutarnji list (2015). "Srbi rehabilitirali Dražu Mihailovića. "Vođa čeničkog pokreta je nevin, bio je antifašist, njegova obitelj dobit će odštetu". URL: <http://www.jutarnji.hr/rehabilitiran-draza-mihailovic-vodi-cetnickog-pokreta-vracena-sva-gradanska-prava/1348856/> (pristup stranici 21.4.2015.)
- Kalanj, Rade (2003). "Zov identiteta kao prijeporno znanstveno pitanje". *Socijalna Ekologija*, 12 (1-2): 47-68.
- Kalanj, Rade (2010). "Identitet i politika identiteta", u: *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Neven Budak i Vjeran Katunarić (ur.). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Kammen, Michael (1995). "Review of Frames of Remembrance: the Dynamics of Collective Memory". *Historical Theory*, 34 (3): 245-61.
- Kansteiner, Wulf (2002). "Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies". *History and Theory*, 41:179-197.
- Kaplan, Robert (1993). *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York: Vintage.
- Katunarić, Vjeran (2010). "Hrvatska politika i izazovi globalizacije", u: *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Neven Budak i Vjeran Katunarić (ur.). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakulte Sveučilišta u Zagrebu.
- Killinger, Charles L. (2002). *The History of Italy*. Greenwood histories of the modern nations. Westport, CT: Greenwood Press.
- Kočović, Bogoljub (1990). *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kuljić, Todor (2006). *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja.
- Lebow, Richard Ned, Wulf Kansteiner i Claudio Fogu (2006). *The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham: Duke University Press.
- Liu, James. H. (2005). "Social Representations of Events and People in World History Across 12 Cultures". *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 36 (2): 171-191.
- _____ (2005). "Social representations of History: Preliminary Notes on Content and Consequences around the Pacific Rim". *International Journal of Intercultural Relations*, 23 (2): 215-36.

Liu, James H., D. Paez, P. Slawuta, R. Cabecinhas, E. Techio, D. Kokdemir, R. Sen i ostali (2009). "Representing World History in the 21st Century: The Impact of 9/11, the Iraq War, and the Nation-State on Dynamics of Collective Remembering". *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 40 (4): 667-692.

Liu, James H. i Denis J. Hilton (2005). "How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics". *British Journal of Social Psychology*, 44 (4): 537-556.

Maas, Peter (1997). *Love Thy Neighbour: A Story of War*. New York: Vintage Books.

MacDonald, Bruce (2002). *Balkan Holocausts?: Serbian and Croatian Victim-centred Propaganda and the War in Yugoslavia*. New approaches to conflict analysis. Manchester, New York: Manchester University Press.

MacIntyre, Alasdair C. (2007). *After Virtue: A Study in Moral Theory*, Third edition. Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press.

Mann, Michael (1995). "A Political Theory of Nationalism and its Excesses", u: *Notions of Nationalism*, Sukumar Periwal (ur.). Budapest: Central European University Press, 44-64.

Mannheim, Karl [1928] (1952). "The Problem of Generations", u: *Essays on the Sociology of Knowledge*. Paul Kecskemeti (ur.). London: Routledge and Kegan Paul, 276-320.

Mataušić, Nataša (2003). *Jasenovac 1941.-1945.: Logor smrti i radni logor*. Jasenovac, Zagreb: JUSP Jaseovac.

Matković, Hrvoje (1998). *Povijest Jugoslavije, 1918-1991: Hrvatski pogled*. Biblioteka hrvatske povijesti. Zagreb: Naklada P.I.P. Pavičić.

Mead, George Herbert (1932). *The Philosophy of the Present*. La Salle, IL: Open Court.

Mead, George Herbert (2003). *Um, osoba i društvo - sa stajališta socijalnog biheviorizma*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Medin, Douglas L. i Andrew Ortony (1989). "Psychological essentialism", u: *Similarity and Analogical Reasoning*. Stella Vosniadou i Andrew Ortony (ur.). Cambridge: Cambridge University Press, 179-195.

Megill, Allan (1998). "History, Memory, Identity". *History of the Human Sciences*, 11 (3): 37-62.

Miller-Idriss, Cynthia i Bess Rothenberg (2012). "Ambivalence, pride and shame: conceptualizations of German nationhood". *Nations and Nationalism* 18 (1):132-155.

Mulaj, Klejda (2008). *Politics of Ethnic Cleansing: Nation-state Building and Provision of In/security in Twentieth-century Balkans*. Lanham: Lexington Books.

Myplace thematic report (2015). "Contribution to EU Youth Report: Europe wide thematic analysis of young people's views, attitudes and behaviour towards a range of social and

political issues", January 16, 2015. URL: http://www.pilar.hr/images/stories/dokumenti/razno/projekti/myplace/myplace_perspectives_of_the_young-1.pdf (pristup stranici 20.6.2015.)

Nagel, Joane (1995). "American Indian Ethnic Revival: Politics and the Resurgence of Identity", *American Sociological Review*, 60: 947-965.

Nairn, Tom (1977). *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*. London: Verso.

Nora, Pierre (1996). *Realms of Memory*. (3 Vols.). New York: Columbia University Press.

Novick, Peter (1988). *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession*. Cambridge: Cambridge University Press, 21-46.

Novick, Peter (1999). *The Holocaust and Collective Memory: The American Experience*. New York: Bloomsbury

Odak, Stipe (2013). *Dies Irae: The Role of Religion in Generation and Resolution of Collective Memory of Conflict*. Master thesis. Catholic University Lueven. Faculty of Theology and Religious Studies.

Olick, J. K. And J. Robbins (1998). "Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices". *Annual Reviews Sociological*, 24: 105-40.

Olick, Jeffrey K. (1999). "Collective Memory: The Two Cultures". *Sociological Theory*, 17: 333-348.

Olick, Jeffrey K. (2007). *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. London: Routledge.

Olick, Jeffrey K., Vered Vinitzky-Seroussi, and Daniel Levy (ur.) (2011). *The Collective Memory Reader*. Oxford University Press.

Ozkuirmlı, Umut (2000). *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. Basingstroke: Macmillan Press.

Passerini, Luisa (2006). *Memory and Utopia: The Primacy of Inter-Subjectivity*. London: Equinox Publishing.

Patton, Michael Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods*, 3rd edition. Thousand Oaks, CA: Sage.

Patterson, Orlando (1975). "Context and Choice in Ethnic Allegiance: A Theoretical Framework and Caribbean Case Study", u: *Ethnicity: Theory and Experience*. Nathan Glazer i Daniel Moynihan (ur.). Cambridge: Harvard University Press, 305-349.

Patterson, Orlando (1982). *Slavery and Social Death: A Comparative Study*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Pavasović Trošt, Tamara (2012). *Dealing with the Past: History and Identity in Serbia and Croatia* (doktorska disertacija). Harvard University: Cambridge, Massachusetts.

Perović, Latinka (2007). *Između anarhije i autokratije – srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Pogue, Forrest C. (2001). *Pogue's War: Diaries of a WWII Combat Historian*. Lexington: University Press of Kentucky.

Portelli, Alessandro (1991). *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany, NY: SUNY Press.

----- (1997). *The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. Madison, WI: University Of Wisconsin Press.

Prcela, Ivan i Dražen Živić (2001). *Hrvatski holokaust – dokumenti i svjedočanstva o poratnim pokoljima u Jugoslaviji*. Zagreb: Hrvatsko društvo političkih zarobljenika.

Ramet, Sabrina P. (2006). *The Three Yugoslavias: State-building and Legitimation, 1918-2004*. Woodrow Wilson Center Press. Bloomington, IN, Chesham: Indiana University Press.

Ramet, Sabrina P. (ur.) (2010). *Central and Southeast European Politics since 1989*. Cambridge University Press.

Renan, Ernest. (1939 [1882]). "What Is a Nation?", u: *Modern Political Doctrines*, Alfred E. Zimmern (ur.). Oxford: Oxford University Press, 186-205.

RH Ministarstvo pravosuđa (2015). "Međunarodni sud pravde - Tužba Republike Hrvatske protiv Republike Srbije zbog povrede odredbi Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida". URL: <https://pravosudje.gov.hr/dokumenti/10?page=1&tag=-1&tip2=&Datumod=&Datumdo=&pojam=tu%C5%BEba+za+genocid> (pristup stranici 20.4.2015.)

Ritchie, Donald A. (2003). *Doing Oral History: A Practical Guide*. New York: Oxford University Press.

Ritchie, J. i J. Lewis (ur.) (2003). *Qualitative Research Practice*. London: Sage.

Roksandić, Drago (ur.) (2004). *Uvod u komparativnu historiju*. Biblioteka Dialogica Europea.

Sabrow, Martin, Ralph Jessen i Klaus Grosse Kracht (2003). *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Grosse Kontroversen seit 1945*. Munchen: C. H. Beck Verlag.

Schuman, Howard i Amy D. Corning (2000). "Collective Knowledge of Public Events: The Soviet Era from the Great Purge to Glasnost". *American Journal of Sociology*, 105: 913-956.

Schuman, Howard i Barry Schwartz (2005). "History, Commemoration, and Belief: Abraham Lincoln in American Memory, 1945–2001". *American Sociological Review*, 70: 183-203.

Schuman, Howard i Cheryl Rieger (1992). "Historical Analogies, Generational Effects, and Attitudes Toward War". *American Sociological Review*, 57: 315-326.

- Schuman, Howard i Jacqueline Scott (1989). "Generations and Collective Memories". *American Sociological Review*, 54: 359-81.
- Schuman, Howard, Robert F. Belli i Katherine Bischooping (1997). "The Generational Basis of Historical Knowledge", u: *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. J. W. Pennebaker, D. Páez i B. Rimé (ur.). Mahwah, NJ: Erlbaum Associates, 47-78.
- Schwartz, Barry (1996). "Introduction: The Expanding Past". *Qualitative Sociology*, 19: 275-282.
- Sekulić, Duško (2010). "Pojam identiteta", u: *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*. Neven Budak i Vjeran Katunarić (ur.). Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo – Pravni fakulte sveučilišta u Zagrebu.
- Sen, Amartya Kumar (2007). *Identitet i nasilje: iluzija sudbine*. Maja Veić (prijevod). Zagreb: Poslovni dnevnik.
- Smith, Anthony D. (1991). *National Identity*. Harmondsworth, England: Penguin Books.
- Smith, Anthony D. (2008). "The Limits of Everyday Nationhood". *Ethnicities*, 8 (4): 563-573.
- Smith, Anthony D. (2009). *Ethno-Symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*. London: Routledge.
- Smith, Anthony D. (2010). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Second Edition. Cambridge: Polity Press.
- Strauss, A. L. i J. Corbin (1998). *Basics of Qualitative Research: Grounded Theory Procedures and Techniques*. 2nd edition. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Subotić, Jelena (2009). *Hijacked justice. Dealing with the past in the Balkans*. Cornell University Press, Ithaca/London.
- Subotić, Jelena (2013). "Stories States Tell: Identity, Narrative, and Human Rights in the Balkans", *Slavic Review*, 72 (2): 306-326.
- Thompson, Paul (2000). *The Voice of the Past: Oral History*. New York: Oxford University Press.
- Thompson, Paul i B. Corti (2008). "Whose community: the shaping of collective memory in a volunteer project". *Oral History*, 36 (2): 180-204.
- Tolstoj, Nikolaj (1991). *Ministar i pokolj. Bleiburg i Kočevski rog 1945*, Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Tomasevich, Jozo (2001). *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration*. California: Stanford.
- Ustav Republike Hrvatske (2015). "Ustav RH – Izvorišne osnove", *Narodne novine* 85/10. Isto dostupno na URL: <http://www.sabor.hr/Default.aspx?art=1839> (pristupljeno 20.4.2015.)

- Valentić, Mirko (2010). *Rat protiv Hrvatske 1991.-1995. (Velikosrpski projekti od ideje do realizacije)*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- Van den Berghe, Pierre L. (1978). "Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective". *Ethnic and Racial Studies*, 1 (4): 401-411.
- Večernji list (2015). "Je li nam tužba za genocid trebala? Da, trebala je." URL: <http://www.vecernji.hr/hrvatska/sto-nam-je-to-trebalo-trebalo-je-zbog-zrtava-istine-987810> (pristup stranici 20.4.2015.)
- Volf, Miroslav (2013). *Love's Memory: The Role of Memory in Contemporary Culture*. Princeton Theological Seminary, http://www.ptsem.edu/uploadedFiles/School_of_Christian_Vocation_and_Mission/Institute_for_Youth_Ministry/Princeton_Lectures/Volf-Redemptive.pdf (pristup stranici 17.2.2015.)
- Vučković Juroš, Tanja (2012). *Social Changes and the Generational Differences in the Formation of Collective Memories*. Indiana University. Doktorska disertacija.
- Weber, Wolfgang (2000). "'Mass of Trash' or 'Veins of Gold'?" *An Investigative Report on the Relationship Between Oral History and Archives*. Regensburg, Austria: S. Roderer Verlag.
- Wertsch, James V. (2002). *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wertsch, James V. i Henry L. Roediger III (2008). "Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches". *Memory* 16 (3): 318-326.
- White, Hayden (2004). "Historijska pripovjednost i problem istine u historijskom prikazivanju". *Časopis za suvremenu povijest*, 36 (2): 621-635.
- Winter, Jay (2008). "Sites of Memory and the Shadows of War", u: Erll, Astrid/Nunning, Ansgar (ur.). *Cultural memory studies. An international and interdisciplinary handbook*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Winter, Jay i Emmanuel Sivan (ur.) (1999). *War Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge University Press.
- Wodak, Ruth, Rudolf de Cillia, Martin Reisigl i Karin Liebhart (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Woodward, Susan L. (1995). *Balkan Tragedy*. Washington, DC: Brookings Institution.
- Yerushalmi, Yosef H. (1996). *Zachor: Jewish History and Jewish Memory*. Seattle, WA: University of Washington Press.
- Yetman, Norman R. (2001). "Born in Slavery: An Introduction to the WPA Slave Narratives". *Library of Congress Information Bulletin* 60 (April 2001): 86-95.

Young, James E. (1993). *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. Yale University Press.

Zerubavel, Eviatar (1996). "Social memories: steps to a sociology of the past", *Qualitative Sociology*, 19 (3): 283-300.

Zerubavel, Eviatar (2003). *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Zvaan, Ton (2012). "Crisis and Genocide in Yugoslavia, 1985-1995" , u: *The Holocaust and other Genocides: An Introduction*. Maria van Haperen, Barbara Boender i Wichert ten Have (ur.). Amsterdam: Amsterdam University Press, 121-143.

Žerjavić, Vladimir (1989). *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslovensko viktimološko društvo.

Žerjavić, Vladimir (1992). *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*. Drugo izdanje, Zagreb: Globus.

Žunec, Ozren (2007). *Goli život. Socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj. I-II*. Zagreb: Demetra.

PRILOG I. Upitnik empirijskog istraživanja

LISTA PITANJA

Molim Vas da se predstavite imenom i prezimenom te datumom i mjestom rođenja.

Možete li nam reći koje je Vaše zanimanje i čime se bavite?

DRUGI SVJETSKI RAT

1. Odakle potječu Vaši roditelji, Vaša obitelj?

2. Čime su se bavili članovi Vaše obitelji?

3. Je li Vaša obitelj bila pogođena Drugim svjetskim ratom i ako jest, na koji način?

(Je li netko iz Vaše obitelji za vrijeme Drugog svjetskog rata boravio u zatvoru ili bio zatočen u nekom od logora? Je li netko iz Vaše obitelji ubijen? Možete li reći nešto o tome?)

4. Je li Drugi svjetski rat utjecao na Vaše obiteljsko nasljeđe i ako jest, na koji način?

(Jesu li teme vezane uz Drugi svjetski rat bile prisutne u obiteljskim pričama i na koji način? Npr. prešućivanje ili veličanje događaja vezanih uz Drugi svjetski rat. Je li postojala tzv. obiteljska tajna vezana uz sudjelovanje članova obitelji u Drugom svjetskom ratu? Je li odnos koji je u Vašoj obitelji postojao prema Drugom svjetskom ratu bio u suglasju sa službenim interpretacijama događaja u Drugom svjetskom ratu?)

5. Kakve ste Vi osobno imali osjećaje i stavove vezane uz Drugi svjetski rat, uz partizanski pokret, Nezavisnu Državu Hrvatsku?

6. Jesu li se Vaši stavovi i osjećaji vezani uz Drugi svjetski rat mijenjali i ako jesu, na koji način?

(Npr. u razdoblju Jugoslavije i nakon raspada Jugoslavije.)

7. Jeste li primjećivali da kod pojedinih ljudi postoje različita viđenja događaja u Drugom svjetskom ratu? (Kako su Vaši prijatelji bili odgajani u odnosu na Drugi svjetski rat, je li netko od Vaših prijatelja bio odgajan na način da ima drugačije viđenje Drugog svjetskog rata od Vašeg? Jeste li razgovarali o tome i na koji način? Mislite li da je postojao prostor da se na privatnoj/osobnoj razini propituje odnos prema Drugom svjetskom ratu?)

PITANJA VEZANA UZ IDENTITET

8. Tko je najviše utjecao na formiranje Vaših stavova i na koji način?

9. Kakav ste odnos imali prema nacionalnom identitetu u obitelji i Vi osobno?

(Možete li nešto reći o Vašem osobnom nacionalnom identitetu? Koliko vam je bio važan nacionalni identitet? Je li se Vaš odnos prema nacionalnom identitetu mijenjao?)

10. Kakav je Vaša obitelj imala odnos prema vjeri i religiji?

(Ukoliko je Vaša obitelj bila religiozna, na koji način su se upražnjavali vjerski običaji? Ukoliko je Vaša obitelj bila religiozna kako ste se osjećali u odnosu na službeno prihvaćeni ateizam u bivšoj Jugoslaviji? Je li se Vaš osjećaj religijske pripadnosti mijenjao i na koji način?)

JUGOSLAVIJA

11. Jesu li se u okviru Vaše obitelji pratili politički događaji?

12. Jeste li Vi pratili političke događaje?

(U kojoj mjeri ste bili zainteresirani za političke događaje? Jeste li smatrali da postoji nesuglasje između službene interpretacije političkih događaja i njihovog stvarnog značenja?)

13. Kakav ste stav imali prema "bratstvu i jedinstvu"?

(Jeste li vjerovali u "bratstvo i jedinstvo"? Smatrate li da su narodi i narodnosti bivše Jugoslavije bili ravnopravni?)

14. Kako su bili prezentirani povijesni događaji iz Drugog svjetskog rata u okviru školskih programa?

(Kakav ste Vi odnos imali prema tom načinu prezentiranja? Jeste li imali neke sumnje u vezi toga?)

15. Kakav ste stav imali prema samoupravnom socijalizmu?

(Društvenom uređenju kakvo je postojalo u Jugoslaviji.)

16. Kakav ste stav imali prema rješenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji?

(Federalizam, konfederalizam, Ustav iz 1974.)

17. Jeste li imali saznanja i informacije o tretmanu protivnika političkog uređenja u bivšoj Jugoslaviji i kakav je bio Vaš stav/odnos prema tome?

18. Jeste li bili informirani o događajima iz 1971. - Hrvatskom proljeću i kakav ste odnos imali prema tim događajima?

19. Kako ste doživjeli smrt Josipa Broza Tita?

(Sjećate li se trenutka kad ste čuli za smrt Josipa Broza? Gdje ste se nalazili i što ste radili? Kako ste reagirali?)

20. Koje povijesne ličnosti smatrate najznačajnijima za Hrvatsku?

(U pozitivnim smislu, u negativnom smislu.)

JUGOSLAVIJA OSAMDESETIH

21. Jeste li bili informirani o političkim previranjima u Jugoslaviji tijekom 1980-ih?

(Kosovo/štrajk rudara, ekonomska kriza, Vlada Ante Markovića... Kako ste se osjećali i što ste mislili o političkim previranjima koja su se počela događati? Jeste li mislili da bi moglo doći do rata?)

22. Kakav ste stav imali prema političkom usponu Slobodana Miloševića?

(Mitinzi istine/Gazimestan, antibirokratska revolucija...)

23. Jeste li s nekim razgovarali o političkoj situaciji i mogućim promjenama?

(Jeste li razmišljali o mogućim rješenjima? Kako ste se osjećali?)

24. Kakav ste stav imali o proglašenju neovisnosti Hrvatske i o pojavi višestranačja u Hrvatskoj?

25. Kako je Vaša okolina reagirala na proglašenje neovisnosti Hrvatske i jeste li s nekim o tome razgovarali?

26. Kakav ste stav imali prema pojavi HDZ-a i Franje Tuđmana?

27. Je li postojala nacionalna homogenizacija pred rat i ako smatrate da jest, kakav ste stav imali prema tome? (Je li se Vaš stav prema tome mijenjao?)

28. Kada ste postali svjesni da je moguć rat?

29. Jeste li se u tom razdoblju intenzivnije informirali o društvenoj i političkoj situaciji?

RAT DEVEDESETIH

30. Što su za Vas bili prvi znaci da je rat počeo?

(Kako ste se osjećali? O čemu ste razmišljali? Jeste li s nekim o tome razgovarali?)

31. U kakvoj životnoj situaciji Vas je zatekao početak rata? (Obitelj, škola, posao, studij...)

32. Što se promijenilo u Vašem životu?

(Kako su te promijenjene okolnosti utjecale na Vašu obitelj? Kako su te promjene utjecale na Vaše odnose s prijateljima, susjedima, na radnom mjestu (u školi, na fakultetu, u poduzeću?)

33. Kako ste proživjeli rat?

- Jeste li imali osobnih gubitaka? Kakvih?
- Kako ste se nosili s osobnim gubicima?
- Jeste li imali iskustvo izbjeglištva/prognaništva? Kako je tekao Vaš prognanički/izbjeglički put? (Nova sredina, materijalna nesigurnost, razdvojenost od obitelji, neizvjesnost, osjećaj manje vrijednosti...)
- Tko je za vas bio neprijatelj i kako ste doživljavali neprijatelje? Jeste li imali iskustvo da Vam je netko tko Vam je do rata bio prijatelj, u ratu i nakon rata postao neprijatelj? Ili obrnuto? Jeste li imali iskustvo mržnje prema neprijatelju? Kako ste se nosili s tim iskustvom?
- Jeste li sudjelovali u ratu kao pripadnik/ca vojske/policije/paravojskih postrojbi?
- Kako je tekao Vaš ratni put?
- Jeste li imali traumatskih iskustava u ratu i kako ste se nosili s njima?
- Jeste li bili svjedokom kršenja ljudskih prava?
- Kako ste se osjećali nakon povratka iz rata i kako je tekla Vaša prilagodba na mirnodopske uvjete?

34. Koji su po Vašem mišljenju ključni događaji vezani uz rat?

35. Kada je po Vašem mišljenju rat završio?

36. Kako je završio rat u Vašem mjestu/gradu/kraju?

37. Kako ste se osjećali i o čemu ste razmišljali kad je rat završio?

38. Je li Vas rat promijenio kao osobu i na koji način?

(Životni stavovi, politički stavovi... Je li rat promijenio Vaše bližnje? Kako je rat utjecao na Vašu širu zajednicu/kvart, mjesto, naselje, grad? Kako se osjećate u vezi toga i kakva su Vaša razmišljanja?)

NAKON RATA

39. Je li se Vaše mišljenje i stav o ratu mijenjao tijekom 1990-ih? (Kakvo danas imate mišljenje o ratu?)

40. Kako ste na početku 1990-ih sebi objašnjavali pobunu Srba, a kako na to gledate danas i je li u nekoj mjeri došlo do promjene mišljenja?

41. Što smatrate na koji bi način trebao biti uređen položaj nacionalnih manjina u Hrvatskoj?

42. Kakvo je Vaše mišljenje o procesuiranju ratnih zločina?

Na domaćim sudovima? Na Haškom tribunalu?

43. Što mislite o dokumentiranju svih žrtava stradanja?

44. Kako gledate na djelovanje hrvatske Vlade u razdoblju nakon rata prema posljedicama rata?

(Politika prema braniteljima, civilnim stradalnicima, registar branitelja...)

45. Kakav je Vaš stav prema isprikama visokih dužnosnika pojedinih zemalja koje su u ratu počinile agresiju za zločine počinjene u ratu?

46. Imate li saznanja o programu nastave povijesti koji se nakon raspada Jugoslavije provodi u školama u Hrvatskoj i što mislite na koji način bi novija povijest Hrvatske (20. stoljeće) trebala biti u okviru tog programa prezentirana?

47. Što mislite o procesu suočavanja s prošlošću/posljedicama rata/posljedicama političkog nasilja? (Otpori, neugoda, značenje različitih aspekata procesa...)

48. Koja su Vaša očekivanja od budućnosti? Što želite sebi, svojim bližnjima i široj društvenoj zajednici?

DODATNA PITANJA ZA KAZIVAČE/ICE KOJI SU BILI ZATOČENI NA GOLOM OTOKU I SV. GRGURU

- Kada ste i zašto bili zatočeni na Golom otoku?
- Je li je Vaša obitelj imala informacije o tome gdje se nalazite?
- Koje su bile glavne karakteristike toga logora?
- Kakvi su bili uvjeti u logoru i kakve ste sve oblike kažnjavanja i torture prošli?
- Kakav je bio odnos drugih zatočenika/ca prema Vama, a kakav čuvara/ica logora?
- Jesu li na Golom otoku postojali posebni oblici ideološke indoktrinacije i preodgoja (npr. "kulturni program" i sl.)? Kako ste se Vi osobno na emocionalnoj i mentalnoj razini nosili sa životom na Golom otoku?
- Kako ste nakon izlaska iz logora bili prihvaćeni u društvu i jeste li ste sa svojom obitelji i drugima razgovarali o svome boravku u logoru?
- Kada ste prvi puta ispričali svoju priču i zašto?
- Zašto su, prema Vašem mišljenju, zatvorenici/ce Golog otoka toliko dugo šutjeli o svome zatočenju?
- Jeste li ste znali za postojanje logora prije nego što ste tamo završili?
- Što mislite da bi se trebalo napraviti s Golim otokom danas? (Npr. konzervirati ga kakav je sada i tako ga sačuvati za budućnost, izgraditi memorijalni centar ili nešto slično?)
- Jeste li ste dobili ikakvu odštetu zbog zatočeništva na Golom otoku?
- Kada ste izašli s Golog otoka je li Vas UDBA još nadzirala i kako ste to znali?
- Jeste li imali problema s pronalaskom posla nakon izlaska s Golog otoka?
- Kako danas gledate na Goli otok i Vaš boravak tamo?

Životopis

ANDRIANA BENČIĆ rođena je 13. svibnja 1987. u Sisku gdje je završila osnovnu školu. U Zagrebu je završila Privatnu klasičnu gimnaziju. Diplomirala je 2011. godine na Odsjeku za sociologiju i Odsjeku za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu među 5 posto najboljih studenata. Iste 2011. godine upisala je Poslijediplomski doktorski studij sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, kada je ujedno započela s radom na projektu "Prezentacija zločina, holokausta i genocida u postkomunističkoj Europi" kao vanjska suradnica u Memorijalnoj ustanovi Spomen područja Jasenovac.

Autorica je znanstvenih i stručnih radova s područja sociologije vojske i rata, historijske sociologije i sociologije kulture, a s posebnim naglaskom na polje kolektivnih sjećanja na ratove, politike sjećanja, kulture sjećanja i teorije identiteta. Sudionica je niza domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova.

Od 2008. do 2014. godine sudjelovala je u uređivanju časopisa "Autsajderski fragmenti" koji izlazi pri *Institutu Vlado Gotovac*.

Dobitnica je mnogih stipendija za sportske rezultate i uspjeh u studiju od kojih su najistaknutije *Top stipendija za top studente* tjednika "Nacional" 2010. godine, stipendija Grada Zagreba za doktorande 2012. godine, te istraživačka stipendija *Leon Milman Memorial Fellowship* u sklopu koje je provela akademski semestar 2014./2015. godine u Istraživačkom centru Muzeja holokausta u Washingtonu (*United States Holocaust Memorial Museum*).

Nagrađena je nagradom "Franjo Marković" Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

Od 1997. do 2014. godine aktivno se bavila plivanjem te je kao članica hrvatske plivačke reprezentacije nastupila na Europskom prvenstvu u malim bazenima 2008. godine te Univerzijadi 2009. godine. Višestruka je državna prvakinja i rekorderka u disciplinama 50 i 100 metara slobodno te 50 i 100 metara leptir kao i u štafetnim disciplinama. Još uvijek je nositeljica 1. kategorije vrhunskih sportaša RH, a na temelju isplivanog 7. rezultata u Europi na FINA rang ljestvicama u disciplini 4x100 metara mješovito na Ekipnom prvenstvu Hrvatske u Rijeci 2011. godine.

Popis objavljenih radova:

Benčić, Andriana i Stipe Odak (2015) "Jasenovac – A Past that Does Not Pass: The Presence of Jasenovac in Croatian and Serbian Collective Memory of Conflict." (*East European Politics & Societies*; u pripremi za objavu)

Benčić, Andriana (2013) "Pouke holokausta: Sociologija holokausta Zygmunta Baumana." *Socijalna ekologija*, Vol. 22 (2): 133-160. (stručni znanstveni članak, recenziran)

Benčić, Andriana (2012) "Sociološka dimenzija britanskih kulturalnih studija." *Sociologija i prostor*, Vol. 50 (193): 395-416. (pregledni znanstveni članak, recenziran)

Benčić, Andriana (2012) "Jasenovac in front of Challenges of Memory." *REKOM Initiative Voice*, 12 (2013): 15-17. (stručni članak, recenziran)

Benčić, Andriana i Stipe Odak (2012) "Izazovi sjećanja: Sabirni logor Jasenovac u društvenom sjećanju mladih generacija." *Autsajderski fragmenti*, God. VII, br. 13: 177-180. (stručni, nerecenziran)

Benčić, Andriana (2008) "Na Pragu Kafke." *Autsajderski fragmenti*, God. III, br. 5/6: 212-220. (stručni, nerecenziran)

Benčić, Andriana (2008) "Dnevnik svakodnevice." *Autsajderski fragmenti*, God. III, br. 5/6: 67-81. (stručni, nerecenziran)

Benčić, Andriana, Stipe Odak i Sanja Šakić (2008) "Dani gnjeva: sociološko istraživanje na temelju mišljenja studenata sociologije o društvenom kontekstu nasilja u Zagrebu." *Autsajderski fragmenti*, God. III, br. 5/6: 7-30. (stručni, nerecenziran)

Benčić, Andriana (2007) "Bolonjski proces: hrvatski sustav visokog obrazovanja u okviru europskog." *Autsajderski fragmenti*, God. II, br. 3/4 : 11-16. (stručni, nerecenziran)

Benčić, Andriana (2007) "Zrelost Tinova avangardizma." *Autsajderski fragmenti*, God. II, br. 3/4: 26-32. (stručni, nerecenziran)